

Printed by Ramchandra Yesu Shedge, at the 'Nirnaya Sagar' Press,
26-28, Kolbhat Street, Bombay 2.

Published by Dhirajlal Vrajdas Sanklia, B. A., LL. B., Advocate
at Khakhar Building, C. P. Tank, Bombay 4.

EDITORS' NOTE.

The publication of this great work, the Anu Bhashya together with the commentary Prakasha thereon by Shri Purushottamaji, the erudite Acharya of Vallabha Sampradaya, and the Rashmi on both of these by Goswami Shri Gopeshvarji, who flourished in the nineteenth century and who is known to have written various books and commentaries on Shuddha-dwaita Philosophy and allied subjects, was undertaken under the auspices of the Trust of the Late Sheth Gordhandas Soondardas Mulji Jetha, by Mr. Mulchandra Tulsidas Telivalla. He began to publish these from the Third Adhyaya of Anu Bhashya, and published in February 1926, the First Pada of the said Adhyaya. The reader is referred to the introduction of the said Pada in which a short history is given of the author and the literature on the Anu Bhashya available in the Shuddhadwaita Sampradaya.

He published the Second and Third Padas of the Third Adhyaya, and the reader is referred to the Preface of the Third Pada published on 27-4-1927, in which is established the connection of Shri Krishnachandraji with the great work. By the impenetrable will of God, the Editor, Mr. Telivalla, died suddenly on 26-6-1927, to the utter dismay and consternation of us, his friends and collaborators.

Through extreme diffidence, and with the consent of the Trustees of Sheth Gordhandas Soondardas Trust, we took upon ourselves to continue the work left incomplete by our colleague. We are thankful to the Almighty for removing all difficulties and putting facilities in our way of completing this stupendous task.

In the middle of the task, we were deprived of the help of one of our colleagues, the late Mr. Gordhandas Pragji of the Editorial Staff of the Bombay Samachar. His enthusiasm and rigidity of purpose are still present in our minds. We may frankly mention that Shastri Kalyanji Kanji of Gondal has been chiefly instrumental in getting the work carried through the Press. He deserves our thanks, and the Sampradaya will always remain indebted to him for this.

It was our intention to provide the reader with the comparative views of the different Bhashyakaras on the various Adhikaranas of the Brahma Sutras, which have been so lucidly given by Goswami Shri Purushottamaji, and with a view to have them in the Introduction to this publication, we requested Prof. G. H. Bhatt, M. A., Professor of Sanskrit in the Baroda

College, to take up the work, and he readily undertook to do it. Unfortunately, on account of other engagements, he could not find time to do it. We, however, wish that he may be able to do this as an Introduction to the Translation of the Anu Bhashya, which he has undertaken under the Gaekwar Oriental Series. In these circumstances and in view of the daily growing scarcity of paper and printing materials, we have thought it fit to give as Preface to this work the very clear analysis of the Adhikaranas made by Goswami Shri Purushottamaji himself in his Adhikaranamala, and to complete this work, without further delay.

We are thankful to H. H. Goswami Shri Gokulnathaji Maharaja of Bombay, for his favour of co-operation and consent for getting the work published, and it may be safely said that the present work sees the light of day through his good offices with the Trustees, and chiefly with the late Mr. Lalji Naranji, one of the Trustees.

Thus by the grace of God we have been able to complete the work left unfinished by our friend the late Mr. Mulchandra Telivalla, and we offer this fruit of our labour of love at the Lotus Feet of Lord Shri Krishna.

Bombay,
31st May 1942.

DHIRAJLAL VRAJDAS SANKALIA.
JAMNADAS KANJEE.
HIRALAL MOOLJEE.
PURUSHOTTAM KANJEE.

वेदान्ताधिकरणमाला ।

श्रीपुरुषोत्तमविरचिता ।

प्रथमोऽध्यायः ।

श्रीबालकृष्णमाचार्यान् ग्रभून् श्रीविठ्ठलेश्वरान् । व्यासाचार्यास्तद्वचांसि प्रणमामि पुनः पुनः ॥
भाव्यप्रकाशे विस्तीर्णोर्वोवगन्तुं न शक्यते । सर्वैरतोर्थं सङ्गृह्य न्यायमाला वितन्यते ॥ २ ॥

तत्र तावद् व्यासचरणैरञ्जनानुग्रहार्थं सर्ववेदार्थरूपस्य ब्रह्मणः स्वरूपसाधनफलमतान्तर-
निराकरणभेदेन चतुर्धा विचारोत्र शास्त्रे क्रियते । तत्र सर्ववेदार्थरूपं ब्रह्मैवेति ज्ञापयितुं चतुर्लक्षण्यां
तत्सम्यग्निध सर्वं विचारितम् । तत्र प्रथमेऽध्याये सर्वेषां वेदान्तानां ब्रह्मण्येव समन्वयः, वेदार्थ-
निश्चयश्च वेदान्तविचाराधीन इति सर्वोपि वेदो ब्रह्मण्येव प्रमाणमित्युक्तम् । द्वितीये च श्रुतीनां
परस्परविरोधपरिहारेण विरुद्धस्मृतीनां दूषणेन च ब्रह्मैव प्रमेयमिति निर्णयितम् । ततस्तृतीयेन्तरङ्गं
चहिरङ्गं च साधनं सोपकरणं विचारितम् । ततश्चतुर्थे फलप्राप्तिप्रकारस्तदुभयप्रकारो ब्रह्मैव च
फलमिति निर्णयितमिति शास्त्रार्थसङ्ग्रहः ।

तत्र प्रथमेऽध्याये सर्वेषां वेदान्तानां ब्रह्मणि समन्वयश्चतुर्भिः पादैर्वक्तव्यः । तत्रासन्दिग्धेषु
वेदान्तवाक्येषु विचारासञ्चारात्सन्दिग्धान्येव निर्णेतव्यानि । तानि चतुर्धा, कार्यप्रतिपादकानि,
अन्तर्यामिप्रतिपादकानि, उपासरूपप्रतिपादकानि प्रकीर्णकानि चेत्ततश्चत्वारः पादाः ।

तत्र प्रथमपादे ब्रह्मसम्यग्निधिविचारं प्रतिज्ञाय ब्रह्म लक्षयित्वा ततः कार्यवाक्यानि
विचारितानि ।

तत्र प्रथमे एकसूत्रे जिज्ञासाधिकरणे षडङ्गैरेव वेदार्थनिश्चयस्य संभवादत्यन्त-
निश्चयस्य तपःप्रभृतिभिरेव संभवात्तदर्थं किं वेदान्तविचारेणेत्याशङ्क्य, ऋषिभिर्नाशास्त्राणां
कृतत्वात्तच्छ्रवणेन बुद्धिदोषान्मन्दानां संदेहसम्भवे तन्निवारणार्थं विचारशास्त्रं कर्तव्यम् । तत्र यद्यपि
'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति' इति, 'वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य' इत्यादिश्रुतिस्मृतिभिर्ब्रह्मैव सर्ववेदार्थः,
तथापीदं वाक्यं वेदान्ते श्रुतं 'त त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामी'ति, पुरुषरूपता च तत्रैव श्रुता,
'वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्था' इतिवाक्येन वेदान्तानामर्थनिश्चायकत्वं च तत्रैव श्रुतम्, अत इदानीं
तपःप्रभृतीनामसंभवाद्देवान्तविचारेणैव वेदार्थरूपब्रह्मस्वरूपनिश्चय इत्यभिसंधाय ब्रह्मसंघनिधिविचारः
श्रीचादरायणाचार्यैः प्रस्तुत इत्युक्तम् । अतोऽग्रिमाणि नान्यधिकरणानि शास्त्रसमाप्तिपर्यन्तं तानि
सर्वाण्यस्यैव विषय इति तेषामस्य च विषयविषयिभावः संगतिरित्यपि बोधितम् ॥ १ ॥

१ ग्रन्थे अस्मिन् प्रतिपाद्य को विषय इति प्रस्तावनाया वक्तव्यभावश्चक प्रकाशकानाम् । साधारणसंशोधको य सार-
मुद्धरेत् तदपेक्षया श्रीमदणुभाष्यप्रकाशकारैः गो श्रीपुरुषोत्तमचरणैः णुभाष्याधिकरणतो सारमात्रं सष्टय अधिकरणमाला
रचितानि सैवास्माभिः ग्रन्थप्रतिपाद्यविषयतयात्र मुद्रापितास्ति । सा यद्यपि वेङ्कटबालाकडैः सशोष्यं पृथक् मुद्रितानि
तप्यपि विपुलविस्तरार्थं पुनर्मुद्रायते इति न मोपासकृतिरिति विदारुवेन्तु विद्वांसः ।

ततो द्वितीये एकसूत्रे जन्माद्यधिकरणे ब्रह्म किंलक्षणकं किंप्रमाणकं चेत्याकाङ्क्षायां जगदुत्पत्तिस्थितिकारणं ब्रह्मेति सूत्रशेषेन लक्षितम् । ततोऽन्तरेण वेदरूपशास्त्रप्रमाणकं ब्रह्मेत्युक्तम् । तेन कर्तृरूपं निमित्ततया सिध्यति ॥ २ ॥

ततस्तृतीये एकसूत्रे समन्वयाधिकरणे ब्रह्म जगतः कर्तुं निमित्तं चेति चेत्, किं जगतः समवायीत्याशङ्क्यामनारोपितानागन्तुकरूपेण समनुगमाद्ब्रह्मैव जगतः समवायीति निर्णीतम् । तेनाभिन्ननिमित्तोपादानवादोस्मिन् शास्त्र इति बोधितम् ॥ ३ ॥

एवं त्रिसूत्र्या ब्रह्मणो जिज्ञासा ब्रह्मलक्षणं तद्विचारस्य कर्तव्यता च साधिता । ये पुनः कर्तृत्वे वैपम्यादयो दोषाः, समवायित्वे च विकृतत्वादयः, ते सर्वेऽभिमाध्याये परिहर्तव्याः, विचारकर्तव्यतायाः प्रतिज्ञातत्वात् । तत्र सच्चिदानन्दरूपत्वस्य ब्रह्मणः स्वरूपलक्षणत्वात्पूर्वोक्तं कार्यलक्षणं त्रिष्वप्यनुगतं वक्तव्यम्, अन्यथा लक्षणेऽव्याप्तिप्रसङ्गात् । अन्यतश्च निवारणीयम्, अन्यथातिव्याप्तिप्रसङ्गात् । असंभवश्च निवारणीयः ।

तत्र द्वाभ्यामधिकरणभ्यां सद्रूपे तल्लक्षणं योजितम् । अतःपरं चित्रेऽव्याप्तिनिवारणाय प्रकृतिपरमाण्वादावतिव्याप्तिनिवारणाय च चतुर्थं सप्तसूत्रमीक्षत्वधिकरणमारभ्यते । तत्र प्रथमसूत्रे 'यतो वाचो निर्वर्तन्ते' इत्यादिश्रुत्या ब्रह्मणः सर्वव्यवहारातीतत्वेन सर्वप्रमाणागोचरतया तज्ज्ञानासंभवाद्विचारो व्यर्थ इत्याशङ्क्य, ब्रह्म सर्ववेदान्तप्रतिपाद्यम्, 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' इत्युपक्रम्य, 'तदैक्षत', 'बहु स्यां प्रजायेय' इत्यनेनेक्षणस्य बहुभवनस्य च श्रावणात् । अतः सृष्टेः पूर्वमव्यवहार्यत्वेपि तदनन्तरं तत्कर्तृत्वेन तदुपादानत्वेन च व्यवहार्यत्वं श्रुत्योच्यत इति तया तज्ज्ञानस्य संभवाद्विचारो न व्यर्थ इति बोधितम् । ईक्षणकर्तृत्वेन चेतने तस्मिन् पूर्वोक्तलक्षण-समन्वयाच्चित्रे लक्षणाव्याप्तिरपि परिहृता । तेनैव प्रकृतिपरमाण्वादावतिव्याप्तिरपि निवारिता, असंभवश्च निवारितः । ततो द्वितीयसूत्रे तत्सेक्षणकर्तुरात्मशब्दवान्यत्वात्प्राकृतगुणवत्त्वं निवारितम् । ततस्तृतीये तदुपासकस्य मोक्षरूपफलक्यनादपि तन्निवारितम् । ततश्चतुर्थे जगद्भेदयत्वसाक्यनादपि तन्निवारितम् । एवं चतुःसूत्र्यां कार्यविधिसुखेन तद्विचार उक्तः । ततोऽग्रे त्रिसूत्र्यां कार्यनिषेधसुखेन तद्विचार्यते, निषेधश्च प्रलयात्मकः । तत्र पञ्चमे स्वाप्ययसूत्रे जीवसुषुप्तिर्ब्रह्मसंन्धेनोच्यते । सा च मोक्षमिच्छाणि जाग्रदादिवत्कर्मसंबन्धरहितेति प्रलयतुल्या । सा च स्वसंन्धेनैव जायत इति भगवतस्तत्कर्तृत्वम् । ततः षष्ठे मोक्षदशायां जीवस्य भगवत्सुखत्वं श्रुत्योक्तम् । तत्र मैत्रेयीब्राह्मण आदिमध्यावसानेषु ब्रह्मण एव बोधनात् तदातृत्वं ब्रह्मण एवेति बोधितम् । ततः सप्तमे सर्वप्रलये ब्रह्मैवावशिष्यत इति श्रुत्या बोध्यते । अतः प्रलयो ब्रह्मकर्तृक एवेति बोधितम् । एवमनेनाधिकरणेन चित्स्वरूपे कार्यलक्षणयोजनादव्याप्तिः परिहृता । चित्स्वरूप-त्वबोधनाल्लक्षणादावतिव्याप्तिरपि परिहृता ॥ ४ ॥

ततः पञ्चमेष्टसूत्र आनन्दमयाधिकरण आनन्दे लक्षणयोजनेन तत्राव्याप्तिः परिह्रियते । तत्र प्रथमसूत्रेऽविशेषेण पुनःकथनरूपादभ्यासादानन्दमयस्य ब्रह्मत्वं स्थापितम् । तत्र प्रथमवर्णके आनन्दसार्थतोभ्यासः शब्दतश्च । द्वितीयवर्णके तु 'तस्यैव एव शरीर आत्मा यः पूर्वस्थे'ति-वाक्याभ्यास उक्तः । एवमभ्यासेन मयद्विश्रवाद्भेदे साधिते आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वम् । यथा पूर्वतन्त्रे यजलभ्यासात्कर्मणस्तद्वत् । ततो द्वितीयसूत्रे मयदो विकाराथैवादानन्दमयस्य न ब्रह्मत्वमिति

सूत्राशेषांशश्च, मयटः प्राचुर्यार्थकत्वाच्च मयटप्रत्ययेनाब्रह्मत्वं वक्तुं शक्यत इत्यंशान्तरेण समाहितम् । ततस्तृतीये सूत्रे आनन्दजनकत्वेन तत्कारणत्वान्मयटो विकारार्थत्वं निवारितम् । ततश्चतुर्थसूत्रे 'सत्यं ज्ञान'मिति मन्त्रे योर्थे उक्तः स एव संपूर्णं प्रपाठके प्रपञ्च्य गीयते, अत आनन्दमयो ब्रह्मैवेति निर्णीतम् । ततः पुनरग्रिमया चतुःसूत्र्यायमेवाथो निषेधमुखेन निर्णीयते । तत्र प्रथमेन जीवस्यानन्दमयत्वं निराक्रियते, जीवे निरङ्कुशजगत्कर्तृत्वादिरूपस्य माहात्म्यस्यानुपपद्यमानत्वात् । द्वितीये 'चानन्दीभवती'त्यादिना जीवस्यानन्दनीयत्वमुच्यते, न त्वानन्दत्वम्, अतो भेदव्यपदेशादपि जीवस्य नानन्दमयत्वमित्युक्तम् । ततस्तृतीये 'सोकामयते'तिचेतनधर्मस्य कामस्य जडायां प्रकृतावनुपपद्यमानत्वात्सापि नानन्दमयीत्युच्यते । ततश्चतुर्थस्य जीवस्यानन्दमये ब्रह्मणि योग-मुपसङ्गमरूपं फलत्वेन कथयति श्रुतिः, तेन जीवोपेक्षया उत्कृष्ट एवानन्दमयो, न तु जीवादपेक्षया । तस्मादानन्दमयो ब्रह्मैवेति निरूपितम् । एवं चतुःसूत्र्यां जीवजडनिषेधमुखेनानन्दमयो विचारितः । एवमष्टसूत्र्यानन्दमयस्य ब्रह्मत्वे साधिते निरङ्कुशजगत्कारणत्वं तत्रैव पर्यवस्यतीत्यानन्देऽपि लक्षणसमन्वयात्तत्राग्यासिः परिहृता । जीवजडयोर्निवारणादतिव्याप्तिश्च एवमधिकरणचतुष्टयेन सविदानन्देषु लक्षणसमन्वयादसंभोवोपपत्त्यादेव परिहृतः । तेन जन्माद्यधिकरणस्य शेषभूतमधिकरणत्रयमिति शेषशेषिमात्रः संगतिः ॥ ५ ॥

ततः पष्ठे द्विसूत्रेन्तस्तद्धर्माधिकरणे आदित्यान्तरक्ष्यन्तश्च विद्यमानो हिरण्यमयः पुरुष उदित्यादिब्रह्मधर्मोपदेशाद्ब्रह्मैवेत्युक्तम् । ततो द्वितीयसूत्रे 'यमादित्यो न वेदे'तिश्रुत्यादित्याद्भेदनिर्देशेनापि तस्य ब्रह्मत्वं स्थापितम् । तदज्ञाने सति, यदि तस्य ब्रह्मत्वं न विचार्येत तदा, तदज्ञाने सति, 'स यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये स एकः स य एवंविदि'त्युक्त्याग्रे 'एतमानन्दमयमात्मानुपसङ्गामती'त्यनेन श्रावितं तद्विदोक्षरसायुज्यं परब्रह्मप्राप्तिश्च नोपपद्येत । तस्माद्धेतुतागर्भया प्रसंगसंगलैतद्विचारितम् ।

किंच, अयं जन्मादिसूत्रस्थविचारः सर्वसाग्रिनविचारस्य मूलम् । तत्राग्रे 'फलमत उपपत्तेरित्यनेन सर्वफलदाता भगवानेवेति वक्तव्यम् । ततोऽग्रे चतुर्थसूत्र्याये निषेधमुखेन प्रतीकोपासना, विधिमुखेनाङ्गोपासनाश्चादित्यादिमतिरूपे वक्तव्याः । तत्र मतान्तरोक्तरीत्या प्रतीकोपासनानाम-ब्रह्मपरत्वेऽपि तद्वाक्योक्तफलसिद्धिस्तत्तदन्तःस्थाद्ब्रह्मण एवेति ज्ञापनायाङ्गोपासनानां ब्रह्मपरत्वे तदुक्तमवान्तरफलं तत्कृतुत्वरूपं मुख्यं फलं च भगवत एवेति ज्ञापनाय चाप्येतद् बोध्यम् ॥ ६ ॥

ततः सप्तम एकसूत्रे तद्विज्ञाधिकरणे, अष्टम एकसूत्रेतिदेशाधिकरणे च ब्रह्मप्रकरणे आकाशप्राणादिशब्दैः ब्रह्मैवोच्यते, निरङ्कुशजगत्कारणत्वरूपब्रह्मलिङ्गादिति विचारितम् । तेन पूर्वोक्तलक्षणेतिव्याप्तिदोषः परिह्रियत इति पूर्वोक्तशेषभूतमिदमधिकरणद्वयम् । पञ्चमाद्यधिकरणद्वये प्रत्ययकृतसंदेहनिरासः, सप्तमाद्यधिकरणेषु तु प्रकृतिकृतसंदेहनिरास इति विशेषः, प्रकृतिप्रत्ययभेदेन शब्दस्य द्विविधत्वादिति । पञ्चाद्यधिकरणत्रयस्य विषयवाक्यान्पुद्गीयविद्यास्थान्युक्तानि । तेन कर्माङ्गोपासनारूपि ब्रह्मैव फलदम्, तज्ज्ञानेनैव च कर्मणो वीर्यवत्तरत्वमित्यपि बोधितम् । तेन प्रसङ्गोऽपि संगतिः ॥ ७ ॥ ८ ॥

ततो नवमे चतुःसूत्रे ज्योतिश्चरणाधिकरणे 'अयं यदिदः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यत' इतिवाक्ये ज्योतिःशब्देन ब्रह्मैवोच्यत इति निर्णीतम् । तत्र प्रथमसूत्रे 'एतावानस महिमे'तिमन्त्रे

भूतात्मकानां चरणानां ब्रह्मधर्मत्वाज्योतिःशब्देन ब्रह्मैवोच्यत इति निर्णीतम् । ततो द्वितीयसूत्रे एतत्संदर्भारम्भे गायत्रीछन्द एवोच्यत इति न चरणानां ब्रह्मधर्मत्वमिति सूत्रांशेनाशङ्कांशान्तरेण समाहितम् । भगवति चेतोर्पणार्थं संदर्भादौ गायत्री प्रस्तुता, तयोपासने ब्रह्मदर्शनं भवतीति तस्माद्ब्रह्मण एव पादानां, न गायत्र्या इत्युक्तम् । ततस्तृतीये गायत्रीछन्दो हि शब्दरूपम्, भूतवृथिवीशरीरहृदयान्यर्थरूपाणि । तेषां शब्दरूपछन्दःपादत्वं न संगच्छते । अतो ब्रह्मण एव पादा इत्युक्तम् । ततश्चतुर्थसूत्रे यद्यप्येवं पादानां ब्रह्मधर्मत्वमायाति, तथापि 'एतावानि'तिमन्त्रे 'दिवी'ति सप्तम्या पादानां ध्रुलोकाधारत्वकथनेन विवक्षितस्य ज्योतिरस्रदाधारत्वमुक्तम् । 'अथ यदतः परो दिव' इतिपञ्चम्यानाधारत्वमुच्यत इत्युपदेशमेदाज्योतिर्न ब्रह्मेत्याशङ्क्य, यया 'वृक्षे श्येनो वृक्षाग्रात्परतः श्येन' इतिविनक्तिभेदेऽपि यथैकार्थ्यप्रत्यभिज्ञा न विरुध्यते, तथात्रापीति न दोष इति समाहितम् । तस्मादत्र ज्योतिःशब्दवाच्यं ब्रह्मैवेति निर्णीतम् । यद्यपि पूर्वाधिकरणन्यायेन ज्योतिःशब्दस्य ब्रह्मवाचकत्वमायाति, तथाप्यत्र प्रकरणस्य लिङ्गस्य च संदिग्धत्वात्पुनर्विचारितम् । तेन सामान्यविशेषभावः पूर्वाधिकरणसङ्गतिः । एतेनान्या अपि पादसंबन्धाग्रवादिविद्या अपि ब्रह्मपरा इत्यपि घोषितम् ॥ ९ ॥

ततो दशमे चतुःसूत्रेनुगमाधिकरणे कौशीतकिप्राणणस्य इन्द्रप्रतर्दनसंवादे 'प्राणोहमास्मि' प्रज्ञात्मेत्यादिनोन्वयमानः प्राणो ब्रह्मैव, नासन्न्यो, नापि जीवः, तस्य ब्रह्मत्वाङ्गीकार एव वाक्योक्तपदार्थसंगतिरित्युक्तम् । तदुपपादितं च भाष्ये । ततो द्वितीयसूत्रे वक्त्रेन्द्रेण प्रतर्दनं प्रति स्वात्मैव प्राणत्वेनोपदिश्यत इति, न तस्य ब्रह्मबोधकत्वमिति सूत्रांशेनाशङ्क्य, ततोऽशान्तरेण समाधानायास्मिन् प्रकरणे ब्रह्मसंबन्ध एव भूयातुपलभ्यते, तस्मादत्र प्रतिपाद्यः प्राणः परमात्मैवैव प्रतिपादितम् । ततस्तृतीये यदि ब्रह्मैवात्र प्रतिपाद्यं तदा 'मामेव विजानीही'तिस्वात्मोपदेशस्य का गतिरित्याशङ्कायामयमुपदेशः शास्त्रदृष्ट्या, न तु लोकदृष्ट्या । शास्त्रे च ब्रह्मज्ञाने सति ज्ञातुर्ब्रह्माभेदेन सर्वभाव उच्यते । यथा श्रुत्यन्तरे वामदेवस्य सर्वात्मभाव उच्यते, 'तद्वैतत्पश्यच्छिर्वामदेव' इत्यादिना, तद्वदत्रापि ज्ञानेन ब्रह्मात्मभावात्स्वसोपासत्वेनोपदेश इत्युक्तम् । ततश्चतुर्थे नन्वस्मिन्प्रकरणे जीवधर्मा मुख्यप्राणधर्माश्च भूयोऽस्य उपदिश्यन्त इति नास्य ब्रह्मप्रकरणत्वमिति सूत्रांशेनाशङ्कांशान्तरेण समाधानमाह । यदि जीवप्राणब्रह्मणां धर्मदर्शनाभ्यासां मुख्यत्वं स्वीक्रियेत, तथा सत्पुपासनात्रयप्रसङ्गाद्वाक्यभेद आपद्येत । स तु दुष्ट इति न युक्तः । तथा सति योऽत्र जीवधर्माणां प्राणधर्माणां चोपदेशः, सोऽत्र जीवस्य ब्रह्माश्रितत्वात्, प्राणस्य तु तद्योगात् । तस्मात्ते सर्वे ब्रह्मधर्मा एवेति प्राणो ब्रह्मैवेति प्रतिपादितम् । इदं चाधिकरणं पूर्वोक्तसर्वनिगमनार्थम् । इदं यथा तथा भाष्यप्रकाशादवगन्तव्यम् । भाष्ये तु चिदचिच्छित्तसंश्लेषनिवारणार्थमित्युक्तम् । ब्रह्मवादे केवलस्यैव ब्रह्मणो जगत्कारणत्वेन चिदचिच्छित्तपेक्षाराहित्यादिति । तेन न पुनरुक्तिदोषः । कार्यप्रतिपादनद्वारा वाक्यानां स्वरूपपरत्वं नवस्वप्यधिकरणेषु स्पष्टम् ॥ १० ॥

इति श्रीबह्मभाचार्यचरणदासस्य श्रीपीताम्बरात्मजपुरुषोत्तमस्य कृतौ

वेदान्ताधिकरणमालायां प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

एवं प्रथमपादे कार्यप्रतिपादकानां वाक्यानां ब्रह्मणि समन्वयो विचारितः । प्रकृतिप्रत्यय-
भेदेन शब्दस्यान्यपरत्वसंदेहे तन्निवारणं च कृतम् । अतः परं द्वितीयादिष्वर्थसंदेहो निवारणीयः ।
जीवजडतत्समुदायभेदेनार्थस्य त्रैविध्यात् । तत्र द्वितीयपादे जीवपुरःसरेणार्थसंदेहो निवारणीयः ।
अन्तर्यामिप्रतिपादकानां वाक्यानां ब्रह्मणि समन्वयो वक्तव्यः । तेन पादानामेककार्यत्वं संगतिः ।

तत्र प्रथमे चतुःसूत्रे सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशाधिकरणे छान्दोग्यस्था शाण्डिल्यविद्या
विचार्यते । तत्रास्यां विद्यायां 'मनोमयः प्राणशरीर' इत्यनेन विज्ञानमयस्य जीवस्य मनोमयत्वादिवर्ध-
वैशिष्ट्ये तैरेव च धर्मैः कर्तृत्वनिर्वाहब्रह्मणो जगत्कर्तृत्वमपि नोपपद्यत इत्याशङ्कायां, जीवस्य
ब्रह्मत्वेनोपासनं निवार्य, सर्ववेदान्तप्रसिद्धस्य ब्रह्मण एवोपदेशाद्ब्रह्मैवात्रोच्यत इति प्रथमसूत्रे
आक्षेपनिवारणादाक्षेपोधिकरणसंगतिरित्युक्तम् । ततो द्वितीयसूत्रेणां विद्यायां फलत्वेन विवक्षिता
ये गुणास्तेषां प्राप्तिर्भगवत्स्वरूपलाभात् तत्सारूप्यलाभाद्वोपपद्यते, अतोपि तथेत्युक्तम् । ततस्तृतीय-
सूत्रे तिरोहितानन्दत्वेन निराकारत्वादपि नात्र जीव उच्यते, किंतु ब्रह्मैवेत्युक्तम् । ततस्तुरीये
ब्रह्मात्र ध्येयत्वेन प्राप्तत्वेन च व्यपदिश्यते, जीवस्तु प्रामृत्वेन ध्यातृत्वेन च व्यपदिश्यत
इत्युक्तम् । तेनात्रान्तर्यामिभूत ब्रह्मैवोच्यत इति साधितम् ॥ १ ॥

ततो द्वितीये चतुःसूत्रे शब्दविशेषाधिकरणे वाजिशिक्षास्यं 'यथा ग्रीहिर्वा यवो
वे'त्यादिविषयवाक्यमुपन्यस्य, तत्रान्तरात्मन्युक्तो हिरण्यमयः पुरुषो न जीवः, किंतु ब्रह्मैव,
शब्देनोक्ताद्विरण्यमयत्वरूपाद्विशेषादित्युक्तम् । ततो द्वितीये सूत्रे ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन
तिष्ठतीति गीतास्मृतेरपि हृद्देशे वर्तमानस्य ब्रह्मत्वमित्युक्तम् । ततस्तृतीयसूत्रे व्यापकस्येश्वरस्याप्ये-
हृदयस्थाने स्थितेरयुक्तत्वाच्छ्रुतौ ग्रीह्यादितुल्यताश्रावणाच्च तस्य ब्रह्मत्वं न युक्तमिति सूत्रांशेनाशङ्का-
शान्तरेण समाहितम् । हृदये निदिध्यासने कृते ब्रह्म ज्ञातुं शक्यते, तत्रैव साक्षात्कारात् । तस्माद्
हृदयस्य स्थानत्वमुच्यते । अन्ये त्वत्र दृष्टान्तमप्याहुर्वयं सर्वलोकपतिरप्ययोध्यापतिरिति । तस्मान्न
व्यापकत्वहानिः । यत्पुनर्ग्रीह्यादितुल्यत्वकथनं तत्तु चतुर्विधभूतान्तरवर्तित्वज्ञापनार्थम् । अतो
व्योमवत्सर्वत्र स्थितिर्बोध्यते । तस्मान्न दोष इत्युक्तम् । ततश्चतुर्थसूत्रे तस्य हृदये वर्तमानत्वे
जीववत्सुखदुःखभोगोपि संभवतीति सूत्रांशेनाशङ्काशान्तरेण समाहितम् । तस्य स भोगो न संभवति,
तस्य सर्वरूपत्वानन्दरूपत्वादिरूपाणां विशेषाणां विद्यमानत्वादिति । तस्माद्ब्रह्मैवात्रोच्यते । इदं
चाधिकरणमन्तर्यामिणो रूपनिश्चायनार्थं हिरण्यमयपुरुषत्वेनान्तस्तद्धर्माधिकरणविषयवाक्योक्ताकारस्य
भासामिहोत्रे नित्यामिहोत्रधर्मवद्भक्तुं शक्यत्वादिति मम प्रतिभाति । संगतिरत्र प्रसङ्गो बोध्यः ॥ २ ॥

ततस्तृतीये द्विसूत्रे अत्ता चराचरेत्यधिकरणे 'यस्य ब्रह्म च क्षत्रं चे'तिकाठकाक्योक्तं
ब्रह्मक्षत्राचरत्वं न जीवस्य, किंतु ब्रह्मण एवेति निर्धारितम् । तत्र प्रथमसूत्रे चराचरग्रहणं हेतुः,
चरो मृत्युचरं कस्याप्यचात्यम्, ब्रह्मक्षत्राणां संपद्यमानानां भोगः साधितः, सर्वरूपत्वात्मकं वैशेष्यं
च । द्वितीयसूत्रे च प्रकरणं हेतुः । तया च जीवाशक्यभोगस्य चराचरस्य ग्रहणरूपाद्विज्ञादस्य
वाक्यस्य ब्रह्मप्रकरणपठितत्वाद्यात्रोक्तं ब्रह्मैवेति सिध्यति । मोक्षोपेक्षिब्रह्मक्षत्रप्राप्त्यानामुत्क्रमणामावे-
नान्तःप्रकटे भगवत्त्वेन लयादन्तर्यामित्वमपि सिद्धम् पूर्वाधिकरणे ब्रह्मणो जीवविलक्षणस्य भोगस्यो-
क्तत्वात्तत्साधनायात्रोपोद्घातेनानन्दरूपाद्विशेष्यात्संपन्नजीवसाक्षात्प्राप्येन भोगो विचारितः, अन्तर्यामि-
धर्मविचारस्यैव प्रकृतत्वादिति ॥ ३ ॥

ततश्चतुर्थं त्रिसूत्रे गुहां प्रविष्टावित्यधिकरणे 'श्रुतं पिबन्ता'विति कांठकवाक्यं विषयत्वेनोपन्यसात्र जीवद्वयं नोच्यते, किंतु जीवब्रह्मणी उच्येते । अत्र जीवब्रह्मणोरेव प्रतिपाद्यत्वदर्शनात् । इतः पूर्वं 'येयं भ्रूते विचिकित्सा'इति 'अन्यत्र धर्मा'दिति वाक्यद्वयेन तयोरेव शृष्टत्वादिति पूर्वसूत्र उक्तम् । ततो द्वितीयसूत्रे पूर्वप्रकरणोक्तविशेषणबलादप्यत्र जीवब्रह्मणी एवोच्येते इति साधितम् । पूर्वाधिकरणोक्तब्रह्मक्षत्रभोगोत्रैवेतिज्ञापनार्थम् । तेनानुप्रसङ्गः संगतिः ॥ ४ ॥

ततः पञ्चमे पञ्चसूत्र अन्तर उपपत्तेरित्यधिकरणे छान्दोग्ये उपकोसलविद्यास्थं 'य एषोक्षिणि पुरुषो दृश्यत'इतिवाक्यं विषयत्वेनोपन्यस्य अक्षिपुरुषस्य ब्रह्मत्वं निर्धारितम् । तत्र प्रथमसूत्रे आर्षदर्शनस्योपपद्यमानत्वान्न तत्र प्रतिविम्बस्य ब्रह्मत्वेनोपासना विधीयते, किंतु ब्रह्मैवेत्युक्तम् । ततो द्वितीयसूत्रे सर्वलोकस्य मामवामनयनरूपस्थानादिव्यपदेशात्तदेव साधितम् । ततस्तृतीयेशृतादिपदकथनादपि तत्साधितम् । ततश्चतुर्थसूत्रे तदुपासकस्य ब्रह्मविद्वत्तिकथनादपि तत्साधितम् । ततः पञ्चमसूत्रे जीवो निवारितः । एवं चात्र पञ्चसूत्र्यां स्थानमाहात्म्यादिरूपं वैशेष्यं बोधितम् । अक्षिस्थितस्य भोगस्तु वाजिनां मण्डलब्राह्मणे प्रसिद्धः । एवमधिकरणत्रयेण भोगदोषासंसर्गहेतुभूतं वैशेष्यमक्षिस्थितस्य पुरुषस्यान्तर्यामित्वं च विचारितम् ॥ ५ ॥

ततः षष्ठे त्रिसूत्रे अन्तर्याम्यधिकरणे बृहदारण्यकस्थमन्तर्यामिब्राह्मणं विषयवाक्यत्वेनोपन्यस्तम् । अन्तर्यामी सर्ववैकः, अयवाधिदैवादिशब्दभेदाद्भिन्नः, तत्तदभिमानी जीवो वेत्ताशङ्क्य प्रथमसूत्रे शृष्टिव्यादीनां तदभिमानीनां च ये धर्मास्तेषां भगवत्प्रयुक्तत्वबोधनादन्तर्यामी सर्वत्र भगवानेवेति निर्णीतम् । आधिदैवादिस्त्वज्ञोपि स एवेति च । ततो द्वितीयसूत्रेऽन्तर्यामी ब्रह्मवादे न प्रसिद्धः, जीवब्रह्मजडानामेव प्रसिद्धत्वात् । ततोऽन्तर्यामी साङ्ख्यपरिकल्पितः कश्चिद्भविष्यतीत्याशङ्क्य, नात्र साङ्ख्यमतम्, तद्वर्णनामनगिलापात्, अतोऽन्तर्यामी भगवानेवेति ब्रह्मवादसिद्ध इत्युक्तम् । ततस्तृतीयसूत्रेऽन्तर्यामी जीवो न संभवति, काण्वशाखायां 'यो विज्ञाने तिष्ठ'न्निति माध्यन्दिनीयशाखायां च 'य आत्मनि तिष्ठ'न्नितिवाक्याभ्यां जीवान्नेदस्य श्रावणादित्युक्तम् । अस्मिन्नधिकरणे स्थितिकर्तृत्वनिर्वाहकतयोपोद्धातेन सर्वनियमनं विचारितम् । गुहांप्रविष्टावित्यधिकरणे प्रतिगुहं मिन्नतया प्रवेशादन्तर्यामिणां भेदे प्राप्ते तदभावाय तस्यैक्यमत्र साधितम् । तेन रूपभेदाद्भिन्नोप्येक एवान्तर्यामी नामेत्युक्तं भवति ॥ ६ ॥

ततः सप्तमे त्रिसूत्रे अदृश्यत्वाधिकरणे 'अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यत' इति मुण्डकस्थं वाक्यं विषयत्वेनोपन्यस्योपनिषत् साङ्ख्यविद्या ब्रह्मविद्या वेत्ताशङ्क्येण ब्रह्मविद्यैव । यद्यप्यत्राक्षरं पुरुषश्चेत्युभयमुच्यते, पुरुषसाक्षरात्परत्वं चोच्यते, एवं परापरमावेप्यक्षरं परमात्मैवेति निर्णीतम् । तत्र प्रथमसूत्रे अदृश्यत्वादिगुणकोऽक्षरत्वेनोक्तः परमात्मैव, विश्वजनकत्वरूपस्य ब्रह्मपरस्य तत्रोक्तेरित्युक्तम् । ततो द्वितीयसूत्रे अत्राक्षरपुरुषौ साङ्ख्यविद्यासिद्धप्रकृतिपुरुषावेवेत्याशङ्क्य, तौ नात्र संभवतः, अक्षरस्य सर्वज्ञत्वादिना पुरुषत्वेन च विशेषणात्, पुरुषस्य च दिव्यत्वादिना प्राणादिजनकत्वेन च विशेषणात् । न हीदं साङ्ख्ये सिध्यति । किंच, अत्र हि समासावादी मध्ये च ब्रह्मविद्या इति विद्याविशेषणमुक्तम् । तस्मादपि नात्र साङ्ख्यसिद्धौ प्रकृतिपुरुषावित्युक्तम् । ततस्तृतीयसूत्रे 'अग्निर्गर्भे'त्यादिना यद्रूपमुक्तं तद्विश्वकायस्य ब्रह्मण एव संगच्छते न तु साङ्ख्यसिद्धस्येत्युक्तम् । तेन सृष्टिपूर्वदशायामप्यक्षरनियामकत्वाद्भगवतोऽन्तर्यामित्वं नित्यमित्युपोद्धातने बोधितम् ॥ ७ ॥

ततोऽष्टमे नवसूत्रे वैश्वानराधिकरणे पूर्वाधिकरणोक्तं रूपं सादृश्यसिद्धकार्येश्वरस्य कुतो न ? अक्षरपरमपुरुषयोर्मेदामेदौ च कथमित्याकाङ्क्षायां, छन्दोग्यस्यां वैश्वानरविद्यां विषयवाक्यत्वे-
नोपन्यस्य, रूपस्य नित्यत्वं विरुद्धधर्माश्रयत्वं च तत्रोपोद्धातेन विचारितम् । तत्र प्रथमसूत्रे
वैश्वानरशब्दवाच्यो हिरण्यगर्भादिः परमात्मा चेति संशये, हिरण्यगर्मादिवोधकसाधारणशब्दाद्यो
विशेषः प्रादेशमात्रस्यैवाभितो विगतमानत्वरूपः, तस्मादित्युक्तम् । ततो द्वितीयसूत्रे 'केचित्स-
देहान्तर्हृदयावकाश' इत्यादिस्मृत्युक्तस्यानुमापकत्वम् । अतः प्रादेशमात्रो घुर्मूर्धत्वादिविशिष्टः
परमात्मैवेत्युक्तम् । ततस्तृतीयसूत्रे ननु प्रादेशमात्रस्मृत्या वैश्वानरपदस्य भगवत्परत्वं निर्णेतुं न
शक्यम्, 'अहं वैश्वानरो भूत्वे'ति जाठराग्निपरत्वस्यापि स्मरणात्, समानप्रकरण 'एष वा अभिवैश्वानर'
इत्यग्निसमभिव्याहारेण श्रावणाद् भगवद्विभूतिवाच्य । अत्राप्यग्नेः 'हृदयं गार्हपत्य' इत्यादिना
प्रेताग्निकल्पनश्रावणात् पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितत्वश्रावणाच्च न भगवत्परत्वं शक्यवचनमिति सूत्रांशेनाशङ्क्य,
नात्र भगवत्परत्वं निषेधुं शक्यम्, भगवतो भोक्तृत्वं वक्तुं श्रुतावशिष्टपुरुषपदेशाज्जाठो
घुर्मूर्धत्वादिवर्माणामसंभवाच्च । नच तदुपासनार्थमिति शङ्क्यम्, वाजसनेयिभिः पुरुषत्वस्य
श्रावणादित्येवमंशान्तरेण समाहितम् । तस्माद्वैश्वानरः परमात्मैव । ततश्चतुर्थे उक्तेहेतुभ्य एव
जाठरोऽग्निदेवतारूपोऽग्निश्च न संभवतीत्युक्तम् । एवं चतुर्भिः स्वैर्वैश्वानरस्य ब्रह्मत्वं निर्णीतम् ।
ततोऽग्नैः पञ्चभिः स्वैस्त्वस्य परिमाणं विचार्यते, ग्रहिलवादिनिवृत्त्यर्थम् । तत्र पञ्चमे
जैमिनिमतं परिमाणविरोधपरिहारमाह, व्यापकस्य प्रादेशमात्रत्वं कल्पनां विना साक्षादपि संभवति,
यथाकाशस्य । तथा च 'प्रादेशमात्रमभिविमान'मित्यत्र शब्दक्रमादर्थक्रमो वलिष्ठ इति जैमिनेराशयो
घोषितः । ततः षष्ठे निराकारमेव ब्रह्म मायाजवनिकाच्छन्नं विष्णवादिदेवताधिष्ठितेन पुरुषाकारेणा-
भिव्यक्तः पुरुषविषोऽन्तर्यामी, न तु स्वाभाविकस्वस्याकार इत्याश्मर्यस्य मतमुक्तम् । ततः
सप्तमेऽनुस्मृतिवशात्पुरुषाकारो 'यद्यद्विद्या त उरुगाय विभावयन्ति तत्तद्वपुः प्रणयसे सदनुग्रहाये'-
तिस्मृतेः साधकानुग्रहार्थमिति यादरिमतमुक्तम् । ततोऽष्टमे पूर्वोक्तं नियतपरिमाणवादिवोधकं
जैमिनिमतं तदेकदेशिनो, न तस्येतिवोधनार्थं पुनर्जैमिनिमतमाह । श्रुतौ 'प्रादेशमात्रमिह वै देवा'
इत्यारभ्य अभिसंपादयिष्यामी'तिकथनात्सम्पत्तिनिमित्तं प्रादेशमात्रत्वम्, न तु वास्तवमिति तदाशय
उक्तः । ततो नवमे 'आमनन्ति चैनमसि'न्नितिसूत्र 'एतं वैश्वानरमसिन्मूर्धचिबुक्रान्तराले'
जाबालाः समामनन्ति 'एषोऽव्यक्त' इत्यादिना । तस्मात्प्रादेशमात्र एव व्यापकः, अतो वस्तुभावादेव
विरुद्धधर्माश्रय इति वैश्वानरो भगवानेवेति स्वसिद्धान्त उक्तः । एवमसिन्मादे स्थितिरूपकार्यनिर्वा-
हार्यमन्तर्यामिप्रतिपादकानि वाक्यानि विचारितानि ॥ ८ ॥

इति श्रीबल्लभाचार्यचरणदासस्य श्रीपीताम्बरात्मजपुरुषोत्तमस्य कृतौ

वेदान्ताधिकरणमालायां प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

अतःपरं मोक्षदातृत्वार्थमुपासरूपप्रतिपादकानि वाक्यान्वसिन्मादे विचार्यन्ते, साधनाध्याये
गुणोपसंहारपादे तत्तन्मार्गभेदेनोपासनाया एव साधनत्वेन वक्ष्यमाणत्वात् ।

तत्र प्रथमे सप्तसूत्रे बुभ्वाद्यधिकरणे 'असिन् द्यौः श्रियिवी'तिमुण्डकवाक्यं विषयत्वे-

नोपन्यस्य, तत्र किं सादृश्यसिद्धं प्रधानमुच्यते, ब्रह्म वेति संशये, प्रधानं निरस्य ब्रह्मेवेति साध्यते ।

तत्र प्रथमसूत्रे स्वशब्दो हेतुत्वेन, स च श्रुतिस् 'सात्मान'मित्यात्मशब्दस्य वाचकः । तथा च शुम्भादीनां भारत्वं तदा साद्यदि तेषां सूत्रे भणिगणवत् प्रोतत्वं स्यात्, न तु तथा, तेषां कार्यतयैतदात्मकत्वेनैतत्स्वरूपान्तर्पातित्वात् । न च सेतुत्वेन साधनत्वबोधनात्फलरूपत्वाभावे सति न ब्रह्मत्वमिति शङ्काम् । 'अमृतस्य सेतुरित्यत्र पृष्ठ्याऽभेदबोधकत्वेन फलरूपत्वानुपायात् । तस्माद् शुम्भाद्यायतनं ब्रह्मैव । ब्रह्मणो व्यापकत्वव्युत्पादनं तु पूर्वमग्रे 'लक्ष्यं सर्वगतं चैवे'त्यनेन ब्रह्मणः सर्वगतत्वकथनात् तद्वोधनार्थमित्युक्तम् । ततो द्वितीयसूत्रे ननु भवतु ब्रह्मत्वं तथापि तज्ज्ञानेन सर्वविज्ञानस्योपक्रान्तत्वादन्यवाग्विमोक्तः कथं संगत इत्याशङ्क्य, ब्रह्मणि मुक्तोपसृत्यत्वं वक्तुं शरूपस्य जीवस्य पूर्वमग्रे ब्रह्मणि योजनस्योक्तत्वात् तस्य निरव्यस्तत्वरूपं मुक्तत्वमन्यवाग्विमोक्तेन बोध्यत इति तदपि संगच्छत इत्युक्तम् । ततस्तृतीयसूत्रे एतत्प्रकरणे जडधर्मबाहुल्यस्य जडदृष्टान्तस्य चोक्तत्वाद्वा प्रधानमेवाङ्गीकार्यमित्याशङ्क्य, तद्वोधकानां निःसंदिग्धानां धर्माणाम् दर्शनाद्ब्रह्मबोधकानामात्मसर्वज्ञानन्दरूपादिशब्दानां निःसंदिग्धानां दर्शनात् प्रधानमङ्गीकर्तुं शक्यम्, किंतु परमात्मैवेत्युक्तम् । ततश्चतुर्थसूत्रे तर्हि जडजीवविशिष्टः साक्ष्यवादोत्रास्त्वित्याशङ्क्य, तद्वाचकनिःसंदिग्धशब्दाभावात् न जीवो, नापि प्रधानम्, किंतु सर्वज्ञत्वादीनां ब्रह्मधर्माणां निःसंदिग्धानां दर्शनाद्ब्रह्मैव । ततः पञ्चमसूत्रे 'तमेवैकं जानयात्मान'मिति ब्रह्मणि ज्ञानकर्मत्वस्य जीवे ज्ञानकर्तृत्वस्य बोधनेन भेदव्यपदेशात् न जीवपरत्वं तस्येत्युक्तम् । ततः षष्ठे सूत्रे अस्य वाक्यस्य ब्रह्मप्रकरणपठितत्वादपि न जीवपरत्वमित्युक्तम् । ततः सप्तमे सूत्रे 'द्वा सुपर्णा'विति श्रुतौ परमात्मनः शरीरे स्थितिमात्रं प्रकाशकत्वं च श्रान्यते, जीवस्य तु कर्मफलमोगोपीति स्थित्यदनाभ्यां ब्रह्मजीवौ पृथगेव निर्णयेते । तस्मादपीदं ब्रह्मवाक्यमेव, न तु प्रधानजीवसंदेहात् साक्ष्यपरमिति निर्णीतम् । तेन पूर्वपादोक्तमन्तर्यामिरूपमपि व्यापकत्वसर्वात्मकत्वादिगुणविशिष्टमेवोपासनीयमिति साधितम् । अत्र शरधनुर्न्यायश्रावणात्पृथगुपासनं ज्ञानमार्गीयाणामपि कर्तव्यत्वेन बोधितम् ॥ १ ॥

ततो द्वितीये द्विसूत्रे भूमाधिकरणे 'यो वै भूमा तत्सुख'मिति छान्दोग्यस्य सन्तुष्टमार-
नारदसंवादगतं वाक्यं विषयत्वेनोपन्यस्य, तत्र बाहुल्यं सुषुप्तिश्च नोच्यते किंतु ब्रह्मैवेति साधितम् । तत्र प्रथमसूत्रे सुषुप्तेः सकाशादाधिक्यस्य 'स एवाधस्तादि'त्यादिना बोधनात् मुख्यवृत्त्यात्मशब्द-
परिग्रहसंभवाद् ब्रह्मणः सर्वशब्दवाचकत्वेन भाववाचकशब्दानामपि ब्रह्मपरत्वसंभवाच्च भूमा
भगवानेवेत्युक्तम् । ततो द्वितीयसूत्रे 'नान्यत्पश्यती'त्यादिनोक्ता अन्या दर्शनादयो धर्मा
अप्याविर्भूते परस्मिन् भगवति तददर्शनेन तदैक्यात्तदविभागाद्वा तदेकतानतायां संभवन्तीति भूमा
ब्रह्मैवेति साधितम् । तेन नित्यनिरवध्यानन्दरूप एवान्तर्याम्युपास्य इति पृथगपि भक्तिमार्गीयैरुपास्य
इति बुद्धिर्ज्ञां प्रसङ्गाद्बोधितम् ॥ २ ॥

ततस्तृतीये त्रिसूत्रे अक्षराधिकरणे बृहदारण्यकस्य 'मेतद्वै तदक्षरं मार्गी'ति वाक्यं
विषयत्वेनोपन्यस्य, सूत्रद्वयेनाज्ञया पृथिव्याद्यम्बरान्तधारकत्वेनाक्षरस्य ब्रह्मत्वं साधितम् ।
ततस्तृतीये सूत्रे तस्य प्रज्ञासनस्य जीवधर्मत्वव्यावृत्त्याक्षरज्ञानफलबोधनेन च ब्रह्मत्वम् । अत्र च
पूर्वपादेऽद्वयत्वाधिकरणेन विचारितस्याक्षरस्य विरुद्धधर्मत्वबोधनमिति बुद्धिस्थोपोद्धातः संगतिः ।
अक्षरोपासनं च ज्ञानमार्गीयाणां केषाञ्चिन्मुख्यम्, 'ये त्वक्षरमनिर्देश्य'मित्यादिगीतावाक्यात् ।
भक्तिमार्गीयाणां त्वक्षरज्ञानमङ्गत्वेन प्रविशतीत्यग्रे 'अक्षरधिया'मित्यत्र वाच्यम् । तेनेदं मार्गद्वयोपयो-
गीति तदुभयोरन्तरं प्रसङ्गत उक्तम् । तेनात्र क्रमनियामिका प्रसङ्गः सङ्गतिः ॥ ३ ॥

ततश्चतुर्थं एकसूत्र ईक्षतिकर्माधिकरणे प्रथोपनिषत्प्रथमप्रश्नस्य 'मेतद्वै सत्यकामं परं चापरं च ब्रह्म यदोङ्कार' इतिवाक्यं विषयत्वेनोपन्यस्य, अत्र ध्येयः परमात्मैव, न तु विराड्, ब्रह्मा वा । 'परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षत' इतिवाक्यशेषे ईक्षतिकर्मत्वेन जीवधनादक्षरात्परस्यैवोक्तत्वात् । अत्र ध्यानविषयस्यैक्षतिकर्मत्वप्रतिपादनेनोपासनानां फलं साक्षात्कार इत्यप्यनेन साधितम् । तेन प्रसङ्गः संगतिरिति बोधितम् ॥ ४ ॥

ततः पञ्चमे अष्टसूत्रे दहराधिकरणे 'अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं त्रैलोक्यं'त्यादि छान्दोग्यस्य वाक्यं विषयत्वेनोपन्यस्य, तत्र दहरशब्दवाच्य आकाशः परमात्मैव न जीवः इति निर्णयते । तत्र प्रथमसूत्रे उक्तछान्दोग्यवाक्ये वक्ष्यमाणेभ्यो हेतुभ्यो दहरः परमात्मैवेत्युक्तम् । ततो द्वितीयसूत्रे 'यथा सुवर्णनिधिं निहितमक्षेत्रज्ञा उपर्युपरि सञ्चरन्तोपि न विदुः एवमेवेमाः सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्ती'त्यनेनोक्तं प्रजाशब्दवाच्यानां जीवानां यद् ब्रह्मलोके गमनं सा गतिः 'एष आत्मापहतपाप्मा सत्यसङ्कल्प' इत्यत्रापहतपाप्मत्वादिविशिष्ट आत्मशब्दः पूर्वोक्तो ब्रह्मलोकशब्दश्च ताभ्यां हेतुभ्यां दहरः परमात्मैव । न च जीवपरमात्मनोस्ततो भेदाभावात्स्वप्नदशायामज्ञानकल्पितानामेष ब्रह्मलोकगमनमात्मशब्दश्च जीवसाधारण इति न ताभ्यां परमात्मसिद्धिरिति शङ्क्यम् । अत्र हि प्रजानां ब्रह्मलोके गच्छन्तीनां 'अनृतेन प्रत्यूढा' इति विशेषणं दृश्यते । तदर्थस्तु अनृतेन पिहितत्वम् । 'अनृतापिधाना' इतिश्रुत्यन्तरे तथादर्शनात् । तच्च सुषुप्तौ 'सुखमहमस्त्राप्सम्, न किञ्चिद्वेदिप'मित्यनुभवस्तासां प्रजानामज्ञत्वं साधयति, न त्वज्ञानकल्पितत्वम्, अज्ञानकल्पितत्वे सति ब्रह्मलोकगतिर्न संगच्छते, तथापहतपाप्मत्वादिविशेषणादात्मशब्दश्च न संगच्छते, अतो गतिशब्दयोर्ब्रह्मपरत्वादहरः परमात्मैव । किं च, अत्र 'तद्य इहात्मानमननुविद्धं ब्रजन्ती'त्यात्माज्ञानं लोकक्षयहेतुत्वेनोच्यते । यद्यात्मा ब्रह्माभिन्नः । स्वाज्ञानं न स्यात् । अत इदमज्ञानं जीवस्य ब्रह्माभिन्नत्वं । एवमपहतपाप्मत्वादिविशेषणान्यप्यात्मशब्दस्य ब्रह्मपरत्वे लिङ्गमिति प्रागेवोक्तम् । अतो दहरः परमात्मैवेति साधितम् । ततः तृतीयसूत्रे 'य आत्मा सेतुर्विधृति'रितिश्रुतेः सर्वलोकविधारकत्वात्स्वयं साधनीभूय संसारप्रापकत्वात् एकस्यैवाकाशद्यावापृथिव्यादेरन्तर्बहिःस्यात्पनेन तस्य सर्वलोकधारणस्य महिमरूपत्वात् तस्य महिम्नो विरुद्धधर्माश्रयत्वरूपतया श्रीयशोदादिभिरन्तर्बहिरुपलब्धश्च दहरः परमात्मैवेत्युक्तम् । ततश्चतुर्थं आकाशशब्दवाच्यत्वप्रसिद्धेरपहतपाप्मत्वादिसिद्धेः प्रकरणोक्तसर्वधर्मप्रसिद्धेश्च दहरः परमात्मैवेत्युक्तम् । एवं चतुःसूत्र्या विधियुक्तेन दहरस्य परमात्मत्वं विचारितम् ।

अतः परमग्रिमचतुःसूत्र्येतरनिषेधमुखेन तस्यैव परमात्मत्वं पुनः साधयति । ततः पञ्चमे अस्मिन् प्रकरणे आदिमध्यावसानेषु सम्प्रसादादिशब्दैर्जीवस्य परामर्शाजीव एव दहर इति सूत्रांशेनाशङ्क्य, जीवे जगदाधारत्वादेरसंभवात् स न दहर इत्युक्तम् । ततः षष्ठ एतदन्तरमुक्त इन्द्रप्रजापतिप्रकरणे जीवस्यैवामृताभयत्वादिरूपेणोक्ततयात्रापि स एव परामृश्यतामिति सूत्रांशेनाशङ्क्य, तत्र प्रजापतिरूपदेशसमय आविर्भूतब्रह्मरूपो जातः, यथा नृसिंहोपासको नृसिंहाविष्टो भवति, अतस्तथाभूतत्वात्सर्वत्रात्मानं पश्यन्नुपदिष्टवान्, अतो न तत्र जीवः प्रकरणार्थः । अतस्तदनुरोधेनात्र जीवस्य ब्रह्माभिन्नत्वं न वक्तुं शक्यम् । तस्मादहरः परमात्मैव । ततः सप्तमे तर्हि तत्र जीवपरामर्शस्य किं

प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायां पूर्वप्रकरणे सत्यनामकस्य ब्रह्मणो ज्ञानेन ब्रह्मसुखरूपं फलमुक्तम् । तदपेक्षायां तादृशं ब्रह्मज्ञानमावश्यकम् । तत्र सच्छब्देनामृतस्य जीवस्य, तिष्ठन्नेन मर्त्यस्य जडस्य, यश्चन्देनोभयनियामकस्य ब्रह्मण उक्तत्वात् । नियम्यद्वयज्ञानामावे नियामकस्य ब्रह्मणो ज्ञानासंभवात् । तदर्थं शब्दोक्तस्य नियम्यस्य जीवस्य स्वरूपज्ञानाय जीवपरामर्शः, न तु प्रकरणित्वेनेत्युक्तम् । ततोऽष्टमे भवत्वेवं तथाप्यल्पे हृदयगुण्डरीके आकाशरूपस्य ज्यायसो ब्रह्मणः स्थितिर्न संभवतीत्यतो जीव एवोच्यतामित्याकाङ्क्षायां 'निचाप्यत्वादेवं व्योमवशे'त्यत्र विरुद्धधर्माश्रयत्वेन ब्रह्मणः स्थितिर्वक्तुं शक्येत्युक्तम् । तादृशत्वस्यात्राप्यनुसंधेयत्वात्तेन तत्समाधिसिद्धिरिति दहरः परमात्मैव । अत्र बुद्धिस्थस्य विचारादुपोद्घातगर्भः प्रसङ्गः सङ्गतिः । किं च, परामर्शसूत्रे जीवस्य सर्वावस्थानु ब्रह्मनियम्यत्वस्यैव सिद्धत्वात्, अतो जीवस्य परममुक्तिदशायामपि ब्रह्मनियम्यत्वमेव सिध्यति । वेदस्तुतावपि 'अजनि च यन्मयं तदविमुच्य नियतं भवे'दित्यत्र तथैव सिद्धत्वाच्च ॥ ५ ॥

ततः पष्ठे द्विसूत्रे अनुकृत्यधिकरणे 'न तत्र सूर्यो भाती'ति कठवल्लीसं वाक्यं विषयत्वेनोदाहृत्य, लोकप्रकाशकानां सूर्यादीनां दहरांतःस्थत्वकथनात् कठवल्लीस्यमुक्तवाक्यं तद्विरुद्धमित्याशङ्क्य, तेषां स्वतो न प्रकाशकत्वम्, किंतु भगवदनुकारित्वाद्भगवत्प्रकाशेनैव प्रकाशकत्वं सर्वत्र सर्वदेतिप्रसङ्गाद्विर्णीतम् । तेन जीवस्य मुक्तिदशायां तदनुकारित्वरूपमेव साम्यम्, न तु परममित्यपि बोधितम् । अन्यथैतद्विचारस्यात्र निष्प्रयोजनत्वापत्तेरिति ॥ ६ ॥

ततः सप्तमे द्विसूत्रे शब्दादेव प्रमित इत्यधिकरणे कठवल्लीस्यमङ्गुष्ठमात्रवाक्यं विषयत्वेनोदाहृत्याङ्गुष्ठमात्रस्य भूतभग्वेशानत्वं शब्दादेव प्रमीयते इति प्रथमसूत्रे निर्णीतम् । द्वितीये च तस्य तत्र स्थितिर्मनुष्याणामधिकारार्थेति निर्णीतम् । अत्रापि प्रसङ्ग एव सङ्गतिः । इदं च जीवस्य मुक्तिदशायां ब्रह्माविर्भावेन विरुद्धधर्माश्रयत्वे फलिष्यति ॥ ७ ॥

ततोऽष्टमेऽष्टसूत्रे तदुपर्यपीत्यधिकरणे प्रसङ्गादेवादीनां ब्रह्मविद्यायामधिकारो विचारितः । तत्र प्रथमे सूत्रे मनुष्येषु त्रैवर्णिकानामुपनयनादिसंस्कारवतां कर्माधिकाराद् ब्रह्मविद्यायामप्यधिकार इति पूर्वतन्नादेव सिध्यति । ततो मनुष्याद्धीनजातीयानां तु योग्यताऽभावादेव नाधिकारः । अतः परं मनुष्यादुत्कृष्टाणां ब्रह्मविद्यायामधिकारः संभवादुक्तः । यद्यपि देवादीनामुपनयनादिकं न प्रसिद्धम्, तथापि यज्ञोपवीतमन्त्रे 'प्रजापतेर्यत्सहजं पुरस्तादि'ति श्रावणात्तद्व्यायेनान्यत्रापि जन्मानुग्रहविशेषतः प्रभृतिभिर्मतङ्गविश्रामित्रादीनामिवाधिकारः संभवति । तस्मादप्यधिकार इत्युक्तम् । ततो द्वितीयसूत्रे पूर्वसूत्रोक्तस्य देवादीनामधिकारस्य विप्रतिपन्नतया तद्वलेन तेषु ब्राह्मण्यादेर्वक्तुमशक्यत्वात्, तेषां स्वर्गस्थत्वेन पृथिवीरूपदेशस्य, ब्रीह्यादिरूपद्रव्यस्य तत्र सूर्यगत्यभावेन दर्शादिरूपकालस्य च, तदतिरिक्तदेवाभावेनोद्देश्यदेवतान्तरस्यापि वक्तुमशक्यतया तदभावेऽपि कर्मकरणे श्रुतिविरोध इति सूत्राशेनाशङ्क्य, अंशान्तरेण प्रजापतिन्यायाद् वर्णसत्तायाः साधितप्रायत्वात्, 'इन्द्रो द्वाविंशद्वर्षाणि प्रजापतौ ब्रह्मचर्यमुवासे'ति श्रावणादाश्रमसत्तायाः, 'साध्या वै देवाः सुवर्गकामा एतः पदरात्रमपश्यन् तमाहरन् तेनायजन्ते'तियज्ञकरणश्रावणाद्, 'देवा वै सत्रमासते'त्यादौ भूमावागत्य ऋषीन् वृत्वा यज्ञकरणश्रावणाच्चानेकयोपयोगो देवानां वेदे दृश्यते । भगवदवयवरूपा ये देवास्ते तेषामुद्देश्या अपि भवन्ति । 'उभौ वै देवानां अघृगुश्चापापश्चे'त्यादौ ऋत्विजोऽपि श्राव्यन्ते । तस्मान्न श्रुतिविरोध इत्युक्तम् । ततस्तृतीये ननु वेदात् कर्म ज्ञात्वा पश्चात् कर्तव्यं देवैः, तत्र देवानां कर्म-

करणं वदन् वेदो देवानामधिकारं वदेत् । देवाश्च जन्या इति वेदार्थज्ञानसमये तेषामभावाद्, ज्ञातौ चात्माश्रय इति कर्मकर्तृणां ज्ञातृत्वेन वक्तुमशक्यत्वात् कर्मकर्तृविरोधः । वेदश्च तेषां वृत्तान्तं वदन् स्वयं कथं नित्यो भवेत् । अतो वेदानित्यत्वापादकत्वादयं देवाधिकारपक्षो न सङ्गत इति सूत्रांशे-
नाशङ्क्य, अंशान्तरेण समाधिमाह, शब्दोक्ताः पदार्थाः सर्वे एवाधिदैविका भगवदवयवरूपाः, शब्द एव विद्यन्ते, नित्यास्तैः सह पदानां सम्बन्धोऽपि नित्य इति न वेदस्यानित्यत्वम् । इदमेव चतुर्थेन सूत्रेण वक्तव्यम् । न च वैदिकपदार्थानामतिरिक्तत्वाङ्गीकारे प्रत्यक्षविरोधः शङ्क्यः । इदानीमपि यजमानत्विक्प्रभृतीनां वेदादेव सपरिकरकर्मावगतेर्बृहद्व्यवहारादिना दर्शनेन वैदिकपदार्थान्तरेष्वपि तेनैवावगतिरसम्भवात् । अतो यैर्भगवान् दृष्टस्तेषां तु तत्रैव सर्वपदार्थदर्शनात्तेष्वेव संकेतग्रहः, ततोर्वी-
चीनानामिदानीन्तनपर्यंतानां तूपमानात्तेषु संकेतग्रहः, भगवतः सर्वानुकारित्वात् । किं च, यथा 'जमदग्नीनां पञ्चावत्त'मित्यत्र स्वस्मिन् जामदग्न्य इति प्रत्यक्षज्ञानाभावेऽपि परोक्षानुभवो भवति, तथा वैदिकप्रपञ्चस्यापि परोक्षानुभवो भवत्येवेति वैदिकप्रपञ्चोतिरिक्त एव । तस्मान्न ज्ञाने कर्मकर्तृविरोध इति सूत्रद्वयेनोक्तम् । ततः पञ्चमे ननु भवत्वेवं वैदिकसृष्टिरतिरिक्ता, तथापि 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' इत्यादिषु सृष्ट्यादिरुच्यते इति तदनुरोधेनानित्यापि सृष्टिर्वेदे उच्यते इत्यङ्गीकार्यम् ।
तथा ये देवाः कर्म कुर्वन्ति तेऽप्यनित्या इति च । एवं सति वेदस्य तद्वाचकत्वे शब्दार्थयोनित्यसंबन्ध-
विरोधः, अतस्तदभाषार्थमाकृतावेव संबन्धो वक्तव्यः । तथासति किं जैमिनिमतदूपणेनेत्याशङ्क्य, लोक-
दृष्टिमङ्गीकृत्य तद्रीत्यापि समाधानमाह । यद्यपि सर्वस्य भगवद्रूपत्वादुत्पत्तिप्रलययोः सच्चरप्रतिसच्चर-
रूपत्वेन वस्तुनित्यत्वापादकतया दर्शनादर्शनयोरेव नित्यानित्यत्वपर्यवसानम्, न तु वस्तुनीति न काचिदाशङ्का । तथापि लोकदृष्ट्या प्रपञ्चस्य देवादीनां चानित्यत्वाङ्गीकारे तत्तत्प्रवाहे एव शब्द-
संबन्धः । लोकेऽपि शरीरगङ्गाप्रभृतिषु प्रवाहे एव शब्दसंबन्धदर्शनात् । अतो देवादीनां तत्कर्मणां चानित्यत्वेऽपि तत्प्रवाहस्य नित्यत्वात् तद्वोधके वेदेऽपि नानित्यत्वं शङ्कितुं शक्यते इति । ततः पष्ठसूत्रे
ननु यद्यपि श्रुतिविरोधपरिहारेण कर्मण्युपासने च देवानामधिकारः प्रतिपादितस्तथापि छांदोग्ये 'असौ वा आदित्यो देवमध्व'त्यादिनोक्तायां मधुविद्यायां स न सङ्गच्छते । तत्र मधुत्वेनोपवर्ण्यमानस्यादि-
त्यस्य विद्याविषयत्वात् स कमन्यमादित्यमुपासीत । एवं संवर्गविद्यादिषु वाष्वादीनां विषयत्वात्तेषा-
मप्यनधिकारो धोष्य इत्याद्युक्तम् । ततः सप्तमे 'अग्निः पुच्छस्य प्रथमं काण्ड'मित्यादिश्रुतिष्वग्नि-
दीनां देवानां ज्योतिर्गणे विद्यमानत्वकथनात्तेषां च तत्र महाभोगकथनात्प्राप्तफलत्वेनोपासनायाम-
धिकारो न संगत इत्येवं जैमिनिमतेनाशङ्कितम् । ततोऽष्टमे तत्परिहारमाह, वेदे हि प्रजापत्यादीनां
कर्माधिकारो निरूप्यते, 'प्रजापतिरकामयत प्रजायेयेति', 'स एतमग्निहोत्रमिधुनमपश्यत्, तदुदिते
सूर्येऽजुहोदि'त्यादिषु । तथा ज्ञानेऽपि श्रूयते, 'तवो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तत्तदभव'दित्या-
दिषु । अत्र च मृत्यार्थवादः, तेन स्वार्थे प्रमाणं न स्यात् तदा तादृशाग्निहोत्रहोत्रेण तादृशज्ञानेनान्य-
स्यापि फलं न स्यात् । अतः कर्मणि ज्ञाने चाधिकारोऽयमवश्यमभ्युपेयः । ये पुनरुपास्यत्वेन तत्रोक्तास्ते
भगवदंशा एव । 'न ह वै देवा अश्नन्ति न पिबन्ती'त्यनश्नतादिरूपाह्निगात् । इदं च पूर्वमेव
साधितम्, तथापि जैमिनिमतनिराकरणाय पुनरुक्तम् । एवमष्टमिः सूत्रेदेवानामधिकारो वेदनित्यत्वं
च प्रसङ्गान्निर्णीतम् ॥ ८ ॥

ततो नचमे पञ्चसूत्रे शुंगस्येत्यधिकरणे शूद्राणां ब्रह्मविद्यायामधिकारोनुप्रसङ्गान्निराकृतः । तत्र प्रथमसूत्रे छांदोग्यस्या संवर्गविद्या विषयत्वेनोपन्यस्ता । तत्र च जानश्रुतिं 'हा शूद्रे'त्येवं संबोध्य पश्चात् संवर्गविद्योपदिष्टा । तस्माज्जातिशूद्रस्याप्यधिकार इत्याशङ्क्याम्, नात्र शूद्रशब्दो जातिवाची, किंतु शुचा आद्रवतीति शूद्र इति यौगिकः । अतो योगेन जानश्रुतेर्मत्सरित्वं बोधयति । तेन पूर्वं धिक्कारः पश्चाच्चोपसरणेन मत्सरत्यागे विद्योपदेश इति नात्र जातिशूद्रस्याप्यधिकार इत्युक्तम् । ततो द्वितीयसूत्रे जानश्रुतिजातेः श्रुतावनुक्तत्वात् योगोपेक्षया च रूढेः प्रबलत्वाद्वा शूद्रशब्दो रूढ एव सन् जानश्रुतिजातिं बोधयतीति जातिशूद्रस्याप्यधिकारोस्त्वित्याशङ्क्यां जानश्रुतेः क्षत्रियत्वमुत्तरत्र प्रकरणान्तरे काक्षसेनिपदादवगम्यते । कक्षा स्पर्धास्थानं सेना रथा यसेति कक्षसेनस्तस्याप्यं काक्षसेनिरिति क्षत्रियलिङ्गात् । यद्यपि तत् प्रकरणान्तरम्, तथापि छन्दोगानां द्विरात्रे 'एतेन वै चैत्ररथं कापेया अयाजय'न्निति श्रवणात् 'समानान्वयानां समानान्वया एव याजका भवन्ती'ति कापेयसंबन्धेन काक्षसेनेः क्षत्रियत्वमवगतम् । अतो लिङ्गचलादस्य क्षत्रियत्वावगतेः जानश्रुतेः जातिनिर्धार्यते । तस्माज्जातिशूद्रस्य नाधिकारः । यत्र परम्परितब्रह्मविद्यायामपि नाधिकारस्तत्र साक्षाद्ब्रह्मविद्यायां तु शङ्कितुमपि न शक्यते इत्युक्तम् । ततस्तृतीये श्रौतेषु साधनेषु सर्वत्रोपनयनसंस्कारपरामर्शाच्छूद्रे च तदभावान्नाधिकार इत्युक्तम् । ततश्चतुर्थे 'सत्यकामो ह जाबाल' इत्यत्र जाबाले शूद्रत्वाभावनिर्धारण एव गौतमेन तस्मिन् शिष्यभावः प्रवर्तितः । तस्मादपि जातिशूद्रस्य नाधिकार इत्युक्तम् । ततः पञ्चमे शूद्रस्य वेदे श्रवणाध्ययनार्थज्ञानानां निषेधश्रावणात् स्मृतिष्वपि वेदाक्षरविचारेण शूद्रस्य पातकयनाच्च नाधिकार इत्युक्तम् । एवमिदं प्रासङ्गिकमधिकरणद्वयम् ॥ ९ ॥

ततो दशमे एकसूत्रे कम्पनाधिकरणे कठवल्लीसं 'यदिदं किञ्च जगत् सर्व'मिति वाक्यं विषयत्वेनोदाहृत्य, किमत्रैन्द्रः प्राणो ब्रह्म वा निरूप्यते इति संदेहे, प्राणैर्द्रो निवार्य, सर्वजगत्कंपनाद्देतोर्ब्रह्मैवात्रोच्यते इति निर्धारितम् । तेनावतारदशायामपि भगवतो दण्डपाणित्वबोधनाय तत्र जीवानां सन्नतये च भगवत इदं कार्यं प्रसङ्गेनावसरेण वा विचारितम् ॥ १० ॥

तत एकादशे एकसूत्रे ज्योतिर्दर्शनाधिकरणे दहरविद्यासं 'परं ज्योतिरुपसंपद्ये'ति वाक्यं विषयत्वेनोपन्यस्य, ज्योतिःशब्देन महाभूतरूपं ज्योतिरुच्यते, उत ब्रह्म वेति संदेहे, महाभूतरूपं ज्योतिर्निवार्य, संपत्तिरूपादर्शनाद्ब्रह्मैवात्र निरूप्यते इति प्रसङ्गाद्विचारितम् । तत्प्रयोजनं तूपसंपत्त्यत्योपसंपन्नस्वरूपामिनिष्पादकत्वपूर्ववाक्यगतहृदयत्वोत्तरवाक्यगतसत्यपदोक्तमर्त्यामृतनियामकत्वरूपाणां चतुर्णां धर्माणां निष्कर्षार्थत्वाच्च ज्योतिश्चरणाधिकरणेन गतार्थता ॥ ११ ॥

ततो द्वादशे एकसूत्रेऽर्थान्तरव्यपदेशाधिकरणे छांदोग्यसमासिष्य 'माकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिते'ति वाक्यं विषयत्वेनोपन्यस्य, तत्र भूताकाशो ब्रह्म वेति संदेहे, भूताकाशस्य यत्प्रयोजनं वायुजननं तस्माद्भिन्नस्य प्रयोजनस्य नामरूपनिर्वाहकत्वरूपस्य कथनाद्, ब्रह्मादिश्रुतीनां च कथनाद्, ब्रह्मैवाकाश इत्युक्तम् । तेनान्यवाचकपदवाच्यस्य यत्रैव तद्दर्शान्तिरिक्तधर्मकथनं तत्रान्यवाचकपदस्य ब्रह्मपरत्वमिति न्यायबोधकमिदमधिकरणमिति प्रसङ्गादुक्तम् । अतो न तद्दर्शनाधिकरणादिना गतार्थता ॥ १२ ॥

ततस्त्रयोदशे द्विसूत्रे सुषुप्त्युत्क्रांत्योरित्यधिकरणे बृहदारण्यकस्य ज्योतिर्ब्राह्मणं शरीर-
 रमाह्वयं चेत्युभयं विषयत्वेनोपन्यस्य, तयोः किं जीववाक्यत्वमुत ब्रह्मवाक्यत्वमिति संदेहे, उपक्रम-
 स्यासञ्जातविरोधत्वेन प्रावल्यात्, तत्र च 'कतम आत्मे'तिप्रश्ने 'योयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यंत-
 ज्योतिः पुरुष' इति शरीरलिङ्गात्, 'योयं विज्ञानमयः प्राणे'ष्विति काण्वपाठे उपसंहारे च तादृश-
 वाक्याद्, यद्यपि संसारी प्रतीयते, तथापि मध्ये 'ध्यायतीवे'त्यादिसंसारिधर्मनिराकरणादुपसंहारे च
 'स वा एष महानज आत्मे'तिसंसारधर्मरहितपरमेश्वरात्मबोधनादन्यैश्च हेतुभिः परमात्माभिन्नो संसारी
 मुक्तो जीवः प्रतिपाद्यते इति पूर्वपक्षे, यदि मुक्तो जीवो ब्रह्माभेदेनात्र प्रतिपाद्यः स्यात्तदावस्थामेदस्या-
 प्रयोजकत्वात्सुषुप्तावुत्क्रांतौ च जीवं परमेश्वरात् भिन्नात्, प्रतिपिपादयिषितेऽभेदे अवस्थया भेदक-
 धनस्य निष्प्रयोजनतया वैयर्थ्यप्रसङ्गात्, जाग्रत्स्वप्नयोरज्ञत्वादिवैशिष्ट्यस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वेन सुषुप्ति-
 मरणयोस्तमोभिभवादज्ञानादिवैशिष्ट्याज्ञानेपि सौषुप्तिकस्मरणेन मृतानां भूतादिभावदर्शनेन चानुमान-
 सिद्धतया तत्कथनवैयर्थ्यान्पायाच्च । अतो यत् ज्ञायमानावस्थसिद्धं भेदमनुवदति तदसंसार्यवस्था-
 यामपि भेदबोधनायैवानुवदति । 'यथोदकं शुद्धं शुद्धे आसितं तादृगेव भवति एवं मुनेर्विज्ञानत
 आत्मा भवति गौतमे'ति कांडकेपि तथैव श्रावणात् । न च तर्ह्युपक्रमाच्चनुरोधादसंसारी परमेश्वरसं-
 मानधर्मा जीवो वाच्योस्त्विति शङ्क्यम् । उपक्रमादिष्वपि तथार्थाभावात् । तथाहि । उपक्रमे 'किं-
 ज्योतिरयं पुरुष' इति प्रकाशकप्रश्ने 'आदित्याद्यनंतरमात्मज्योतिरित्युत्तरे संसारिणः पुरुषस्य प्रकाश-
 पेक्षित्वेनाप्रकाशकत्वात् 'प्रकाशक आत्मा क' इत्याशयेन पृच्छति 'कतम आत्मेति ?' । तत्र स्पष्टतया
 वक्तव्येप्युत्तरे याज्ञवल्क्यो 'न वदिष्ये' इति स्वाभिसंधेर्वरदानस्य चानुरोधात् छिद्यमेवोत्तरं दत्तवान् ।
 अतस्तद्विचारे 'अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवती'ति निगमनवाक्ये परमात्मैव स्वयंपदवाच्यः सिध्यती-
 त्युपक्रमगतः प्रश्नः सामान्योप्युत्तरे तत्पर एव पर्यवस्यति । तथापि छिद्यप्रयोगात् जनकेन सौर्यः
 सम्यक् न ज्ञातः, किंत्वेतावत् ज्ञातं संसारिव्यतिरिक्त आत्मा प्रकाशक इति । ततस्तत्संदेहवारणाय
 पृच्छति 'विमोक्षाय ब्रूही'ति । तदापि पूर्वोक्तानुरोधात् 'स वा एष एतस्मिन् संप्रसादे रत्वा चरित्वे'-
 त्यादि छिद्यमेवोत्तरं दत्तवान् । तदा सुषुप्तौ जीवस्यासङ्गत्वे उक्तेपि जनकस्य संदेहो न निवृत्त इति
 पुनर्मोक्षाय पृच्छति । तदा पुनरपि तथैव वदन् मत्स्यादिदृष्टान्तेन स्वप्नसुषुप्ती अवस्थे उक्त्वा, सुषुप्तौ
 असङ्गादपि जीवात् परमात्मानं भेदेनाह, संपरिष्वक्तस्त्रीपुंदिष्टान्तेन । तदापि जनकस्य प्रकाशकसंदेहो
 न निवृत्त इति पुनर्मोक्षाय पृच्छति । तदा पुनरपि छिद्यवाक्येनैवोत्तरे, पुनरपि मोक्षाय पप्रच्छ । तदा
 याज्ञवल्क्यो राज्ञो मेधावित्वाद्धीतः संसारिणो जीवस्य मरणावस्थां वदन् परमेश्वराजीवस्य भेदमाह ।
 तदापि छिद्यप्रयोगात्तस्य संदेहो न निवृत्त इति तदानीमकामयमानस्य सद्योमुक्तिमाह । तत्र 'ब्रह्मैव
 सन् ब्रह्माप्येती'तिश्रुतेः 'प्राज्ञ आत्मा ब्रह्मैवे'ति च श्रुतेर्जीवस्य ब्रह्मभाव एव मुक्तिः । प्राज्ञ आत्मा
 ब्रह्म योस्ति स एव प्रकाशकस्तज्ज्योतिर्वायं जीवः सर्वं करोतीति ज्ञात्वा जनकः 'सोदं भगवते सहस्रं
 ददामी'त्युक्तवान् । तदा याज्ञवल्क्यः श्लोकैः सर्वं शास्त्रार्थमुक्त्वा, 'स एष आत्मे'त्यादिना तमेवार्थं
 स्पष्टमुक्तवान् । तदा जनको विदेहान् स्वात्मानं च तस्मै दत्तवान् । याज्ञवल्क्योपि तथा विद्यां
 समापितवान् । अत उपक्रमोपसंहारयोः परमात्मन एव प्रकृतत्वसिद्ध्या तस्मैव प्रकरणीत्वम्, न तु
 ब्रह्मभावापत्तस्य जीवस्येति सिध्यति, समाप्तौ यत्तादिसन्देहस्य च । तस्मादिदं ब्रह्मवाक्यमेवेति ।

अत्र पादे उपासरूपाण्याधाररूपाणि च विचार्य ब्रह्मातिरिक्तानामनुकारित्वं च विचार्य समाप्तौ यत् जीवब्रह्मणोर्भेदः साधितः, तेन मुक्तिदशायामपि जीवस्यानुकारित्वमेव, तदात्मकत्वात्, न त्वत्यन्ताभेदः, सर्वथा तौल्यं वेति प्रसङ्गादुपोद्धातादेति विचारितम् ॥ १३ ॥

इति श्रीबल्लभाचार्यचरणदासस्य श्रीपीताम्बरात्मजपुरुषोत्तमस्य कृतौ वेदांताधिकरणमालायां प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

अतीतेषु पादेषु प्रथमे कार्यरूपवाक्यानि, द्वितीये अन्तर्यामिवाक्यानि, तृतीये उपासरूपवाक्यानि विचार्य, सर्वेषां वेदांतानां ब्रह्मणि समन्वयः प्रतिपादितः । तद्वाक्यार्थं प्रकीर्णकानि वाक्यानि विचार्यते । तेषां च जीवजडसमुदायात्मकार्यनिरूपकतया कापिलमतश्रौतताभ्रमजनकत्वं प्रकीर्णत्वमिति तद्भ्रमनिरासायोपोद्धाततया तेषां विचारः ।

तत्र प्रथमस्य सप्तसूत्रस्यानुमानिकाधिकरणस्य प्रथमसूत्रे 'इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था' इति काठकवाक्यं विषयत्वेनोपन्यस्य । तत्र ज्ञानकर्ममयाणि दर्शेन्द्रियाणि भूतमात्राभेदभिन्ना दशार्था मनो-बुद्ध्यहङ्कारमहत्तत्त्वाव्यक्तपुरुषाः साङ्ख्यमतसिद्धाः पदार्थास्तत्रोच्यन्ते इति कापिलमतमपि श्रौतमिति 'आनुमानिकमप्येकेषामिति चेदि'तिसूत्रांशेनाशङ्क्य, अंशांतरेण समाधानमाह । नात्र तन्मतसिद्धाः पदार्था उच्यन्ते, किंतु पूर्वभात्मानं रथिनं विद्धी'त्यादिना शरीररूपकं यदुक्तं तत्रत्या ये रथादिभावेन पदार्था निविष्टास्ते एवात्रास्मिन् वाक्ये गृह्यन्ते । एतद्वि जीवप्रकरणम् । अत्र च तस्य सुक्त्युपायो निरूप्यते । 'योग्यं शरीरमारुह्य हरेः पदं गच्छे'दिति । तत्र योग्यं शरीरं रथः, आत्मा रथी, इन्द्रियाणि हयाः, बुद्धिः सारथिः, मनः प्रग्रहः, भगवदीया विषयाः, तेषां हयानामात्मरूपाः सम्यक्त्वेन भावितत्वात् । बुद्धेरात्मा ब्रह्मविषयं विज्ञानं तन्महत्तत्त्वेनोच्यते । अव्यक्तं तु भगवत्कृपैव, पुरुषस्तु भगवानेवेति ब्रह्मवाद एवात्र सिध्यति, न साङ्ख्यमतम् । यतोऽग्रे 'एष सर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा न प्रकाशते । दृश्यते त्वग्रया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभि'रिति मन्त्रेणात्मदर्शनपरिकरतयैव त उच्यते । तस्माद्ब्रह्मवाद एवात्रेत्युक्तम् । ततो द्वितीये सूत्रे अव्यक्तशब्देन भगवत्कृपा वक्तुं न शक्यते, अत्र धर्मिप्रवाहमध्ये धर्मरूपायास्तस्या वक्तुमशक्यत्वादित्याशङ्क्य, अत्राव्यक्तशब्देन सूक्ष्ममुच्यते, तच्च ब्रह्मैव, धर्मधर्मिणोश्चाविनाभावेन स्थितत्वादभेद इति तदभिन्ना कृपैवात्रोच्यते इत्यदोष इत्युक्तम्, योग्यतावलात् । तथा च न प्रायपाठविरोध इत्युक्तम् । ततस्तृतीये ननु यद्युक्त्युत्तया कृपाया ब्रह्मत्वम्, तदाऽभिन्नत्वे ब्रह्मभिन्नत्वमसङ्गतम् । अथ कयाचिदुत्तया तस्या धर्मत्वम्, तदा धर्मिप्रायपाठविरोध इत्युभयथापि दोषात्पूर्वसूत्रोक्तमसङ्गतमित्याशङ्क्य, कृपाया ब्रह्माभिन्नत्वेपि ब्रह्माधीनत्वाद्ब्रह्मभिन्नत्वम्, ब्रह्मभिन्नत्वात् ब्रह्मनियम्यत्वम् । अतो ययैकरूप्येण ग्रहणमभेदे युक्तिः, तथा नियमनियामकभावोपि भेदे युक्तिरित्युभयथाप्युपपन्नम् । न चाभेदेनैकत्वे नियमनियामकभावानुपपत्तिरिति शङ्क्यम् । 'ब्रह्मविदाप्नोति पर'मित्यत्रैकस्यैव ब्रह्मणः सच्चिद्रूपेण विषयत्वम्, आनंदरूपेण फलत्वमितिवदुपपत्तेः । तथा च कृपाविष्टः साधनम्, आनंदरूपः फलम् । अथवा, अव्यक्तं सच्चिद्रूपमक्षरम्, आनंदरूपः पुरुष इति तयोरेवेति परापरभावो युक्तः । अदृश्यत्वाद्यधिकरणे तथा साधितत्वात् । तस्मादिन्द्रियेभ्यः परा' इतिवाक्ये आनुमानिकं न किंचिदस्तीत्युक्तम् । एवं त्रिभिः सूत्रैर्वाक्यानां पूर्वापरसंबन्धेन मतांतरं निराकृत्य ब्रह्मवादः प्रतिपादितः । इदानीं तु केव-

लैतद्वाक्यविचारेण मतांतरं निराकरोति । ततश्चतुर्थेऽस्मिन् वाक्येऽव्यक्तं ज्ञेयत्वेनोच्यते । कापिल-
मते तु 'गुणपुरुषान्तरज्ञानाकैवल्य'मितिप्रवचनसूत्रात् प्रकृतिपुरुषयोरन्तरं मोक्षार्थं ज्ञेयम्, न त्वव्य-
क्तरूपा प्रकृतिः । अतो ज्ञेयत्वावचनादपि नात्र तन्मतसिद्धिरित्युक्तम् । ततः पञ्चमे ननु ज्ञेयत्वा-
वचनमसिद्धम्, एतदुत्तरवाक्ये 'अशब्दमस्पर्शमरूपमव्यय'मित्यत्राव्ययस्य 'महतः परमव्यक्त'मित्यत्र
महतः परसाव्यक्तस्य ज्ञानान्मुक्तिश्रावणादितिसूत्राशेनाशङ्क्य, अंशान्तरेण समाधानमाह । अत्र संदर्भे
श्रुतिलिङ्गवाक्यानां संदिग्धत्वाच्च निर्णायकत्वम्, अतो 'महतः पर'मितिवाक्यस्या'शब्दमस्पर्श'मिति-
वाक्यस्य चेति द्वयोरेकवाक्यत्वम्, नान्येषामित्यत्र नियामकभावेन प्रकरणस्यैव निर्णायकत्वं वक्त-
व्यम् । तच्च 'श्रुतं पिबन्ता'वित्यारभ्य 'नाचिकेतमुपाख्यान'मित्यंतमेकं प्रकरणम् । तत्र चात्मानावेव
परामृश्य जीवात्मनो रथित्वं तदुपकरणं फलं चोक्त्वा, अग्रे 'एष सर्वेषु भूतेष्वि'त्यारभ्यासमाप्ति पर-
मात्मैव ज्ञेयत्वेन परामृश्यते इति सृष्ट्युत्पत्त्यात्मभोकरूपं फलं चोच्यते । अतः प्राज्ञः परमेश्वर एवा-
ज्ञार्थः, नाव्यक्तं प्रधानम् । अतो ज्ञेयत्वावचनं नासिद्धमित्युक्तम् । तेन प्रकरणस्य नियामकत्वाद्-
शब्दवाक्यमपि भगवत्परमेष्ठ्युक्तम् । ततः पष्ठे ननु नेदमेकं प्रकरणम्, किंत्वि'द्विष्यः परा'
इत्यारभ्य 'नाचिकेतमुपाख्यान'मित्येकं भिन्नं प्रकरणम् । तत्र प्रथमं पदार्थान्निर्दिश्य, ततोऽग्रे पुरुषज्ञानं
'चोच्यते इति साङ्ख्यमतस्यापि निरूपणात्तस्याश्रौतत्वमसंगतमित्याशङ्क्य, तत्र परिहारमाह । अत्र हि
त्रयः प्रश्नाः, अग्निजीवब्रह्मविषयकाः । तेषामुत्तराणि च त्रीणि । तत्र 'स त्वमग्नि'मितिप्रश्ने 'प्रतिम-
वीमी'त्याद्युत्तरम्, ततो 'येयं प्रेत' इतिजीवप्रश्ने 'देवैरप्रापी'त्याद्युत्तरम् । ततो'न्यत्र धर्मादि'तिब्रह्मप्रश्ने
'सर्वे वेदा' इत्याद्युत्तरम् । अतस्त्रय एव प्रश्नाः त्रीण्येवोत्तराणि च यदि साङ्ख्यमत'मिद्विष्य'इत्यादि
स्यात्तदा चतुर्थे प्रश्नोत्तरे स्याताम् । ते तु न स्य इति नात्र तन्मतसिद्धिरित्युक्तम् । ततः सप्तमे
ननु मतान्तरेन्यत्र प्रसिद्धाः शब्दा ब्रह्मवादे ब्रह्मपरतया कथं योजयितुं शक्या इत्याशङ्क्य, महद्-
ष्टांत उक्तः । यथा महच्छब्दो 'महार्तं विश्रुमात्मान'मित्यादौ ब्रह्मपरः, तथाव्यक्तशब्दोऽप्यक्षरपरः ।
तस्मादिद्विधादिवाक्येन न साङ्ख्यमतसिद्धिः, किंतु ब्रह्मवाद एवात्र सिध्यतीत्युक्तम् ॥ १ ॥

ततो द्वितीये त्रिसूत्रे चमसवदित्यधिकरणे 'अजाभेका'मित्यादीनि श्वेताश्वतरवाक्यानि
विषयत्वेनोपन्यस्य, एतेषु मन्त्रेष्वजादिशब्दैः प्रकृतिः परामृश्यते, मुक्तामुक्तभेदेन जीवद्वैविध्यमजायाः
प्रकृतेरेकत्वमग्रे कपिलस्य नाम च पठ्यते । यद्यपि किंकारणेत्युपक्रमोद्ब्रह्मविद्यात्वेनोपनिषत् प्रतीयते,
तथापि पूर्वकाण्डे यथा प्रणवादिमन्त्राणां नानास्थले विनियोगाच्च प्रकरणापुरोधः, तथैतेष्वपि मन्त्रेषु
कपिलमतप्रत्यभिज्ञानान्नोपक्रमानुरोध इति साङ्ख्यमतमपि वैदिकमितिशङ्कायास्, पूर्वसूत्रेण समाधि-
माह । यथा 'अर्वाग्निबलश्चमस' इतिवृहदारण्यकमन्त्रे कर्मविशेषः । तत्रार्वाग्निबलं चमसं यशोरूपं सोमं
सप्त होतारो भक्षयेयुरिति कल्पयितुं न शक्यते, तथा प्रकृतमन्त्रे लोहितशुक्लादिशब्दैः रजःसत्त्वादि
कल्पयित्वा तद्वशेन सर्वमेव मतं कल्पयितुं न शक्यते, विशेषभावात् । कपिलवाक्येपि कपिलशब्देन
ब्रह्मैवोच्यते, न त्वनित्यर्षिः, नित्यानित्यसंयोगप्रसंगादित्युक्तम् । ततो द्वितीये सूत्रे ननुक्तस्य
चमसमन्त्रस्य व्याख्यानं 'शिरश्चमस' इत्यादिना श्रुतौ क्रियते, तथात्र मन्त्रव्याख्यानभावात्तदुद्घातोत्र
न युक्त इत्याशङ्क्य तद्वशेन परिहरन्नजाशब्दार्थकथनमुखेन समाधत्ते । अत्राजाशब्देन ज्योतिरुच्यते,
प्रथमकार्यरूपत्वाच्चतुर्मुखाजत्वन्यायेन । यथाजाल्पदोग्ध्री, तथैवेयं नश्वरफलदात्रीतिबोधनाय चाजा-
शब्देनोच्यते । सत्यकामब्राह्मणेऽसोमसूर्यविषुद्रूपचरणरूपतया हंसेनोक्तश्चतुष्कलो यो ब्रह्मणः पाद-
स्तद्वत्त्वात् ज्योतीरूपा ब्रह्मकृतत्वाच्चिर्वर्णा ज्योतिरेवाजाशब्देनोच्यते । अत्रोपक्रमे ब्रह्मणः प्रकृत-

स्वात् 'तदेवाग्रिस्तद्वायुस्तदादित्यस्तदु चन्द्रमा' इति कथनाच्च । सा च चेतनाधिष्ठिता, मध्ये 'द्वासुपर्णे' ति मन्त्रकथनात्, अजद्वयं च जीवब्रह्मरूपं ताम्यामधिष्ठिता । सा च प्रथमसृष्टिरवादिजननेन बहुप्रजा-
स्रष्टी चेति । एतच्छब्दे गशास्त्रायामधीयते । अतस्तदनुसारेणायमेवार्थः, न तु अन्तर्तरूप इत्युक्तम् ।
ततस्तृतीये ननु शब्दस्य वृत्तिद्वयं योगो रूढिर्वा । तत्र न जायते इति योगः प्रथमसृष्टौ न सङ्ग-
च्छते, जननात् । रूढिस्तु छाग्याम्, साध्यत्र न सङ्गच्छते, तदाकारमावात् । अतः कथमजाशब्देन
प्रथमसृष्टिप्राप्तिः । साङ्ख्यमते तु प्रधानस्य जननानङ्गीकाराद्योगो निर्वाधः । तस्मात्साङ्ख्यमतमेवादर्त-
व्यमित्याशङ्कायां समाधिमाह । अत्र हि किञ्चित्कार्यार्थं परोक्षवादेनाजाशब्दस्तस्यां कल्पनयोप-
दिश्यते । यथाजावर्कसहिता सवत्सा स्वामिहिता, तथेयं जीवविशिष्टा कार्यवती । भगवद्दीलोपयोगा-
येति भगवतः परोक्षप्रियत्वाच्चेति । तथा च यथा मध्वादिविद्यायां 'असावादित्यो देवमध्वि'-
स्यादौ (कल्पना, तथैवात्र) । अतो गौण्या तथोपदिश्यते । तस्मान्नाजामध्वेण साङ्ख्यमतसिद्धि-
रित्युक्तम् ॥ २ ॥

ततस्तृतीये अिसूत्रे न सङ्ख्योपसङ्गहाधिकरणे 'यस्मिन् पञ्च पञ्चजना आकाशश्च
प्रतिष्ठित' इति वाक्यं विषयत्वेनोपन्यस्य, तत्र 'पञ्च पञ्चजना' इति शब्दे पञ्च च ते पञ्च च पञ्चपञ्च,
तादृशाश्च ते जनाश्च पञ्चपञ्चजना इत्येवं समस्य, अनेन शब्देन पञ्चविंशतिसङ्ख्यासङ्गहादत्र साङ्ख्य-
सिद्धानि पञ्चविंशतितत्त्वान्युच्यन्ते इति साङ्ख्यमतसिद्धिरित्याशङ्क्य निषेधति । अत्रानेन समासेन
पञ्चानां समूहानां पञ्चतया तदुक्ता सङ्ख्या सिध्यति, न त्वन्यथा । तेषां तु न समूहाः पञ्च । 'मूल-
प्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त । षोडशकश्च विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुष' इति-
भिन्नप्रकारेण सङ्ख्याव्युत्पादनात् । मन्त्रे आकाशस्यात्मनश्च ततोतिरेकेणोक्तत्वाच्च । तस्मान्न तन्मत-
सिद्धिरिति प्रथमसूत्र उक्तम् । ततो द्वितीयसूत्रे तर्हि को वा मन्त्रार्थः, किं च, तत्र प्रमाणमि-
त्याकाङ्क्षायां शुद्धेः संशयाद्याः पञ्च वृत्तीर्जनयतीति पञ्चजनास्तादृशा ये प्राणादयः पञ्च तत्र पञ्च पञ्च-
जनशब्देनोच्यन्ते । अत्र 'प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुः श्रोत्रस्य श्रोत्रमन्नस्यान्नं मनसो ये मनो विदुः'-
रिति वाक्यशेषः प्रमाणम्, 'संदिग्धेषु वाक्यशेषा'दिति न्यायात् । तस्मान्न तन्मतसिद्धिरित्युक्तम् ।
ततस्तृतीयसूत्रे ननु वाक्यशेषे कण्वशाखायां 'अन्नस्यान्न'मिति पाठाभावात् पञ्चवृत्तिजनकानां
प्राणादीनां पञ्चसङ्ख्याकत्वं नास्तीति न वाक्यशेषस्य निर्णायकत्वमिति शङ्कायां, 'तदेवा ज्योतिर्वा
ज्योतिर्वायुर्होपासतेऽसृत्'मिति पञ्चमस्य ज्योतिषः पाठात्तेन सङ्ख्यापूर्तिरिति वाक्यशेषस्य निर्णायकत्व-
मनुष्णम् । तस्माद्ब्रह्मवादे एवात्र, न साङ्ख्यमतसिद्धिरित्युक्तम् । एवमेतैस्त्रिभिर्धिकरणैः श्रुतीनां
ब्रह्मणि समन्वयार्थमुपोद्घातेन साङ्ख्यमतस्य श्रौतत्वं निराकृतम् ॥ ३ ॥

अतः परमग्निमैः श्रुतिविप्रतिषेधं निराकरोति । तत्र चतुर्थे एकसूत्रे यथान्यपदिष्टाधि-
करणे ननु श्रुतौ सृष्टिप्रकारा बहुधा दृश्यन्ते, कचिदाकाशादिका, कचित्तेजआदिका, कचिच्च युगपत्
सर्वसृष्टिः । तत्रैकस्य पदार्थस्य नानाप्रकारतया वक्तुमशक्यत्वात्सृष्टिवाक्यानामर्थवादत्वेन ब्रह्मस्वरूप-
मात्रज्ञापकत्वं वक्तव्यम्, न तु सृष्टौ तत्प्रकारे वा तात्पर्यम् । अतोऽध्यारोपापवादेन ब्रह्मणस्तद्व्यव-
सिद्ध्या न पूर्वोक्तत्वं कारणत्वं सिध्यतीति श्रुतिं विहाय कपिलस्मृत्युक्तप्रकारेणैव जगद्व्यवस्थाङ्गी-
कार्येत्याशङ्क्याम्, आकाशादिवाक्येषु यद्यपि क्रमादिविप्रतिपत्तिः, तथापि ब्रह्मणः कारणत्वविप्रति-
पत्तिर्नास्ति । एकत्र यादृशं ब्रह्मोच्यते तादृशमेव सर्वेषु सृष्टिवाक्येषु कारणत्वेनाभिप्रेयते । क्रमप्रकारा-
दिभेदस्तु माहात्म्यस्य सूचकः । तस्मात् श्रुत्यैव निर्णय इति कारणत्वांशे स्मृतिर्न ग्राह्येत्युक्तम् ॥ ३ ॥

ततः पञ्चमे एकसूत्रे समाकर्षाधिकरणे ननु श्रुतौ कचित्सतः कारणत्वमुच्यते, कचिदसतः, कचिदुभौ निषिध्य तमसः, कचिदव्याकृतस्येत्येवं विप्रतिषेधाद् ब्रह्मणोपि कारणत्वं न सिध्यति । तस्मात्स्मृतिरेव कारणबोधिका ग्राह्येत्याशंकायाम्, असदादिशब्देषु न निरात्मकत्वाद्यर्थो उच्यते, किंतु ततः समाकर्ष्य सर्वैः शब्दैर्ब्रह्मैवोच्यते । सर्वेषां शब्दानां प्रणवविकृतित्वेन प्रणवार्थे एव पर्यवसानात् । प्रणवस्य च ब्रह्मवाचकत्वात् । तस्मान्न विप्रतिषेध इत्युक्तम् । एवं द्वाभ्यां श्रुतौ शब्दविप्रतिषेध उपोद्धातेन परिहृतः ॥ ५ ॥

ततः षष्ठे त्रिसूत्रे जगद्वाचित्वाधिकरणे कौपीतकिब्राह्मणपट्टाध्यायस्थं बालाक्यजात-
शत्रुसंवादं विषयत्वेनोपन्यस्य तत्र किं ब्रह्मसहितो जीवः कर्तृत्वेनोच्यते, उत ब्रह्मैव वेतिसंदेहे, ब्रह्म-
सहितस्य जीवस्यैव कर्तृत्वमाशङ्क्य, 'यो वै बालाक एतेषां पुरुषाणां कर्ता यस्य वै तत्कर्म स वै वेदितव्य' इत्यजातशत्रुणा सिद्धांतकथनोपक्रमे एतच्छब्देनादित्यमण्डलादिजडोहोहोलात्पुरुषशब्देन च जीवोहोलात् जीवजडात्मकं जगद्यत्कर्तृकं तस्य वेदितव्यत्वकथनेन श्रुत्यंतरसिद्धब्रह्मण एव कर्तृत्वम्,
न प्रकृत्यभिमानिजीवस्येति प्रथमसूत्रे उक्तम् । ततो द्वितीयसूत्रे जीवमुख्यप्राणलिङ्गदर्शनाच्च
ब्रह्मणः कर्तृत्वमितिसूत्रांशेनाशङ्क्य, अंशतरेण पूर्वमनुगमाधिकरणे उक्तं समाधानं स्मारयामास ।
जीवस्य ब्रह्माश्रितत्वान्मुख्यप्राणस्य च ब्रह्मयोगादत्र तथात्वेन कथनं न स्वेन रूपेण । तस्माद्ब्रह्मैव
कर्त्रित्युक्तम् । ततस्तृतीये सूत्रे प्रकृत्यभिमानिजीवस्य कर्तृत्वमप्यस्मिन् वाक्येऽनभिमतम्, जीव-
लयोद्गमयोर्ब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थात्वात् । प्रशब्दाख्यानाभ्यां तथावसायात् । वाजसनेयिनामेतत्समानप्र-
करणेपि तथावसायाच्चेत्युक्तम् । एवमत्र जीवब्रह्मवादनिराकरणेन जीवविशिष्टा प्रकृतिरेव कारणमित्ये-
तदुपोद्धातेन निराकृतम् ॥ ६ ॥

ततः सप्तमे चतुःसूत्रे वाक्यान्वयाधिकरणे जीवब्रह्मवादनिराकरणेन प्रकृतिकारण-
वादो निराक्रियते । तत्र बृहदारण्यकस्थं मैत्रेयीब्राह्मणद्वयं विषयत्वेनोपन्यस्य, तत्र जीवस्य प्रकरणित्वं
ब्रह्मणो वेति संशये, वेदरूपमहावाक्यस्य ब्रह्मण्येवान्वयदर्शनात्, सुखरूपभगवदन्वयेनैव जीवस्यापि
प्रियत्वात्, सर्वोपनिषदनुरोधेनास्यापि वाक्यस्य ब्रह्मण्येवान्वयादत्रापि ब्रह्मैवोच्यत इत्युक्तम् । ततो
द्वितीयसूत्रेऽस्मिन् वाक्ये ब्रह्मैवोच्यते इत्यत्रान्येषां ब्रह्मवादैकदेशिनां संमतिं वक्तुं प्रथममा-
श्मरम्यमतेनाह । तन्मते हि ब्रह्मणा स्वस्य भोगनिष्पत्त्यर्थं विस्फुलिङ्गचक्रप्रकटीकृतः स्वांशो जीवः,
तेन जीवेनोपक्रमः, तस्यैव प्रियत्वेन संसृचनात्, उपक्रमस्य च धलिष्ठत्वात् जीवात्मैव प्रकरणीति
स एव ज्ञेयत्वेनोपदिश्यते इतिशंकायाम्, नात्र जीवात्मनो ज्ञेयत्वेनोपदेशः, किंतु परमात्मन एव ।
जीवेनोपक्रमस्तु 'आत्मनि वा विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवती'तिप्रतिज्ञायाः सिद्धिः तस्या लिङ्गम्,
यदि हि जीवः परमात्मनः सकाशाद्भिन्नः स्यात्, तदा परमात्मज्ञाने तदज्ञानादात्मज्ञानेन सर्वज्ञान-
प्रतिज्ञा न सिध्येत् । अतस्तदर्थमुपक्रमे जीवः परामुच्यते, न तु प्रकृतिसंसृष्टस्य जीवस्य कारणत्वार्थ-
मित्याश्मरम्यमतमुक्तम् । ततस्तृतीये सूत्रे, यदत्रोपक्रमे गौणप्रियवैराग्यार्थं जीवकथनं, तत्त्वना-
दिसिद्धस्यापि जीवस्य संसारभावादुत्कमिष्यतो मुक्तौ जीवो भगवानेव भविष्यतीति बोधनार्थं लिङ्गम्,
न तु प्रकृतिसंसृष्टजीवस्य कारणत्वार्थम् । तस्मान्नात्र प्रकृतिसंसृष्टजीवकारणवाद इत्यौहलोमिमतमुक्तम् ।
ततश्चतुर्थे सूत्रे कयाचिदवस्थयावस्थितं ब्रह्मैव जीवः । अतः संसारदशायामपि जीवो ब्रह्मैवेति
ज्ञापनार्थं तदुपक्रमो, नतु प्रकृतिसंसृष्टस्य जीवस्य कारणत्वार्थमितिकाशकत्त्वमतमुक्तम् । तस्माद्ब्रह्मै-
वात्र कारणत्वेनोच्यते ॥ ७ ॥

त्वात् 'तदेवायिस्तद्वायुस्तदादित्यस्तदु चन्द्रमा' इतिकथनाच्च । सा च चेतनाधिष्ठिता, मध्ये 'द्वासुपर्णे'ति मन्त्रकथनात्, अजद्वयं च जीवब्रह्मरूपं ताम्यामधिष्ठिता । सा च प्रथमसृष्टिरथादिजननेन बहुप्रजा-
स्रष्ट्री चेति । एतच्छंदोगशाखायामधीयते । अतस्तदनुसारेणायमेवार्थः, न तु मन्तांतररूप इत्युक्तम् ।
ततस्तृतीये ननु शब्दस्य वृत्तिद्वयं योगो रूढिर्वा । तत्र न जायते इति योगः प्रथमसृष्टौ न सङ्ग-
च्छते, जननात् । रूढिस्तु छाग्याम्, साप्यत्र न सङ्गच्छते, तदाकारमावात् । अतः कथमजाशब्देन
प्रथमसृष्टिप्राप्तिः । साङ्ख्यमते तु प्रधानस्य जननानङ्गीकाराद्योगो निर्वाधः । तस्मात्साङ्ख्यमतमेवादर्त-
व्यमित्याशङ्कायां समाधिमाह । अत्र हि किंचित्कार्यार्थं परोक्षवादेनाजाशब्दस्तस्यां कल्पनयोप-
दिश्यते । यथाजावर्कसहिता सवत्सा स्वामिहिता, तथेयं जीवविशिष्टा कार्यवती, भगवेलीलोपयोगा-
येति भगवतः परोक्षप्रियत्वाच्चेति । तथा च यथा मध्वादिविद्यायां 'असावादित्यो देवमध्वि'-
स्यादौ (कल्पना; तथैवात्र) । अतो गौण्या तथोपदिश्यते । तस्मान्नाजामग्रेण साङ्ख्यमतसिद्धि-
रित्युक्तम् ॥ २ ॥

ततस्तृतीये त्रिसूत्रे न साङ्ख्योपसङ्गहाधिकरणे 'यस्मिन् पञ्च पञ्चजना आकाशश्च
प्रतिष्ठित' इतिवाक्यं विषयत्वेनोपन्यस्य, तत्र 'पञ्च पञ्चजना' इतिशब्दे पञ्च च ते पञ्च च पञ्चपञ्च,
तादृशाश्च ते जनाश्च पञ्चपञ्चजना इत्येवं समस्य, अनेन शब्देन पञ्चविंशतिसङ्ख्यासङ्गहादत्र साङ्ख्य-
सिद्धानि पञ्चविंशतितत्त्वान्युच्यन्ते इति साङ्ख्यमतसिद्धिरित्याङ्गञ्च निषेधति । अत्रानेन समासेन
पञ्चानां समूहानां पञ्चतया तदुक्ता सङ्ख्या सिध्यति, न त्वन्यथा । तेषां तु न समूहाः पञ्च । 'मूल-
प्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त । षोडशकश्च विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुष' इति-
भिन्नप्रकारेण सङ्ख्याव्युत्पादनात् । मध्ये आकाशस्यात्मनश्च ततोतिरेकेणोक्तत्वाच्च । तस्मान्न तन्मत-
सिद्धिरिति प्रथमसूत्र उक्तम् । ततो द्वितीयसूत्रे तर्हि को वा मन्त्रार्थः, किं च, तत्र प्रमाणमि-
त्याकाङ्क्षायां सुदुः संशयाद्याः पञ्च वृत्तीर्जनयतीति पञ्चजनास्तादृशा ये प्राणादयः पञ्च तेषां पञ्च पञ्च-
जनशब्देनोच्यन्ते । अत्र 'प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुः श्रोत्रस्य श्रोत्रमन्नस्यान्नं मनसो ये मनो विदुः'
रितिवाक्यशेषः प्रमाणम्, 'संदिग्धेषु वाक्यशेषा'दितिन्यायात् । तस्मान्न तन्मतसिद्धिरित्युक्तम् ।
ततस्तृतीयसूत्रे ननु वाक्यशेषे कण्वशाखायां 'अन्नस्यान्न'मिति पाठाभावात् पञ्चवृत्तिजननानां
प्राणादीनां पञ्चसङ्ख्याकारवं नास्तीति न वाक्यशेषस्य निर्णायकत्वमिति शङ्कायां, 'तदेवा ज्योतिषां
ज्योतिर्वीर्यसुहोपासतेऽसृत्'मिति पञ्चमस्य ज्योतिषः पाठात्तेन सङ्ख्यापूर्तिरिति वाक्यशेषस्य निर्णायकत्व-
मक्षुण्णम् । तस्माद्ब्रह्मवाद एवात्र, न साङ्ख्यमतसिद्धिरित्युक्तम् । एवमेतैस्त्रिभिर्धिकरणैः श्रुतीनां
ब्रह्मणि समन्वयार्थमुपोद्धातेन साङ्ख्यमतस्य औतत्वं निराकृतम् ॥ ३ ॥

अतः परमप्रिमैः श्रुतिविप्रतिषेधं निराकरोति । तत्र चतुर्थे एकसूत्रे यथान्यपदिष्टाधि-
करणे ननु श्रुतौ सृष्टिप्रकारा बहुधा दृश्यन्ते, कचिदाकाशादिका, कचित्तेजआदिका, कचिच्च युगपत्
सर्वसृष्टिः । तत्रैकस्य पदार्थस्य नानाप्रकारतया वस्तुमशक्यत्वात्सृष्टिवाक्यानामर्थवादत्वेन ब्रह्मस्वरूप-
मात्रज्ञापकत्वं वक्तव्यम्, न तु सृष्टौ तत्प्रकारे वा तात्पर्यम् । अतोध्यारोपापवादेन ब्रह्मणस्तदस्थत्व-
सिद्ध्या न पक्षोक्तत्वं कारणत्वं सिध्यतीति श्रुतिं विहाय कपिलस्मृत्युक्तप्रकारेणैव जगद्व्यवस्थाङ्गी-
कार्येत्याशङ्क्याम्, आकाशादिवाक्येषु यद्यपि क्रमादिविप्रतिषेधः, तथापि ब्रह्मणः कारणत्वविप्रति-
पत्तिर्नास्ति । एकत्र यादृशं ब्रह्मोच्यते तादृशमेव सर्वेषु सृष्टिवाक्येषु कारणत्वेनाभिप्रेयते । क्रमप्रकारा-
दिभेदस्तु माहात्म्यसौव सूचकः । तस्मात् श्रुत्यैव निर्णय इति कारणत्वांशे स्मृतिर्न ग्राह्येत्युक्तम् ॥४॥

ततः पञ्चमे एकसूत्रे समाकर्षाधिकरणे ननु श्रुतौ कचित्सतः कारणत्वमुच्यते, कचि-
दसतः, कचिदुभौ निषिध्य तमसः, कचिदव्याकृतस्येत्येवं विप्रतिषेधाद् ब्रह्मणोपि कारणत्वं न
सिध्यति । तस्मात्स्मृतिरेव कारणबोधिका ग्राह्येत्याशंकायाम्, असदादिशब्देषु न निरात्मकत्वाद्यर्थो
उच्यते, किंतु ततः समाकर्ष्य सर्वैः शब्दैर्ब्रह्मैवोच्यते । सर्वेषां शब्दानां प्रणवविकृतित्वेन प्रणवार्थे
एव पर्यवसानात् । प्रणवस्य च ब्रह्मवाचकत्वात् । तस्मान्न विप्रतिषेध इत्युक्तम् । एवं द्वाभ्यां श्रुतौ
शब्दविप्रतिषेध उपोद्धातेन परिहृतः ॥ ५ ॥

ततः षष्ठे त्रिसूत्रे जगद्वाचित्वाधिकरणे कौपीतकिब्राह्मणपष्ठाध्यायस्य बालाक्यजात-
शत्रुसंवादं विषयत्वेनोपन्यस्य तत्र किं ब्रह्मसहितो जीवः कर्तृत्वेनोच्यते, उत ब्रह्मैव वेतिसंदेहे, ब्रह्म-
सहितस्य जीवस्यैव कर्तृत्वमाशङ्क्य, 'यो वै बालाक एतेषां पुरुषाणां कर्ता यस्य वै तत्कर्म स वै
वेदितव्य' इत्यजातशत्रुणा सिद्धांतकथनोपक्रमे एतच्छब्देनादित्यमण्डलादिजडोल्लेखात्पुरुषशब्देन च
जीवोल्लेखात् जीवजडालोकं जगद्यत्कर्तृकं तस्य वेदितव्यत्वकथनेन श्रुत्यंतरसिद्धब्रह्मण एव कर्तृत्वम्,
न प्रकृत्यभिमानिजीवस्येति प्रथमसूत्रे उक्तम् । ततो द्वितीयसूत्रे जीवमुख्यप्राणलिङ्गदर्शनाच्च
ब्रह्मणः कर्तृत्वमितिसूत्राग्नेनाशङ्क्य, अंशंतरेण पूर्वमनुगमाधिकरणे उक्तं समाधानं स्मारयामास ।
जीवस्य ब्रह्मश्रितत्वान्मुख्यप्राणस्य च ब्रह्मयोगादत्र तथात्वेन कथनं न स्वेन रूपेण । तस्माद्ब्रह्मैव
कर्त्रित्युक्तम् । ततस्तृतीये सूत्रे प्रकृत्यभिमानिजीवस्य कर्तृत्वमप्यस्मिन् वाक्येऽनभिमतम्, जीव-
लयोद्गमयोर्ब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थत्वात् । प्रश्नव्याख्यानाभ्यां तथावसायात् । वाजसनेयिनामेतत्समानप्र-
करणेपि तथावसायाच्चेत्युक्तम् । एवमत्र जीवब्रह्मवादनिराकरणेन जीवविशिष्टा प्रकृतिरेव कारणमित्ये-
तदुपोद्धातेन निराकृतम् ॥ ६ ॥

ततः सप्तमे चतुःसूत्रे वाक्यान्वयाधिकरणे जीवब्रह्मवादनिराकरणेन प्रकृतिकारण-
वादो निराक्रियते । तत्र बृहदारण्यकस्य भैत्रेयीब्राह्मणद्वयं विषयत्वेनोपन्यस्य, तत्र जीवस्य प्रकरणित्वं
ब्रह्मणो वेति संशये, वेदरूपग्राह्याक्यस्य ब्रह्मण्येवान्वयदर्शनात् पुत्ररूपभगवदन्वयेनैव जीवस्यापि
प्रियत्वात्, सर्वोपनिषदुपनिषेधेनास्यापि वाक्यस्य ब्रह्मण्येवान्वयादत्रापि ब्रह्मैवोच्यत इत्युक्तम् । ततो
द्वितीयसूत्रेऽस्मिन् वाक्ये ब्रह्मैवोच्यते इत्यत्रान्येषां ब्रह्मवादैकदेशिनां संमतिं वक्तुं प्रथममा-
श्रम्यमतेनाह । तन्मते हि ब्रह्मणा स्वस्य भोगनिष्पत्त्यर्थं विस्फुलिङ्गवत्प्रकटीकृतः स्वांशो जीवः,
तेन जीवेनोपक्रमः, तस्यैव प्रियत्वेन संसृचनात्, उपक्रमस्य च बलिष्ठत्वात् जीवालैव प्रकरणीति
रा एव ज्ञेयत्वेनोपदिश्यते इतिशंकायाम्, नात्र जीवात्मनो ज्ञेयत्वेनोपदेशः, किंतु परमात्मन एव ।
जीवेनोपक्रमस्य 'आत्मनि वा विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवती'तिप्रतिज्ञायाः सिद्धिः तस्या लिङ्गम्,
यदि हि जीवः परमात्मनः सकाशाद्भिन्नः स्यात्, तदा परमात्मज्ञाने तदज्ञानादात्मज्ञानेन सर्वज्ञान-
प्रतिज्ञा न सिध्येत् । अतस्तदर्थमुपक्रमे जीवः परामृश्यते, न तु प्रकृतिसंसृष्टस्य जीवस्य कारणत्वार्थ-
मित्याश्रम्यमतमुक्तम् । ततस्तृतीये सूत्रे, यदत्रोपक्रमे गौणप्रियवैराग्यार्थं जीवकथनं, तत्त्वना-
दिसिद्धस्यापि जीवस्य संसारभावादुक्तमिष्यतो मुक्तौ जीवो भगवानेव भविष्यतीति बोधनार्थं लिङ्गम्,
न तु प्रकृतिसंसृष्टजीवस्य कारणत्वार्थम् । तस्मान्नात्र प्रकृतिसंसृष्टजीवकारणवाद इत्यौद्धोलोमितमुक्तम् ।
ततश्चतुर्थे सूत्रे कयाचिदवस्थयावस्थितं ब्रह्मैव जीवः । अतः संसारदशायामपि जीवो ब्रह्मैवेति
ज्ञापनार्थं तदुपक्रमो, नतु प्रकृतिसंसृष्टस्य जीवस्य कारणत्वार्थमितिकाशकतृत्वमतमुक्तम् । तस्माद्ब्रह्मै-
वात्र कारणत्वेनोच्यते ॥ ७ ॥

ततोष्टमे पञ्चसूत्रे प्रकृतिश्चेत्यधिकरणे प्रकृतिः समवायिकारणम्, ब्रह्म तु निमित्तादिकारणमित्येवमाशङ्क्य, प्रकृतिशब्दवाच्यं ब्रह्मैवेति साधितम् । छांदोग्ये एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं यत् प्रतिज्ञातं, सृष्टिण्डादिदृष्टांतत्रयं च यदुक्तं, तदनुपरोधादितिहेतुश्च प्रथमसूत्रे उक्तः । तथा च यदि मूलकारणे ब्रह्मणि समवायिकारणत्वरूपं प्रकृतित्वं न स्वीक्रियेत, तदा प्रतिज्ञादिसामञ्जस्यं न स्यात्, अतस्तथेत्युक्तम् । ततो द्वितीयसूत्रे सृष्टौ भगवत्कृतमभिधानं 'बहु स्यां प्रजायेये'ति स्वस्य बहुरूपत्वेन उच्चनीचभावेन च यद्विचारणं तद्वेतुत्वेनोक्तम् । तेन स्वयमेव तत्तद्रूप इति सिध्यति । किंच, 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्तं उपासीत' इत्येवमुपासनाप्युपदिश्यते । अतोपि प्रकृतिशब्दवाच्यं ब्रह्मैव । ततस्तृतीये 'सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यते । आकाशं प्रत्यस्तं यतो'ति श्रुत्या ब्रह्मणः प्रपञ्चोत्पत्तिलयाधारत्वं साक्षादेवोच्यते । तच्च समवायित्वस्यैव लिङ्गम् । अतोपि प्रकृतिशब्दवाच्यं ब्रह्मैव । ततश्चतुर्थे 'तदात्मानं स्वयमकुरुते'ति श्रुतिः ब्रह्मणः परिणाममाह । परिणामश्चोपादानसमसत्ताकारणोपत्तिरूपः । अतोपि ब्रह्मैव प्रकृतिशब्दवाच्यम् । ततः पञ्चमे ननु जडस्य समवायिकारणं प्रत्यास्तु, यत्तु चेत्तनाधिष्ठितं शरीरं तस्य शुकशोणितजन्यत्वदर्शनात् तत्र ब्रह्मणो निमित्तत्वम्, प्रधानस्य तु समवायित्वमित्यस्ति त्वत्वाशङ्कायाम्, 'सदेव सोम्येदं'—मित्यादिषु सृष्टिवोधकश्रुतिष्ववधारणदर्शनात् ब्रह्मैवोभयरूपम्, अन्यथावधारणविरोधापत्तेः । किंच, 'कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिं'मित्यादिषु योनित्वमपि ब्रह्मणा एवोच्यते, पुरुषत्वं च । तस्मादक्षरपुरुषभावोभयरूपो भगवानेव, योनिर्वीजं च । अतः कथञ्चिदपि न प्रकृतिप्रवेशः । एवं त्रिमिरधिकरणैरुपोद्घोतेनार्थविप्रतिषेधः परिहृतः । अतः साहचर्यमवश्यम् ॥ ८ ॥

ततो नवमेधिकरणे एकसूत्रे अन्येपि स्मृता वादाः येषु ब्रह्मणः सर्वविधं कारणत्वं नोच्यते, ते सर्वे अत्रौता एवेत्यतिदिष्टम् । तदेवाग्रिमाध्याये विस्तरेण नूतयते ॥ ९ ॥

इति श्रीबल्लभाचार्यचरणदासस्य श्रीपीताम्बररात्मजपुरुषोत्तमस्य कृतौ
वेदान्ताधिकरणमालायां प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

प्रथमाध्यायः समाप्तः ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

प्रथमाध्याये सर्वासां श्रुतीनां ब्रह्मणि समन्वयः प्रतिपादितः । स तदा शिरो भवति यदा श्रुतीनां परस्परविरोधः परिह्रियते, अन्ये विरुद्धाः स्मार्ता वादाश्च निराक्रियन्ते । अतस्तदर्थं द्वितीयोऽध्याये श्रुतिविरोधं प्रतिपादयति, विरुद्धवादांश्च निराकरोति ।

तत्र प्रथमे पादे युक्त्या श्रुतिविरोधपरिहारः । ततो द्वितीयपादे स्मृतीनां वेदवोधकत्वाभावेपि ताभिः स्वातन्त्र्येण कश्चित् पुरुषार्थः सेत्स्यतीत्याशङ्कानिवृत्त्यर्थं धाद्यावाद्यमतान्येकीकृत्य तेषां निराकरणम् । तृतीयाध्याये च आन्तेस्तुत्यत्वबोधनार्थम् । तृतीयपादे प्रथमं भूतानामुत्पत्तिस्वरूपमुत्पत्तिक्रमश्च विचार्यते, ततो जीवात्मस्वरूपं तद्वर्माश्च । चतुर्थे च इन्द्रियोत्पत्तिक्रमस्वरूपादिकं च विचार्यते ।

तत्र प्रथमाध्याये 'अपि सूर्यते, स्मृतेभ्ये'तिकथनेन स्मृतिप्रामाण्याङ्गीकारात् तथैव श्रुत्यभिनिर्णयः कार्यः, अन्यथा तद्वैयर्थ्यप्रसंग इत्याशङ्कानिवृत्त्यर्थं प्रथमं सूत्रत्रयेण साहचर्ययोगस्मृत्यो-

नित्यानुमेयश्रुतिमूलकत्वाभावात् प्रामाण्यमुपोद्धातेन निराकृतम् । ततः प्रथमे सूत्रे साङ्ख्यस्मृते-
भौक्षैकोपयोगित्वात् तत्प्रामाण्यमङ्गीकृत्य तदनुरोधेनैव श्रुतिविप्रतिषेधः परिहार्यः, अन्यथा तद्वैयर्थ्य-
प्रसङ्गादिति सूत्रांशेनाशङ्क्य, तत्प्रामाण्याङ्गीकारे 'अहं सर्वस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथे'त्यादिगीतांस्तस्मृ-
तिविरोधः । तदप्रामाण्याङ्गीकारे च ब्रह्मकारणत्वबोधकश्रुतिविरोधः । अतो गीतास्मृतिप्रामाण्यमा-
वश्यकम् । तेन श्रुतिविप्रतिषेधनिराकरणे कपिलस्मृतेर्न प्रामाण्यमित्युक्तम् । ततो द्वितीये सूत्रे
प्रकृतिव्यतिरिक्तानां महदादीनां लोके वेदे चानुपलम्भात् तदुक्तयुक्तीनामप्रयोजकत्वमित्युक्तम् । तत-
स्तृतीये सूत्रे पूर्वोक्तश्रुतिस्मृतिविरोधाद् योगस्थितिरपि साङ्ख्यवत् प्रधानकारणत्वांशेऽप्रमाणमित्यु-
क्तम् । एतेषु पूर्वपादोक्तस्यैवार्थस्य परामर्शात् तदुपोद्धातव्यः प्रसंगः संगतिः । एवमग्रेऽपि बोध्यम् ।
श्रीण्येतानि प्रत्येकमधिकरणानीति भाष्यप्रकाशादवगन्तव्यम् ॥ १, २, ३ ॥

ततश्चतुर्थे तिसूत्रे न विलक्षणत्वाधिकरणे प्रथमसूत्रद्वयेन पूर्वः पक्षः । एकेनाग्रे
सिद्धांतः । तत्र प्रथमसूत्रे चेतनं ब्रह्म जगदुपादानं न भवति, जगतो जडत्वेन ब्रह्मणस्तद्विलक्ष-
णत्वात् । विलक्षणत्वस्य 'विज्ञानं चाविज्ञानं चे'तिश्रौतशब्दादेव प्रतीतेरित्युक्तम् । ततो द्वितीये सूत्रे
ननु 'मृदब्रवी'दिति श्रुतौ मृदादेर्वक्तृत्वादिकथनेन मृदादिष्वपि चेतनत्वस्य श्रुत्यभिप्रेतत्वात् जगतोपि
चेतनतया ब्रह्मसालक्षण्याद् ब्रह्मकार्यत्वमिति सिद्धांतित्वाशङ्किते, अत्र मृदाद्यभिमानिनी देवतैव
वक्तृत्वादिरूपेण व्यपदिश्यते, 'अन्यथा विज्ञानं चाविज्ञानं चे'तिचेतनाचेतनविभागरूपो विशेषो
नोच्येत । 'अग्निर्वाग् भूत्वा मुखं प्राविश'दिति श्रुतौ देवताप्रवेशो वागादिषु नोच्येत । तस्माच्चेतना-
चेतनात्मकं जगत् न ब्रह्मोपादेयमिति सूत्रद्वयेन पूर्वपक्ष उक्तः । ततस्तृतीये समाधिमाह । कार्य-
कारणयोर्वैलक्षण्यं लोके गोमयवृश्चिकादौ देहकेशादौ च दृश्यते । अतो विलक्षणत्वेन हेतुना जगति
ब्रह्मोपादेयत्वधापनं न शक्यवचनम् । सदंशस्य कार्यकारणयोस्तुल्यत्वेन सालक्षण्याच्च । तस्माच्च
जगतो ब्रह्मकार्यत्वप्रतिषेधः ॥ ४ ॥

ततः पञ्चमे पञ्चसूत्रे असदिति चेदित्यधिकरणे असत्कारणत्वसत्कारणत्वबोधक-
श्रुत्योः परस्परविरोधः परिह्रियते । तत्र प्रथमे सूत्रे 'असद्वा इदमग्र आसी'दिति श्रुतावसतः कारण-
त्वमुच्यते । 'सदेव सोम्येद'मित्यत्र च सतः कारणत्वमुच्यते, तयोः कथं विरोधपरिहार इत्याशङ्क्य,
उक्तश्रुतौ 'असदि'ति यत् कथनं तत् छांदोग्ये 'कथमसतः सज्जायंते'ति कथनात् असतः कारण-
त्वनिषेधार्थम् । यत् पुनस्तैत्तिरीये तथावचनं तत् सङ्ख्यमाणापेक्षया पूर्वसृष्ट्यासाधुत्वार्थम्, असाधु-
न्यप्यसदिति प्रयोगात् । कार्यस्थूलरूपसत्ताभावाच्च वा । अतो न श्रुत्योर्विरोध इत्युक्तम् । ततो
द्वितीये सूत्रे ब्रह्मकारणवादे पूर्वपक्ष उच्यते । ब्रह्मकारणवादे यदा कार्यस्य ब्रह्मणि लयः, तदा
कार्यधर्माः परिच्छिन्नत्वाशुद्धत्वादयो ब्रह्मणि भविष्यंतीत्यसंगतं ब्रह्मकारणत्वमित्येवं शंकाकरणात् ।
ततोऽग्निमेषु तत्परिहार उक्तः । ततस्तृतीये ब्रह्मकारणवादो नासंगतः । कार्यस्य कारणे लये कार्यधर्मा
न कारणे दृश्यते, शरावरूचकादीनां मृदि लये शरावादिधर्मादर्शनादित्युक्तम् । ततश्चतुर्थे प्रतिबन्दी
उक्तः । तवापि सत्कार्यवादित्वात्सविशेषस्य कार्यस्य ये धर्माः परिच्छिन्नत्वव्यक्तत्वादयस्ते अव्यक्ते
प्रधाने भविष्यंति । अतो न वयं पर्यनुयोक्तव्या इत्युक्तम् । ततः पञ्चमे सावयवतर्कस्याप्रतिष्ठितत्वा-
त्प्रतिवादिना तदनङ्गीकारेण दोषादविमोक्त इत्युक्तम् ॥ ५ ॥

ततः षष्ठे एकसूत्रे एतेनेत्यधिकरणे सांख्यनिराकरणेनान्येपि वादा निराकृता इत्युक्तम्
॥ ६ ॥ इदं कश्चिद् बहुतेषु ग्रंथेषु अधिकरणं एवं प्राद इति श्रुते !

ततः सप्तमे एकसूत्रे भोक्त्रापत्तेरित्याधिकरणे ननु प्रलये सर्वस्य कार्यस्य कारणरूप-
तया एकरूपत्वे जाते पुनरुत्पत्तिदशायां भोग्यस्य सक्चन्दनादेः भोक्तृत्वापत्तिः, भोक्तृत्वेतनस्य
भोग्यत्वापत्तिरित्येवमविभागः स्यादितिसूत्रांशेनाशङ्क्य, अंशांतरेण समाहितम् । यथा लोके कटक-
मुपमृद्य रुचके क्रियमाणे कटकत्वं न भवति, तथोत्पत्तिदशायां भोग्यस्य भोग्यत्वेनैवोत्पत्तिः, भोक्तृ-
भोक्तृत्वेनैवेति न विभागमावाः । कारणस्य चेतनत्वेन तस्य तस्य तथैवोत्पादनादित्युक्तम् । तेन
'विज्ञानं चाविज्ञानं चे'ति श्रुतौ कार्ये विभागमावरूपो दोषः परिहृतः ॥ ७ ॥

ततोष्टमे त्रिसूत्रे तदनन्यत्वाधिकरणे छांदोग्यस्थे वाचारंभणवाक्ये कार्यस्य कार-
णाभिन्नत्वं प्रतिपादितम्, न तु कार्यमिध्यात्वमित्युक्तं प्रथमसूत्रे । ततो द्वितीयसूत्रे कार्यस्य
घटादेर्विद्यमानत्व एवोपलम्भः । नत्वविद्यमानत्वे । अतः श्रुत्यविरुद्धं प्रत्यक्षमपि कार्यस्य कारणा-
नन्यत्वे प्रमाणमित्युक्तम् । ततस्तृतीये प्रपञ्चस्य सदैव सत्त्वम्, 'सदैव सोम्येदमग्र आसी'दित्या-
दिश्रुतौ परिदृश्यमानबोधकादिदंपदात् । 'तदेतदक्षयं नित्यं जगन्मुनिवराखिलम् । आविर्भावतिरो-
भावजन्मनाशविकल्पव'दिति विष्णुपुराणवाक्याच्च । एवमनेनाधिकरणेन श्रुतिप्रत्यक्षाभ्यां कार्यस्य
सदात्मकत्वेन ब्रह्मानन्यत्वं साधितम् ॥ ८ ॥

ततो नवमे चतुःसूत्रे असद्व्यपदेशाधिकरणे असत्कार्यवादो निराकृतः । ततः
प्रथमसूत्रे 'असद्वा इदमग्र आसी'दिति श्रुतौ कार्यमसदिति व्यपदेशात् असत्कार्यवाद आश्लेय
इतिसूत्रांशेनाशङ्क्य, सूत्रांशेन समाहितम् । एतद्वाक्यशेषे 'स आत्मानं स्वयमकुस्ते'ति श्रावणात्
कार्यस्य प्रागुत्पत्तेरात्मत्वेनैव रूपेण सत्त्वम्, नतु व्याकृतस्वरूपेण । तस्मादसत्त्वमुच्यते, न त्वस-
त्त्वेनेत्युक्तम् । ततो द्वितीयसूत्रे सत्कार्यवादस्याभिर्गुक्तिभिरात्मानमिति शब्दांतराच्च नासत्कार्य-
वाद आश्लेय इत्युक्तम् । युक्तयस्तु भाष्यप्रकाशादवगंतव्याः । ततस्तृतीये पटदृष्टांत उक्तः ।
यथा पटः संवेष्टितो न तावान् प्रतीयते, तथा कारणे कार्यं सूक्ष्मरूपत्वान्न प्रतीयते, प्रकटं तु प्रतीयत
इत्युक्तम् । ततश्चतुर्थे प्राणादिदृष्टांत उक्तः । यथा प्राणादीनां नियमने जीवनमात्रम्, अनियमने
त्वाकुञ्चनादिः संभवति, तथा जगदपि कारणे प्रविष्टं सन्मात्रं तिष्ठति, बहिःप्रकटं कार्यं करोति ।
अतोऽसत्कार्यवादो न प्रामाणिक इत्युक्तम् ॥ ९ ॥

ततो दशमे त्रिसूत्रे इतरव्यपदेशाधिकरणे चेतनकारणतायां प्राप्ता दोषाः परिहि-
यन्ति । तत्र प्रथमे चेतनस्य जीवस्यापि ब्रह्मत्वात्पृष्टौ तस्य प्रवेशे दुःखित्वादिकं भवति । तच्च ब्रह्मणो
हिताकरणत्वाददोषप्रसक्त्या असंगतमित्याशङ्क्य, अग्रिमस्वद्वये परिहारमाह । तत्र द्वितीये ब्रह्म
जीवादधिकम्, न तु जीवमात्रम्, तेन तदोपेपि न दुष्यति । यथा सुवर्णखण्डस्यान्यमेलनेन दुष्ट-
त्वेपि न सुवर्णस्य दुष्टत्वम्, तद्विज्ञाहितं च करोति, लोके खदेहेपि नखनिकृतनकेशप्रसाधना-
दिदर्शनात् । जीवपरमात्मनोर्भेदस्तु विज्ञानानन्दप्राधान्यभेदात् । आनन्दस्याधिक्यं तु भूमविद्यायां
तत्रैव ज्ञेयत्वस्य पर्यवसानात् । ततस्तृतीये यथा पार्थिवत्वाविशेषेपि हीरकपाषाणयोश्चंदननिर्व-
योश्च स्वभावभेदः, तथा जीवानामपि । तथा च ब्रह्मवादे लोकन्यायेन प्रत्यवस्थानं नोचित-
मिति साधितम् ॥ १० ॥

तत एकादशे पट्सूत्रे उपसंहारदर्शनाधिकरणे तत्रैकस्यैव ब्रह्मणः सर्वविधकारणत्वे
दोषाश्चे परिह्रियन्ते । तत्र प्रथमसूत्रे लोके सत्कुललचक्रबीजरादीनामुत्पादानकर्तृनिमित्ताव-

राणां परस्परमित्रानां दर्शनादेकस्यैव सर्वविधकारणत्वमसंगतमिति सूत्राशेनाशङ्क्य, क्षीरं यथा यदा दध्याकारेण परिणमति, तदा नान्यत्किञ्चिदपेक्षते, तथा ब्रह्मापीलंशान्तरेण समाहितम् । ततो द्वितीयसूत्रे यथा देवर्षिपितर इतरनिपेक्षा योगबलेन सर्वं कुर्वति, तथा ब्रह्मापीच्छयेति समाधानान्तरमुक्तम् । ततस्तृतीये ब्रह्मण उपादानत्वे कृत्स्नप्रसक्त्यादिर्दोष आशङ्कितः । ततश्चतुर्थे ब्रह्मणः स्वरूपं कारणत्वं च न लोकगम्यं येनैवमाशङ्कयेत्, किंतु श्रुत्येकसमधिगम्यम् । सा च स्वत एव प्रमाणम् । सा च यथा वदति, तथैवांगीकार्यमित्येवं समाहितम् । ततः पञ्चमे ब्रह्मणः सर्वविधकारणत्वेऽपि देशकालाधिकरणापेक्षा त्वावश्यकीत्याशङ्क्य, 'परास्य शक्ति'रिति श्रुतेर्ब्रह्मणो विचित्रशक्तित्वादेशकालाद्यनपेक्षा युक्ता । 'आत्मन्येवात्मनात्मानं सृजेहमनुपालय' इत्यात्मन्यपि 'सृष्टि-शुक्ति'त्युक्तम् । ततः षष्ठे प्रधानकारणवादेऽपि ते दोषास्तुल्या ये ब्रह्मकारणवादे दीयन्ते । तस्मात्पर्य-श्रुयोगो न युक्त इत्युक्तम् ॥ ११ ॥

ततो द्वादशोऽष्टसूत्रे सर्वोपेता इत्यधिकरणे भगवतः कर्तृत्वे दोषान् परिहरति । तत्र 'स विश्वकृ'दिति श्रुतौ कर्तृत्वं बोध्यते, निर्वाहकामावे तत्कथं संगच्छत इत्याकांक्षायां प्रथमसूत्रे सर्वशक्तियुक्तत्वं साधितम् । ततो द्वितीये सूत्रे ब्रह्मणो निरिन्द्रियकत्वात्कथं कर्तृत्वम् । ततस्तृतीयसूत्रे ब्रह्मणः प्रयोजनाभावात्किमर्थं कर्तृत्वमित्येवमाशङ्कितम् । ततश्चतुर्थे लोकवल्लीत्या समाहितम् । ततः पञ्चमे ब्रह्मणः सृष्टिकरणे जीवानां सुखदुःखसंभवात् वैषम्यनैर्घृण्ये स्वातामित्याशङ्क्य, जीवकर्मसापेक्षत्वात् ब्रह्मणि दोष इत्युक्तम् । कर्मसापेक्षत्वेऽपि नेश्वरत्वहानिरिति चोक्तम् । ततः षष्ठे जीवानां प्रपञ्चप्रलयदशायां ब्रह्माविभागात्कथं कर्मसत्तेति सूत्राशेनाशङ्क्य, बीजाङ्कुरवत्प्रवाहानादित्वादिति सूत्राशेन समाहितम् । ततः सप्तमे उपपत्त्या श्रुतिस्मृत्योस्तदुपलम्भाच्च जीवस्यानादित्वं समर्थितम् । ततोऽष्टमे ब्रह्मणः सर्वसमर्थत्वात्सर्वं संगच्छत इत्युक्तम् । एवं चास्मिन्यादे पूर्वाध्यायचतुर्थपादस्थितं हृदिक्लृप्तं सर्वं चिंतितम् । तेन बुद्धिस्थानात्मकोपोद्घातात्तद्वर्गः प्रसंगः संगतिरिति ॥ १२ ॥

इति श्रीबल्लभाचार्यचरणदासस्य श्रीपीताम्बरात्मजपुरुषोत्तमस्य कृतौ
वेदान्ताधिकरणमालायां द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

अथ द्वितीयपादे वेदविरुद्धा बाह्या अबाह्याश्च स्मृतयो दृश्यन्ते, तासां न परमफलसाधकत्वमिति ज्ञापनार्थम् ।

तत्र प्रथमे षट्सूत्रे रचनानुपपत्तेरित्यधिकरणे प्रधानस्य कर्तृत्वं दृश्यते । तत्र प्रथमसूत्रे अचेतनस्य प्रधानस्य बुद्धिपूर्वकक्रियारूपा या रचना सा नोपपद्यते, प्रधानसाचेतनत्वेन क्रियाकारणभूताया बुद्धेस्तत्र वस्तुमशङ्क्यत्वादित्युक्तम् । ततो द्वितीये सूत्रे लोकरचना यथा केवलादचेतनान्नोपपद्यते, तथा बुक्कशोणितजन्या शरीररचनापि । तत्र मातापित्रोरुभयोश्चेतनयोः प्रवृत्तिदर्शनात्, अचेतने केवले तादृशप्रवृत्त्यदर्शनादित्युक्तम् । ततस्तृतीये ननु केवलाचेतनेऽपि दुग्धे फेनरचनादयो विचित्रा दृश्यन्ते, तादृशे नदीजले च स्पंदनादयः । तदृष्टान्तेनाचेतनस्य केवलस्य प्रधानस्यापि रचनाकर्तृत्वं प्रवृत्तिश्चास्त्विति सूत्राशेनाशङ्क्य, अंशान्तरेण समापत्ते । तत्रापि दोह-

नाधिश्चरणयोश्चेतनकर्तृकयोर्निमित्तत्वेन दर्शनात् । नदीजले च मेघानां चेतनानां निमित्तत्वेन दर्शनादित्युक्तम् । ततश्चतुर्थे एवं त्रिभिः सूत्रैः केवलप्रधानस्य कर्तृत्वं दूषयित्वा केवलस्य तस्य परिणामं दूषयति । केवलं प्रधानं चेत् स्वतः परिणमेत्, सर्वदैव परिणमेत्, तथा सति प्रलयो न स्यात् । गुणाश्च साम्यावस्थयावस्थिताः स्वत एव संक्षुभ्येरन्, तदा सृष्टिस्थितिप्रलया युगपदेव स्युः, कार्यं च सात्त्विकादिभेदेन न विभज्येतेत्युक्तम् । ततः पञ्चमे ननु तृणपल्लवादयः पशुमक्षिताः स्वभावादेव क्षीरभावेन परिणमन्ते इत्याशंकायां समाधीयते । यदि तृणादिकं स्वभावत एव क्षीरभावेन परिणमेत, तदा शृङ्गेपि क्षीरं लभ्येत, तनु न लभ्यते, धेन्वादिकृता मक्षणक्रिया च तत्र सहकरोतीति न केवलस्य प्रधानस्य परिणामः शक्यवचन इत्युक्तम् । ततः षष्ठे 'तुष्यतु दुर्जन' इति न्यायेन केवलस्य प्रधानस्य परिणाममभ्युपगम्य पुनर्दूषयति । यदि केवलस्य प्रधानस्य परिणामोऽभ्युपगम्यते, तदापि स किमर्थः । न च पुरुषार्थ इति वक्तव्यम् । प्रयोजनप्रेक्षापूर्वकप्रवृत्तेश्चेतनधर्मत्वेन केवले प्रधाने सा न वक्तुं शक्यते । तस्माद् दूषणतादवस्थस्य । एवमनेनाधिकरणेन केवलप्रधानकारणवादो निराकृतः ॥ १ ॥

ततो द्वितीये चतुःसूत्रे पुरुषादमधदित्यधिकरणे पुरुषप्रेरितप्रधानकारणवादो निराकृत्यते । पञ्चारूढोन्धो यथा गच्छति, तथा पुरुषाष्टिष्ठं तत्प्रेरितं प्रधानं महदादिसृष्टिं करोतीत्येकं मतम् । अन्यच्च, यथा अयःकान्तसन्निधौ लोहस्य क्रिया, तथा पुरुषसन्निधानमात्रेण प्रधानस्य महदादिकर्तृत्वमिति द्वितीयम् । तत्पुनः सूत्रांशेनाशङ्क्य, अंशान्तरेण दूषयति । प्रधानपुरुषयोर्व्यापकत्वेन संसर्गस्य सन्निधेश्च सार्वदिकत्वात्पूर्वोक्तदोषस्तदवस्थः । अनिमोक्षबाधिकः । तस्मान्मतद्वयमप्यसंगतमिति पूर्वसूत्रे उक्तम् । ततो द्वितीयसूत्रे प्रधानपुरुषयोर्मध्ये किं पुरुषस्यांगित्वं प्रधानस्य वा । तत्र नायः, सर्वेषां पुरुषाणां समत्वेनैकस्य नियामकत्वम्, नान्येषामिति विभागो न स्यात् । न द्वितीयः, स्वतन्त्रेण प्रधानेन पुरुषाय स्वदोषा न प्रदर्शनीयाः । तथा सति दुःखाभावेन वैराग्याभावात् मोक्षार्थं प्रयत्न उच्छिद्येत । तस्मादंगित्वमनुपपन्नमित्युक्तम् । ततस्तृतीये ननु गुणा एवं विभागशः प्रवृत्तिमन्तः, चलस्वभावत्वात्, चलदलदलवदित्येवमनुमाने पूर्वोक्ताः सर्वे दोषाः निराकृताः स्युरित्याशङ्क्य, तत्र दूषणमाह । एवं प्रकारान्तरेणानुमितावपि न दोषपरिहारः, कार्यक्रमानुपपत्त्यादिदूषणप्रासात् । नहि गुणैः कालो ज्ञायते, येन प्रथमं रजः क्षुभ्यति, ततः सत्त्वम्, ततस्तम इति । अतो गुणेषु ज्ञानशक्तिवियोगात् सर्वमसममिदमित्युक्तम् । ततश्चतुर्थे सांख्यमतवर्तिनां नानाविधानि मतानि लोके दृश्यन्ते । एकादशस्कन्धे उद्धवप्रश्ने भगवता चानूद्धानि । अतः परस्परविरोधादपि तन्मतमसंगतमित्युक्तम् । एवं दशभिः सूत्रैरधिकरणद्वयेन प्रधानकारणवादो निराकृतः ॥ २ ॥

ततस्तृतीये सप्तसूत्रे महद्दीर्घवद्वेत्यधिकरणे न्यायवैशेषिकादिमतमवसरसंगत्या दूष्यते । ते हि परमाणूनां समवायित्वमंगीकृत्य, ईश्वरकृतात्तत्संयोगाद्भूतादिसृष्टिमंगीकुर्वन्ति । तत्र संयोगप्रकारो दूष्यते । परमाणूनां स्वरूपं ह्रस्वं परिमण्डलं च । तयोर्गुणपुरुषपरि संयोगः, तदा कार्यं यद्विबन्महत्स्यात् । यदि तिर्यक्, तदा नौकादिबदीर्घं स्यात् । पुद्गलसंयोगस्तु तैर्न्यते । अतस्तन्मतं संगतमिति प्रथमसूत्रेणोक्तम् । ततो द्वितीयसूत्रे परमाणुद्वयसंयोगः सार्वदैशिको वैकदैशिको वा । नालः । प्रदेशांगीकारे प्रदेशवत्त्वस्य सावयवत्वव्याप्यत्वात्परमाणोः सावयवत्वमनित्यत्वं चापपेत् । नायः । संयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वनियमात् । किंच, कर्मजोऽवयवजश्च संयोगो द्विविधः ।

तत्र निरवयवत्वान्नावयवज इत्युक्तम् । अथ कर्मजः । तत्र किं स्वभावादुत्पद्यते, ईश्वरसिद्ध्यया वा । तयोरुभयोरपि नित्यत्वात्सर्वदा सृष्टिप्रसंगः । तस्मान्न स वक्तुं शक्यते इत्युक्तम् । ततस्तृतीये समवायो दूष्यते । स हि संबंधः, संबंधिद्वयनिरूप्यः । तथा सति ह्यशुक्तस्य पूर्वमभावेन स कथं वक्तुं शक्यत इत्युक्तम् । ततश्चतुर्थे, किंच, परमाणोः समवायिन ईश्वरेच्छाजीवादप्योनिमित्तयोश्च सृष्टिप्राक्काले सत्त्वात् सामग्रीसमवधानजन्यस्य परमाणुकर्मणस्तत्त्वजन्यस्य संयोगस्य च सर्वदा आपत्त्या तयोरपि नित्यत्वापत्तिरित्युक्तम् । ततः पञ्चमे परमाणुनित्यत्वं दूष्यते । परमाणुषु तै रूपाद्यंगीक्रियते । यच्च रूपादिमत्, तदनित्यं लोके दृष्टम् । अतः परमाणुरनित्य इत्युक्तम् । ततः षष्ठे यदि परमाणुषु रूपादिकं नांगीक्रियते, तदा ह्यशुक्तादिषु रूपाद्यभावापत्तिः । कारणगुणाः कार्यगुणारमका इति तन्नियमात् । अतो रूपाद्यंगीकारे तदनंगीकारे च दोषादसंगतः परमाणुकारणवाद इत्युक्तम् । ततः सप्तमे सर्ववैदिकानादतत्त्वादप्यसंगतः परमाणुकारणवाद इत्युक्तम् ॥ ३ ॥

ततश्चतुर्थे दशसूत्रे समुदाय उभयहेतुकेपीत्याधिकरणे । एकोनविंशतिसूत्रैर्वाङ्मन्तान्यवसरसंगत्या निराक्रियते । तत्र सौगताश्चतुर्विधाः वैभाषिकसौत्रांतिकविज्ञानवादिमाध्यमिकमेदात् । तत्र पूर्वं वैभाषिकमतं निराक्रियते । तेषां मते समुदायद्वयं जीवभोगार्थं संहन्यते । तत्र पृथिव्यादिपरमाणुसमुदाय एकः । रूपादिस्कंधसमुदायश्चापरः । रूपविज्ञानवेदनासंज्ञासंस्कारनामकाः पञ्चस्कंधाः । तदुभयसंघे जीवस्य संसारः, तदपगमे मोक्ष इति तेषां मतं प्रथमसूत्रे दूषयति । जीवस्य क्षणिकत्वेन तदुभयसमुदायाप्राप्तिः, तेन तदुक्तः संसारप्रकारो मोक्षश्चासंगत इत्युक्तम् । ततो द्वितीये क्षणिकत्वदूषणपरिहारं सूत्रांशेनोद्भाव्य, अंशांतरेण दूषयति । तन्मते प्रत्ययः कारणसमुदायः । तत्र संस्कारः । सर्वक्षणिकत्वेपि मध्यपातिभ्योऽविद्यादिभ्यः स्कंधप्रत्ययेभ्यो जन्मादयः जन्मादिभ्यः प्रत्ययेभ्यश्चाविद्यादय इत्येवं चक्रवत्परिवृत्तावपि न कारणव्यक्तिं प्रति कार्यव्यक्तः प्रत्ययता, किंतु पूर्वपूर्वप्रत्ययस्योत्तरोत्तरप्रत्ययं प्रति कारणत्वम् । उत्तरोत्तरक्षणिकविज्ञानसंततरेव जीवत्वम्, तादृशार्थं संततरेव जडत्वम् । अतः क्षणिकविज्ञानसंतत्यात्मकस्य जीवस्य क्षणिकार्थं संतत्यात्मकस्य विषयेन्द्रियशरीराख्यरूपस्कंधसंबंध इति संसारः । रागादिरूपसंस्कारस्कंधविरामादेव तदभावरूपे मोक्षः । अतो न काप्यनुपपत्तिरिति सूत्रांशेनाशङ्क्य, अंशांतरेण तदूषयति । ये हि प्रत्यया उक्तास्ते सदृशीं संततिमुत्पाद्य नश्यति । तथा सति विज्ञानसंततिरूपस्य जीवस्य पूर्वकालीनप्रियाप्रियसंस्पर्शननुसंधानात् कथं वेदनादिस्कंधात्मसंसारसिद्धिः, कथं च तदनभावसिद्धिः, स्थिरस्य कस्याप्यभावात् । तस्मादसंगतं तन्मतम् । ततस्तृतीये । किंच, तन्मते स्थितिक्षणस्याभावात्प्रथमक्षणे उत्पत्तिः, द्वितीयक्षणे नाश इति प्रत्ययत्वस्यैवासंभवः, संघातस्य चासंभव इत्युक्तम् । एवं त्रिभिः सूत्रैः पुञ्जस्य कारणता दूषिता । ततश्चतुर्थे । असत्ये हेतौ फलोत्पत्तिरित्यांकस्मिकत्वपक्षं दूषयति । तेषां हि प्रतिज्ञाद्वयम् । एका तु सर्वे क्षणिकमिति प्रतिज्ञा । द्वितीया तु आलंबनप्रत्ययसमनंतरप्रत्ययापिप्रत्ययसहकारिप्रत्ययाख्यातचतुर्विधान् हेतुन् प्राप्य विज्ञानस्कंधात्मकं चित्तं वेदनास्कंधात्मकाश्चैता उत्पद्यंत इति । तत्र द्वितीयांगीकारे वस्तुनः क्षणांतरसंबंधाल्पथमप्रतिज्ञा नश्यति । द्वितीया चेन्नांगीक्रियते, तदा प्रतिनियतहेत्वभावात्सर्वं सर्वतो युगपदेव स्यात् । तस्मात्तदसंगतमित्युक्तम् । ततः पञ्चमे एवं तदुक्तमुत्पत्तिप्रकारं दूषयित्वा नाशप्रकारं दूषयति च । तत्र तेषां मते पञ्चपदार्थाः । एनं नाशयामीति बुद्धिपूर्वको विनाशः प्रतिसंख्यानिरोधः । तां विना यो नाशः स अप्रतिसंख्यानिरोधः । आकाशश्च । एतन्नयं निरूपाख्यम् । अवस्थिति

यावत् । तत्राकाशस्वरूपं तद्दूषणसूत्रे वान्यम् । क्षणिकं संस्कृतं चेति पञ्च । तत्र क्षणिकं संस्कृतं चेति द्वयं पूर्वसूत्रेषु दूषितम् । अधुना निरोधद्वयं दूष्यते । तन्मते पदार्थाः सर्वे क्षणिकाः सदृश-
तानजननस्वभावाः । क्षणिकानां च नाशकसंबन्धो न पूर्वदृष्ट इत्यन्यानामपि पदार्थानां नाशक-
संबन्धाभावात्पूर्ववदेव संततिप्रतिबंधाभाव इत्यविच्छेदादित्युक्तम् । एवमत्र कार्यविचारेण निरोधद्वयं
दूषितम् । ततः पष्ठे तद्व्यस्वरूपविचारेण तदूषयति । तत्र वैभाषिकाः सौत्रांतिकाः योगाचाराश्च
उक्तनिरोधैकदेशभूतेऽविद्याविनाशे मोक्षस्वदर्शनोक्तरीतिको भवतीति मन्यन्ते । तदसंगतम् । अविद्या-
(या)निर्हेतुके नाशेगीक्रियमाणे तन्मतीयसाधनविधायकशास्त्रवैफल्यम् । सहेतुकनाशांशीकारे निर्हे-
तुकत्वप्रतिज्ञाहानिरित्युभयथापि दोष इत्युक्तम् । एवं सूत्रद्वयेन तदुक्तनाशप्रकारो दूषितः । ततः
सप्तमे आकाशं दूषयति । तेषां मते आवरणाभाव एवाकाशः । सोपि निरूपाख्यः । तादृशेपि मूतांतर-
वद्वस्तुत्वव्यवहारस्याविशिष्टत्वात् । अत्र गृध्रः, अत्र श्येन इत्यादिव्यवहारस्य तत्रापि दर्शनात् ।
अवकाशरूपेण प्रत्यक्षत्वाच्चावस्तुत्वमसंगतमित्युक्तम् । ततोऽष्टमे पुनः संक्षेपेण क्षणिकवादं निरा-
करोति । सर्वत्र स एवायमिति प्रत्यभिज्ञा दृश्यते । क्षणिकत्वे तु तस्य नष्टत्वात्कालान्तरे प्रत्यभिज्ञा
प्राप्येत । तस्मादसंगतः क्षणिकवाद इत्युक्तम् । ततो नवमे तदभिमतमभावाद्भावोत्पत्तिं निराक-
रोति । ते हि बीजोपमदं विनांकुरोत्पत्तिं, दुग्धोपमदं विना दध्युत्पत्तिमपश्यंतो नष्टेभ्य एव बीजा-
दिभ्यस्तत्तदुत्पत्तिं पश्यंतः केवलादभावादेव भावोत्पत्तिं मन्यन्ते । तथाचालीकादेवोत्पत्तिरिति
सिध्यति । तदसंगतम् । दृष्टविरोधात् । यदि ह्यलीकादभावादेव केवलात्कार्यं स्यात्तदा बीजादधि-
स्यात्, दुग्धादंकुरं च । तत्तु न दृश्यते । तस्मान्नाभावाद्भावोत्पत्तिरित्युक्तम् । ततो दशमे यद्यभा-
वादेव सर्वं स्यात्, तदा तस्य सर्वत्र सुलभत्वात् कृपिहलादिसाधनरहितानामपि धान्यादिः सिध्येत् ।
तत्तु न दृश्यते । अतोपि नाभावाद् भावोत्पत्तिरित्युक्तम् । एवं दशभिः सूत्रैः वैभाषिकसौत्रांतिकयो-
र्मतं निराकृतम् ॥ ४ ॥

ततः पञ्चमे पञ्चसूत्रे नाभाव उपलब्धेरित्यधिकरणे कारणांशे पूर्वं निराकृतोपि
विज्ञानवादी कार्यांशे निराक्रियते । विज्ञानवाद्येव योगाचारः । स हि बाह्यं प्रपञ्चं नीलं पीतं घट
इत्येतत्सर्वं विज्ञानाकारं मन्यते, न तु बाह्यार्थोस्तीति । अनादिवासनयैव च भासत इति तन्मतम् ।
एवं यस्तेन बाह्यार्थमात्रं उक्तं, स न युक्तः । यदि सर्वं ज्ञानाकारमेवानादिवासनया भासेत, तदा
वासनाया अन्तः विद्यमानत्वात् सर्वं सर्वदा सर्वत्र भासेत । तत्तु नास्ति । अतः कदाचित्कचिदुपलं-
भात् बाह्यार्थोस्तीति मतं व्यभित्युक्तम् । ततो द्वितीये उपलब्धिमात्रेण वस्तुसत्त्वं चेत्तदा स्वप्नमा-
याभ्रमादिषु ये उपलब्धास्तेपि सत्याः स्युः । तस्मान्नोपलब्धिमात्रेण वस्तुसत्त्वं वक्तुं शक्यमित्याशङ्क्य
निराकरोति । बाह्यः प्रपञ्चः स्वप्नादिविलक्षणः, बहुकालस्यायित्वात् । नहि तथा स्वप्नादिषु दृश्यते ।
तस्मात्तददृष्टान्तोप्यसङ्गत इत्युक्तम् । ततस्तृतीये यत्तैर्बाह्यार्थं विनैव वासनया ज्ञानवैचित्र्यमंगी-
क्रियते, तत्र बाह्यार्थं विना वासनैवानुपपन्ना, बाह्यार्थस्यैव वासनानजनकत्वात् । तस्य च तन्मतेऽ-
भावोदित्युक्तम् । ततश्चतुर्थे वासनया आधारभूतस्य, अहमित्याकारो रूपादिविषय इन्द्रियादि-
जन्योपक्षिणिकविज्ञानसंतानः कर्ता भोक्तव्यमिमानवान् आल्यविज्ञानाख्यः, तस्य क्षणिकत्वाद्वास-
नत्वादिपि तन्मतमसंगतम् । तेन माय्यभिकोप्यसंयद्भाषित्वादुपेक्षित इत्यपि सूचितम् । एवं पञ्च-
दशभिः सांगता निराकृताः ॥ ५ ॥

ततः पष्ठे चतुःसूत्रे नैकसिद्धसंभवादित्यधिकरणे विवसनस्य स्याद्वादिनो निराकरणम् । स हि स्यादस्ति, स्यान्नास्ति, स्यादस्ति नास्ति, स्याद्वक्तव्यः, स्यादस्ति चावक्तव्यः, स्यान्नास्ति चावक्तव्यः, स्यादस्ति नास्ति चावक्तव्य इत्येवं सप्तभंगी मन्यते । सप्तभंगी नाम सप्तानां भंगानां समाहारः । सा च सार्वत्रिकी । तदिदं प्रत्यक्षविरुद्धम् । न ह्यस्तिनास्त्यादिभंग एककालं सर्वेषां दर्शनगोचरीभवतीति । तस्मादसंभवन्नसंगतः । किंचेयं सप्तभंगी सार्वत्रिकीति तदुक्तसाधनेषु तदुपदेष्टृषु तीर्थकरेषु तदुक्ते मोक्षरूपे फले चानुवर्तमाना सर्वेष्वेव तदुक्तेष्वनाखासं जनयतीत्यतोऽप्यसंगतस्तद्वाद इत्युक्तम् । ततो द्वितीयसूत्रे तदुक्तमात्मस्वरूपं दूष्यते । स हि आत्मानं कृत्स्नं मन्यते । सृष्टिं च परमाणुभ्यांऽङ्गीकरोति । मोक्षे च निरावरण आत्मा तिष्ठतीति । तदिदं दूष्यते । परमाणुभ्य एव सृष्ट्यङ्गीकोरेणात्मनो वस्तुपरिच्छेदाङ्गीकारादकार्त्तत्वं सर्वत्वं न भवति । तथा च मोक्षदशायामवलोककाकाशवर्तित्वेन तत्कृतावरणसंभवाज्जिरावरणप्रतिज्ञाहानिः । किंच, सर्ववस्तुष्वात्माभावादात्मनामस्तिकायत्वप्रतिज्ञाहानिश्चेत्यर्थ इत्युक्तम् । ततस्तृतीये तदभ्युपगतो देहपरिमाण्वात्मवादो दूष्यते । स हि देहपरिमाण आत्मेति मन्यते । सूक्ष्मदेहे सूक्ष्मः । स एव स्थूलदेहे स्थूल इति । एवं पर्यायेण तत्तत्परिमाण्वाङ्गीकोरे अवयवोपचयापचयाम्यामात्मनोपि विकारापत्तिः । संकोचविकाशेपि विकारस्य दुःपरिहारत्वादित्युक्तम् । ततश्चतुर्थे तदुक्तमात्मपरिमाणमेव दूष्यते । स हि मोक्षावस्थावस्थितजीवस्य परिमाणं नित्यं वदति । तदग्रे देहाभावात् । संसारावस्थायां त्वनित्यम् । तथा सति संसारावस्थायां चार्वाकवदात्मन अनित्यत्वापत्तिः । तथा सति मोक्षः कस्य स्यात् । अतः संसारावस्थायामपि तस्य नित्यं परिमाणमङ्गीकार्यम् । अणु वा महद्वा । तथा सति देहपरिमाण्वात्मवादस्त्वसंगत इत्येवं दूषितमित्युक्तम् ।

एतेषु पदस्वप्यधिकरणेषु ऋक्ष जगदुपादानं न वेति संदेहः, तत्तन्मतविरोधः संदेहधीजम्, नेति पूर्वः पक्षः, सर्वसमयानामयुक्तत्वाद् ऋक्षैवोपादानमिति सिद्धांतो ज्ञेयः । पष्ठे तु ऋक्षैव विरुद्धधर्माधारम्, नेतरदिति नियमो युक्तो न वेति संदेहः, स्याद्वादिभिः सर्वत्र तथाम्युपगमाच्चेति पूर्वः पक्षः, स्याद्वादस्यासंगतत्वाद्ऋक्षैव तथेति नियमो युक्त एव, श्रुत्या भक्तप्रत्यक्षेण च प्रमितत्वादिति सिद्धांत इति प्रकारांतरमधिकं ज्ञेयम् ॥ ६ ॥

ततः सप्तमे पञ्चसूत्रे पत्युरसामंजस्यादित्यधिकरणे नैयायिकवैशेषिकहैरण्यगर्भपातंजलकापालिककालामुखपाशुपतेश्वा ईश्वरस्य निमित्तमात्रत्वं मन्यन्ते, न तूपादानत्वम्, तदूपायति । यदीश्वरः निमित्तमात्रं स्यात्तदा केपांचित्सुखं केपांचिदुःखं ददद्विषमो निर्घृणश्च स्यात् । अतो सामंजस्यात्तन्मतमसंगतम् । ततो द्वितीये तन्मते जीवब्रह्मणोर्विशुत्वादनसंयोगस्य वस्तुमयुक्तत्वेन पतित्वानुपपत्तिः । यजि च संबंधोऽङ्गीक्रियेत, तदापि विशुत्वनित्यत्वाम्यां तुल्यत्वापत्त्या नियमनियामकमावानुपपत्तेः संबंधानुपपत्तिरित्युक्तम् । ततस्तृतीये ईश्वरः शरीरं किंचिदाधारं चाधिष्ठाय करोति, तद्विना वा । आद्ये तन्नित्यमनित्यं वा । आद्ये परमाणुपञ्जरूपस्य तस्य कार्यानिर्वाहकत्वम्, अवयवित्वाभावात् । द्वितीये तु जन्यत्वम् । तथा सति तत्कर्तुर्निर्वक्तुमशक्यत्वादनवस्थापत्तिः । अथाशरीर एव करोतीति मतम्, तदा तु मुक्तानामिव तस्यापि कर्तृत्वानुपपत्तिः । अतोधिष्ठानानुपपत्त्या तन्मतमसंगतम् । ततश्चतुर्थे यथा जीवोऽशरीर एवेन्द्रियादीनि करणान्यधितिष्ठति, नियमयति, तथेश्वरोऽप्यशरीर एव जीवान् नियमयिष्यतीति सूत्राशेनाशङ्क्य, सूत्राशेन समाहितम् । यदि जीवदृष्टेन तथाङ्गीक्रियेत, तदा तदृष्टान्तेनैव तस्य सुखदुःखभोगावापत्तिः । (ततः पञ्चमे तैर्जड-

जीवनियमनार्थं हीश्वरोभ्युपगम्यते । नियमनं चेयत्तायां संभवति । ततश्च तेषामियत्तापत्तिः । तथा सति तेषामंतवत्त्वम् । इयत्तापरिच्छिन्नेषु घटादिष्वंतवत्त्वस्य दृष्टत्वात् । एतद्वोपपरिहाराय जीवानां व्यापकत्वमसंख्येयत्वं चांगीक्रियते, तदा असंख्येयत्वस्य सर्वज्ञेयत्वनियमात् सर्वतद्विषयकज्ञानस्येश्वरेऽभावेनासर्वज्ञता स्यात् ।) तदनापत्तौ नियामकाभावादित्युक्तम् । तेनेश्वरविषयेऽपि तन्मतमसंगतमित्युक्तं भवति ॥ ७ ॥

ततोष्टमे चतुःसूत्रे उत्पत्त्यसंभवादित्यधिकरणे पाञ्चरात्रमते योंशो हि श्रुतिविरुद्धः सोंशो दूष्यते । पंचरात्रस्य भगवत्प्रणीतत्वेऽपि तावत्तोंशस्य बुद्धिपूर्वकमेव गौतमशक्तानामृषीणामर्थं स्थापनात् । सोंशस्त्वयम् । ते हि परब्रह्मणो वासुदेवात् संकर्षणस्य जीवस्य, तस्मात्प्रद्युम्नस्य मनसः, ततोऽनिरुद्धस्याहंकारस्योत्पत्तिं वदन्ति । तेषां चतुर्णां व्यूहतां च वदन्ति । तदेतच्छ्रुतिविरुद्धम् । एवमुत्पत्तौ व्यूहत्वासंभवात् । व्यूहत्वे चैवमुत्पत्त्यसंभवात् । जीवोत्पत्तौ मोक्षस्याप्यसंभवात् । तस्मादयमंशो विरुद्ध इति पूर्वसूत्रे दूषितः । ततो द्वितीये संकर्षणात्प्रद्युम्नोत्पत्तिर्दूष्यते । कर्तुर्जीवात् करणस्य उत्पत्तिलोकविरुद्धा; मनसः करणादहंकारोत्पत्तिरपि तथा । अतः प्रद्युम्नादनिरुद्धोत्पत्तिरप्यसंगता । ततस्तृतीये तेषां सर्वेषां परमेश्वरत्वं चेदंगीक्रियते, तदा अनेकेश्वरत्वापत्तिरित्युक्तम् । ततश्चतुर्थे शांडिल्यश्चतुर्षु वेदेषु परं श्रेयः अलब्ध्वा इदं शास्त्रमधीतवान् । तथा तप्तचक्रादिधारणं च तत्र विहितम् । तदेतच्छ्रुतिविरुद्धम् । तप्तचक्रादिधारणस्य पुराणेषु शूद्रधर्मत्वेनोक्तत्वात् । वेदेषु परमश्रेयोलाभाभावकथनस्यापि तथात्वात् । तस्मादेतत्सूत्रचतुष्टयोक्तं दूष्यं यत् तद्वेदविरुद्धम् । एवं स्मृतिषु वेदविरुद्धांशदूषणेन सर्वाण्येव वेदविरुद्धानि शास्त्रान्युपलक्षणविधया दूषितानि ज्ञेयानि ॥८॥

इति श्रीबल्लभाचार्यचरणदासस्य श्रीपीताम्बरात्मजपुरुषोत्तमस्य कृतौ

वेदान्ताधिकरणमालायां द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

अथ ततस्तृतीये पादे पूर्वं क्रमस्यैव भूतोत्पत्तिप्रकारस्तत्स्वरूपं च विचार्यते ।

तत्र प्रथमे सप्तसूत्रे न वियदित्यधिकरणे आकाशोत्पत्तिर्विचारिता । तत्र छांदोग्ये तेजआदिका सृष्टिः, तैत्तिरीये आकाशादिका, तत्रासृजतेति पदाभावादाकाशस्योत्पत्तिः संदिग्धा । तत्र प्रथमसूत्रे आकाशस्योत्पत्तिः छांदोग्ये न श्रूयते । तस्मान्नोत्पत्तिरित्याशंकितम् । ततो द्वितीये तैत्तिरीये द्वितीये सृष्टिप्रकरणे 'इदं सर्वमसृजते'ति श्रावणात् पूर्वं 'चात्मन आकाशः संभूत' इति कथनादस्त्युत्पत्तिरित्युक्तम् । तेन छांदोग्येऽपि तत्सृष्टिज्जातत्वेति सिध्यति । ततस्तृतीये आकाशस्य निरवयवत्वेन व्यापकत्वेन आकाशस्योत्पत्तिर्न संभवति । तस्मादाकाशोत्पत्तिर्गौणीत्याशंकितम् । ततश्चतुर्थे 'वासुधांतरिक्षं च'ति श्रुतावसृतत्वश्रवणादपि नोत्पत्तिः संभवतीत्युक्तम् । ततः पंचमे ननु तैत्तिरीये संभूत इतिपदस्य सर्वत्रानुवृत्तिदर्शनादेकत्र गौणी, अन्यत्र मुख्या, संभूतिपदस्य वृत्तिरिति न वक्तुं शक्यम् । सुगपद्वृत्तिद्वयविरोधादित्याशंक्य, यथा 'तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व, तपो ब्रह्मे'ति श्रुतौ एकस्यैव ब्रह्मशब्दस्यैकत्र मुख्या, तपसि गौणी, तथात्रापि पदावृत्त्या विरोधाभावो न विष्यतीत्युक्तम् । एवं त्रिभिः सूत्रैः पूर्वपक्षमुक्त्वा, पष्ठे सप्तमे च समाधानमाह । तत्र स्यादेवं यदि छांदोग्योक्ताभावेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा न बाध्येत । तत्रैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञाय दृष्टते कार्यकारणभावेन तस्युत्पादितम् । तदनंगीकोरे तद्बाध्येत । तस्मादाकाशोत्पत्तिर्गौणीकार्यवेत्युक्तम् । ततः

सप्तमे ननु निरवयवत्वादीनां बाधकानामुक्तत्वात्सा कथं संभवतीत्याशङ्क्याम्, आकाशो नोत्पद्यते, निरवयवत्वादित्येवं साधने, उत्पद्यते लौकिकव्यवहारविषयत्वादित्येवं साधने, उत्पद्यते, लौकिक-
व्यवहारविषयत्वादित्येवं सत्प्रतिपक्षत्वेन युक्तीनामप्रयोजकत्वमुक्तम् । तस्माच्छ्रुत्या आकाशोत्पत्ति-
रङ्गीकार्येत्युक्तम् ॥ १ ॥

ततो द्वितीये एकसूत्रे एतेन मातरिभ्येत्यधिकरणे एवमेव वायुत्पत्तिरिति साधि-
तम् ॥ २ ॥

ततोऽग्रिमसूत्रे ब्रह्मणोऽप्युत्पत्तिरस्त्विति वितंड्याशङ्क्य, मूलभूतस्य सतः नित्यत्वव्यापकत्वयो-
निरंकुशत्वादुत्पत्तिर्न संभवतीत्युक्तम् ॥ ३ ॥

ततश्चतुर्थे एकसूत्रे तेजोत इत्यधिकरणे वायुतस्तेजस उत्पत्तिः समर्थिता ॥ ४ ॥

ततः पंचमे एकसूत्रे आप इत्यधिकरणे तेजस अपामुत्पत्तिः समर्थिता ॥ ५ ॥

ततः षष्ठे एकसूत्रे पृथिव्यधिकारेत्यधिकरणे छांदोग्ये ब्रह्म्यः सकाशादन्नोत्पत्ति-
रुक्ता, तैत्तिरीये च पृथिव्युत्पत्तिरिति विरोधपरिहारार्थमन्नशब्देन पृथिव्येवोच्यते । छांदोग्ये भूता-
धिकारात् 'यत्कृष्णं तदन्नस्येति नीलरूपकथनात्तैत्तिरीये ब्रह्म्यः पृथिवीति शब्दांतराच्चेत्युक्तम् ॥ ६ ॥

ततः सप्तमे एकसूत्रे तदभिध्यानादेवेत्यधिकरणे आकाशभावापन्नात्परमेश्वराद्वायोः
त्पत्तिः, एवं वाय्वादिभावापन्नादग्रेपि तेजआदीनां ज्ञेया । सर्वकर्तृत्वस्य ब्रह्मलिंगत्वादित्युक्तम् ॥ ७ ॥

ततोऽष्टमे एकसूत्रे विपर्ययेणेत्यधिकरणे असंगात्प्रलयप्रकारो विचारितः । क्रमसृष्टौ येन
क्रमेणोत्पत्तिस्तद्विपरीतक्रमेण प्रलय इत्युक्तम् ॥ ८ ॥

ततो नवमे द्विसूत्रे अंतरा विज्ञानमनसीत्यधिकरणे विज्ञानशब्देन जीवः मनश्च
एतयोरपि क्रमेण मध्ये उत्पत्तिरिति सूत्राशेनाशङ्क्य, अंशांतरेण समाहितम् । विज्ञानमयो जीवात्मकः,
मनोमयस्तु वेदात्मकस्तैत्तिरीये उक्तः । अतस्तयोरुत्पत्तिर्न वेदाभिप्रेता । नामरूपव्याकरणात्मिकायां
सृष्टौ जीवस्य करणत्वेन वेदस्य च द्वारत्वेन तत्पूर्वभावितया सृष्टावुत्पत्त्यभावात् । यद्यपि न्यूनांश-
पूरणाय प्राणेंद्रियमनसां कचिदुत्पत्तिर्वक्तव्येति चेत् ? पुराणानां श्रुत्युपबृंहणत्वात्तदनुसारेणाकाशात्पूर्व-
मेव तत्कारणभावापन्नाद्वक्षण एवेति जानीहि । ततो द्वितीये ननु विज्ञानमयस्य जीवस्यानुत्पत्तौ
सर्वव्यवहारोच्छेदप्रसंग इत्याशङ्क्य, जीवस्यापि स्थावरजंगमशरीरे समागमरूपोत्पत्तिस्तु भवत्वेव, न तु
स्वरूपोत्पत्तिरूपा । अतो न व्यवहारोच्छेद इत्युक्तम् । तेन जीवोत्पत्तिर्भाक्तेति सूचितम् ॥ ९ ॥

ततो दशमे एकसूत्रे नात्माऽश्रुतेरित्यधिकरणे जीवस्य स्वरूपत उत्पत्तिर्निवारिता ।
देवदत्तो जात इत्यादौ देहोत्पत्तेरेव श्रवणेन जीवोत्पत्त्यश्रवणात् । 'न जायते न म्रियते वा विपश्चि-'
दित्यादिषु जन्ममरणभावाश्रवणेन नित्यत्वबोधनाच्चेति ॥ १० ॥

तत एकादशे एकसूत्रे ज्ञोत एवेत्यधिकरणे जीवो ज्ञानस्वरूपो ज्ञानधर्मा च विज्ञान-
मयः, 'विज्ञानं यज्ञं तनुते' इत्यादिस्वरूपबोधकश्रुतिभ्यः । 'न पश्यो सृत्सुं पश्यति', 'द्रष्टा श्रोता
मते'त्यादिज्ञानधर्मत्वबोधकश्रुतिभ्यश्चेत्युक्तम् ॥ ११ ॥

ततो द्वादशे दशसूत्रे उत्क्रांतिगत्यागतीनामित्यधिकरणे तत्र जीवस्य नित्यत्वेन
मध्यमपरिमाणस्य चक्रमशङ्क्यत्वात्परमाणु वा परिमाणं महद्वा संभवति । तत्र किं युक्तमित्या-

कांक्षायां परिमाणं विचारितम् । तत्र प्रथमसूत्रे 'स यदास्माच्छरीरादुत्क्रामती'ति, 'ये के चास्माल्लोकात्प्रयांती'ति तस्माल्लोकात्पुनरेत्यसौ लोकाय कर्मण' इति श्रुतिषु उत्क्रांतिगत्यागतिश्रावणात् जीवोऽणुरित्युक्तम् । ततो द्वितीये 'ऊर्णनाभिर्यथा तंतून्सृजते हरत्यपि, जाग्रत्स्वप्ने तथा जीवो गच्छत्यागच्छते पुन'रिति श्रुताविद्वियरहितस्य केवलस्यैव गत्यागतिश्रावणादपि तथेत्युक्तम् । ततस्तृतीये जीवोऽणुर्भवितुं नार्हति, 'स वा एष महानज आत्मा योयं विज्ञानमयः प्राणेष्वि'ति विज्ञानमयस्य जीवस्य महत्त्वश्रावणात् जीवो नाणुरिति सूत्रांशेनाशंक्य, अंशांतरेण समाहितम् । उक्तश्रुतेर्ब्रह्मप्रकरणपठितत्वान्न तथा जीवमहत्त्वसिद्धिरित्युक्तम् । ततश्चतुर्थे 'स्वयं विहृत्य स्वयं निर्माये'ति स्वमविषयकश्रुतौ स्वशब्दः जीवस्याणुत्वं बोधयति । स्वप्ने शरीरमध्ये तावत्परिमाणस्य व्यापकस्य च विहारकर्तृत्वासंभवात् । 'वालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य तु । भागो जीवः स विज्ञेयः स चानंत्याय कल्पते' इतिश्रुतौ जीवमुपकृत्य तत्परिमाणबोधनाच्चाणुरित्युक्तम् । ततः पञ्चमे अणोर्जीवस्य सर्वशरीरव्याप्तिः कथं संगच्छते इत्याशंकायां यथा स्वल्पश्चंदनखंडः महाकटाहं तत्तैले निक्षिप्तस्तैलं शीतलं करोति, तथा जीवोपि सामर्थ्यात्करोतीति व्याप्तौ युक्तिरुक्ता । ततः षष्ठे ननु चंदनस्यावस्थानं प्रत्यक्षतो निश्चितम्, तेन तस्य तथात्वम् । जीवस्य स्थितिस्तु नैकत्र निश्चितेति स दृष्टांतो न वक्तुं शक्यते इति सूत्रांशेनाशंक्य, 'गुहां प्रविष्टा'वितिश्रुत्या जीवस्य हृदि स्थितिः शास्त्रान्निश्चितेति न दृष्टांतवैषम्यमित्युक्तम् । ततः सप्तमे जीवस्य यो गुणश्चैतन्यं तेन जीवः सर्वशरीरं व्याप्नोति । यथा मणः कांतिर्बहुदेशव्यापिनी, तद्वदित्युक्तम् । ततोष्टमे चैतन्यगुणस्य स्वाश्रयाधिकदेशवृत्तित्वं 'चंपकादिगंधवदवगंतव्यमित्युक्तम् । ततो नवमे चैतन्यगुणेन सर्वशरीरव्याप्तौ कौशीतकिप्राक्षणे 'हिंतां नाम पुरुषस्य नाड्य' इत्यादिना तासां नाडीनामणुत्वं तासु जीवस्य स्थितिं चाभिधाय, स एष इह प्रविष्टः 'आलोकमय आनखाग्नेभ्य' इत्यनेन व्याप्तिं प्रदर्शयति । तस्मात्सामर्थ्येन गुणेन च व्याप्तिरुपपन्नेत्युक्तम् । ततो दशमे 'प्रज्ञया शरीरं समारुहे'ति श्रुतौ प्रज्ञायाः फणत्वनिर्देशात्स्वरूपचैतन्याद्भिन्नं गुणरूपं चैतन्यं निरूपितम् । अतो गुणेन व्याप्तिरुपपन्नेति साधितम् ॥ १२ ॥

ततस्त्रयोदशे चतुःसूत्रे तद्गुणसारत्वादित्यधिकरणे जीवे ब्रह्मत्वव्यपदेशो मुख्यो गौणो वेत्याशंकायाम्, सुषुप्तिसाक्षिणि प्राज्ञे यथा ब्रह्मत्वव्यपदेशो गौणस्तथा 'प्रज्ञानघनस्तत्त्वमसी'त्यादावपि ब्रह्मगुणसारत्वाद्ब्रह्मत्वव्यपदेशो गौण इत्युक्तम् । ततो द्वितीये ननु नीचस्यात्युत्कृष्टत्वव्यपदेशो न युक्तः । न च प्राज्ञवदिति वाच्यम् । तथा सति प्राज्ञवच्चित्तोरोहितं स्यात् । तंया सति किं व्यपदेशेनेत्याशंक्य, समाधानमाह । यावदात्मा वर्तते, तावत्सर्वोत्कृष्टत्वं तस्य स्फुरति । अर्थादात्मा नित्य इति सर्वदैव स्फुरति । तस्मान्न दोष इत्युक्तम् । ततस्तृतीये (ननु) जीवे आनंदांशमिव्यक्त्या ब्रह्मधर्माविर्भाव इत्युक्तम् । तन्न युक्तम् । आनंदांशस्य पूर्वमसत्त्वेन पश्चाज्जन्यत्वात्, जन्यत्वेन नश्वरत्वेन च व्याप्त्या तस्य नश्वरत्वप्रसंगादित्याशंक्य, यथा बालकस्य सदेव पुंस्त्वं यौवनश्वरत्वमित्युक्तम् । ततश्चतुर्थे नन्विदानीं सचिदांशवैव प्रकटौ, मोक्षे त्वानंदांशोपि प्रकटौ भवतीत्येवमवस्थामेदेन विमार्गे को हेतुरित्याशंक्य, तत्र हेतुमाह । यदीदानीमप्यानंदः प्रकटः स्यात्तदा सचिदंशवदिदानीमप्यानंद उपलभ्येत, संसारश्च न स्यात् । यदि कदापि न स्यात्तदा मोक्षावस्था विरुप्येत । नित्यनिरतिशयसुखामिव्यक्तेरेव मोक्षत्वात् । यदि जीवो निरानंद एव, ब्रह्मवानंदमय-

मिति नियमोंजगीक्रियते, तदा 'ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येती'ति श्रुतिर्विरुध्येत । अतः प्रमाणाद्यविरोध एव-
मंगीकारे हेतुरित्युक्तम् ॥ १३ ॥

ततश्चतुर्दशोऽष्टसूत्रे कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वादित्यधिकरणे जीवस्य कर्तृत्वं व्यवस्थापि-
तम् । सांख्यैः प्रकृतिगतमेव जीवे तत् प्रतीयत इत्यंगीक्रियते, तन्निरवृत्त्यर्थम् । तत्र प्रथमसूत्रे
शास्त्रार्थवत्त्वं हेतुरुक्तः । वेदादिषु जीवमेवाधिकृत्याभ्युदयनिःश्रेयसफलकानां यज्ञोपासनांरूपाणां
कर्मणां विज्ञानदर्शनादित्युक्तम् । ततो द्वितीये जीवस्य स्वतः कर्तृत्वाभावेऽपि संसारदशायां प्रकृति-
संसृष्टत्वेन विवेकाग्रहात्प्राकृतकर्तृत्वग्रहणेऽपि न साक्षानर्थक्यमित्याशङ्क्य, विहारोपदेशादिति हेतुरुक्तः ।
विहारः स्वेच्छाक्रीडात्मकभोगरूपो दहरविद्यायामुपदिश्यते, स च दहरविदः कर्तृत्वमाक्षिपतीति
जीव एव कर्ता इत्युक्तम् । ततस्तृतीये 'तदेयां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाये'ति श्रुतौ विज्ञा-
नादानकथनेन जीवस्य स्वातन्त्र्यमोचनात्तस्यैव कर्तृत्वमित्युक्तम् । ततश्चतुर्थे 'विज्ञानं यज्ञं तनुते
कर्माणि तनुतेऽपि चे'ति श्रुतौ साक्षादेव कर्मकर्तृत्वव्यपदेशात् । तच्चेन्नांगीक्रियते, तदा श्रुतौ प्रथमा-
निर्देशो विरुध्येत । प्रथमानिर्देशाद्विपरीतस्तृतीयाविमर्कनिर्देशश्चाप्येतेत्युक्तम् । ततः पञ्चमे यदि
जीवस्य कर्तृत्वं सात्तदा स्वतन्त्रत्वात्साहितं न कुर्यादित्याशङ्क्य, यथा चक्षुषेष्टमनिष्टं चोपलभते,
तथैवैन्द्रियैः कर्म कुर्वन्निष्टमनिष्टं चाप्नोति । तथा च सांख्यवत् केवलभोक्तृत्वांगीकारेऽप्ययं दोषस्तुल्य
इति कर्तृत्वे पर्यनुयोगो न कार्य इत्युक्तम् । ततः षष्ठे ननु स्वतन्त्रब्रह्मेदीश्वरवत् स्वार्थमन्यथा न कुर्या-
दित्याशङ्क्य, अस्य शक्तिस्तिरोहितेति तथा करोति । तावता न कर्तृत्वहानिरित्युक्तम् । ततः सप्तमे
जीवस्य शक्तिस्तिरोभाव एव कुत इत्याशङ्क्य, जीवस्य क्रियाज्ञानशक्तियोगेन घृतद्रवत्ववत् सिध्यति ।
अतस्तदभावाच्छक्तिस्तिरोभाव इत्युक्तम् । ततोष्टमे ननु कर्तृत्वभोक्तृत्वयोर्भिन्नधर्मत्वं दृष्टम्, यथैको
ष्टं निर्मिमीते, अन्यस्तु तदुक्ते, तस्माद्देवं साधीय इत्याशङ्क्य, यथा तक्षा रथं पीठं वा निर्माय
तपारूढो विहरति, तथा तयोरैकाधिकरण्यस्यापि दर्शनाच्च दोष इत्युक्तम् । एषमनेनाधिकरणेन
जीवस्य कर्तृत्वं साधितम् ॥ १४ ॥

ततः पञ्चदशे द्विसूत्रे परास्तु तच्छ्रुतेरित्यधिकरणे जीवस्य कर्तृत्वं स्वतो वा भगवतो
वेत्याशङ्कायां भगवद्गतमेव कर्तृत्वं भगवदंशत्वाजीवे भासते । 'एष एव साधु कर्म कारयती'ति श्रुतेः ।
ब्रह्मणः सर्वरूपत्वान्न वैषम्यनैर्घृण्यादिदोष इति प्रथमसूत्रे उक्तम् । ततो द्वितीयसूत्रे क्रीडार्थं
यो भगवता उद्यमः कृतो वर्तते, तदपेक्ष एव भगवान् स्वांशं जीवं तत्र तत्र तथा प्रवर्तयतीत्युक्तम् ।
दोषपरिहारस्तु सर्वरूपत्वादेव कृतः ॥ १५ ॥

ततः षोडशे एकादशसूत्रे अंशो नानाव्यपदेशादित्यधिकरणे जीवस्य ब्रह्मसंघ-
धिरूपमुच्यते तत्र प्रथमसूत्रे जीवो ब्रह्मणोऽंश एव । 'सर्व एवात्मानो व्युत्थरन्ति, कषुधचरणा रम-
णीयचरणा' इति श्रुतौ बहुत्वेन व्यपदेशाद् 'ब्रह्मदाशा ब्रह्मदासा ब्रह्मे कितवा उते'ति श्रुतौ ब्रह्मत्वेन
च व्यपदेशाच्च । नद्येकस्य जीवस्य बहुत्वं ब्रह्मरूपत्वं चेत्सुभयमंशत्वं विना संगच्छते । तस्मादंश
इत्युक्तम् । ततो द्वितीये 'पादोऽस्य विश्वा मृतानी'ति मन्त्रवर्णे जीवस्य पादत्वादप्यंशत्वमित्युक्तम् ।
ततस्तृतीये 'ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातन' इति स्मृतौ कंठत एवांशत्वमुक्तम् । एवं त्रिभिः
सूत्रैर्जीवस्य ब्रह्मसंघधिरूपमुक्तम् । ततश्चतुर्थे जीवस्य ब्रह्मांशत्वे तद्वारा ब्रह्मण्यपि या दोषसंघ-
शंका सा द्वाभ्यां परिहृता इति न वक्तुं शक्यम् । जीवस्य दुःखित्वेन तदंशमृते ब्रह्मण्यपि दुःखित्वा-
दिप्रसंगात् । पाददुःखे पुरुषदुःखवदित्याशङ्क्य, तस्य परिहार उक्तः । तथाहि प्रकाशादीनां दुष्ट-

प्रकाश्यसंसर्गेऽपि न सूर्यादेर्दुष्टत्वम्, तथा ब्रह्मणोऽपि । वस्तुतस्तु दुष्टप्रकाश्यसंसर्गेऽपि प्रकाशस्यापि न दुष्टत्वम् । कुतः सूर्यादेः, तथा जीवस्य ब्रह्मणश्चेत्यदोष इति । ततः पञ्चमे स्मृत्यादिदोषपरिहार उक्तः 'तत्र यः परमात्मा हि स नित्यो निर्गुणः स्मृतः । न लिप्यते फलैश्चापि पद्मपत्रमिवांभसे'ति । 'कर्मात्माप्यपरो योसौ मोक्षबंधैः स युज्यते' इति जीवस्य दोषसंसर्गो, न ब्रह्मण इति । ततः षष्ठे ननु जीवस्य यदि ब्रह्मांशत्वम्, तदा विधिविषयत्वाभावात्कर्मसंबंधाभावः फलासंबंधश्चेत्याशङ्क्य, जीवस्यापि न स्वतो विध्यादिविषयत्वम्, किंतु देहयोगादेव विधिनियेधाधीनत्वमपि । तत एव यथा श्वाग्निश्चंडालोदकं तद्वदादिश्च परिह्रियते, शिष्टसंबंधिनस्ते गृह्यन्ते, एवं जीवस्य देहसंबंधकृतौ गुणदोषौ न स्वत इत्युक्तम् । तेनैव फलसंबंधश्चेत्यपि साधितम् । ततः सप्तमे जीवस्य देहसंबंधाद्गुणदोषसंसर्गकथनं न युक्तम्, कालिकनित्यप्रलयेन देहस्य प्रतिक्षणमन्यान्यत्वादाधानकाले ब्राह्मण्यस्य वक्तुमशक्यत्वेन कर्मानधिकारप्रसक्तेर्जावैक्यमादायाधिकारसाधने तु देहांतरेऽपि तदापत्तेरित्याशङ्क्य, देहांतरे पूर्वदेहसंतत्यभावाच्च पूर्वदेहिककर्माद्यापत्तिः । एकस्मिन् देहे तु संततिसामान्यात्कर्माधिकारः सुघटः । ततः सिद्धे देहसंतत्यैक्ये तद्वारा जीवस्य गुणदोषसंसर्गो न दुर्घटावित्युक्तम् । ततोऽष्टमे सच्चिदानंदस्य ब्रह्मणोऽपि तादृश एव वक्तव्यः, तथासति कथं तस्य देहसंबंध इत्याशङ्क्य, जीवो ब्रह्माभास इत्युक्तम् । यथा अनाचारी ब्राह्मणो ब्राह्मणाभासः, अखिलब्राह्मणधर्माणामभावात्, एवमानंदांशस्य तिरोधानेन ऐश्वर्यादीनां ब्रह्मधर्माणामभावात् तादृशाकारस्य चाभावात् जीवोऽपि ब्रह्माभासः । तथा चानंदांशाभावाद्देहसंबंध इत्युक्तम् । एवं त्रिभिः सूत्रैर्जीवस्य स्वतो निर्दुष्टत्वे देहसंबंधादोषसंबंधो देहसंबंधहेतुश्च साधितः ।

ततोऽग्निमेऽपि त्रिषु यज्ञैर्वायुः कालिभिर्योगव्यवस्थया जीवनानात्वं व्यापकत्वं चांगीकृतं तद्विष्यते । तत्र प्रथमे तेषामात्मनां व्यापकत्वेन सर्वमनइंद्रियदेहसंबंधाद्येनकेनचित्करणग्रामेण यत् कर्म क्रियते, तज्जन्यादृष्टस्य सर्वत्र तुल्यत्वाददृष्टनियमो न स्यात् । तस्मात्तदुक्तप्रकारेण जीवव्यापकत्वानानात्वस्यापनमसंगतमित्यर्थः । ततो द्वितीये विलक्षणमनःसंयोगेन पूर्वोक्तं सर्वं साधयति । तद्विष्यते । तत्र दृष्टादृष्टकारणकलापसामान्ये एकस्यैव विलक्षण्यम्, नान्यस्येत्यत्र हेतोर्वक्तुमशक्यत्वादिति बोधितम् । ततस्तृतीये जीवस्य व्यापकत्वेऽपि प्रदेशभेदान्न दोष इति ते वदन्ति । तद्विष्यते । यदि तथांगीक्रियते, तदा यत्र कर्मकरणेन यस्मिन्प्रदेशेऽदृष्टमुत्पन्नं, तस्य प्रदेशस्य देशांतरेऽभावात् तत्रोत्पन्नानां वस्तूनां भोगो न स्यात्, अदृष्टसांचलत्वात् । तस्मान्न तदुक्तरीत्या तन्मत्सिद्धिरिति त्रिभिः सूत्रैरुक्तम् । एवमेकादशभिः सूत्रैर्जीवस्य ब्रह्मसंबंधिरूपमुक्तम् ॥ १६ ॥

इति श्रीबल्लभाचार्यचरणदासस्य श्रीपीताम्बरात्मजपुरुषोत्तमस्य कृतौ वेदान्ताधिकरणमालायां द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

पूर्वपादे जीवस्य स्थूलशरीरनिष्पादकानां भूतानां स्वरूपमुत्पत्त्यादिकं च विचारितम् । अस्मिन् पादे इंद्रियादीनां तदवसरसंगत्या विचार्यते ।

तत्र प्रथमे पञ्चमूत्रे तथा प्राणा इत्यधिकरणे इंद्रियाणां भूतवत् कार्यत्वं वा, जीववदंशत्वं वेति संदेहे जीववदंशत्वमिति निर्णीतम् । तत्र प्रथममूत्रे पूर्वपादे निरूपितजीवस्य ये

चिदंशत्वातिरिक्ता धर्मा उत्क्रांत्यादयस्ते सर्वेतिदिश्यन्ते । ततो द्वितीये ननु प्राणेषु नित्यत्वाश्रवणादुत्क्रांत्यादिश्रुतिगौणी भविष्यतीत्याशङ्क्य, एकैव श्रुतिर्जीवे मुख्या, प्राणादौ गौणीति वक्तुं न शक्यत इत्युक्तम् । ततस्तृतीये सृष्टेः पूर्वमपि प्राणादीनां स्थितिः श्रूयते । 'असद्वा इदमग्र आसी'-दित्यारभ्य, 'प्राणा वा ऋषयः' इत्यन्तेन तन्निगमनात् । ततश्चतुर्थे मनःपूर्वो वागुत्तर' इतिश्रुतेर्भनसो वाक्पूर्वरूपत्वात् । वाचश्च वेदरूपाया 'वाचा विरूपनित्यये'ति श्रुत्या नित्यत्वश्रावणात्तत्पूर्वरूपस्य मनसः कथमनित्यत्वं भवेत् । ततः पंचमे 'तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामती'तिश्रुतौ सप्तानां गतिभिर्जीवगतिर्विशेष्यते । अतो जीवसमानयोगक्षेमत्वात्तेषामपि जीवतुल्यत्वमित्युक्तम् ॥ १ ॥

ततो द्वितीये एकसूत्रे हस्तादय इत्यधिकरणे उत्क्रांतिश्रुतौ प्राणानां जीवेन सहोत्क्रमणकथनात् तेषां नित्यत्वमंशत्वं चांगीकृतम् । अतःपरं ते कतीति विचार्यते । श्रुतौ कचित्सप्तोक्ताः, कचिदष्टौ, कचिन्नव, कचिदश, कचिदेकादशेति नानापक्षाः श्रूयन्ते । तद्विप्रतिषेधपरिहाराय विचारः । तत्र 'हस्तौ चादातव्यं चे'ति श्रुतौ हस्तोपस्थपायुपादानां सप्तभ्योधिकानां कथनात् चक्षुस्त्वग्धाणरसनश्रवणमनोवाचां सप्तानां पूर्वं कथनाच्चैकादश, न तु सप्तैवेत्युक्तम् । तेषु पंच ज्ञानेन्द्रियाणि, पंच कर्मेन्द्रियाणि, उभयनायकमन्तःकरणं मन इत्येवं तेषां विभागो ज्ञेयः ॥ २ ॥

ततस्तृतीये एकसूत्रे अणवश्चेत्यधिकरणे तेषां जीववत् परमाणुपरिमाणं विचारितम् ।

ततश्चतुर्थे द्विसूत्रे श्रेष्ठश्चेत्यधिकरणे मुख्यप्राणस्याणुत्वं विचारितम् । 'आनीदवातं स्वधया तदेक'मितिश्रुत्या अननात्मकत्वेन सृष्टेः पूर्वं सत्ता च प्रदर्शिता । ततो द्वितीयसूत्रे वायुर्वा, इन्द्रियक्रिया वा, मुख्यः प्राणोस्त्वित्याशङ्क्य, 'एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च, खं वायु-ज्योतिरापः पृथ्वी विश्वस्य धारिणी'तिश्रुतौ वायुमित्रत्वेन पृथगुपदेशात् । वृत्तिवृत्तिमतोभेदेन क्रियाया इन्द्रियांतःपातित्वे सिद्धे तेभ्योपि प्राणस्य पृथक्त्वात् मित्र एवासन्य इति साधितम् ॥ ४ ॥

ततः पंचमे चतुःसूत्रे चक्षुरादिवत्त्वित्यधिकरणे प्राणः स्वतंत्रः, परतंत्रो वेति शङ्कायाम्, मुख्यः प्राणोपि आसन्यत्वाद्भगवदधीनः । व्यवहारे तु जीवाधीनः । श्वेताश्वतरे इन्द्रियादिजयवत् तज्जयस्याप्यनुशासनादित्युक्तम् । ततो द्वितीये प्राणश्चेज्जीवाधीनः, तदा करणवत् किंचिद्व्यापारं कुर्वन् जीवोपकरणरूपो भवेत् । तनु न करोतीति कथं तस्य जीवोपकरणत्वमित्याशङ्क्य, मुख्यप्राणस्य यः व्यापाराभावः सः करणत्वाभावात् । उपकरणत्वं तु देहस्थितिरूपकार्यस्य कारणात् । अतो व्यापाराभावेपि तस्य जीवोपकरणत्वं न विरुद्धमित्युक्तम् । ततस्तृतीये ननु व्यापाराभावे तस्य जीवोपकारित्वमसमंजसमित्याशङ्क्य श्रुतौ 'अहमेवैतत् पञ्चधात्मानं प्रविमज्ज्यैतद्वाणमवष्टन्य विधा-रयामी'ति व्यपदिश्यते । अतो यथा मनसो द्वारभेदेन स्वरूपत एकादशवृत्तयस्तथा प्राणेपि पंचवृत्तयो व्यपदेशप्रामाण्यादंगीक्रियन्ते । ताभिरेव देहं स्थापयजीवस्योपकरणं संभवतीत्युक्तम् । ततश्चतुर्थे तस्याप्यणुत्वं साधितम् ॥ ५ ॥

ततः षष्ठे एकसूत्रे ज्योतिरावधिष्ठानं त्वित्यधिकरणे वागादयः किं देवताधिष्ठानेन स्वस्वकार्ये प्रवर्तते, स्वत एवेत्याशङ्क्य, आधिभौतिकाः आध्यात्मिकास्ते स्वस्वाधिदेविकाधीना इत्यभ्यादिस्वस्वदेवताधिष्ठानेनैव प्रवर्तते, न तु स्वत इति निर्णीतम् ॥ ६ ॥

ततः सप्तमे द्विसूत्रे प्राणवतेत्यधिकरणे अभ्यादिदेवताः किं स्वत एव केवला वागादीनचितिष्ठन्ति, मुख्यप्राणसहिता वेत्याशङ्क्य, मुख्यप्राणसहिता एवाधितिष्ठन्ति । 'सोऽयमग्निः परेण

मृत्युमतिक्रान्तो दीप्यत' इति श्रुतेरित्युक्तम् । ततो द्वितीये प्राणस्य तत्संबंधस्य च नित्यत्वमुक्तम् । तेन प्राणसहिता एव देवा वागादीनधितिष्ठन्ति । तेनैव जीवस्य भोगसिद्धिः, तेषां जीवोपकारकत्वं च सिद्धमित्युक्तम् ॥ ७ ॥

ततोष्टमे त्रिसूत्रे इंद्रियाणि तद्व्यपदेशादित्यधिकरणे इंद्रियाणां प्राणाधीनसर्वव्यापारत्वात् प्राणशब्दवाच्यत्वाच्च प्राणवृत्तिरूपाणीन्द्रियाणीत्याशंक्य, तत्त्वांतराणीति सिद्धांतितम् । 'एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि चे'ति तत्त्वोत्पत्तिबोधकश्रुतौ प्राणाद्विन्नतयेंद्रियत्वेन व्यपदेशात् । नन्वेवं व्यपदेशमात्रेण भेदे सति प्राणापानादिव्यपदेशभेदादासन्योपि प्राणादिभ्यो भिन्नः स्यादिति नाशंकनीयम् । प्राणादिशब्दानां पाचकपाठकादिवदासन्ये यौगिकत्वान्न तद्भेदकत्वम् । इंद्रियशब्दस्य तु न यौगिकत्वम् । अतो नैतद्वद्व्यपदेशनाशंकनीयमित्युक्तम् । ततोऽग्रिमसूत्रद्वये हेतुवन्तरमित्युक्तम् । यत्रापि प्राणशब्दप्रयोगस्तत्रापि भेदेन श्रूयते । 'तमुत्क्रामंतं प्राणोऽनूत्क्रामती'ति, 'प्राणमुत्क्रामंतं सर्वं प्राणा अनूत्क्रामंती'ति । वैलक्षण्यं च, प्राणस्य चेंद्रियाणां च । 'सुप्तेषु वागादिषु प्राणो जागर्ति । स्वाभिसेवकवचनानेकं वैलक्षण्यम्' ॥ ८ ॥

ततो नवमे एकसूत्रे संज्ञामूर्तिरूपसिरित्यधिकरणे भूतभौतिकसृष्टिः परमेश्वरादेवेति निर्णयः, नामरूपव्याकरणमपि परमेश्वरादेवेति निर्णयते । तत्र नामरूपव्याकरणं लोके जीवानामेव दृष्टमिति हिरण्यगर्भादेव तद्व्याकरणमित्याशंक्य, नामरूपव्याकर्ता परमेश्वर एव । छांदोग्ये 'हंता-हमिमास्तिस्रो देवताः अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणी'ति श्रुतौ नामरूपव्याकर्तृत्वेन त्रिवृत्कुर्वतः परमेश्वरस्यैवोक्तत्वात् । नामव्याकरणं हि वाक्साध्यम् । रूपव्याकरणं क्रियासाध्यम् । वाक्क्रिये च शरीरं विना जीवस्य न संभवतः । शरीरं नामरूपव्याकरणोत्तरं भावि । तस्मान्न जीवस्तत्कर्ता, किंतु परमेश्वर एव तत्कर्तृत्युक्तम् ॥ ९ ॥

ततो दशमे द्विसूत्रे मांसादिभौममित्यधिकरणे 'एतस्माज्जायते प्राण' इति श्रुतौ प्राणस्येंद्रियाणां च भगवतः सकाशात्सृष्टिकृता । छांदोग्ये तु 'अन्नमशितं त्रेधा विधीयत इति श्रुतौ मनःप्राणवाचां भौतिकत्वं श्राव्यते । 'अन्नमयं हि सौम्य मनः, आपोमयः प्राणः, तेजोमयी वाग्'-त्यनेन, 'एतस्माज्जायत' इति श्रुत्युक्ताया उत्पत्तेः परम्परयाप्युपपद्यमानत्वात् । 'अन्नमय'मित्यादिश्रुतेस्तु मांसादिसाहचर्येण विशेषबोधकत्वात् । मनःवादीनां भौतिकत्वमेवेति प्रथमसूत्रेणाशंक्य, द्वितीयसूत्रे तेषां तत्त्वांतरत्वमेवेति स्थापितम् । मनःप्रभृतीनामन्नमयत्वादिकं तु अन्नादिपेषितत्वेनाप्युपपद्यते । 'पंचदशाहानि माशी'रित्याद्युपपादकदर्शनात् । सर्ववाक्ये साक्षात्सृष्टेकत्वेन तत्र परंपरायाः प्रवेष्टुमशक्यत्वात् । तस्मात्तत्त्वरूपाणि तानि भगवत एवेति सिद्धांतितम् । एवमस्मिन्नप्याये सर्वापि विरोधः परिहृतः ॥ १० ॥

इति श्रीवह्नुभाचार्यचरणदासस्य श्रीपीताम्बरात्मजपुरुषोत्तमस्य कृतौ
वेदान्ताधिकरणमालायां द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

द्वितीयाध्यायः समाप्तः ।

तृतीयोऽध्यायः ।

तृतीयाध्यायसाधिकरणार्थसंग्रहः । ततस्तृतीयेऽध्याये जपन्यमध्यमाधिकारिणां साधनसंपादानुपनिषदां विधाजनकता, अन्यथा तु सत्संप्रदायेषु परोक्षज्ञानजनकतैवेत्यतः प्रथमे पादेऽपि-

हारिणो जन्मनिर्धारः क्रियते । तत्र पंचाशिविधया निष्पन्नदेहः स्वरूपतोऽधिकारीति तदर्थं तद्वि-
प्रास्थाः पंचाप्याहुतयो विचार्यते । तत्र ब्रह्मसंबंधिविचारविशेषरूपत्वाच्छास्त्रसंगतिः । साधनविचार-
पेत्वादध्यायसंगतिः । तत्राष्टावधिकरणानि ।

तत्र प्रथमेऽधिकरणे जीवेन्द्रियाणां होमाभावेनाशुद्धिमाशंक्य, तेषामपि शुद्ध्यर्थं जीवस्येतो
लोकांतरगमनावसरे संस्कृतभूतसूक्ष्मेन्द्रियसाहित्यं सप्तभिः सूत्रैः साध्यते । तत्र प्रथमसूत्रे संस्कृत-
भूतसूक्ष्मैः संपरिष्वक्त एव परलोके गच्छतीत्युच्यते । ततो द्वितीये सूत्रे श्रुत्युक्तप्रश्ननिरूपणाभ्या-
मद्भिः संपरिष्वक्त एव गच्छतीति ज्ञायते, नतु भूतांतरसंपरिष्वक्त इत्याशंक्य, अपां भूतत्रयात्मकत्वं
साध्यते । ततस्तृतीयसूत्रे, प्राणस्यापि गमनं बोध्यते । ततश्चतुर्थे प्राणगमनस्याग्न्यादिभावश्रुत्या
वाधमाशंक्य, तन्निवारणेन प्राणानां परलोकगतिः साध्यते । ततः पंचमे श्रुतौ श्रद्धापदानापां होम-
त्याशंक्य, श्रद्धापदेनाप एवोच्यते इति निर्धार्यते । ततः षष्ठे सूत्रे, सर्वे जीवास्तथा गच्छन्ति,
उत ज्ञानोपयोगिन एवेत्याशंक्य, ज्ञानोपयोगिनो यज्ञादिकृतो गच्छन्तीति निर्णयते । ततः
सप्तमे तेषां होमेन सोमभावेऽनिष्टमाशंक्य, तन्निवार्यत इति । एवं प्रथमाहुतिः सफला विचारिता
भवति ॥ १ ॥

ततो द्वितीये चतुःसूत्रे कृतात्ययाधिकरणेऽवसरसंगत्या सोमभावोत्तरं वृष्टिभावं प्राप्नो-
तीति द्वितीयाहुतिर्विचार्यते । तत्र प्रथमसूत्रे सानुशयो वृष्टिभावं प्राप्नोतीति बोधनार्थमनुशयो
विचार्यते । अनुशयो द्विविधः । 'यद्यत्र नः स्वर्गसुखावशेषित'मिति श्रीभागवतवाक्याद्भोगसाधक-
सामग्रीशेषरूपं यत् फलं तदात्मकः सुखलेशरूप एकः, कर्मशेषरूपो द्वितीय इति निर्णीतम् । ततो
द्वितीयसूत्रे आचरणात्तत्तयोनिप्राप्तिमाशंक्य, चरणस्य पूर्वजन्मीनकर्मोपलक्षकत्वम्, नत्वग्रिम-
जन्मनि समीचीनकरणाहेतुत्वम् । तस्मादग्रिमार्थं कर्मशेषरूपोऽनुशयोऽवश्यमपेक्षणीय इत्युच्यते ।
ततस्तृतीयसूत्रे चरणस्य पूर्वजन्मीनकर्मोपलक्षकत्वे प्रयोजनाभावेन चरणश्रुतेरानर्थक्यप्राप्तौ तस्या
जन्मविधायकत्वमंगीकर्तव्यम् । तथा सति कर्मशेषरूपानुशयवैयर्थ्यमित्याशंक्य, निष्कामसकामभेदेन
द्विविधानां कर्मिणां मध्ये निष्कामस्य पूर्वोक्तफलशेषरूपोऽनुशयः । द्वितीयस्य तु नुकृतदुःकृतकर्मशेष-
रूप इति तस्य दुःशरीरप्राप्तिः, 'सुखानन्तरं दुःख'मितिन्यायेनोपपद्यते, तन्निवारणार्थं चरणश्रुत्या
शरीरप्राप्तिरिति बोध्यत इति दुःशरीरनिषेधार्थं सा धूममार्गमुपक्रम्योक्ता । अतो धूममार्गस्य तदपे-
क्षत्वान्न सा कर्मशेषरूपानुशयप्रतिषेधिका । तस्मान्न सोममावापन्नस्य वृष्टिभाववाधः, अन्यथा तादृश-
शरीरप्राप्तेराकस्मिकता स्यात्, अतोऽनुशय आवश्यक इति निर्णयते । ततश्चतुर्थे द्विविधकर्मशेष-
रूप एवानुशय इति वादरिमतम् । तेन मोक्षपर्यन्तमनुशयानुवृत्तिरिति बोध्यते । एवं द्वितीयाहुतिः
सफला विचारिता ॥ २ ॥

ततोऽनिष्टादिकारिणामिति पञ्चसूत्रे तृतीयाधिकरणे इष्टादिकारिव्यतिरिक्तानां
पंचाहुतिधूममार्गयोः संबंध इति प्रथमसूत्रे आशंक्यते । तेन सर्वेषां सोममावप्राप्त्यनन्तरं जमेत्याशं-
क्यते । ततो द्वितीयसूत्रे तन्निषिध्यते । यदि सर्वेषां स स्यात्तदा यमगतिश्चुतिर्विरुध्येत । तस्मान्न
सर्वेषां सोमभावः । ततः सूत्रद्वयेन स्पष्टापि यमगतिः स्थाप्यते । ततः पञ्चमे सूत्रे चित्रगुप्तादी-
नामपि यमसेवकत्वं निर्णयते । तेन यमगतेरपि सत्त्वान्न सर्वेषां सोमभावः, किंतु मार्गद्वयस्थानामेव-
त्युपोद्धातप्रसंगाभ्यां निर्णयते ॥ ३ ॥

ततश्चतुर्थे चतुःसूत्रे विद्याकर्मणोरित्यधिकरणे । सर्वेषां चंद्रलोकप्राप्तिः श्रुता । पंचा-
ग्निविद्याप्रस्तावे यमगतिस्तु नोक्ता । अतो विद्यया कर्मणा सोममार्ग इति न यममार्ग इति आशंक्य,
वेदाति गौणमुख्यफलभेदार्थं तत्कारणत्वेन विद्याकर्मणोरुक्तत्वान्न तृतीयमार्गवाधकत्वमिति प्रथम-
सूत्रे निर्णयते । ततो द्वितीये सूत्रे 'जायस्व प्रियस्वे'तिश्रुत्युक्तस्य तृतीयमार्गत्वमाशंक्य, तस्मि-
न्मार्गे पुण्यपापभोगस्यातिस्वल्पत्वान्न तेन यममार्गवाध इत्युक्तम् । अयं च पंचाहुतिनियमो मर्यादा-
मार्ग एव, न सर्वत्र चेति निर्णीतम् । ततः सूत्रद्वये स्मृतिलौकिकदर्शनान्यां यममार्गसत्ता साधिता ।
तेन 'जायस्वे'ति मार्गो विवेचकसापेक्षत्वात् यममार्ग एव प्रविशतीति साधितम् ॥ ४ ॥

ततः पञ्चमे त्रिसूत्रे तृतीयशब्दावरोध इत्यधिकरणे । वृष्टेरन्नभावस्तृतीयाहुतेः
फलम् । तत्र बीजावापं विना केवलवृष्टेरन्नासंभवात्प्रत्यक्षविरोधमाशंक्य, तृतीयाहुतौ देवहोमात्कार-
णभूतमेव जलं वर्षतीत्युच्यते । तस्मान्नात्रं श्रुतावेवोक्तम् । 'तां आप अन्नमसृजते'ति । तस्मात्प्रत्य-
क्षस्य लौकिकत्वात्तद्विरोधो न दोषायेत्युक्तम् । ततो द्वितीयसूत्रे, 'वायुर्भूत्वा धूमो भवती'तिश्रा-
वणात्ते वाग्वाद्यो ज्ञान्या इति तदनंतरभाविनी वृष्टिरपि ज्ञान्या, अपामिवेति कारणभूतं जलं न वक्तुं
शक्यत इत्याशंक्य, वाग्वाद्याकृतिमात्रेण स्वरूपान्यथाभावाभावाद्वायुभवनाद्युक्तिर्गौणी । अतस्तदनु-
रोधेन वृष्टौ ज्ञान्या आपो वक्तुमशक्याः । तस्मात्कारणभूता एव ता आप इति निर्वाधमित्युक्तम् ।
ततस्तृतीये सूत्रे, शीघ्रमेव वृष्टेः सकाशादन्नरूपो भवतीत्युक्तम् । तेन तृतीयाहुतिः सफला
विचारिता ॥ ५ ॥

ततः षष्ठे द्विसूत्रे, अन्याधिष्ठित इत्यधिकरणे, अन्नाद्रेतोभवनरूपा चतुर्थी आहुति-
र्विचार्यते । तन्नास्य कंडनपाकादौ क्रियमाणे जीवस्यापगमात्कथं जीवस्य रेतोभाव इत्याशंक्य, उप्ते
धीजे पापिजीवांतराधिष्ठितेऽन्नरूपेण जायमाने पश्चाद्दृष्टौ देवहुतौ जीवोऽन्ने प्रविश्यातिथिवन्निरभि-
मानस्तत्र तिष्ठतीति न तस्य कंडनादिक्लेशः, किंतु पापिन एव सः । न च तस्यापगमः शंकनीयः ।
सिद्धान्नादेर्षहुकालपर्युपितत्वे कृमिभावदर्शनात् । एवं तस्यान्नस्य भक्षणेपि पापिन एवान्नभूतस्य जर-
णादिक्लेशः, नास्य निरभिमानस्येति तस्य रेतोभावो युक्त इत्युक्तम् । ततो द्वितीये सूत्रे तस्मिन्नन्ने
पापिजीवसहभावादन्नस्याशुद्धौ कथं तेन योग्यदेहसंपत्तिरित्याशंक्य, यथा वैदिकेन प्रोक्षणादिसंस्का-
रेण लौकिकग्रीहीणां शुद्धिः, तथा वैदिकेन देवकृतहोमरूपसंस्कारेण तस्यान्नस्य शुद्धिरिति । तेन
योग्यदेहनिष्पत्तिः निष्प्रत्यूहेत्युक्तम् ॥ ६ ॥

ततः सप्तमे एकसूत्रे रेतःसिग्निधिकरणे, रेतसः पुरुषभावो विचारितः ॥ ७ ॥

ततोष्टमे एकसूत्रे योनेःशरीरमित्यधिकरणे, गर्भस्य न पुरुषत्वम्, किंतु बहिर्निर्गतस्यैव
पुरुषत्वमिति निर्णीतम् । अत्र सर्वत्रावसर एव संगतिरिति बोध्यम् ॥ ८ ॥

तेन जघन्याधिकारिणो देहनिष्पत्तिविचारः, मध्यमस्य च योगादिना देहसंपत्तौ पुनर्विचाल-
नाभावाय वैराग्यविचारः पादार्थत्वेन सिध्यति । मुख्याधिकारिणां तु वरणादेव तत्सिद्धिरिति नात्र
तद्विचार इति बोध्यम् ॥

इति श्रीवह्मभाचार्यचरणदासस्य श्रीपीताम्बरात्मजपुरुषोत्तमस्य कृतौ
वेदान्ताधिकरणमालायां तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

अथ द्वितीये पादे जीवस्य स्वरूपतो मुक्तियोग्यता विचार्यते । प्रथमपादोक्ताया योग्यताया ज्ञानोक्तिरूपे साधने एव पर्यवसानात् । तदुत्तरं विषयनिश्चयश्च क्रियते । तेनाधिकारसिद्ध्यनंतरं विषयस्य निश्चयो वेदांतार्थरूपब्रह्मस्वरूपस्य शब्दं परोक्षज्ञानं हृदि स्थिरीभवतीत्येतदर्थं पादारंभः । तथा सति पादयोरेककार्यत्वं संगतिः । आनंत्येनियामक उपजीव्योपजीवकभावश्चेति बोध्यम् । अत्रैकादशाधिकरणानि । तत्र प्रथमैलिभिः जीवस्य स्वप्नसुषुप्तिजाग्रदवस्था मुक्तियोग्यताज्ञापनार्थमुपोद्धातेन विचार्यते । अन्तिमैरष्टभिः ब्रह्मस्वरूपम् ।

तत्र प्रथमे पदसूत्रे संध्याधिकरणे द्वाभ्यां स्वप्नसृष्टिर्मगवतस्तत्कर्तृत्वं च यद्बृहदारण्यके काठके च श्रावितं तत्सृष्टिसंबंधो जीवस्य भवतीति निरूपिता शुद्धिर्व्यर्थेत्याशंक्य, तृतीये तस्याः सृष्टेः मायामात्रत्वेन मिथ्यात्वं साध्यते । तेन जीवस्य तत्कृतगुणदोषसंबन्धाभावान्न पूर्वोक्तशुद्धिनिरूपणस्य वैयर्थ्यम् । ततश्चतुर्थे स्वप्नसृष्टेर्मिथ्यात्वे तत्करणस्य किं प्रयोजनमित्याकांक्षाया स्वप्नस्य क्वचित् शुभाशुभसूचकत्वात्फलतः सत्यत्वम्, अन्यत्र तु तादृशमगवल्लीलाप्रदर्शनमात्रं प्रयोजनमित्युच्यते, तच्च वैराग्याय फलिष्यति । ततः पंचमे जीवस्यापि भगवदंशत्वात्कथं स्वप्ने दुःखसंबन्धः, दुःखाद्यभिमानो वेत्याकांक्षायां भगवदभिध्यानात् जीवस्यैश्वर्यादिपदधर्मतिरोभावान्न जीवस्य संबन्धो भगवद्भर्मविपरीतधर्मवत्त्वं च भवति । तेन दुःखित्वादिकं तदभिमानश्च । ततो भगवदिच्छया कथंचिन्नोक्ष्येति स्वमतमुक्तम् । ततः षष्ठे देहयोगाद्वा ऐश्वर्यादितिरोभावो बंधदुःखादिकं चैति मतांतरमुक्तम् । अस्मिन्पक्षे देहधियोगे सत्यैश्वर्याद्याविर्भावः, पूर्वस्मिन्पक्षे तु देहसद्भावेऽपि भगवदिच्छया ऐश्वर्याद्याविर्भावो बंधाभावश्चैत्यैश्वर्याद्याविर्भावदशायां दुःखित्वादिसर्वदोषाभावाद् मुक्तियोग्यता निष्प्रत्यहेति सिद्धम् ॥ १ ॥

ततो द्वितीये एकसूत्रे तदभावो नाडीत्वित्यधिकरणे जीवस्य द्विविधा सुषुप्तिः । एका नाडीपु, द्वितीया सत्संपत्तौ । तत्र प्रथमायां दुःखाभावमात्रम्, द्वितीयायां तु सुखमयीति द्विविधायामपि सुषुप्तौ न प्रपंचसृष्टिरिति प्रसंगाद्विचारितम् ॥ २ ॥

ततस्तृतीये त्रिसूत्रे अतःप्रबोध इत्यधिकरणे प्रथमसूत्रे जाग्रदवस्थापि भगवत् एव भवतीति, यत्र स्वपिति तत्रैव जागर्ति, पश्चाद्दृश्यं समागच्छति चेति निरूपितम् । ततो द्वितीये सूत्रे स एव जीवः समायाति, अन्यो वेत्याशंक्य, कर्मानुस्मृत्यादिभिर्हेतुभिः स एव समायातीति निर्णीतम् । ततस्तृतीये सूत्रे मूर्च्छाविशेषेऽतिमुग्धे कर्मानुस्मृत्यादयो न संभवन्ति । तत्र स एवान्यो वेत्याशंक्य, तत्र स वाऽन्यो वेति संदेह एव पर्यवस्यतीति सिद्धांतितम् । अयं च विचारः प्रसंगानुप्रसंगायात एव ।

एवमधिकरणत्रयेण स्वप्नसुषुप्तिजाग्रदवस्थात्रयं भगवत्कृतमेव । तत्र जाग्रति जीवस्य मात्रा-संसर्गवारणार्थमुपनिषदर्थनिश्चय आवश्यक इति सूचितम् । एताश्च गुणतो बुद्ध्यवस्थाः । तत्र स्वप्नो राजसः, सुषुप्तिः तामसी, जाग्रदवस्था सात्त्विकी । जीवस्तु देहयोगेन स्वस्मिन्नभिमन्यते, तस्मादेक एव जीवः स्वप्नादिदोषसंबन्धरहितस्त्वाद्यश्च जन्मशुक्तो भगवज्ज्ञानरहितो ज्ञानाधिकारीति त्रिभिरधिकरणैः सिद्धमिति ज्ञेयम् ॥ ३ ॥

ततश्चतुर्थे त्रिसूत्रे उभयगुणाधिकरणे ब्रह्मणः साकारत्वं निराकारत्वं चेत्युभयं सर्वत्र श्रूयत इति स्थानोपाधिकं तत्तदवच्छेदभेदेन च न वक्तुं शक्यत इत्युच्यते । न चोक्तप्रकारेण ब्रह्मभेदैर्गौकृते न दोष इति वक्तुं शक्यम्, सर्वत्र ब्रह्मण एकस्यैव कथनाद्, भेददर्शने दोषकथनाच्च ।

एवमुभयलिङ्गविरोधे सिद्धे उपनिषदां पूर्वाध्यायद्वयोक्ता ब्रह्मबोधकता वक्तुं न शक्यत इत्याक्षेप-
संगत्योक्तम् ॥ ४ ॥

ततः पंचमे पंचमसूत्रे अरूपवदेव हील्यधिकरणे एकदेशिमतेन समाधानमुच्यते । सत्य-
मुभयलिङ्गविरोधस्तथापि 'सर्वकामः सर्वगंधः' इत्यादयो जडजीवधर्मा ब्रह्मण्युपदिश्यमाना उपास-
नार्था भवन्ति । न च जडस्य भगवत्कार्यत्वाज्जीवस्य भगवदंशत्वात्तद्धर्मा अपि भगवद्धर्मा एवेति कथ-
मुपासनार्थत्वमिति शङ्क्यम् । 'बहु स्या'मितीच्छया भगवत एव कार्यरूपतयांशरूपतया चैकदेशेन
भवनात्कारणरूपस्य ततो भिन्नतया तस्मिन् रूपे जडजीवधर्मनिषेध एव युक्तः । तथा चाद्वैतपक्षे
जडजीवधर्माणामपि ब्रह्मात्मकत्वाद् ब्रह्मत्वमेव, न तु ब्रह्मधर्मत्वम्, अतः सर्वकर्मत्वादीनां ब्रह्मण्यु-
पचार एव, अरूपवतः सर्वप्रपञ्चविलक्षणसैवास्थूलादिवाक्यैः प्रधानत्वेन निरूपणात् । ततो द्विती-
यसूत्रे एवं ब्रह्मणः सर्वव्यवहारातीतत्वे शास्त्रवैफल्यम्, 'मनसैवैतदात्मव्य'मित्यादिश्रुतिविरोधश्चे-
त्याशङ्क्य, यथा सौरः प्रकाशो व्यवहारयोऽव्यवहार्यश्च स्वतो न कर्तुं शक्यते, आगते तु सूर्ये मेघा-
धभावेन सांनिध्यात् व्यवहर्तुं शक्यते, तथा लौकिकवाङ्मनोभिर्ब्रह्म स्वतो न व्यवहर्तुं शक्यते,
ईश्वरसंनिधाने तु शक्यते, अतोऽसंनिधाने सर्वव्यवहारातीतत्वम्, संनिधाने तु धर्मवत्त्वेन व्यवहार्य-
त्वमिति न शास्त्रवैफल्यम् । नापि श्रुतिविरोधः । अन्यथा 'तं त्वोपनिषदं पुरुषं पृच्छामि', 'यतो
वाचो निवर्तत' इत्यादिष्वन्यतरवैयर्थ्यं स्यात् । अतः संनिधानासंनिधानाभ्यां सधर्मकत्वनिर्धर्मक-
त्वबोधनव्यवस्था मंतव्येत्युक्तम् । ततस्तृतीयसूत्रे 'आसीनो दूरं व्रजति', 'अपाणिपादो ज्वनो
ग्रहीते'त्यादौ परस्परविरुद्धा अलौकिकधर्माः अकारणकार्यवचनान्नित्याः श्राव्यत इत्यव्यवहार्येपि
तादृशधर्मसिद्ध्या शास्त्रवैफल्यनिरास इति किमर्थं संनिधानासंनिधानाभ्यां व्यवस्थांगीक्रियते, अलौ-
किकानीन्द्रियाण्येव कुतो नांगीक्रियन्त इत्याशङ्क्य, बृहदारण्यके 'स यथा सैधवघन' इत्यादिना
कृत्स्नस्य ब्रह्मणः प्रज्ञानघनत्वश्रावणार्त्रेन्द्रियाणि कल्पयितुं शक्यानि । न च क्रियाभावोपि । तत्रैव
वेदानां निःश्वसितत्वस्य भूतसमुत्थानादेश्च श्रावणेन, तत्रैव निःश्वासोत्थानक्रिययोरुक्तत्वात् । अतो
ब्रह्मैव सर्वाकारस्वरूपं, कृत्स्नत्वश्रावणात् । तस्मादिन्द्रियकल्पनया विरोधपरिहारो न युक्त इत्युक्तम् ।
ततश्चतुर्थे सूत्रे नन्वभिन्ननिमित्तोपादानतया ब्रह्म जगत्कारणत्वेन सिद्धम्, कारणधर्मा एव च
कार्ये भवन्ति, कामादयस्तु श्राव्यन्ते निषिध्यन्ते च, वेदवादिभिस्त्वण्वप्यन्यथा न कल्पनीयम्, अतः
कथं विरोधपरिहार इत्याशङ्क्य, मूर्तामूर्तब्रह्मणे ब्रह्मणो रूपद्वयमुक्त्वा, 'अथात आदेशो नेति
नेती'तिवारद्वयं कथनेन कार्यकारणयोः समानप्रकारनिषेधः कारणस्य ब्रह्मण एव त्वनिषेधश्च क्रियते । एवं
रूपं निरूप्य 'सत्यस्य सत्य'मिति नाम च श्राव्यते, तेन प्रपञ्चातिरिक्तस्य ब्रह्मणो विद्यमानत्वात् तस्मिन्
जडजीवधर्माणामौपचारिकत्वमेव युक्तम् । गीतास्मृत्यापि 'सर्वेन्द्रियगुणमासं सर्वेन्द्रियविवर्जित'मिति
'अनादिमत्परं ब्रह्म न सत् तन्नासदुच्यते' इति चोच्यते । तेन श्रुतिस्मृतिभ्यां जडजीवधर्मरहितं
ब्रह्मेति सिध्यतीत्युक्तम् । ततः पंचमे प्रपञ्चधर्मा ब्रह्मण्यौपचारिका इत्यत्र निदर्शनांतरमप्युच्यते,
'यथा ह्ययं ज्योतिरात्मा विवस्वानपो मित्रा बहुधैकोनुगच्छन्, उपाधिना क्रियते भेदरूपो देवः
क्षेत्रेष्वेवमजोयमात्मे'तिस्मृतौ उपाधिना रूपभेदकथनात्, 'सम पुषिणे'त्यादावपि निरूपमस्य भगवतो
यत् सृष्ट्यादिकमुपमानं तदप्युपाधिसंबंधादेव जलसूर्यन्यायेन संभवति । तस्मात् साकारेपि ब्रह्मणि
ते धर्मा न संतीत्यौपचारिका मंतव्याः, उपासनार्थमिति नोभयलिङ्गविरोध इत्येकदेशिमतेन समाधा-
नम् । एतस्य मतस्य किंचिदंशेनोपादेयत्वाय प्रसंगादुक्तम् ॥ ५ ॥

ततः पष्ठे चतुःसूत्रे अंबुबद्धग्रहणादित्यधिकरणे एकदेशितं दूषयित्वा स्वमतेन विरोधः समाधीयते । यदुक्तं समवाय्यतिरिक्तस्य ब्रह्मणः समवेतजडजीवसंबंधात् सर्वकामत्वादयः प्रतिविधे विषधर्मवत् प्रतीयते, तस्मादौपचारिका इति । तदयुक्तम् । तथाहि । समवाय्यतिरिक्तस्य ब्रह्मणो जडजीवेषु प्रतिविधौ न वक्तुं शक्यः, तेषामस्वच्छत्वेन प्रतिविधाग्राहकत्वात् । ब्रह्मणो व्यापकत्वेन तत्र विद्यमानत्वाच्च । यदि ह्यस्वच्छे व्यापकस्य प्रतिविधः स्यात्, दारुण्याकाशस्य स्यात्, स तु न दृश्यत इति । तस्मादुक्तरीत्यौपचारिकत्वमंगीकृत्य समाधानमसंगतमिति प्रथमसूत्रे उक्तम् । ततो द्वितीयसूत्रे यथा व्यापकस्याप्याकाशस्य करकादिप्रवेशे वृद्धिहासमाप्तत्वं, महानाकाशः स्वल्प आकाश इत्याद्यभ्रमप्रतीतिः । नच महत्त्वाल्पत्वादीनामौपाधिकत्वम् । करकादीनां व्यंजकत्वेन जनकत्वानंगीकारात् । तथा च यथाकाशे सदोदितव्यंग्यभेदेन व्यापकत्वाल्पत्वयोः सामंजस्यम्, तथा ब्रह्मणि निर्धर्मकत्वसधर्मकत्वयोरपि सामंजस्यात् ब्रह्मगता एव सर्वकामत्वादयो जडजीवान्यामभिव्यज्यन्ते । तस्मात्ते ब्रह्मगता एवेति आकाशधर्मवदुभयलिङ्गत्वविरोधपरिहारः । ततस्तृतीये सूत्रे दर्शनादपि विरोधपरिहारः कियते । न हि द्येऽनुपपन्नं नाम, व्याघातात्, अतो विरुद्धधर्माश्रयमेव ब्रह्मेत्यवगंतव्यम् । दर्शनं च मृत्त्रामक्षणीलुखलबंधनादिषु स्पष्टमिति परमार्थतः स्वरूपविचारेण ब्रह्मस्वभावादेव विरोधपरिहारः । ततश्चतुर्थे युक्त्यापि विरोधः परिह्रियते । प्रकृते ब्रह्मणि लौकिका जडजीवधर्माः निषिध्यन्ते । अस्थूलादिवाक्येषु स्थूलादिपर्युदासस्यैव दर्शनात् । तथा च पर्युदासः सद्यग्राहीति स्थूलसद्यो ब्रह्मेत्येवं सर्वत्र ब्रह्मस्वरूपं ग्राहयति । तथा सति सदोदितमेव तत् । न च व्यंग्यमेव तदिति वाच्यम् । यतो यत्रैव धर्मान् निषेधति, तत्रैवालौकिकान् वक्ति, यथाऽस्थूलादिवाक्ये 'एतस्यैवाक्षरस्य प्रज्ञासने गार्गी'त्यादिनालौकिकं प्रशसितत्वादिकं वदति, तथा सति तत्सहचरितत्वात् स्थूलत्वादयोप्यलौकिका एव सदोदिताः सेत्स्यन्तीति लौकिकानां निषेधः, अलौकिकानां सत्ता, इति युक्त्या विरोधपरिहार इति मतेन शब्दबलविचारेण द्वेषा समाधानम् ॥ ६ ॥

ततः सप्तमे द्विसूत्रे तदव्यक्तमाह ह्रीत्यधिकरणेऽर्थबलविचारेण विरोधः परिह्रियते, अन्यथा अर्थबलेन विचारकाणामृपीणामाक्षेप उच्छिद्येदिति तन्निवारणायामारंभः । तत्र सर्वाणि विरुद्धवाक्यान्युदाहृत्य चिंत्यते, 'न चक्षुषा गृह्यते,' 'कश्चिद्दीरः प्रत्यगात्मानमैक्षत,' 'अपाणिपादः,' 'विश्वतश्चक्षुः'रित्यादीनि विरुद्धवाक्यानि श्रौतत्वात् प्रमाणीनि । वस्तुविचारे तु एकं वस्तु द्विरूपं न संभवति । अतः प्रमाणांतरानुरोधेन एकस्य स्वार्थे प्रामाण्यमन्यस्योपचरितार्थत्वं वक्तव्यम् । तत्र कस्य स्वार्थत्वं, कस्योपचरितार्थत्वमित्याकांक्षायां 'अगृह्यो नहि गृह्यते,' इति श्रुतिः प्रत्यक्षानुरोधिनी । नहि ब्रह्म केनचित् चक्षुषा वा मनसा वा दृश्यमस्ति, सर्व(स्व)रूपत्वे तु सर्वैर्द्रष्टुं शक्येत, तस्मात् सर्वधर्मवत्त्वेन प्रतिपादकानि वचनान्युपचरितार्थानि, अनुभवविरोधात्, अन्यक्तत्वयोधकानि तु स्वार्थप्रतिपादकानि, अनुभवसंवादादिति प्रथमसूत्रे पूर्वपक्षमुक्त्वा, अपि संराधन इति द्वितीयेन समाधानमाह । 'श्रद्धामक्तिज्ञानयोगादवैहि,' 'यमेवैष वृणुते' इत्यादिश्रुतिभिः, 'भक्त्या त्वनन्यया शक्य' इत्यादिस्मृतिभिश्च साकारब्रह्मणो दर्शनमुच्यते । 'ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमान' इत्यनेन निष्कलस्यापि दर्शनमुच्यते । अतः प्रत्यक्षस्य रूपद्वयसाधारणत्वात् साकारमनंतगुणपरिपूर्णं निर्गुणं विरुद्धधर्माश्रयं ब्रह्मेति साक्षात्कियमाणार्थबलेन साक्षात्काररूपार्थबलेन वा निर्णय इति साधितम् ॥ ७ ॥

ततोष्टमे त्रिसूत्रे प्रकाशादिवचेत्यधिकरणे पूर्वोक्त एवार्थः प्रकारांतरेण स्थिरीक्रियते । तत्र यथा सूर्यचंद्रमणिप्रकाशादिषूष्णशीतो उभयरूपाः स्पर्शाः प्रतीयमाना अपि तेजसि तावंतो नांगीक्रियन्ते, किंतूष्ण एव स्पर्शोंगीक्रियते, एवं हिमतप्तकुंडादिषु प्रतीयमाना अपि जले तावंतो नांगीक्रियन्ते, किंतु शीतस्पर्श एवांगीक्रियते, एवं सुवर्णे वर्णभेदा अपि, अतो न ते स्वाभाविकाः, तेजस्त्वादिवस्वभावहानिप्रसंगात्, तथा ब्रह्मणोऽपि निर्विशेषत्वमेवांगीकर्तव्यं, सर्वत्र निर्विशेषं ब्रह्मत्वेव प्रसिद्धेः । अत एव 'अगृह्यो नहि गृह्यते' इत्यादिश्रुतयोऽपि संगच्छन्ते । न च पूर्वोक्तश्रुतिप्रत्यक्षादेः का गतिरिति शङ्कनीयम् । तपःप्रणिधानादिकर्मणि यथा तेषामुपासकानां कामस्तथा प्रकटीभवतीति तत्कामहेतुकं तादृशप्रत्यक्षम् । अत एव कचित्प्रत्यक्षं कचिदन्यथाप्रत्यक्षं च यद्येकवारमेकरूप एव प्रकटः स्यात्तादृशरूपमंगीक्रियेतापि, किंतु चारंवारं किंचिद्वैलक्षणेन प्रकटीभवति । अतः प्रकाशोऽपि कृत्रिम एव, दीपप्रकाशवदित्येका शंका । तस्मान्न भक्तप्रत्यक्षेण निर्णय इति प्रथमसूत्रे उक्तम् । ततो द्वितीयसूत्रे एकस्य वस्तुनः निमित्तं विना प्रतिक्षणमन्यान्यादृशत्वं न वस्तुं शक्यते, अतो नंतरूपेणाविर्भावे भक्तकाम एव निमित्तम् । तथा सति तद्विग्रह एव, न तु ब्रह्मस्वरूपम् । अत एव 'यद्यद्विद्या तु उरुगाय विभावयति तत्तद्वपुः प्रणयसे सदनुब्रह्मये'ति तृतीयस्कन्धे ब्रह्मणाप्युक्तम् । अतस्तच्छरीरमेव, न तु ब्रह्मस्वरूपमिति द्वितीया शंका । तस्मान्न श्रुत्या निर्णयः, नापि भक्तप्रत्यक्षेणेति सूत्रद्वयेनाशङ्क्य, तृतीयसूत्रेण सिद्धांतमाह । नैवं केवल्युक्त्या लौकिकदृष्टातेन निर्णयः कर्तुं शक्यः, शास्त्रवैयर्थ्यप्रसंगात् । अत्र हि वेदादेव ब्रह्मस्वरूपमवगम्यते, तत्कथं स्वरूपशक्त्यैकतरनिर्णयः, वेदे निर्गुणत्वेनानंतगुणपूर्णत्वेन च व्यपदेशात् । तद्धैकस्यानेकधामानं कथमिति तु न शङ्क्यम् । यथा एक एव सर्प ऋजुरनेकाकारः कुंडलश्च भवति, तद्वदुभयरूपताया उपपत्तेः । न चैवं यथाश्रुतांगीकोर शास्त्रवैफल्यं शङ्क्यम्, नानास्वभावैः सूरिव्यामोहे तन्निवारणार्थत्वेन शास्त्रसाफल्यत् । तस्माच्छ्रुतिप्रत्यक्षाम्नां यत्पूर्वं निर्णय उक्तः, स एव सिद्धांत इत्युक्तम् ॥ ८ ॥

ततो नवमे त्रिसूत्रे प्रकाशाश्रयचद्वेत्यधिकरणे धर्मस्वरूपविचारेण ब्रह्म सगुणं निर्गुणमिति पक्षद्वयमपि स्थाप्यते । तत्र धर्मा यदि ब्रह्मस्वरूपाद्विज्ञास्वदा कार्याः, यद्यभिज्ञास्वदा ब्रह्मवैत्याशङ्क्य, प्रकाशाश्रयवत् भिन्नाभिन्ना इति सिद्धांत उक्तः । यथा प्रकाशाश्रयाः सूर्यादयस्तेजःप्रकाशाद्विज्ञाः प्रकाशधर्मकत्वात्, अभिज्ञाश्च तेजस्त्वात्, एवं 'परास्य शक्तिरित्यादौ पट्टीनिर्देशाद्विज्ञाः, सच्चिदानंदरूपत्वेनाभिज्ञाश्च । तथा च धर्माणां भिन्नत्वेन ब्रह्मणोनंतगुणपूर्णत्वं, तेषामपि सच्चिदानंदरूपत्वेन ब्रह्माभिन्नत्वाद्विज्ञाणो निर्गुणत्वमित्युभयमप्युपपन्नमिति स्वमतम् । ततः पूर्वं ब्रह्म निर्गुणमेव, पश्चाद्विच्छारूपेण, ततो धर्मरूपेण, ततः प्रपंचरूपेणाविर्भवतीत्युत्पत्तिविचारेण धर्माणां पश्चाद्विन्नत्वेपि कार्यत्वाद्विज्ञात्वं कटककुंडलादीनां सुवर्णत्ववदित्येकदेशिमतमपि सूत्रद्वयेनांगीकृतम् । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाया अत्राप्युपपत्तेरिति । एतयोः प्रथममेव ज्याय इति भाष्यप्रकाशादवगंतव्यम् । एतेषां पंचानामप्यधिकरणानामेककार्यकारित्वं संगतिरवगंतव्या । पंचमिरपि श्रुतेर्योधकताप्रकारस्य निश्चायनात् ॥ ९ ॥

ततो दशमे सप्तसूत्रे परमतः सेतून्मानेत्यधिकरणे, 'य आत्मा स सेतुर्विचरण' इत्यादिभिः श्रुतिभिर्ब्रह्मणः सेतुत्वादिकमुक्तम्, ब्रह्मणस्तथात्वे परत्वं न संगच्छते, सेत्वादीनां साधनादि-

रूपत्वात् । अतो देशकालवस्तुस्वरूपकृतचतुर्विधपरिच्छेदरहितं ब्रह्मणोऽन्यदेवं किंचित्परं वक्तव्यमिति प्रथमसूत्रे आशंक्य, द्वितीये 'सेत्वादिसामान्यात्सेत्वादिष्वपदेशार्थः । संसारसागरतरणोपायत्वात्सेतुत्वम्, निर्लेपत्वायाकाशत्वमित्यादिकं गौण्या व्यपदिश्यते । यथा कुंडपायिनामयने 'मासमग्निहोत्रं जुहोती'ति, तस्मात् गुणार्थमेव तदुक्तिः, न तु सर्वप्रकारकसाम्यार्थम् । अतः सेत्वादोषाभावात् ब्रह्मैव परम्, नान्यदिति समाहितम् । ततस्तृतीये यथा मृतादि पादवत्त्वेनोपासनीयम्, तथा गौण्यान्यसमानधर्मवत्त्वव्यपदेशस्य किं प्रयोजनमित्याकांक्षायां सेत्वादिधर्मवत्त्वेनोपासनीयमित्युपासनार्थत्वं प्रयोजनमुक्तम् । ततश्चतुर्थे स एवायमित्यतिदेशेऽप्युपासनासंपत्तेः किमर्थो धर्मातिदेश इत्याशंक्य, यथा चंद्रादित्याग्नितेजसां तेजस्त्वेनैक्येऽपि स्थानविशेषान्न समानप्रकाशकत्वम्, तथा स एवायमित्यतिदेशेऽपि न समानधर्मवत्त्वमिति ज्ञानसंभवात्, तन्निवृत्त्यर्थं धर्मातिदेश इति प्रयोजनमित्युक्तम् । तेन ब्रह्मैव सर्वत्रोत्कृष्टमिति साधितम् । ततः पंचमे ब्रह्मणोऽन्यत्देश इति प्रयोजनमित्युक्तम् । तेन ब्रह्मैव सर्वत्रोत्कृष्टमिति साधितम् । ततः पंचमे ब्रह्मणोऽन्यत्परमितिमतस्य दूषणार्थं, यदि हि सत्यज्ञानाद्युक्तधर्मविशिष्टब्रह्मणोऽन्यत्किंचित्परं स्यात्, तदा येन केनचिदप्रमाणेन प्रमितं स्यात्, यतो नैवमतो नैवमितिप्रमाणाभावरूपा युक्तिरुक्ता । ततः षष्ठे यथा ब्रह्मणि सेतुत्वादिकं श्रुत्योक्तम्, तथा 'न तत्समश्चाभ्यधिकश्च द्रव्यते' इति श्रुत्या समाभ्यधिकनियेधोऽप्युक्तः । यदि ब्रह्मणः सकाशादधिकं परमन्यत्स्यात्तदा तन्न निषेधेत्, यत एवमतो नैवमिति युक्त्यंतरमुक्तम् । तस्मात्सेत्वाद्युक्तिर्गौण्येवेति साधितम् । ततः सप्तमे ब्रह्मणोन्यस्य परत्वनिरासेन 'आकाशवत्सर्वगतश्च नित्य' इत्यादिश्रुतिभ्य एव ब्रह्मणः सर्वगतत्वम्, नन्वनुमानैकशरणम् । अनुमानं तु श्रुतिसंवादिवात्प्रमाणमस्तिवति फलितमुक्तम् । तेन ब्रह्मण एव परत्वम्, नान्यस्य । यद्यपि समन्वयविचार एवैताः श्रुतीः विचार्य दोषाः परिहृताः, तथापि स्वरूपविरोधपरिहारप्रस्तावात्पुनरुच्यंते । सर्ववाक्यप्रतिपाद्यमेकमेव ब्रह्मेत्यपि अर्थबलविचारेण न सिद्धम्, अतो विशिष्टज्ञानोत्पादनार्थं पुनः अर्थबलेन विचारितम्; अतो न दोष इति ज्ञेयम् । अर्थबलं च समाभ्यधिकरहितं यत्स्वरूपं तद्वलम् । एवं सर्वोत्तमत्वनिरूपणेनोत्तमाधिकारिणां भजनीयत्वप्रयोजकं रूपं वक्ष्यमाणोपोद्घाततया निरूपितम् । एवमग्रेऽपि ॥ १० ॥

तत एकादशे चतुःसूत्रे फलमत इत्यधिकरणे जघन्यमध्यमानामर्थे ब्रह्मणः फलदत्वं सूत्रद्वयेनोच्यते । ततस्तृतीये श्रुत्युपपत्तिभ्यां जैमिनिमतेन धर्मस्य फलदातृत्वमाशंक्य, चतुर्थेन भगवत एव कर्मकारयितृत्वाच्च धर्मस्य फलदाने स्वातंत्र्यम्, किंतु ब्रह्मण एव इत्येवं तन्मतं दूष्यते ॥ ११ ॥

एवमष्टभिरधिकरणैः श्रुतीनां बोधकताप्रकारविचारेण तत्तदधिकारिणं प्रति श्रुतीनां तादृशतादृशबोधजनकत्वमित्यास्मिन्पादे निर्णीतमिति बोध्यम् ।

इति श्रीबह्मभाचार्यचरणदासस्य श्रीपीताम्बरात्मजपुरुषोत्तमस्य कृतो वेदान्ताधिकरणमालायां तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

अत्र पूर्वपादे श्रुतीनां बोधकताप्रकारनिरूपेण यथा परोक्षज्ञानजनकत्वं तथा निरूपितम् । अतःपरं यथा साक्षात्कारो भवति, तथा तत्साधनमुपासनारूपं वक्तव्यम् । उपासनायां च क्रियमाणायां धारणासिद्धौ मानसी मूर्तिरभिव्यक्ता भवति । तत उपासनापरिपाके साक्षात्कार इति तदर्थमस्मिन्पादे गुणोपसंहारोत्तरंगविचारेण कर्तव्यतया विचार्यते । तत्र किमंतरंगमित्याकांक्षायां 'योगा-

ज्ञयो मया प्रोक्ता' इति भगवदुक्तेषु त्रिषु साधनेषु ज्ञानभक्ती अंतरंगे । तत्र निर्विण्णाधिकारकत्वात् ज्ञानस्यांतरंगता । निर्वेदाभावेपि लौकिकात्यासक्तिरहिताधिकारकत्वाद्वक्तेरंतरंगतेति भेदः । कर्म तु कामाधिकारकत्वाद्वहिरंगसाधनम् । अतः कर्मोपसंहारात्पूर्वं ज्ञानभक्त्युपयोगित्वात् पूर्वं गुणोपसंहारो विचार्यते ।

स कथं कर्तव्य इत्याकांक्षायां ज्ञानभक्तयोः सविषयत्वात् पूर्वं विषयो विचारणीयः । तत्र विषयः पूर्वसिद्धं ब्रह्म, तदेव च फलदाने समर्थमिति द्वितीयपादाति स्थितम् । तदेतस्सारयितुमुपसंहारोपोद्घातत्वेन ज्ञानभक्त्योर्विषयतया ब्रह्मणः ज्ञानभक्तिषु युक्ततयोपासनायाश्च सर्ववेदांतप्रत्ययत्वं सूत्रद्वयेन विचारितम् । तेन ज्ञानाधिकारिभिस्तथैवोपासना कार्येति सेत्स्यति ॥ १ ॥

तत इदानींतनानां सर्वशाखाज्ञानाभावेन सर्ववेदांतप्रत्ययत्वस्यावधारयितुमशक्यत्वात्तेषामुपकाराय भक्तिमार्गीयोपासनोपकाराय काम्योपासनोपकाराय च तत्तच्छाखानुरुद्धशिष्टाचारमनुरुध्य, तत्तद्भक्तिमनुरुध्य, तत्तत्काममनुरुध्य च स्वाध्यायादिसूत्रद्वयेऽनुपसंहारहेतुकथनेन तत्तद्गुणोपसंहाररूपः संकोचो विचारितः ॥ २ ॥

ततो गुणोपसंहार एवास्य पादस्यार्थ इति बोधयितुमुपसंहारसूत्रेण सर्वोपसंहारतत्संकोचयोः काम्योपासनोपयुक्तोपसंहारस्य च बीजमुक्तम् । ततोऽन्यथात्वादिसूत्रत्रयमध्ये प्रथमेन सर्वोपसंहारपक्षेऽब्रह्मत्वरूपं बाधकं निवारितम् । ततो द्वाभ्यां संकोचपक्षे तदेव बाधकांतरेण भक्तिमार्गीयोपासकानामर्थे निवारितम् । ततश्च अनित्यत्वेन प्रतीयमानानां स्वरूपधर्माणामेकेन नित्यत्वं, तदग्नौ तदुपपत्त्यर्थं भक्तनित्यत्वं, लीलापदार्थानां भगवदभेदश्चोपपादितः । एवं लीलापदार्थानां भगवदभेदे सति भगवद्युल्लेखं स्यादिति तन्निवृत्त्यर्थं पूर्णानंदत्वादीनां भगवदसाधारणधर्माणां तेष्वभाव आनंददिद्वयेन प्रतिपादितः । तेन भक्तेषु तदनुपसंहारः सिध्यति । ततः प्रियशिरस्त्वसूत्रे अधिकारिभेदेन स्वरूपोपासकस्य प्रियत्वादीनां शिरस्त्वादिरूपेणानुपसंहारस्तदुपसंहारश्च प्रतिपादितः । तत एकेनोपसंहारपक्षे बीजमुक्तम् । तत आध्यानादिसूत्रद्वये उपसंहारसंकोचे बीजमुक्तम् । एवमस्मिन्नधिकरणे पादार्थरूप उपसंहारप्रकारः सपरिकरो विचारितः । भगवतः कैवल्यरूपं मुख्यत्वरूपमैक्यं च समर्थितम् । ततोऽग्रे एतस्यैव प्रपञ्चः ॥ १ ॥

ततोऽग्रे चतुर्भिरधिकरणैरुपासनानियामकसंबंधिभेदे रूपात्मकः संबंधो विचार्यते । तत्रादौ द्वितीये द्विसूत्रे आत्मगृहीत्यधिकरणे तद्गुणोपसंहारनियमनाय तत्तद्विभूतिद्वारा ब्रह्मण एव फलदातृत्वसमर्थनाय भक्तिज्ञानभागोपकारकशान्त्युत्पादनाय विभूतीनां ब्रह्मात्मकत्वभावनाय च अन्नमयादिषु विभूतिष्वानंदमयस्यैव शरीराभिमानित्वं विचारितम् ।

ततस्तृतीये षट्सूत्रे कार्याख्यानादित्यधिकरणे प्रथमसूत्रवर्णकद्वयमध्ये प्रथमवर्णकेन विमल्युपासनेषु आनंदमयस्याध्यात्मिकरूपेणैव फलदातृत्वरूपविशेषसमर्थनाय पूर्वोक्तविभूतीनामन्नमयादीनां चतुर्णां पुरुषाणामाधिभौतिकत्वनिराकरणेनाध्यात्मिकत्वं समर्थितम् । द्वितीयेन वर्णकेन सर्वगुणोपसंहारायानाविर्भूतपुरुषोत्तमविग्रहस्यैवात्मत्वं ज्ञानभक्तिमार्गीयसाधारण्येन विचारितम् । ततो द्वितीयसूत्रे आविर्भूतस्य श्रीकृष्णादिरूपस्याध्यात्मत्वमेवेति व्यापकत्वैकसत्त्वसच्चिदानंदत्वादयः सर्वे धर्मा उपसंहर्तव्या इति केवलभक्तार्थं विचारितम् । ततस्तृतीयसूत्रे आवेशिनि गुर्वादावाविष्टे रूपे

सर्वभगवद्गुणोपसंहारः ज्ञानिभक्तार्थं विचारितः । ततस्त्रिमिरावेशिनि गुरुप्रतिमादावाविष्टे रूपे तदनु-
पसंहारः केवलभक्तार्थं विचारितः ॥ ३ ॥

ततश्चतुर्थे एकसूत्रे पुरुषविद्यायामित्यधिकरणे उत्तमाधिकारिभिरशेषगुणपूर्णं परं ब्रह्म-
बोधात्मकम्, न विभूतिरूपमिति साधितम् । आध्यात्मिकेषु विभूतिरूपेषु सर्वगुणानुपसंहारेऽसाधारण-
गुणानामानरूपो हेतुश्चोक्तः ॥ ४ ॥

ततः पञ्चमे द्विसूत्रे वेद्याधिकरणे पूर्वसूत्रेणासन्यरूपे चेतनविभूतौ भगवत्संबन्धादो-
पाभावनिरूपणात्कैमुतिकन्यायेन मूलरूपस्य निर्दोषत्वं समर्थितम्, आधिभौतिकरूपाणां जीवानां
सदोषत्वं च बोधितम् । ततो द्वितीये सूत्रे तत्सदोषत्वं भगवत्सकाशात् विभागदशायामेव, तथा
सति मुक्तिदशयां तारतम्याभावे प्राप्ते भगवत्तुल्यतापि स्यादिति तन्निवारणार्थं तदापि न्यूनगुणकत्वं
स्थापितम् । तेनाध्यात्मिकरूपेषु कतिपयगुणोपसंहारः, मूलरूपे सर्वगुणोपसंहारः । लौकिकरूपेषु
मुक्तिदशायामेव निर्दोषत्वपरिमितगुणोपसंहारौ, न संसारदशायामिति निर्णीतम् । एवं चतुर्भिरधि-
करणैः रूपभेदः प्रपञ्चितः ॥ ५ ॥

ततः षष्ठाधिकरणमारभ्य पञ्चदशभिरधिकरणैरुपसंहारनियामकस्तत्तन्मार्गरूपः संधिभेदस्त-
त्तदधिकारनियामकं मार्गतारतम्यं च निरूप्यते ।

तत्र षष्ठे द्विसूत्रे संपरायाधिकरणे अंतरंगसाधनयोर्ज्ञानभक्तयोर्मूलरूपोपासनासंभवाद-
विशेषे प्राप्तेवसरसंगत्या स्वरूपतो मर्यादाभक्तेर्ज्ञानाज्यायस्त्वस्य भक्तौ दोषाभावस्य च निरूपणेनां-
तरंगतरत्वं निरूपितम् ॥ ६ ॥

ततः सप्तमे एकसूत्रे गतेरर्थवत्त्वमित्यधिकरणे हेतुबोधनेन तदेव दृढीकृतम्, मार्गभेदेन
पुष्टिभक्तेरंतरंगतमत्वं च निरूपितम् ॥ ७ ॥

ततोष्टमे उपपन्नाधिकरणे पुष्टिभक्तेरंतरंगतमत्वं दृढीकृतम् । एवं त्रिभिरधिकरणैरंतरंगसाध-
नानां त्रैविध्ये निर्णीते पूर्वं 'इतरे त्वर्थसामान्या'दित्यादिसूत्रत्रयेणोपसंहारानुपसंहारबीजबोधने कृते
किमीयोपासनायां के के गुणा उपसंहार्या इत्याकांक्षापि पूरिता । ज्ञानमार्गायोपासनायां तदुपयोगिनः
सर्वे, तत्तद्भक्तिमार्गायोपासनायां तु तत्तदुपयोगिनस्ते ते इत्यर्थादेव सिद्धेरिति ॥ ८ ॥

ततो नवमेऽनियमाधिकरणे ज्ञानोपेक्षयांतरंगाणां भक्तीनां मुक्तिसाधने समुच्चयविकल्पयो-
रनियमः प्रसंगेन विचारितः । पादार्थसंगतिस्तु पूर्वसिद्धैवात्रापि ॥ ९ ॥

ततो दशमे आधिकारिकाधिकरणे आधिकारिकाणां मुक्तिसाधने प्रवृत्त्यर्थमाधिकारि-
काणां भगवद्भक्त्या मुक्तिसाधनत्वाभाव उपोद्घातगर्भप्रसंगसंगत्या प्रतिपादितः । आधिकारिकाणां
धर्माणां भगवत्संबन्धितया साधनत्वप्राप्तावपवादसंगत्या उपोद्घातगर्भप्रसंगसंगत्या वा मुक्तिसाधनत्वा-
भावः प्रतिपादितः । उपसंहारस्तु ज्ञानादिमार्गातुरोधीति तदनुसारेणायादौति पादार्थेनापि संगतिः १०

ततः पूर्वं संपरायाधिकरणेषु ज्ञानभक्तयोः स्वरूपतत्तारतम्यसाधनेपि विषयफलयोरविशेषा-
दंतरंगतरत्वादिकसाप्रयोजकत्वं प्राप्तमिति तन्निवारणार्थमेकादशे द्विसूत्रेऽक्षरधियामित्यधिकरणे
ज्ञानभक्तिसंबन्धिविषयफलयोर्भेदबोधनात् भक्त्यपेक्षया ज्ञानसापकर्षबोधनेन भक्तावंतरंगतरत्वादिकं
तथैव संगत्या दृढीकृतम् । उपसंहारस्तु तत्तदुपयोगी प्रागेव सिद्धः ॥ ११ ॥

ततो द्वादशे त्रिसूत्रेतरा भूतग्रामवदित्यधिकरणे श्रुतावहं ग्रहोपासनस्य मुख्यत्वकथनात् ज्ञाने भक्तौ च तस्य तुल्यत्वादुभयोस्तौल्यस्य ज्ञानाधिक्यस्य वा प्राप्ते तस्या उपासनाया भक्त्येकदेशत्वकथनेन ज्ञानापेक्षया मुख्यभक्तेर्विरहरूपांतरंगसाधनत उत्कर्षः पूर्वोक्तसंगत्या प्रतिपादितः ॥ १२ ॥

ततस्त्रयोदशे द्विसूत्रे सैव हीत्यधिकरणे प्रथमसूत्रेण विहिताविहितरूपाया द्विविधया अपि मध्यमभक्तेः पूर्वोक्तसंगत्या साधनत उत्कर्षः प्रतिपादितः । द्वितीयसूत्रेण भगवद्विषयककामादीनामपि मुक्तिफलकत्वकथनेन मुक्तौ भगवद्विषयकत्वरूपसाक्षात्संबंधस्यैव मुक्तिसाधनतावच्छेदकत्वम्, न तु ज्ञानत्वं भक्तित्वं वेति निरूपितम् ॥ १३ ॥

ततश्चतुर्दशे द्विसूत्रे आदरादित्यधिकरणे कैमुतिकन्यायेन कर्मापेक्षया भक्तिसाधनानां मुत्कर्षः कर्मिप्रत्यवस्थाननिवृत्त्यर्थं प्रतिपादितः ॥ १४ ॥

ततः पंचदशे एकसूत्रे तन्निर्धारणाधिकरणे स्वरूपतवेदमर्यादारक्षार्थं विहिताविहितभक्तिमार्गीयस्य कर्मकरणाकरणयोर्हेतुफले बोधिते । द्वितीयपक्षेपि मुख्यभक्तेः पूर्वोक्तभक्तिद्वयादुत्कर्षः साधनतः फलतश्च प्रसंगात् प्रतिपादितः ॥ १५ ॥

ततः षोडशे प्रदानवदित्यधिकरणे सर्वात्मभावात्मकमुख्यभक्तेर्विहितयावत्साधनसाध्यत्वनिराकरणेन वरदानवत्प्राप्तिरित्युक्तम् ॥ १६ ॥

ततः सप्तदशे दशसूत्रात्मके लिंगभूयस्त्वाधिकरणे सर्वात्मभावात्मकमुख्यभक्तेः स्वरूपमंतरंगतमत्त्वकाष्टाबोधनार्थं श्रुतिवाक्यैः प्रपंचितम् ॥ १७ ॥

ततोऽष्टादशे त्रिसूत्रे व्यतिरेकाधिकरणे ज्ञानिनां पूर्णाक्षरज्ञानाभावस्य प्रतिपादनेन अग्रिमसूत्रद्वये निदर्शनकथनेन च भक्तानां पूर्णतज्ज्ञानकथनात्सर्वात्मभावरूपमुख्यभक्तिफलस्य भोग्यस्य पुरुषोत्तमज्ञानमध्यमभक्तिफलरूपपुरुषोत्तमसायुज्यादाधिक्यमर्थतः प्रतिपादितम् ॥ १८ ॥

तत ऊनविंशे एकसूत्रे भूम्न इत्यधिकरणे फलविचारेण सर्वात्मभावस्य साधनदशायां दुःस्वरूपदोषः परिहृतः ॥ १९ ॥

एवं च पंचदशमिरधिकरणैः संबंधिरूपमार्गस्तत्तारतम्यं च निरूपितम् । एवं स्वरूपपरास्पासनासु तारतम्यबोधनेन तासु तासु तत्तद्व्यानोपयोगिनो गुणा उपसंहार्या इति पादार्थसंगतिः ।

ततो विंशे एकसूत्रे नानाशब्दादिभेदादित्यधिकरणे ततो न्यूनासु सत्त्वोपहितावताररूपोपासनासु नानात्वं विचारितम् ॥ २० ॥

ततोऽग्रिमे एकसूत्रे एकविंशे तासां तासां विकल्पो विचारितः । गुणोपसंहारस्तु तत्तद्व्यानोपयोग्येवेति पूर्वोक्तैव व्यवस्था ॥ २१ ॥

ततो द्वाविंशे काम्योपासनासु समुच्चयविकल्पो यथाकामं विचारितौ, तेन तासु तत्तत्कामोपयोगी गुणोपसंहारो बोधितः ॥ २२ ॥

ततस्त्रयोविंशे द्विसूत्रे अंगेष्वित्यधिकरणे उपासनांगानां व्रतानामाश्रयनित्यत्वं प्रसंगद्विचारितम् ॥ २३ ॥

ततोऽग्रिमे द्विद्विसूत्रे सभान्दारादित्यधिकरणद्वये ज्ञानमार्गीयोपासनासु सर्वगुणोपसंहारानुपसंहारावधिकारिभेदेन विचारतौ । तेन ज्ञानमार्गीयो-विचार एवात्र मुख्यो, भक्तिमार्गविचारस्तु भक्तौ भगवत्कृपारूपस्याधिकस्य साधनस्य प्रवेशात् सर्वोपयोगी यद्यपि, तथापि शास्त्रारम्भे ब्रह्मसंबन्धिजिज्ञासाप्रतिज्ञानुरोधात्कृतः, तत्प्रयोजनं त्वग्रि-मपादे 'भक्तिमार्गप्रचारैकहृदयो वादरायण' इति श्लोकेन वक्तव्यमिति ॥ २४, २५ ॥

इति श्रीवृद्धभाचार्यचरणदासस्य श्रीपीताम्बरात्मजपुरुषोत्तमस्य कृतो
वेदान्ताधिकरणमालायां तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

वेदांतेषु कर्मागभूता उद्गीयाधुपासना उक्ताः । आचार्येणापि अंगेषु यथाश्रयभाव इत्यादिना पूर्वपादांते ता विचारिताः । भाष्यकारैरपि प्राचीनवृत्तिकारादिसमतं पूर्वोत्तरकांडयोरैकशास्त्रमंगी-कृतम् । तृतीयाध्यायारम्भे च चतुर्थपादस्य कर्मोपसंहारोक्तं उक्तः । तथा सति ज्ञानेपि कर्मा-पेक्षास्तीति सिद्धम् । प्रकृतपादारम्भे च प्रथमसूत्रेण स्वमतमुक्त्वा, ततः पदसूत्रैरीश्वरस्य ज्ञानस्य च कर्मशेषबोधकं जैमिनिमतं पूर्वपक्षत्वेनोपन्यस्य, अधिकोपदेशादित्यादिभिर्नवभिः सूत्रैर्ज्ञानेश्वरस्य च यज्ञादिकर्मशेषत्वं निराकृतम् । ततः ऊर्ध्वरेतःसु चेति सूत्रेण ज्ञानस्य संन्यासाश्रमिणः कर्मशेषत्वमपि निराकृतम् । तेन ज्ञानस्य न कर्मशेषत्वम् । तेन पूर्वकांडवैयर्थ्यापत्तौ यज्ञादिकर्मणां यथाकर्थाचि-त्परंपरया मोक्ष एव फलत्वेन परामृश्यत इति नैकशास्त्रादिहानिरित्यमिसंहितम् । ततः परामर्शसूत्रे तदपवादं पूर्वपक्षीकृत्य, अनुष्ठेयसूत्रे ज्ञानसाधनत्वेन तत्करणमंगीकृत्य कर्मस्वातंत्र्यं निवारितम् । अग्रिमैः पंचभिः सूत्रैस्तदेव समर्थयित्वा ज्ञानस्योत्कृष्टत्वं साधितम् । एवं पंचविंशतिसूत्रात्मकेनाधा-धिकरणेन उपसंहारोपोद्धातत्वेन कर्मणः स्वातंत्र्यास्वातंत्र्ये विचारिते । तत्र भगवत्प्राप्तिरूपस्य पुरुषार्थस्य सर्वात्मभावरूपपुरुषोत्तमज्ञानैकलभ्यत्वमिति स्थितम् ॥ १ ॥

ततः कर्मणः किं परोक्षज्ञानसाधनत्वमपरोक्षज्ञानसाधनत्वं वेत्यपेक्षायां सर्वापेक्षेति पदसूत्रे द्वितीयाधिकरणे साक्षात्कारस्य स्वरूपोपकारार्थं कर्मज्ञानमत्तपपेक्षां प्रतिज्ञाय तत्तन्मार्गोक्तकर्म-सापेक्षत्वं साधितम् । पूर्वपाद एवांतरंगसाधनविचारे ज्ञानभक्त्यावश्यकताया निरूपितत्वात् । ततो द्वितीयसूत्रे श्रमदमादीनां सत्त्वशोधकत्वे तैरेव ज्ञानसिद्ध्या यज्ञादिकर्मनिरेपक्षत्वमाशङ्क्य, तेषां विशेषानुष्ठेयत्वम्, न तु कर्मनिवारकत्वमिति तदानीमपि यज्ञादिकर्म कर्तव्यमेवेति सिद्धांतितम् । ततः ज्ञानिनः सर्वाङ्गमक्षणस्यानुज्ञानात्कामतः सर्वमक्षणे प्राप्ते आहारशुद्ध्यभावेन शमापसंभवात् पयोव्रताद्यभावेन यज्ञादेरन्ध्रसंभवाद्यज्ञश्रमदमादीनां साक्षात्कारजनकत्वमसंगतमित्याशङ्क्य, सर्वान्ना-नुमतेः प्राणालयाद्यापत्तिविषयत्वेनान्यदा तदप्राप्त्या तदानीं कामचाराभावात् यज्ञश्रमदमादिसंभवेन तेषां ज्ञानप्रतिबंधनिवर्तकतया कारणत्वं निर्वापम् । यद्यपि पूर्णस्य ज्ञानस्य कर्मनाशकत्वम्, तथापि साधनदशायां तदपेक्षास्तीत्युपसंहारहेतुतया सर्वान्नानुमत्यादिसूत्रचतुष्टये साधितम् ॥ २ ॥

ततस्तृतीयेऽष्टसूत्रे विहितत्वाच्चाश्रमकर्मैत्यधिकरणे प्रथमसूत्रद्वयेन जातज्ञानस्यापि ज्ञानमार्गीयस्याश्रमपर्माणां नित्यत्वेन प्रत्यवायपरिहारकतया श्रमदमादिसहकारितया च कर्तव्यत्वं निर्णीतम् । तेनैव कर्ममार्गीयस्य निष्कामतायामपि तदवश्यकत्वमित्यर्थादेव बोधितम् । ततोऽग्रिमैः सर्वथापीत्यादिभिः पदभिः सूत्रैर्विहितानां भगवच्छ्रवणादीनां पूर्वोक्तैः सर्वेभ्य आधिक्यं, तद-विरोधेनैवाश्रमपर्माणां कर्तव्यत्वं, भगवद्धर्मकर्तुरनभिर्भवं, आश्रमपर्माणां फलसिद्धावंतरायरूपत्वाद्-विरोधेनैव कार्यत्वं, भगवद्धर्माणां भक्तेस्तत्फलस्य च ज्ञानादिफलाउपायस्त्वमंतरंगतरविचारेण निरूपितम्, तेन भगवद्धर्माविरोधेनैव ते कर्तव्या इत्युपसंहारप्रकारो दर्शितः ॥ ३ ॥

ततस्तत्फलं किं, कथं च तस्य ज्ञानफलादाधिक्यमित्याकांक्षायां चतुर्थं एकसूत्रे तद्भूतस्येत्यधिकरणे भगवद्भर्माणां साधनदशायामुक्तृष्टत्वेऽपि फलदशायामुक्तिर्भवने फलतो न कश्चिद्विशेष इत्याशङ्क्य, नियमादिभिर्हेतुभिस्तस्य नित्यत्वं, भक्तानां मुक्त्यनिच्छया तत आधिक्यं, च मुख्य-भक्तिमार्गस्योत्कर्षार्थं प्रसंगात्प्रतिपादितम् ॥ ४ ॥

ततः पञ्चमे द्विसूत्रे न चाधिकारिकमित्यधिकरणेः मर्यादापुष्ट्यापि यत् भगवदीयत्वरूपमन्तर्निष्ठारूपं यत्फलं तन्नित्यं, ज्ञानमार्गीयमुक्तेः सकाशादधिकमित्यनुप्रसंगेन निरूपितम् । एवमधिकरणद्वयेन पूर्वोक्तकर्मापसंहारप्रकारे धीजं बोधितम् ॥ ५ ॥

ततः षष्ठे चतुःसूत्रे बहिस्तुभ्यथेत्यधिकरणे सर्वविधस्य पुष्टिमार्गीयस्य आश्रमरूपसंन्यासधर्मानुपसंहारार्थं साधनत उत्कर्षबोधनायानुप्रसंगेन गृहत्यागो विचारितः । स च मध्यमाधिकारे एवेति फलति ॥ ६ ॥

ततः सप्तमे एकसूत्रे सहकार्यतराधिकरणे गृहत्यागिनो मर्यादापुष्टिमार्गीयस्य शमादिकं भावनासहकारित्वेन कर्तव्यम्, पुष्ट्यंशवाहुत्ये तु तेनापि भावनामात्रमेव कर्तव्यमिति साधनव्यवस्थानुप्रसंगाद् दर्शिता ॥ ७ ॥

ततोऽष्टमे चतुःसूत्रे गृहिणोपसंहाराधिकरणे, प्रथमसूत्रेण पूर्वोक्तभ्यो जघन्याधिकारिणां त्यागानुकल्परूपं गृहे स्थित्वा भगवद्भजनं कर्तव्यमिति विचार्य, द्वितीयादिभिस्तस्य करणप्रकारस्तदाधिक्यं, भगवद्भावस्य लोकेष्वप्रकटनं, भगवद्भजनव्यतिरिक्तसमये लौकिककरणं, गृहिणोपसंहारश्रुतिमनुसृत्यानुप्रसंगाद्विचारितम् । तेन विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापीत्यनेन यत्पूर्वमुक्तं तस्य प्रकारो बोधितः ॥ ८ ॥

ततो नवमे एकसूत्रे एवं मुक्तिफलानियम इत्यधिकरणे तादृशस्य देहपातोत्तरं मुक्तिर्वा भगवदीयत्वं वेति संशये मुक्तिस्तु नियतैव, भगवदीयत्वं तु भगवत्कृपाधीनमित्यनियमो निर्णीतः । तेनानुकल्पोऽपि मर्यादामार्गादधिकः, निरवध्यानंदपुरुषोत्तमसामुज्यादिति ॥ ९ ॥

एवमस्मिन्पादे बहिरंगविचारेण सप्रकारः कर्मापसंहारो दर्शितः । एवमस्मिन्नध्याये चतुर्भिः पादैः सर्वसाधनं सप्रकारमुपदिष्टम् ॥

इति श्रीबल्लभाचार्यचरणदासस्य श्रीपीताम्बरात्मजपुरुषोत्तमस्य कृतौ

वेदान्ताधिकरणमालायां तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः समाप्तः ।

तृतीयाध्यायः समाप्तः ।

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथ चतुर्थाध्यायेवसरसंगत्या फलं निरूप्यते । तच्च फलं ब्रह्मविद् इति चतुर्भिः पादैर्वर्जितो ज्ञियमाणस्य गच्छतः प्राप्तफलस्य च क्रमेण तस्य यथाधिकारमवस्था निरूप्यते ।

तत्र प्रथमपादस्य द्विसूत्रे प्रथमधिकरणे प्रथमवर्णकेन श्रवणादीनामवांतरफलत्वाय तेपामावृत्तिः कर्तव्येत्युच्यते । तेन पूर्वपादो गृहिणोपसंहारे सर्वेन्द्रियाणामात्मनि प्रतिष्ठापनमुक्तम्, तत्रकारोऽत्र दर्शितः इति पूर्वेण सह प्रकारप्रकारिभावः संगतिरिति बोध्यम् । द्वितीयवर्णकेन तु

ज्ञानभक्त्योः फलं उत्कृष्टत्वाय कर्ममार्गं आवृत्तिव्युत्पादनेन फलजन्यत्वमपि बोधितम् । तेन कर्मणि तत्फले चानासक्तिरपि तत्प्रकारत्वेन बोध्यत इति सर्वं पूर्वेण सह संगतिरिति बोध्यम् ॥ १ ॥

ततो द्वितीये त्रिसूत्रे आत्मेतील्यधिकरणे प्रथमवर्णकेन ज्ञानफलं द्विविधं विचार्यते । मुख्यं त्वात्मप्रवेशरूपमनश्चरम्, द्वितीयं त्वधिकारिपूषस्थितेषु तेभ्यो ज्ञानोपदेशरूपमवांतरफलम्, भगवदाज्ञापरिपालनात्मकम्, न त्वाचार्यत्वकामनाकृतमित्युच्यते । द्वितीये ननु 'न स पुनरावर्तत' इति श्रुत्युक्तो ज्ञानभक्त्योः फलरूपः पुनरावृत्त्यभावः किं सावधिक उत निरवधिक इत्याशङ्क्याम्, निरवधिक इति सिद्धांत उच्यते । नित्ये भगवद्रूप आत्मनि ब्रह्मविदो जीवात्मनः शुद्धजले जलसेव प्रवेशेन तादृक्त्वसैव श्रुतावुक्तत्वादिति, भक्तिमार्गे च भगवतो मुक्तोपसृप्यत्वेन सेवार्यं तन्निकटस्थितेरपि नित्यत्वादिति । एवमात्मोपदेशसावांतरफलत्वं त्वत्रापि समानम् । ततो द्वितीयसूत्रे प्रतीकोपासकानां न भोक्षः, अतद्रूपे-तत्त्वेनोपासनादिति । अतः सा न कर्तव्येति बोधितम् । तृतीये सर्वत्र ब्रह्मदृष्टिः कर्तव्येति बोधितम् । तथा च सर्वत्रात्मभावनात् तथा स्फुरणाच्च दुःखस्य निवृत्ते-स्तस्याप्यवांतरफलत्वम् । पूर्वपाद उक्तानां गृहत्यागिनां यदांतरं चाहं च साधनं तदत्रोपदिश्यत इत्यत्रापि तेन सह प्रकारप्रकारिभाव एव संगतिरिति बोधितम् ॥ २ ॥

ततस्तृतीये पंचसूत्रे आदित्यादिमतय इत्यधिकरणे प्रथमसूत्रे प्रतीकोपासना न कर्तव्या एव चेत्, ताः किमर्थमुपदिश्यते, (नन्वेवमंगोपासना एव?). सिद्धांते प्रतीकोपासना इत्याशङ्क्याम्, अवसरसंगत्या सिद्धांते अंगोपासना-एव प्रतीकोपासना इति तत्स्वरूपमुच्यते । ताभ्योपासना जयन्याधिकारिणां फलदानद्वारा माहात्म्यज्ञापनेन भक्तिद्वारा आधिभौतिकसर्वात्मभाव-रूपज्ञान एवोपकुर्वतीत्युच्यते, अग्रिमसूत्रैस्तथैव प्रतिपादनात् । ततो द्वितीयसूत्रे भावनौत्कट्ये बहिर्भगवद्व्यासत्वरूपं प्राकट्यं फलमुच्यते । ततस्तृतीये ध्यानात्मनो मानसीमूर्तिसिद्धिरूपं फल-मुच्यते । ततश्चतुर्थे लीला अपि भगवान् तथा प्रकटयतीत्युच्यते । ततः पंचमे अधिकारीत्कट्येन तेषां तत्रैव फलत्वं भासत इति श्रीभागवतोक्तसृष्टिवलेनोच्यते । तस्मात् तासां ज्ञानोपकार एव फलमिति सिध्यति ॥ ३ ॥

ततश्चतुर्थे एकसूत्रे यत्रैकाग्रतेल्यधिकरणे बहिरंतर्भगवत्प्राकट्यवतोऽंशसक्योर्न तार-तम्यमिति सिद्धांतः प्रसंगेन क्रियते ॥ ४ ॥

ततः पंचमे एकसूत्रे आप्रायणेत्यधिकरणे भगवत्प्राप्तिरूपपरमफलपर्यंतं तस्य सैवावस्था तिष्ठति । परमफलं च तस्य साक्षाद्भगवत्सेवनरूपं सिध्यतीत्यनुप्रसंगेन पुष्टिमार्गीयस्योक्तम् । इदमेव च पूर्वं तद्भूताधिकरणे प्रतिपादितमत्रांगोपासनाविषयेपि स्मार्यते । तेन पुष्टिमार्गीयस्य जीवत इदम-वांतरफलमिति बोधितम् ॥ ५ ॥

ततः षष्ठे चतुःसूत्रे तदधिगम इत्यधिकरणे मर्यादामार्गीयसावांतरफलमवसरसंग-त्युच्यते । तत्र प्रथमसूत्रे (चित्तशुद्धौ) ज्ञानोदये सति पूर्वपापनाशः, तदनंतरं पापस्यानुत्पत्तिः । द्वितीयसूत्रे पूर्वपुण्यस्य नाशः, तदनंतरं तदनुत्पत्तिः । कदाचित् प्रारब्धवशाद्भगवद्भावाद्भुतौ उत्तरकर्मण उत्पत्तिरित्युक्तम् । ततस्तृतीये ज्ञानात् कर्मनाशे सति कर्मजन्यदेहस्यापि नाशदा-चार्याभावेन ज्ञानादिप्रदायोच्छेद इत्याशङ्क्य, अनारब्धकार्याणामेव तेषां नाशः, न प्रारब्धकार्याणा-मिति, तेषां भौगैकनाशत्वादित्युक्तम् । ततश्चतुर्थे ब्रह्मविदोभिहोनादिकरणमपि प्रारब्धभोगरूप-

कार्यायैव, येषामविहोवकरणरूपं प्रारब्धमस्ति तेषां तत्करणरूपेण भोगेन तन्निवृत्तेः, न तु तस्य कर्मणः संश्लेष इत्युक्तम् । तेन मर्यादामार्गीयस्य कर्मसंसर्गाभाव इत्यनेनाधिकरणेनावसराद्वा प्रसंगाद्वा साधितम् ॥ ६ ॥

ततः सप्तमे त्रिसूत्रे अतोऽन्यापीत्यधिकरणे पुष्टिमार्गीयस्य 'तस्य पुत्रा दायमुपयन्ति सुहृदः साधुकृत्याम् द्विपंतः पापकृत्या'मिति श्रुतिबलाद् विनैव भोगं प्रारब्धनिवृत्तिरिति प्रथमसूत्र उच्यते । ततो द्वितीये 'यदेव विद्यते'ति श्रुत्या ब्रह्मविदः कर्मकरणप्राप्तौ तत्संश्लेषमाशङ्क्य, इदं वाक्यं कर्मागभूतोद्गीधोपासनाविषयम्, न तु ब्रह्मविद्याविषयम्, अतो न तस्य आपादयितुं शक्यते कर्मसंश्लेषो ब्रह्मविदः । किंच, यद्यनया कर्मकरणं प्रसक्तं क्रियते, तदा ब्रह्मवित्कर्ममोक्षायैव कर्म करोतीति तच्छेषामावायैव तत् फलिष्यतीति तु मर्यादामार्गीयस्य समाधानम् । पुष्टिमार्गीयस्तु केवलं भगवदासक्तः, भगवद्गुणानां च जीवगुणाः अंशाः, जीवनिष्ठं विद्यारूपं यज्ज्ञानं तद्भगवज्ज्ञानस्य अंश इति सिध्यति । तथा सति जीवनिष्ठविद्ययापि चेत् न मर्यादामार्गीयस्य कर्मश्लेषः, तदा भगवत्स्वरूपासक्तस्य पुष्टिमार्गीयस्य कर्मश्लेषः कैमुतिकन्यायेनैवापास्त इत्युक्तम् । ततस्तृतीये पुष्टिमार्गीयः पूर्वोक्तप्रकारेण स्थूललिंगशरीरे क्षपयित्वा ततो यथाधिकारं भगवत्साक्षात्कारादिरूपेण फलेन संपद्यत इति परमफलमुक्तम् । अत्र क्षपणं च कुक्षेत्रप्रसंगे ब्रजभक्तानां जीवकोशध्वंसरूपम् । भोगश्च तदनंतरदर्शनादिरूपो जीवदशायामेव भवतीत्यवांतरफलपरिसमाप्तिरिति मम प्रतिभाति ।

इति श्रीबल्लभाचार्यचरणदासस्य श्रीपीताम्बरात्मजपुरुषोत्तमस्य कृतौ वेदान्ता-
धिकरणमालायां चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

अथ द्वितीयपादे त्रियमाणस्य ब्रह्मविदोवांतरफलव्यवस्था अवसरसंगत्योच्यते ।

तत्र प्रथमे चतुःसूत्रे वाङ्मनसीत्यधिकरणे तत्र प्रथमसूत्रे 'अथाकामयमान' इति वाजसनेयिश्रुतिमालम्ब्य त्रियमाणस्य पुष्टिमार्गीयस्य त्रियमाणदशायां बहिर्मेनसि वा दर्शनं वेणुनाद-
भ्रवर्णं वा भवति, तदा तस्य वाङ्मनसि संपन्ना भवतीत्युक्तम् । ततो द्वितीयसूत्रे पूर्वोक्तनैव हेतुना अन्यान्यपीन्द्रियाणि मनसा सह संगतानि भवन्तीत्युक्तम् । ततस्तृतीये सर्वेन्द्रियविशिष्टं मनः प्राणे संगतं भवतीत्युच्यते । ततश्चतुर्थे तत्सर्वविशिष्टप्राणो हृदि वा बहिर्वा प्रकटे भगवंति लीनो भवती-
त्युच्यते । तथा चानेन क्रमेण तर्सेन्द्रियाणि भगवति लीयन्ते, आत्मापि लीयते, 'न तस्मात्प्राणा उत्क्रामन्ति, अत्रैव समवनीयन्ते ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येती'ति श्रुतेरित्युच्यते । तस्यालौकिकदेहाप्राप्तिश्चतुर्थे पादे वक्ष्यते ॥ १ ॥

ततो द्विसूत्रे द्वितीये भूतेष्वित्यधिकरणे त्रियमाणस्य मर्यादामार्गीयस्य व्यवस्था अव-
सरसंगेनोच्यते । तत्र प्रथमसूत्रे तर्सेन्द्रियाणि भूतेषु लीयन्त इत्युच्यते, स्वयं तु हृद्येवं भगवंतं प्राप्य मुक्तो भवतीत्यपि तेन सूच्यते । ततो द्वितीये सूत्रे भक्तो ज्ञानी च मर्यादामार्गीयौ भवतः । तत्रोभयोरियं व्यवस्था, उत भक्तस्य पुष्टिमार्गे प्रवेश इत्याशङ्क्य, द्वयोरपीयं व्यवस्थेत्युच्यते ।

ततस्तृतीये त्रिसूत्रे समाना चास्मृतीत्यधिकरणे उभयोर्भुज्यमानत्वेपि प्राणादित्य-
प्रकारे पुष्टिमार्गीयस्योः कुत एवं (विशेषादेव) विशेष इति वक्तुं पुष्टिमार्गीयस्य मर्यादामार्गीया-
धिक्यमुपोद्घातेन विचारितम् । तत्र प्रथमसूत्रे साधनद्वारा मोक्षेनेच्छा हि मर्यादामार्गीया मर्यादा,

विहितसाधनं विनैव मोक्षनेच्छा पुष्टिमार्गमर्यादा । अतस्तयोः संकरः कदापि न भवतीति विशिष्टे-
च्छया आधिक्यमुक्तम् । ततो द्वितीये पुष्टिमार्गीयमुक्तिदशयां मर्यादामार्गीयमुक्तेः संसारतौल्यव्य-
पदेश इत्युक्तम्, तेन पुष्टिमार्गस्याधिक्यं सूच्यते । ततस्तृतीये यदि तस्याः संसारतुल्यत्वं तदा
तस्या हेतुत्वं स्यात्, तद्वोधकश्रुतेः प्रतारकत्वं चेत्साशंकायाम्, पुष्टिमार्गीयं तत्त्वं दुर्ज्ञेयम् । अतस्त-
दज्ञानान्मर्यादामार्गीयमुक्तिर्येषामीप्सिता तान् प्रति तामेवोपादेयत्वेन श्रुतिर्वदति, रागिणः प्रति स्वर्गादि
उपदिश्यते (तद्वत् । ततश्चतुर्थे तर्हि ब्रह्मविदामिव तादृशानां भक्तानामपि स्वमार्गोपदेशनं कचिच्छू-
येत), यतो नैवम्, अतो नैवमित्याशंकायाम्, तदनुपदेशने वीजमाह । पुष्टिमार्गीयाणां हि अवस्था-
द्वयम्, विरहः प्रियसंगो वा । तत्रापि स्वास्थ्याभावाज्जोपदेशः । द्वितीये तु भगवत्सन्निधानेन तदग्रे
धाष्ट्येन कर्तुमशक्यत्वाज्जोपदेशः । अत उपदेशाभावात् तस्यासत्ता वक्तुं शक्येत्युक्तम् । ततः
पञ्चमे भगवदीयानां विरह एव कथमित्याशंकायाम्, पुष्टिमार्गे भगवतो रसात्मकत्वस्यैव प्राकट्यात्
तेनैव तदुपपत्तिरिति सुकृत्या समाहितम् । ततः षष्ठे विरहांगीकारे श्रुतिविरोधमाशंक्य, श्रुतौ शरीर-
संधं धिन एव दुःखस्य निषेधो, न भगवद्विरहजन्यसेत्वेवं समाहितम् । ततः सप्तमे श्रुत्या, अष्टमे
च स्मृत्या तद्विद्वत्तम् । ततो नवमे सर्वासां रसावस्थानां सत्ता श्रीमोकुल एव विद्यत इति श्रुत्या
व्यवस्थापितम् । एवं पंचभिः सूत्रैः प्रमाणपूर्वकं रसावस्थासाधनेन पुष्टिमार्गस्य सर्वोत्कृष्टत्वं व्यव-
स्थापितम् । अतः पुष्टिमर्यादायामुपदेशेपि न कश्चिद् दोष इत्यर्थात् सूचितं भवति ॥ ३ ॥

ततश्चतुर्थे एकसूत्रे अविभागो चंचनादित्यधिकरणे प्रसंगात् पुष्टिमार्गीयस्य नित्य-
लीलारूपफलानुभवस्य नित्यत्वं मर्यादामार्गात् फलतो विशेषप्रतिपादनाय विचारितम् ॥ ४ ॥

ततः पञ्चमे एकसूत्रे तद्वोकोग्रज्वलनाधिकरणे मर्यादामार्गीयस्य जगत्पञ्चमये सद्यो
मुक्तिप्रकारो विचारितः । तदग्रिमे च अवसरसंगत्या मर्यादामार्गीयस्य जीवोत्क्रान्त्यनन्तरं क्रममुक्ति-
प्रकार उच्यते । तत्र साधारणस्यापि जीवस्य इंद्रियरूपाभिस्तेजोमात्राभिः सहैव येन केनचिद्द्वारेण
निर्गमनम्, तथापि यस्य साधनेन (परमात्मा तुष्टः,) स जीवस्तु एकशतनाडीषु या शताधिका
मूर्धन्या नाडी, तया ऊर्ध्वं ल 'क्त्वा' निष्क्रामति, साधनेन तुष्टो यो हृदयवर्ती परमात्मा तदनु-
महाद्विधासामर्थ्याच्च या भगवत्स्थितिपरंपरा, तया तस्यानुग्रहः, तेन मूर्धन्यनाड्या निष्क्रमणमि-
त्युक्तम् ॥ ५ ॥

ततः षष्ठे चतुःसूत्रे रश्म्यनुसार्यधिकरणे । तत्र प्रथमसूत्रे यः क्रमेण मोक्षाधि-
कारी रश्म्यनुसारी मूर्धन्यनाड्या निःसरति तस्यापि हृदयाग्रे प्रकाश इत्युक्तम् । ततो द्वितीये
तृतीये च रात्रिकृतोऽयनकृतो विशेषश्च नास्तीत्युक्तम् । ततश्चतुर्थे स्मृतौ धूममार्गस्याप्युक्तत्वात्
तत्र च रात्रिदक्षिणायनादीनामुक्तत्वादचिरादिमार्गे च ज्योतिरुत्तरायणादीनामुक्तत्वानुच्यमानस्य
कथं न विशेष इत्याशंक्य, विशेषो योगिन एव, गती च ते स्मार्ते, अतो न ज्ञानिनः, तेन ज्ञानिन
उत्क्रमणे सर्वोपि कालः समान इत्युक्तम् । एतस्य करणग्रामनिष्पत्तिस्तु यत्र प्रारब्धसमाप्तिस्तत्र
भूतेष्वेव भविष्यतीति ज्ञेयम् । उपक्रमे तथैवोक्तत्वादिति ॥ ६ ॥

एवमस्मिन् पादे पुष्टिमर्यादामार्गीययोर्ग्रियमाणावस्था विचारिता ॥

इति श्रीवह्मभाचार्यचरणदासस्य श्रीपीतांबररात्मजपुरुषोत्तमस्य कृतौ

वेदान्ताधिकरणमालायां चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

अथ तृतीयपादे क्रममुक्त्यधिकारिणो ब्रह्मविदोर्चिरादिमार्गेण गच्छतो व्यवस्थावसर-
प्राप्तोच्यते ।

तत्र प्रथमे चतुःसूत्रे अर्चिरादीत्यधिकरणे ज्ञानमार्गीयस्य भक्तस्य चेत्युभयोरर्चिरा-
दिमार्गेण गमनम्, उत सद्योमुक्तिरितिसंशये, यथा ज्ञानिनो नियमाभावस्तथा भक्तस्यापीति पूर्वपक्षे,
पंचाग्निविद्यायां ज्ञानमार्गीयाणामेवोपक्रांतत्वात्तेषामेव तेन मार्गेण गतिः, न तु भक्तस्यापीति निश्चीयते ।
ततस्त्रिभिः सूत्रैस्तन्मार्गपर्वनिर्धारः क्रियते । श्रुतिभेदेन पर्वभेदानामनेकधोक्तत्वात् मार्गभेदे
प्राप्ते देवयानस्य मार्गस्य श्रुत्यंतरे यदैक्यमुक्तं तद्विरोधसंभवात् । पर्वसु निर्धारितेषु तु यस्य यत्पर्व-
भोगो भावी तं प्रति तत् पर्व, अन्यं प्रत्यन्यत् । यथा महामार्गे नानाप्राप्तेषु सत्स्वपि कस्यचित्
कस्मिंश्चिद् ग्रामे अवांतरनिवासः, अन्यस्यान्यस्मिन् ग्रामे सः, तद्वत् । एवं पर्वभेदेऽप्युपपत्तौ ब्रह्म-
लोकगमनस्यैक एवार्चिरादिमार्गो देवयानाख्यः सिध्यतीति निर्णीतम् ॥ १ ॥

ततो द्वितीये त्रिसूत्रे आतिवाहिकाधिकरणे तेन मार्गेण कथं गच्छतीत्याकांक्षाया-
मवसरगर्भेण प्रसंगेन गमनप्रकारो निर्धार्यते । तत्र पर्वभूतविद्युलोकपर्यंतं विद्यासामर्थ्येनैव गच्छति ।
ततो विद्युलोके अमानवः पुरुषो ब्रह्मलोकगमयिता तत्रागत्य तं विद्युलोकस्य गतारं ब्रह्मलोकं प्रापय-
तीति श्रावितम् । एवं सति तेषां विद्युलोकमोगोस्ति ते वरुणादिलोकं गच्छन्ति । तत्र सः ब्रह्मलो-
कप्रापयिता आयाति न वेति संशये, तत्राप्यायाति, श्रुत्यंतरे प्रजापतिलोकानंतरमपि ब्रह्मलोकस्योक्त-
त्वात्, ब्रह्मलोकप्रापयितृणां पुरुषाणां च बहुत्वात्, यस्य यल्लोकभोगेन प्रारब्धसमाप्तिस्तं तत एव
लोकाद्ब्रह्म प्रापयतीति प्रथमसूत्रे निर्णीतम् । तेषां ब्रह्मलोकप्रापका ये पुरुषास्ते आतिवाहिकशब्दे-
नोच्यन्ते इत्यपि । ततो द्वितीये सूत्रे अपुनरावृत्तिश्रुत्या देवयानं पंधानं प्राप्तानां ब्रह्मवित्त्वात्तेषां
सद्योमुक्तिरेवोचितेति तेषामवांतरलोकमोगजनिका कामनैव कुतः । किंच, 'यत्कर्मभिर्यत्तपसे'ति भग-
वंद्वाक्ये मर्यादामक्तस्य या लोकांतरकामनोक्ता सापि कुतः । तेषां सद्योमुक्तेरेव प्रथमाधिकरणे निर्धा-
रादित्याशंक्य, केषांचित् ज्ञानिनां मर्यादामक्तानां व्यामोहितत्वात् सा । व्यामोहश्च लीलासिद्ध्यर्थः,
येऽवांतरलोकाः कृतास्तत्सृष्टिसार्थकत्वाय भगवतैव क्रियते । अतो नानुपपत्तिरित्युक्तम् । ततस्तृ-
तीयसूत्रे ये वरुणादिलोकं गतास्तेषां स्वत एव ब्रह्मप्राप्तिरस्तु । आतिवाहिकस्य विद्युलोकीयत्व-
श्रावणेन तेषु लोकेषु तदभावादित्याशंक्य, श्रुतावातिवाहिकस्य न विद्युलोकीयत्वमभिप्रेतम् । 'पुरु-
षोऽमानव एवे'ति श्रावणाद्ब्रह्मलोकीयत्वम् । वैद्युतत्वं तु तस्य विद्युलोकपर्यंतमागमनात् । अतो
लोकांतरादपि ब्रह्मलोकप्राप्तावातिवाहिकापेक्षास्तीत्युक्तम् । किंच, वाजसनेयके 'ब्रह्मलोकान् गमय-
ती'ति श्रावितम् । छंदोग्ये तु 'ब्रह्म गमयती'ति श्रावितम् । तेन मर्यादामार्गीयं भक्तं वैकुण्ठलोकान्
गमयति । ज्ञानमार्गीयं त्वक्षरब्रह्म गमयतीत्यपि तत्र निर्णीतम् । एवमेतेन गमनप्रकारो निर्णीतः ॥ २ ॥

ततस्तृतीये अष्टसूत्रे कार्यं चादरित्यधिकरणे पूर्वसूत्राधिकरणश्रुत्युक्तस्य प्राप्त्यस्य ब्रह्मणः किमधिकृतब्रह्मत्वम्, उत कार्यब्रह्मलोकत्वमिति संशये, प्रथमं पंचसूत्रैर्पञ्चादरितमुक्तम्, तत्राधिकृतस्य परब्रह्मणो व्यापकत्वादत्रोक्तं गमनं न संगच्छते तस्मात् । किंच, श्रुत्यंतरे 'ब्रह्मलोक' निति 'तेषु वसंती'ति च बहुत्वेन वासाधिकरणत्वेन च विशेषितत्वादपि तथा । तत्र ब्रह्मत्वव्यपदेशस्तु ब्रह्मसामीप्यात् । कल्पसमाप्तौ कार्यब्रह्मलोकस्य नाशे चतुर्मुखेन ब्रह्मणा सह तस्यापि चतुर्मुखवत् परब्रह्मप्राप्तेः श्रुतौ स्मृतौ चामिधानादपि ग्राप्यब्रह्मलोकोऽपर एव, न तु परब्रह्मेति पूर्वपक्षत्वेनोक्तम् । ततस्त्रिभिः सूत्रैर्जैमिनिमतं सिद्धांतत्वेनोक्तम् । तत्र प्रथमसूत्रे ब्रह्मशब्दस्य बृहत्त्वादिगुणविशिष्टत्वेन परस्मिन्नेव मुख्यवृत्तत्वात् गौण्याऽपरब्रह्मांगीकारो न युक्त इत्युक्तम् । ततो द्वितीये कौपीत-किश्रुतौ प्रजापतिलोकाद्ब्रह्मलोकस्य पार्थक्येनोक्तत्वात् छांदोग्ये अर्चिरादिमार्गप्राप्यत्वेन समाप्तौ 'ब्रह्म गमयती'त्युक्तत्वात् प्रजापतिलोकादन्यस्य कार्यब्रह्मलोकस्य कुत्राप्यश्रवणाद्रमनस्य प्रारब्धहेतुकत्वेन विलंब्यप्राप्तेः संभवाच्च न गमनादिश्रुतिस्मृतिविरोध इत्युक्तम् । ततस्तृतीये 'ब्रह्मविदाम्रोति पर'मिति श्रुतौ परप्राप्त्यया उक्ता सैवाग्रिमर्चा विधीयते । तस्यां च ब्रह्मणा सह सर्वकामभोगलक्षणा या प्रतिपत्तिरुच्यते, सा परेणैव सह । कुत्रापि श्रुतौ कार्यरूपे प्रतिपत्तेरनभिप्रेतत्वात् । अतो ब्रह्मशब्देन परब्रह्मैवोच्यत इति सिद्धांतितम् । एवमष्टभिः सूत्रैः गंतव्यब्रह्मस्वरूपं प्रसंगान्निरूपितम् ॥ ३ ॥

ततश्चतुर्थे एकसूत्रे अप्रतीकालंपनाधिकरणे पूर्वोक्तप्रकारेणातिवाहिकप्रापिता ब्रह्मप्राप्तिः किं सर्वेषामुपासकानाम्, उत केषांचिदेवेति संशये, अप्रतीकालंपनानेवातिवाहको नयतीति निश्चीयते । तत्र प्रतीकोपासका द्विधा । केचिदतस्मिन्स्वत्वेनोपासकाः, अन्यं तु तदंगेषु तत्त्वेनोपासकाः । तत्राधानानुपासनैष व्यंगा । 'योऽन्यथा संतमात्मान'मिति वाक्योक्तदोषप्रसंगात् । द्वितीयाणां तूपासनाव्यंगत्वाभावेपि 'यावन्मनसो गतं तत्रास्य कामचारो भवती'त्यादिश्रावणेन तत्कृतुन्याय-तत्तत्रैव पर्यवसानेन तेषां ब्रह्मप्राप्तेरनभिप्रेतत्वात् । पंचाग्निविद्यायास्तु अंगोपासनात्वेन प्रतीकत्वेपि वाचनिकत्वात् तेषां नयनम् । तस्मात् ये परब्रह्मोपासकास्तानेव नयतीति ज्ञानमार्गीया व्यवस्था । भक्तिमार्गीयस्तु निष्कामांगोपासनकर्ता भक्तः सन् भक्तिबलादेवातिवाहिकं विनैव स्वयं गच्छतीति तत्कृतुध्वेति सूत्रशेषेण निश्चीयत इत्युक्तम् । एवमत्र चतुर्भिरधिकरूपैः सप्रकारा गच्छद्ब्रह्मविद्वान्व-स्योक्ता । संगतिस्तत्रावसर एव ॥ ४ ॥

ततः पंचमे एकसूत्रे विशेषं च दर्शयतीत्यधिकरणे भक्तिमार्गीयाणां ज्ञानमार्गीयाणां चाविशेषेणैव ब्रह्मप्राप्तिः, उत गमने विशेषात् फलप्राप्तावपि कश्चिद्विशेषोस्तीति संदेहे, 'ब्रह्मविदाम्रोति पर'मिति यजुर्व्याख्यानरूपायां 'सत्यं ज्ञान'मित्यस्यामृचि ज्ञानमार्गीयस्य अक्षरप्राप्तिरेव, भक्तिमार्गीयस्य तु 'यमेवैष वृणुते' इति श्रुत्युक्तवरणेन भक्त्या हृदि अक्षरब्रह्मप्राप्तुर्भावात्तत्र स्थितेन पुरुषोत्तमेन सह भोग उच्यते । तत्र भक्तिमार्गः पुष्टिमर्यादाकेवलपुष्टिभेदेन द्विविधः । तत्राद्यस्य यथाधिकारं पुरुषोत्तमानुभवरूपो भोगः । द्वितीयस्य तु यथाधिकारं ब्रह्मणा सह सर्वकामा-शनरूप इति विशेषं श्रुतिर्दर्शयति । तस्माद् ब्रह्मप्राप्तावस्ति तयोर्विशेष इति प्रसंगमर्यादा पूर्वोक्त-संगत्यैव निर्णीतम् ॥ ५ ॥

इति श्रीबह्मभाचार्यचरणदासस्य श्रीपीतांबररात्मजपुरुषोत्तमस्य कृतौ
वेदान्ताधिकरणमालायां चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

ततश्चतुर्थे पादे पंचमिधिकरणैः प्राप्तफलस्य ब्रह्मविदो व्यवस्था वक्तव्या । तत्र ब्रह्मविदो भक्तिज्ञानमार्गभेदेन द्विविधाः । भक्तिमार्गीया अपि मर्यादापुष्टिकेवलपुष्टिभेदेन द्विविधाः । अवांतर-भेदास्त्वनेके । तत्र ज्ञानमार्गीयाः पुष्टिमर्यादामार्गीयाश्च प्रायशः क्रमेणैव मुच्यन्ते । अतिकृपया तु केचित् सद्योऽपि । पुष्टिमार्गीयास्तु सद्य एव । एवमेतेषु ब्रह्मवित्सु ज्ञानमार्गीया अक्षरोपासकत्वात्तत्रैव पर्यवसन्नाः सद्यः क्रमेण वा तमेव प्रविशन्ति । पुष्टिमर्यादामार्गीयास्तु सद्यः क्रमेण वा नित्यं ब्रह्मलोकं प्राप्नुवन्ति । तेषां लौकिक्यामेव गुहायामक्षरम् । तत्र स्थितं पुरुषोत्तमं चानुभूय पुरुषोत्तमस्वरूपे प्रविशन्तीत्येतावत्पूर्वपादादे सिद्धम् । ये पुनः क्रमेण नित्यं भगवल्लोकं प्राप्नुवन्ति, ते तत्रैव भगवंतं भिन्नमीश्वरत्वेनानुभवन्तो यथाधिकारं सेवोपयिकदेहं प्राप्नुवन्तीत्यर्थात् सिध्यति । तदपि तृतीयस्कंधे 'अथो विभूतिं भगवन्मायाविनस्ता'मिति कपिलदेववाक्यादवसीयते ।

अतःपरं पुष्टिमार्गीयस्य प्राप्तफलस्य 'सोऽश्नुते सर्वान् कामान्' इति श्रुत्युक्ता व्यवस्थावशिष्यते । सा विशेषदर्शनसूत्रे संक्षेपेण सिद्धास्मिन्पादे प्रपंच्यते ।

ततः संप्रत्याविर्भाव इति चतुःसूत्रे प्रथमाधिकरणे प्रथमसूत्रे भगवत्स्वरूपे लीनस्य पुष्टिमार्गीयस्य खलीलानुभावनार्थं भगवता बहिराविर्भावः क्रियते, अनुगृहीतत्वात् । स चाविर्भावो भगवत्स्वरूपपक्षेनैव लीलाधिकरणे भवति, न तु प्रपंच इति श्रुतिपलाटुक्तम् । ततो द्वितीये तस्यैवमाविर्भावोपि मुक्तत्वं नापैतीत्युक्तम् । ततस्तृतीये एवं फलदातुः परमात्मत्वमेवेत्युक्तम् । ततश्चतुर्थे 'सत्यं ज्ञान'मित्यस्या ऋचः 'ब्रह्मविदोऽतीत्यनेनैकवाक्यत्वं व्याख्यानव्याख्येयमावादस्ति, तस्मादयमेवार्थ इति निर्धारितम् ॥

ततो द्वितीये अष्टसूत्रे ब्राह्मेणेत्यधिकरणे येन देहेनायं जीवो लीलानुभवं करोति तादृशो देह उपोद्घातेनावसरेण वा विचारितः । तत्र प्रथमसूत्रे सच्चिदानंदात्मकेनैव देहेन ब्रह्मणा सह भोगान् भुङ्क्त इति स देहस्तादृशो ब्रह्मणा संपादित इति साधितम् । तत्प्रकरणे ब्रह्मात्मकानामेवाब्रह्मयादिविभूतीनामुपन्यासादिति जैमिनिमतकथनमुखेन तत्संपत्तिश्च प्रदर्शिता । ततो द्वितीयसूत्रे प्रज्ञानघनश्रुत्या केवलज्ञानात्मको ब्रह्मणो विग्रहो बोध्यते । अतस्तादृशेन सह भोगकर्त्रा ज्ञानात्मकेनैव भवितव्यम् । नचैवमानंदानुभवेन सर्वकामाशनबाधः शङ्कनीयः । भगवतः पूर्णानंदत्वात् तत्संयधेर्नैवानंदानुभवः सिद्धः । तस्माद्ब्रह्मं विनैव केवलस्वरूपेण भुङ्क्त इत्यौडलोमिमतमुक्तम् । ततस्तृतीये सूत्रे 'सत्यं ज्ञान'मित्यस्यामृचि गुहाया उक्तत्वात् तस्याश्च विग्रह एव संभवात् श्रुतौ विग्रहत्वेनैवोपन्यासः । ते च विग्रहा भगवद्ब्रह्मि पूर्वमेव वर्तते भगवद्धर्मरूपाः । तेषु कस्मिंश्चिदयं चिन्मात्र एवाविश्यामिमानं कृत्वा भगवदिच्छानुरूपलीलात्मकान् भोगान् भुङ्क्ते । तस्मान्न चिन्मात्रत्वस्य नित्यविग्रहवत्त्वस्य च विरोध इति मतद्वयं संगृह्य तादृशविग्रहेणैव भुङ्क्त इति स्वमतमुक्तम् । ततश्चतुर्थे सूत्रे तादृशदेहप्राप्तौ भक्ते भगवदनुग्रह एव हेतुरित्युक्तम् । तेन तादृशो भोगो न सर्वेषाम्, किंत्वसंतभगवदनुगृहीतानामेवेति वरणश्रुत्या सिध्यति । ततः पंचमसूत्रे अतो हेतोः भगवाननन्याधिपतिः । अनन्याश्च त एव ये साधनत्वेन (फलत्वेन) च भगवतं भवे जानन्ति । तस्मात्तदर्थमेव भगवतः संकल्प इत्युक्तम् । तेन तदेकतानतया तदाश्रयतया च ते सर्वदा तिष्ठन्तीति सिध्यति । ततः षष्ठे सूत्रे मुक्तस्य देहांतगीकारप्रतिशूळं वादरिमतामाह । 'यत्र हि द्वैतमिव भवती'त्यादिश्रुतिरमुक्तिदशायां द्वैतदर्शनमुक्त्वा 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवायम्'दित्यादिना मुक्तस्य द्वैतदर्शनं

निषेधति । तथा सति द्वितीयदर्शनाभावे कामभोगवर्तैव दूरेति तदाक्षेप्यो देहोपि दूरतरः । एतन्मते 'ब्रह्मविदामोति पर'मित्यादिश्रुतिः पूर्वकक्षाविश्रांता । ततः सप्तमे चादरिविरुद्धं जैमिनिमतमाह । जैमिनिस्तु मुक्तस्य देहसत्तां मन्यते । 'ब्रह्मविदामोती'ति श्रुतिः पूर्वकक्षाविश्रांतेत्यत्र मानाभावान्न चादरितं साधीयः । अनेन श्रुतिविरोधापत्तेः । श्रुतौ हि 'ब्रह्मविदामोती'त्यत्र ज्ञानस्य तत्प्राप्ति-साधनत्वमुच्यते, 'नायमात्मे'त्यत्र वरणैकप्राप्यत्वम् । अतः साधनबोधकश्रुत्योः परस्परविरोधः । 'सोश्रुत' इत्यादिना परप्राप्तिरूपन्यस्यते । 'ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येती'त्यत्र ब्रह्मणि जीवस्य लय उच्यते । अतः फलबोधकश्रुत्योर्विरोधः । एवं विरोधे सति तदभावाय गतिरवश्यं कल्पनीया । तत्र पुष्टि-मर्यादाभ्यां मार्गभेदस्य सिद्धत्वात् तत्तन्मार्गीयस्य तत्तदेव फलं परममिति व्यवस्थितविकल्प एव ज्यायानिति नैकतरादरणं युक्तमिति । ततोष्टमे भगवान् व्यासः स्वसिद्धांतमाह । लोके हि शरीरं भूतजन्यं भोगायतनं च दृष्टम् । मुक्तस्य तु शरीरतदभावावाक्षेपलभ्यौ न निवारयितुं शक्यौ । अतः शरीरमेव तादृशं कल्पनीयं येन श्रुत्यविरोधः । तत्र मूमविद्याया 'मात्मतः प्राण' इत्युपक्रम्य 'आत्मत एवेदं सर्व'मित्यन्तेन भगवत एव सकाशाद्भोगोपयोगिसर्वसामग्रीश्रावणान्मुक्तस्य शरीरं न भूतजन्यम्, तस्मादशरीरम् । तत्रैव 'आत्मरतिरात्मक्रीड आत्ममिथुन आत्मानन्द' इति श्रावणात्तच्छरीरं भोगा-यतनम् । तस्माच्छरीरमपि । एवमुभयविषयत्व आश्रिते श्रुतीनां न कश्चिद्विरोधः ॥

ततस्तृतीये द्विसूत्रे तत्त्वभावाधिकरणे गुणोपसंहारपादोक्तं निर्दोषपूर्णगुणं भगवत्स्वरूपमेव फलमिति विचारितम् । तत्र पूर्वसूत्रे दोषरूपाणामञ्जत्वादीनां भगवति या प्रतीतिः, सा प्रांता, स्वमवधारणाभावेपि प्रतीयते । तस्माद् ब्रह्म निर्दोषमित्युक्तम् । ततो द्वितीये सूत्रे याः पौण्ड्रादयो-वस्थाः, ये च गुणास्ते सर्वे संत एव मायापसारणाद्भक्तानां प्रतीयन्ते । तस्माद् ब्रह्मानंतगुणपूर्णमव-तारेपीत्युक्तम् । तथा चावसर एव संगतिरित्यर्थः ॥ ३ ॥

ततश्चतुर्थे द्विसूत्रे प्रदीपचदित्यधिकरणे फलानुभवोपकरणं प्रकृतत्वाद्विचार्यते । पूर्वा-धिकरणयोः फलप्राप्त्युपकरणस्य फलस्वरूपस्य च विचारितत्वात् । अतोवसरोत्र संगतिः । तत्र प्रथ-मसूत्रे मुक्तस्य भगवत्कृपयाभिव्यक्ताभ्यां जैवज्ञानक्रियाभ्यां योगेपि न ताभ्यां भगवता सह काम-भोगकरणसमर्थो भवति, किंतु यथा प्राचीनः प्रकृष्टो दीपः स्नेहयुक्तावामर्वाचीनायां वर्त्या प्रविष्टां समानकार्यक्षमां करोति, तथा भगवानपि स्वदत्ते मुक्तदेहे जीवेन सह प्रविष्टस्तं देहं स्वभोगरूपकार्य-क्षमं करोति । यतो 'मर्ता स'न्निति भर्तृसुत्कारंभमंत्रे भगवतः क्रीडार्थं बहुधा आवेश उक्तः । तेनैवं ज्ञायते क्रीडोपयोगिभगवदवेश एव फलानुभवोपकरणमिति । ततो द्वितीयसूत्रे अस्थूलादिश्रुतेः सर्वकामभोगश्रुतेश्च यो विरोधः स सुपुष्टिमोक्षमेदेन भगवदाविर्भावप्रकारभेदात् परिहृतः ॥

ततः पंचमे पदसूत्रे जगद्व्यापाराधिकरणे भोगप्रकारो विचारितः । तत्र प्रथमसूत्रे 'सोश्रुते सर्वान् कामा'निति श्रुतिर्मुक्तिप्रकरणस्या । तस्मात्तत्र न जगत्संबंधः । किंच, भगवल्लीला कालमायायतीता । तेन प्राकृतं जगत् ततो दूरतरमिति न तत्संबंधः । अतो लौकिकव्यापारहित-मेव मुक्तस्य भोगकरणमित्युक्तम् । ततो द्वितीयसूत्रे 'सर्वं हि पश्यः पश्यती'तिश्रुत्युक्तप्रत्यक्षोप-देशेन तस्य जगद्व्यापारसाहित्यमाशङ्क्य, श्रुतौ सर्वपदेन न जगदुच्यते, किंतु लीलास्याः पदार्था एवोच्यन्ते । तेषामेव दर्शनम् । अतो न श्रुतिविरोधः । किंच, पूर्वोक्तश्रुत्यन्तरं 'स एकधा भवती'ति भक्तस्य नानारूपबोधिकाश्रुतिः पठ्यते । तेन नानारूपैर्नानालीलां भगवदनुभावितामनुभवतीति न

लीलानामनित्यत्वम्, नापि काचिदन्यानुपपत्तिरित्युक्तम् । ततस्तृतीये सूत्रे 'आयास' इत्यागम-
नभविष्यत्वबोधकभगवद्वाक्याल्लीलानां भक्तरूपाणां चानित्यत्वमाशङ्क्य, भगवल्लीला प्राकृतविलक्षणा
भगवदिच्छयैवोपपद्यमाना न कुतर्कैरन्यथा भाव्या, किंतु श्रुत्या नित्यत्वेनोक्तत्वादलौकिकानुसरण-
मेव कर्तव्यमित्युक्तम् । ततश्चतुर्थसूत्रे अस्मिन् सूत्रे कुतर्केणान्यथाभावनं न कर्तव्यमिति यदुक्तं
तदेव श्रुतिप्रत्यक्षाभ्यां साधितम् । ततः पंचमसूत्रे जीवस्य भोगमात्र एव भगवत्साम्यम्, न तु
सर्वेयेति 'न तत्समश्चाम्यधिकश्च दृश्यते' इतिश्रुतेर्न विरोध इत्युक्तम् । एवमत्र पंचसूत्र्या भगवतः
परमफलत्वमर्थादुक्तं भवति । ततः षष्ठे ईदृशं परमफलं प्राप्य भक्तानां ज्ञानिनां चावृत्तिर्नास्ति । तत्र
प्रमाणं च शब्दः श्रुतिरूपः स्मृतिरूपश्चेत्युक्तम् । एवं पङ्क्तिः सूत्रैर्फलभोगप्रकारो विचारितः ॥ ५ ॥

वेदांतीयन्यायमालामणुभाष्यानुसारिणीम् । सौकर्यायार्थबोधस्य चकार पुरुषोत्तमः ॥ १ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यचरणदासस्य श्रीपीतांबररात्मजपुरुषोत्तमस्य कृतौ

वेदान्ताधिकरणमालायां चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

चतुर्थाध्यायः समाप्तः ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।
श्रीगोपीजनचक्षुषाय नमः ।
श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

श्रीमद्ब्रह्मसूत्राणुभाष्यम् ।

भाष्यप्रकाश-रश्मि-परिवृंहितम् ।

अथ प्रथमोऽध्यायः ।

चतुर्थः पादः ।

आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेदर्शयति
च ॥ १ ॥ (११४१)

एवं सर्वेषां वेदान्तानां ब्रह्मपरत्वे निर्णीते, केचिद् वेदार्थाज्ञानात् कश्चिद्
वेदभागे कापिलमतानुसारिपददर्शनेन तस्यापि वेदमूलकत्वं वदन्ति । तन्निराकर-

भाष्यप्रकाशः ।

आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेदर्शयति च ॥ १ ॥
अतीतेषु पादेषु प्रथमेऽतिव्याप्तिजनकशब्दकृतसंदेहवारणाय कार्यनिरूपकाणि वाक्यानि विचार्य,
द्वितीयतृतीययोश्च यथापयं जीवजडरूपार्थकृततत्संदेहवारणायान्तर्याम्युपासरूपनिरूपकाणि च
वाक्यानि विचार्य सर्वेषां वेदान्तानां साक्षात् परंपरया च ब्रह्मणि समन्वयः प्रतिपादितः । स
तदा दृढीभवति यदा श्रौतत्वेनाभिमान्यमानस्य मतान्तरस्य श्रौतत्वा निराक्रियते । अतस्तदर्थं
चतुर्थे पादे जीवजडसमुदायात्मकार्यनिरूपकतया मतान्तरश्रौतताभ्रमजनकानि प्रकीर्णानि
वाक्यानि विचार्यन्त इत्युपोद्घातबोधनाय पूर्वपादत्रयसिद्धमर्थमनुवदन्त एतत्पादार्थमाहुः
एवमित्यादि । तथा च तन्निराकरणं प्रयोजनं, तादृशवाक्यविचारार्थं इत्यर्थः । नन्वेदस्यत्वाद्य-

रश्मिः ।

आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेदर्शयति च ॥ १ ॥
परंपरयेति जीवमुख्यप्राणलिङ्गादित्यत्र जीवमुख्यप्राणप्रतिपादकवेदान्तानां परंपरया समन्वयः ।
उपोद्घात इति । तथाच प्रकृतः स च वेदान्तानां समन्वयः तत्सिद्ध्यर्थं चिन्तां मतान्तरनिराकरण-
चिन्तामुपोद्घातं शुभा विदुरिति । ननु सांख्यमतनिराकरणमाकस्मिकमिति चेन्न, पदसु शास्त्रेषु
वेदवेदान्तयोरङ्गाङ्गिभावः परस्परं, स आरम्भ एव विचारितः । अधुना तृतीयशास्त्रस्य विचारः
प्राप्तावसरः क्रियत इति योगः प्रत्युक्त एव । द्वितीयेऽध्याये पञ्चरात्रविचारः शाश्वतमतदूषणं
'येष्वन्यदेवता भक्ताः' इत्यादिना गीतायां स्पष्टमेव । नास्ति कादिमतानि दृश्यत्वेन पुराणप्रसिद्धानि
द्वितीये द्वितीयपादे प्रतिवक्तव्यानीति ज्ञेयम् । तादृशेति प्रकीर्णकवाक्यविचारः प्रकीर्णकत्वं
कापिलमतश्रौतताभ्रमजनकत्वं कश्चिद्देवभागे कापिलमतेत्यादिभाष्यात् । समन्वयानुकूलः मतान्तर-
श्रौतताभ्रमजनकवाक्यविचारः इत्यत्र विचारपदं तादृशसमन्वये लाक्षणिकं वा । समन्वयस्तत्त्वप्यार्यः ।

णाय चतुर्थः पाद आरभ्यते । तत्र, ईक्षतेर्नाशन्दमिति सांख्यमतमशब्दत्वादिति निवारितम् । चेदेन प्रतिपादितमिति तत्राशङ्कते । आनुमानिकमप्येकेषाम् ।

एकेषां शाखिनां शाखासु सांख्यपरिकल्पितप्रकृत्यादि श्रूयते ।

‘इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः ।

मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान् परः ॥

भाष्यप्रकाशः ।

धिकरणे एतादृशमपि वाक्यं विचारितमेवेति, किमनेन विचारेणेत्याशङ्कां समादधानाः सूत्रांश-
मवतारयन्ति तत्र ईक्षतेरित्यादि । तथाच यद्यपि तद्वाक्यं विचारितं, तथापि तन्मतस्य सर्वथा
अश्रौतत्वमेवेति नोपपादितमतो विचार इत्यर्थः । एतेनास्य पादस्य, ईक्षतिसमन्वयस्यप्रपञ्च-
रूपत्वं बोधितम् । नन्वत्र प्रकृतिनिराकरणमेवास्तु । मतस्य श्रौततानिराकरणे किं गमकमित्या,
काह्यापामानुमानिकपदमेव गमकमित्याशयेन व्याकुर्वन्ति एकेषामित्यादि । तथा च पूर्वग्रन्थे-
‘कामाद्य नालुमानापेक्षा,’ ‘नानुमानमतच्छब्दात्’ इत्यादौ केवलानुमानपदादत्र च संबन्धितदि-
शान्तानुमानिकपदात् सांख्यप्रवचनीये, ‘संघातपरार्थत्वात् पुरुषस्य’ इति सूत्रेऽनुमानेन प्रकृतिसं-
बन्धित्वेन सिद्धः पुरुषोऽपि संग्राह्यत्वेन गम्यते । तयोश्च निराकरणे तन्मतमेव निराकृतं भवतीति
सौत्रं पदमेव गमकमित्यर्थः । केषां शाखापामित्याकाह्यायां विषयवाक्यमुदाहरन्ति इन्द्रियेभ्य

रश्मिः ।

एतादृशमिति ‘अथ परा यथा तदक्षरमधिगम्यते यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुःश्रोत्रम्’
इत्यादिवाक्यं मायाप्रकृत्यविधावादानां श्रौतताग्रमजनकम् । अवतारयन्तीति इदमुपलक्षणं तन्मतं
पूर्वपक्षे निक्षेपुं शंकराचार्यमतेनावतारयन्ति स्म विचारितमिति । नन्वीक्षत्यधिकरणे तु शब्दा-
प्रतिपाद्यं न भवति ईक्षतेः श्रावणादित्युक्तं न प्रकृतिनिवारिता शंकरभाष्ये तु निवारितेति चेन्न ।
प्रकृतिनिराकरणं सूचितार्थत्वेनाङ्गीकृत्य विचारितप्रायमित्यर्थः । नोपपादितमिति सूचितार्थपक्षे ।
एतेनेति सूचितार्थाङ्गीकारेण ‘सर्वेषामेव शब्दानां व्यञ्जकत्वमपीष्यते’ इति । बोधितमिति व्यञ्जनया
बोधितं सूचितमिति यावत् । तथा चायं भाष्यार्थः । तत्रेति शंकरमतेस्माकं सूचितार्थपक्षे ।
इतीति इत्येवं तयोः पक्षयोरशङ्कत इत्यर्थः । ननु शंकरमतपूर्वपक्षस्य पूर्वपक्षकरणे किं फलमिति
चेन्न सिद्धान्तस्य पूर्वपक्षतुल्यत्वात् । तथा च शंकरभाष्यमेतत्सूत्रसमाप्तौ । तदेवं पूर्वापरालोचनायां
शास्त्रत्र परपरिकल्पितस्य प्रधानस्यावकाश इति । परपरिकल्पितस्येति प्रधानविशेषणान्मायाङ्गीकार-
ध्वननात् । पूर्वग्रन्थ इति आनन्दमयाधिकरणे धुम्बाद्यायतनाधिकरणे च । संबन्धीति अनुमानेन
संयद्ध्यत इत्यानुमानिकं ‘शेषे’ इति ठक् । इति सूत्रे प्रथमाध्यायस्ये । अनुमानेनेति । ननु
आनुमानिकेनेति वक्तव्ये अनुमानपदं कुतः इति चेन्न । अनुमानेन प्रकृत्या सिद्धः पुरुषः
संग्राह्यत्वेन काठके गम्यते । प्रकृतिसंबन्धित्वेन संग्रातपरार्थत्वेन सिद्धः पुरुषः संग्राह्यत्वेन गम्यते
इत्यपि पदार्थात् । तथा च सूत्राणि ‘सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृतिः प्रकृतेर्महान् महतोद्दे-
कारात्पञ्चतन्मात्राणि उभयमिन्द्रियं स्थूलभूतानि पुरुष इति पञ्चविंशतिगुणाः’ ‘स्थूलात्पञ्चतन्मात्रस्य’
‘वाद्याम्यन्तराभ्यां तैरहंकारस्य’ ‘तैरान्तःकरणस्य’ ‘ततः प्रकृतेः’ ‘संघातपरार्थत्वात्पुरुषस्य’ ‘तयो-
रिति प्रकृतिपुरुषयोः । इन्द्रियेभ्य इत्यादीति तथा च काठकपदाद्युर्वेदे चरकानाम द्वादशविधा

महतः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः ।

पुरुषान्न परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः' ॥ इति काठके श्रूयते ।

तत्र बुद्धेरात्मा अहंकारः । ततो महान् महत्तत्त्वम् । ततोऽव्यक्तं प्रकृतिः । ततः पुरुष इति । न हाहंकारादयः पदार्था ब्रह्मवादे संभवन्ति । तस्मादेवंजातीय-केषु तन्मतपदार्थानां श्रवणान्मायाप्रकृत्यविद्यावादा अपि श्रौता इति चेन्न ।

भाष्यप्रकाशः ।

इत्यादि । कात्र प्रकृत्यादीत्यतो व्याकुर्वन्ति तत्र बुद्धेरित्यादि । बुद्धेरात्मा अहंकार इति । पर इत्यनुपपद्यते । बुद्धेः सकाशादात्मा । 'सर्वात्मनोऽन्तःकरणं गिरित्रम्' इत्यन्तःकरणत्वेन सिद्धस्य गिरित्रस्य, 'चन्द्रो मनो यस्य द्युर्गक आत्मा अहं समुद्रो जठरं भुजेन्द्रः' इति स्वस्मिन्मा-त्मपदप्रयोगादात्माऽहंकारः पर इत्यर्थः । शेषं स्फुटम् । तथा चैवमत्र सांख्यमतप्रत्यभिज्ञानात् तन्मतं श्रौतमिति तदाहुः नहीत्यादि । अपिशब्दार्थमाहुः तस्मादित्यादि । एवंजातीयके-ष्विति । वक्ष्यमाणेष्वजादिवाक्येषु । मायाप्रकृत्यविद्यावादा इति । मायां तु प्रकृतिं विद्यात्, पञ्चाशब्देदां पञ्चपर्वामधीम' इत्यादिवाक्येष्वभिमत्यमानाः । एवं पूर्वपक्षांशमनूय तद्वृत्तं रश्मिः ।

भवन्ति चरकाद्वरका कठाः प्रान्यैकठाः कपिष्ठलकंठाश्चारायैषीयाः वार्तन्तव्याः श्वेताः अश्वतराः औपमन्यवः पीता ऐरिन्यैः मैत्रार्यैषीयाश्चेति । श्वेताश्वतरोपनिषदिति प्रसिद्ध्याकारो न वाचनीयः यथालिखितपाठक इति हि भाष्ये पाठकाधमेषु गणनात् । अतो द्वादश । यद्वा चरका इत्युच्यते अमे द्वादशविधेयानि । तथा चायं भाष्यार्थः । एकेषां मुख्येभ्यः सामान्यशास्त्रिभ्योऽन्येषां यजुर्वेदशास्त्रिणां शाखासु चरकादिनाग्नीषु यद्वा एकेषां चरकानां केवलानां शास्त्रिणां शाखासु हरेकादिषु इति । कठशाखायामित्यर्थः । कात्रेति अत्र श्रुतिषु सांख्यसिद्धप्रकृत्यादि केति प्रश्नः । सांख्य-सूत्राण्युक्तान्येव । आत्मपदसाहंकारवाचकत्वं बुद्धेः परत्वं च व्युत्पादयन्ति बुद्धेरिति । सर्वात्मनः पुरुषस्य । इदं द्वितीयस्कन्धेति । अन्तःकरणत्वेनेत्यसाहंकारत्वेनेत्यर्थः । चन्द्रो मनः । इदमुत्तरार्धं त्रिपष्टितमेध्याये शिवस्तुतावस्ति । अहं श्रीशिवः अहंकारः । आत्मेत्यात्मपदमहंकारवाचकम् । बुद्धेः परत्वमीश्वरस्य स्पष्टम् ।

'यश्च सूदतमो लोके यश्च बुद्धेः परं गतः ।

तातुमौ सुखमेधेते किञ्चित्यन्तरितो जनः' ॥

इति । भुजा इन्द्रः । स्वस्मिन्निति श्रीकर्पादिनि अहंकारे तथाच गिरित्रसाहंकारस्य चन्द्रो मन इत्याद्युक्तीत्या वाचकं यदात्मपदं तस्य प्रयोगात् कस्मिन्नित्यतः स्वस्मिन्नहंकाररूपे श्रीशिवे इति फक्तिकान्वयः । चैत्रस्य गुरुकुलमित्यस्यैकदेशान्वयः । सांख्येति तदिदं सांख्यमतं श्रुताविति सांख्यमतप्रत्यभिज्ञानम् । ननु वैदिकशब्दानां मित्रत्वात्कथं श्रौतमिति चेन्न परमत ऐक्यात् अपीति मायाविद्यासमुच्चये रूपम् । ननु मायावादः शांकराणां प्रकृतिवादो निरीश्वरसांख्यानं अविद्यावादः सैपाऽविद्या जगत्सर्वमिति श्रीनृसिंहतापिनीयश्रुतेः तापिनीयशास्त्रिणामनिर्णयकर्तृणामिति त्रयाणां भेद उक्तो भाष्ये तेषामेकं पूर्वपक्ष इति प्रमाणपूर्वकं तं पक्षमाहुः मायां त्विति । पञ्च-पर्वविद्या तासामेदान्वयः आदिनाज्जादिवाक्यानि । श्रौता इति समस्ता अभेदान्वयान् नामभेदेन प्रवृत्ताः व्यस्ता । अभीति अभिमत्यन्ते ये वादास्तेभिमत्यमानाः 'लटः श्रुतशानचौ' 'आने मुक्' ।

शब्दसाम्यमात्रेण न तन्मतं सिद्ध्यति ।

‘संदिग्धानां पदार्थानां पौर्वापर्येण निर्णयः ।

न तु संदिग्धवाक्येन सर्वव्याकुलतोचिता’ ॥

अत्र हि पूर्वम् ।

‘आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु ।

बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च ॥

इन्द्रियाणि हयानाहुर्विपयस्तेषु गोचरान् ।

आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तृत्याहुर्मनीषिणः’ ॥

तदनु चत्वारि वाक्यानि । ‘यस्त्वविज्ञानवान्’ इत्यादि । तदनु ‘इन्द्रियेभ्यः

भाष्यप्रकाशः ।

हेतुमवतारयितुं निषेधं व्याकुर्वन्ति शब्देत्यादि । तन्मतमिति । अहंकारमहत्तत्त्वप्रकृतिपुरुषाणां
सुत्तरोच्चरं परत्वबोधकं सांख्यमतं कुतो न सिद्ध्यतीत्यतः कारिकया तद्वेतुमाहुः संदि-
ग्धेत्यादि । पौर्वापर्येणेति पूर्वापरसंदर्भेण । संदिग्धा द्वास्मिन् वाक्ये पदवाच्या अर्थाः । पदानि
वाक्यावयवभूतानि, वाक्यं च महावाक्यस्य । अतो महावाक्यानुरोधेन तदर्थो निर्णयः । न तु
संदिग्धपदवदितवाक्येनावयवविभूतस्य महावाक्यस्य व्याकुलता युक्ता । तथा च तद्व्याकुलीभावा-
देतन्मतं न सिद्ध्यतीत्यर्थः । तदेतद् व्युत्पादयन्ति अत्र हीत्यादि । अत्रेति प्रकरणे । हिहेतौ ।
चत्वारितीति । विज्ञानसारथिवाक्यस्य कचिदिन्द्रियेभ्यः परा इत्याद्यनन्तरं दर्शनाच्चत्वारि, विज्ञान-
रथिनः ।

ननु ‘कर्तरि कृत्’ इति चेन्न घनादौ कर्तरि कृदित्यस्याप्रवृत्तिवदब्राह्मणप्रवृत्तेरिति वैयाकरणमूणसारे
सिद्धान्तनिर्णय उक्तत्वात् । निषेधमिति सौत्रनकारार्थम् । महेति अवयवभूतम् । व्याकुलतेति
उक्तशरीररूपकविन्यस्तद्वितीतिपरित्यागेन सूक्ष्मदर्शनपरित्यागेन च स्थूलदृष्ट्या शब्दपीडा युक्तैत्यर्थः ।
हिरिति । परा इतीति हेतोः इत्यग्रेन्वयः । चत्वारितीति ।

‘यस्त्वविज्ञानवान् भवत्ययुक्तेन मनसा सदा ।

तसेन्द्रियाण्यवश्यानि दुष्टाश्वा इव सारथेः’ ॥

‘यस्तु विज्ञानवान् भवति युक्तेन मनसा सदा ।

तसेन्द्रियाणि वश्यानि सदश्वा इव सारथेः’ ॥

‘यस्त्वविज्ञानवान् भवत्यमनस्कः सदाऽशुचिः ।

न स तत्पदमाप्नोति संसारं चाधिगच्छति’ ॥

‘यस्तु विज्ञानवान् भवति समनस्कः सदा शुचिः ।

स तु तत्पदमाप्नोति यस्माद्भूयो न जायते’ ॥

इति चत्वारि । वदतीति सूत्रे व्यासो वदति । भाष्ये । पूर्व्वेति आत्मानं रथिनमित्यादि-
संषद्धः । एवकारेण सांख्यमतव्यवच्छेदः । तमिति पूर्व्वसंबन्धार्थम् । प्रकृते । ननु प्रथममुद्योधिण्यां
काव्यवद्रूपकनिरूपणे स्पष्टेयं भवति यद्यपि तथापि भागवते तथाकथनमनुचितं सर्ववेदसारोद्धार-
त्वात् । रूपकादिकं तु बुद्धिपरिकल्पितमिति रूपककरणं भाष्ये कुतः इति चेन्न ईश्वरवद्देवोपि कर्तु-
मकर्तुमन्ययमितुं समर्थ इति ज्ञापनाय कचिद्रूपककरणात् ‘अत एव च नित्यत्वम्’ इति व्याससूत्रात्

पराः' इति । तत्र पूर्वसंबन्ध एवार्थ उचितस्तमाह शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेः । शरीरेण रूप्यन्ते ये शरीरेन्द्रियादयस्ते विन्यस्ता यत्र रूपकभावेन रथादिषु तेषां मेवात्र गृहीतिर्ग्रहणम् । अन्यथा प्रकृतहानामप्रकृतपरिग्रहापत्तिः ।

जीवप्रकरणं ह्येतन्मुक्त्युपायोऽस्य रूप्यते ।

योग्यं शरीरमारुह्य गच्छेदिति हरेः पदम् ॥

तत्र जीवस्य ब्रह्मप्राप्तौ मुख्यं साधनं शरीरम् । स रथः । सर्वसामग्री-सहिताऽपराधीनयानत्वात् । रथस्तु हयाधीनः । हयाश्च खनुद्धधीनाः । सा च

भाष्यप्रकाशः ।

सारथिवाक्यार्थस्त्वग्रे कारिकया वक्तव्यः । एवं संदर्भे यत् सिद्धं तद्वस्तु हेतुं वदतीत्याहुः तत्रेत्यादि । तत्रेति इन्द्रियेभ्य इति धाक्ये । विष्णुधर्मोचारे तृतीयकाण्डे । 'उपमानेन तुल्यत्वमुपमेयस्य रूपकम्' इति रूपकलक्षणाद् रूप्यते यत् तद्वपमिति कर्मणि घञि कृते, 'इवे प्रतिकृतौ' इति कनि च कृते रूपकमित्यलंकारनाम सिद्ध्यतीत्यभिसंधाय हेतुं व्याकुर्वन्ति शरीरेणेत्यादि । स्वस्य स्वज्ञापकत्वेऽपि दोषामावाच्छरीरेण रूप्यन्ते ये शरीरेन्द्रियादयस्ते यत्र रश्मिः ।

यदेदं समाधानम् 'काव्यादीनामसत्यत्वान्नोपयोगः कथंचन' इत्यनुपयोगाद्धर्मवाचकलुप्तोपमा रूपकमत्र न काव्योक्तमिति तदाहुः विष्णुधर्मेति । उपमीयतेऽनेन करणे ल्युट् । उपमानम् । उपमातुमर्हमुपमेयम् 'हंसीव कृष्ण ते कीर्तिः स्वर्गज्ञामवगाहते' इत्यत्र हंसी उपमानं तद्वाचकं 'इव' पदम् । कीर्तिरुपमेयं उपमानेन तुल्यत्वं स्वर्गज्ञावगाहनं उपमानोपमेयसाधारणधर्मः इयं पूर्णोपमा 'कर्पूरन्ती द्योर्मम' इति धर्मवाचकलुप्तोपमा कर्पूरमिवाचरन्तीत्यर्थे विहितस्व-कर्पूरवदानन्दआत्मकाचारार्थस्य किंप्र इवशब्देन सह लोपात् धर्मलोपस्त्वैच्छिकः द्योरोपानन्दात्मकतया कर्पूरन्तीति तदुपादानस्यापि संभवात् तथा चोपमेयसंबन्धिरूपकमिति भावः । अत्र शरीरेन्द्रियादयः उपमेयाः रथादीन्युपमानानि । घञीति कर्मणि घञि दीर्घत्वम् । रूप रूपकरणे शुरादिरिति । यद्वा रुशब्दः रुयते स्तुयते रूपं खण्डयित्वेति सूत्रेण प्रत्ययो दीर्घश्च निपातितः । ननु भाष्ये स्वार्थे कप्रत्ययो वक्ष्यते अत्रेवार्थे कृत उच्यते तत्राहुः अलमिति । अत्र भाष्ये शरीरेण पदेन रुयन्तेऽस्य परोक्षवादः रूप्यन्ते शब्द्यन्ते शरीरेन्द्रियादयः । ननु विषयाः कथं शरीरेण शब्द्यन्ते सत्यम् । जीवप्रकरणे मोक्षे निरूपणीये विषयाणां ब्रह्मत्वात् । 'सर्वेषां ब्रह्मता ततः' इति सिद्धान्तरहस्यात् तथा चाल्पपद-शक्तिर्विषयेषु । शरीरेन्द्रियादयः इत्यत्रादिपदेनानिन्द्रियं मनो वा आत्मन उपलक्षकम् । यद्वा सर्वे सर्वार्थवाचका इति शरीरस्य सर्ववाचकत्वेन शरीरेन्द्रियात्मवाचकत्वं यद्यपि तथापि अन्यावाचकत्वं दोषः स्यात् तद्वारणायात्मोपनिषदा शरीरस्यात्मत्वेन ग्रहणमिति शरीरेण त्रिविधात्मनापदेन रूप्यन्ते शब्द्यन्ते शरीरादयः शरीरद्वयात्मानः रथादिष्विति भाष्यात् । यत्रैवस्यार्थमाहुः रूपकेति रूपपदस्यले स्वार्थे कप्रत्ययेन सूच्यतेऽयमर्थः । तेषामिति रथादीनाम् । एतावतो हेतोः श्रुतौ सूत्रेण सांख्यमत-निराकरणाय प्रयुक्तेन विशेषणादिकृत्यमतिदुरुहम् । प्रकृते । एतदाहुः स्वस्येति । स्वस्य शरीरपदस्य स्वेषां प्रतिपाद्यत्वेन स्वीयानामर्थानां शरीरेन्द्रियादीनां ज्ञापकत्वेऽवबोधकत्वे अपिरेवकारार्थे अवबोधकत्वं एवपदजन्यपदार्थोपस्थितिरुक्ता । दोषः सर्वार्थवाचकत्वं तस्यामावात् । शरीरेण

प्रग्रहाधीना । स च सारथ्यधीनः । स च खबुद्धधीनः । सा च मार्गाधीना । स

भाष्यप्रकाशः ।

वाक्ये रथादिषु रूपकभावेन अलंकारबोधितप्रतिकृतिभावेन विन्यस्ताः स्थापितास्तेषां सर्वेषां रथादिप्रतिकृतिभूतानामेवात्र गृहीतिर्ग्रहणम् । अतः शरीररूपा रूपकविन्यस्ताः । शरीररूपक-विन्यस्ताः । रूपकविन्यस्तानां व्यावर्तकं शरीररूपत्वमित्युपसर्जनत्वात् तस्य पूर्वनिपातः । शाकपार्थिवादेराकृतिगणत्वाद् रूपपदलोपश्च । अतः शरीररूपकविन्यस्तानां गृहीतिर्ग्रहणं शरीर-रूपकविन्यस्तगृहीतिस्तस्मादित्यर्थः । तथा च स्यात् सांख्यमतापत्तिर्यद्यहंकारादीनां पदार्थानां तत्त्वेन गृहीतिः स्यात् सा तु नास्ति । यतः शरीरेण ये रूप्यन्ते शरीरेन्द्रियादयस्ते विन्यस्ता यत्र

रश्मिः ।

शरीरपदेन रूप्यन्ते रुयन्ते रश्मिदे परोक्षत्वाद् । शब्दन्ते शब्दव्यापारोभिषा तद्विषयीक्रियन्ते ये शरीरेन्द्रियादयः । ननु काव्यनिपेधेन रूपकस्य ।

‘विषयभेदताद्रूप्यरत्नं विषयस्य यत् ।

रूपकं तु त्रिधाधिक्यन्यूनत्वानुभयोक्तिभिः ॥

अयं हि धूर्जटिः साक्षात्तेन दग्धाः पुरः क्षणात् ।

अयमास्ते विना शंभुस्तार्तीयिकं विलोचनम् ॥

शंभुर्विश्वमवलम्ब्य स्त्रीकृत्य समदृष्टिताम् ।

अस्या मुखेन्दुना लब्धे नेत्रानन्दे किमिन्दुना ॥

साध्वीयमपरा लक्ष्मीरसुधासागरोदिता ।

अयं कलङ्किनश्चन्द्रान्मुखचन्द्रोतिरिच्यते’ ॥

विषय्युपमानभूतं पद्मादि विषयस्तु उपमेयं वर्णनीयं मुखादि । रूपकं द्विविधमभेदरूपकं ताद्रूप्यरूपकं च । अयं हीति सार्धेनाभेदरूपकाणि । अस्या मुखेन्दुनेति सार्धेन ताद्रूप्यरूप-काणि आधिक्यन्यूनत्वानुभयोक्त्युद्देशक्रमप्रतिलोभ्येनोदाहृतानीत्येवंरूपस्य विवक्षां वारयितुमाहुः अलंकारेति अलंकारबोधितस्य सद्यश्भावेन धर्मवाचकलुप्तोपमात्वेन रूपकस्य विन्यस्ताः विशेषेण नितरामस्ताः प्रेरिताः स्थापिताः शरीरेन्द्रियादयः स्वामेदसंबन्धेनान्यत्र गतिनिवृत्तियुक्ताः कृताः भवन्ति त इत्यन्वयः । एतेन तेषामिति भाष्यपदं व्याकृतम् । कीदृशमित्यत आहुः प्रतिकृतयः सद्यशः भूतानि शरीरेन्द्रियादीनि येषां तेषां रथादीनां तथा च रथादयश्च ते प्रतिकृतिभूता रथादिप्रतिकृतिभूतास्तेषां रथादिप्रतिकृतिभूतानां तेषामिति रथादीनाम् । समासमाहुः अत इति उक्तकारणात् । रूपकेति शरीरेन्द्रियादीनाम् । व्यावर्तकं विशेषणम् । ननु विशेषणं शरीररूपा इति न तु शरीररूपकत्वमि-तीति चेन्न कप्रत्ययेन स्वार्थिकेन शरीररूपा शरीररूपकाणीत्येतयोरेकार्थबोधकत्वेन विशेषाभावात् । इवार्ये कप्रत्ययसालंकारनामत्वार्थं रूपकपदसूचितार्थनिबन्धनत्वात् । पूर्व्वेति ‘उपसर्जनं पूर्व्वम्’ इति पूर्व्वनिपातः स्ये व्यासपादैः कृतः । आकृतीति गणपाठे नास्ति काचित्कमाकृतिगणत्वम् । तत् उपपदस्य रूपपदस्य लोपः । आकृतिगणत्वामावे शरीररूपका विन्यस्ता यत्रेति भाष्यप्रोक्तो बहुव्रीहिः । तस्मादिति ननु तस्या इति वक्तव्ये तस्मादिति कुत इति चेन्न शरीररूपकविन्यस्त-ग्रहणादित्ये तात्पर्यात् । गृहीतिर्ग्रहणादिति वक्ष्यन्ति तथा च सामान्ये नपुंसकमिति भावः ।

च प्राप्याधीन इति । एवं ज्ञात्वा युक्तसामग्रीकस्तद्देशं प्राप्नोति । तत्रेन्द्रिया-
णामात्मा विषयाः ।

भाष्यप्रकाशः ।

वाक्ये रूपकभावेन रथादिषु, आत्मानं रथिनं विद्धीत्यादिना, तेषामेवात्र गृहीतेर्ग्रहणात् । यदि
ह्येवं नोपगम्येत तदा प्रकृतहानादिदोषावापद्येताम् । किंचेदं हीति निश्चयेन जीवप्रकरणम् । अत्रास्य
सुक्त्युपायो, योग्यं शरीरमारुह्य हरेः पदं गच्छेदित्येवं विज्ञानसारथिमन्त्रेण रूप्यते । न हेतु
सांख्यमते संभवति । स्वरूपावस्थानातिरिक्तस्य भगवत्पदप्राप्तिरूपस्य मोक्षस्य तैरनङ्गीकरात् । अत
इन्द्रियेभ्य इति वाक्ये अहंकारादितत्त्वरूपो नार्थः । किंतु बह्यमाणप्रकारकः । तथाहि । तत्र
सुक्त्युपायेषु बोधनीयेषु वक्तव्ये रूपके जीवः स्वतन्त्रत्वाद् रथी । जीवस्येत्यादिना विवृतं शरीरं
रथः । तत्र हेतुः सर्वेत्यादि । सामग्री इन्द्रियादिरूपा । अपराधीनता तु स्वायत्ततया । तेन शरीरे
रथरूपकम् । रथस्तु गमने हयाधीन इतीन्द्रियेषु हयरूपकम् । हयबुद्धिस्थानापन्नाऽत्रेन्द्रियदेवता
देवताप्राधान्य एवेन्द्रियाणां भगवत्परत्वस्य, 'देवानां गुणलिङ्गानाम्' इत्यत्र तृतीयस्कन्धे सिद्ध-
त्वात् । देवतासाहित्यस्यार्थतः प्राप्तत्वाच्च एवमग्रेऽपि बुद्धिस्थानापन्ना देवतैव । हयबुद्धिस्तु प्रग्रहा-
धीनेतीन्द्रियनियामकमनसि तद्रूपकम् । एवमेव बुद्धौ सारथिरूपकम् । सारथिबुद्धिर्मार्गाधीनेति
विषयेषु गौचरपदेन मार्गरूपकम् । रथिस्वरूपबोधनायात्मेन्द्रियेत्यर्थः श्लोकः । ततो, मार्गस्तु
प्राप्याधीन इति तद्बोधनाय प्रापकसामग्री निगमनपूर्वका, यस्त्वविज्ञानवानित्यादयश्चत्वारः
श्लोकाः । प्राप्यनिगमनाय पञ्चम इति बोधयितुम्, एवं ज्ञात्वेत्यादिना हयरूपकर्षेणान्तर्ग्रन्थस्य
तात्पर्यकथनम् । इन्द्रियविषयेषु देशरूपकस्य तात्पर्यं वक्तुम्, 'इन्द्रियेभ्यः परा' इत्यादेस्तात्पर्यमाहुः
तत्रेन्द्रियाणामित्यादि । आत्मेति 'प्राणं च गन्धं' इति न्यायेन भगवदिन्द्रियरूपतया
तदाधिदैविकत्वात् तेषां नियामकाः । श्रौतस्य परपदस्यायमर्थः । यद्यप्याकर्षकत्वाभिप्रायमकत्वमुक्तं
श्रीभगवते । 'इन्द्रियैर्विषयाकृष्टैरिति' । अनुभवश्च कामिनीकुचकुम्भादिदर्शने चक्षुराघाकर्षस्य ।

रश्मिः ।

अन्यथेति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म यदि हीति । कारिकार्थमाहुः किं चेति । योग्यमिति
तत्तल्लीलायोग्यम् । मयूरादिरूपमपि । प्राप्तत्वाच्चेति एतेन भाष्ये एतदनुक्तावपि न क्षतिरिति
द्योतितम् । पञ्चम इति ।

'विज्ञानसारथिर्यस्तु मनः प्रग्रहवान्नरः ।

सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्धिष्णोः परमं पदम्' ॥ इति ।

भाष्येऽर्थपदार्थो विषयाः इत्युक्तम् । इन्द्रियाणामर्थो विषया इति पाठे कचिदिन्द्रियाणामात्मा
विषया इति पाठस्तथाहुः । प्रकृते । आत्मेति । प्राणं च गन्धं इति अयं न्यायः द्वितीयस्कन्धे तु
'प्राणोऽस्य गन्धो मुखमग्निरिन्द्रः' इति अस्यानन्तस्य गन्धो प्राणप्राप्तो गुणो प्राणेन्द्रियम् । तदाधीति
इन्द्रियाधिदैविकत्वात् । तेषामिति इन्द्रियाणाम् । तथा च भाष्ये आत्माधिदैविकरूपा जसोऽहो ।
आचार्येषु भेदबुद्धेः अपराधेषु गणनात् तद्भाष्यस्य वेदतुल्यत्वात् सविसर्गो नकारः पतितो वा
तथा चेन्द्रियाणां परा आत्मानः आधिदैविकाः अर्थो विषया इति भाष्यार्थः । अयमिति
नियामकरूपः । ननु न परपदस्यायमर्थः किं तु विषयपदसेलाहुः यद्यपीति । न विषयपदस्यार्थं

ते च मनसा सम्यक्त्वेन भावितास्तथा भवन्ति । विरक्तेन्द्रियाणामतथा-
त्वात् । बुद्धेरात्मा विज्ञानम्, तद् ब्रह्मविषयकं महद् भवति । ततः परमव्यक्तं, न
प्रकटं, भगवत्कृपैव । सा तु भगवदधीना, न साधनान्तराधीना । स च भगवान्
स्वाधीन इति । एवमेवार्थस्तस्योचितः । किञ्च, दर्शयति स्वयमेवेममर्थम् ।

‘एष सर्वेषु भूतेषु गृहोत्मा न प्रकाशते ।

हृदयते त्वष्टया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः’ ॥ इति ।

भाष्यप्रकाशः ।

तथापि नात्र तदभिप्रेतम् । मोक्षप्रकरणत्वादित्यभिप्रेत्याहुः ते चेत्यादि । तथाच मोक्षप्रकरणे
यदिन्द्रियेभ्यः परत्वं विषयाणाद्युच्यते, तद् भगवदीयतया मनसा सम्यक्त्वेन भावितानामेव ।
यथा नवमस्कन्धादायम्बरीपादिचरिते, ‘स वै मनः कृष्णपदारविन्दयोः’ इत्यादिश्लोकत्रयोक्ता-
स्तादृशम् । न तु सामान्यानाम् । नापि ज्ञानीन्द्रियविषयविवक्षया । विरक्तेन्द्रियाणां विषयाना-
कृष्टत्वात् । अतः ‘तत्सारविन्दनयनस्य’ इत्यादिवद् यत्र भगवदभिप्रायः सा मोक्षप्रणाद्यत्र
विवक्षिता, न तु शुष्कज्ञानप्रणादीति बोधनाय तदुक्तिरित्यर्थः । एतेन अर्थेभ्यश्च परं मन
इत्यपि व्याख्यातप्राप्यम् । मनसा सम्यक्त्वेन भावन एव तेषां तथात्वादिति । मनसस्तु परा
बुद्धिरिति सारथिमावादेव स्पष्टम् । बुद्धेरात्मेत्यादिकं व्याकुर्वन्ति बुद्धेरात्मेत्यादि । विज्ञान-
मिति तत्कार्यभूतं विशिष्टज्ञानम् । तस्य बुद्धिनियामकत्वं तु ब्रह्मविषयकत्वेन महत्त्वादित्यर्थः ।

रश्मिः ।

इत्याहुः तथापीति । नात्रेति किं तु ‘आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः’ इति श्रुत्युक्त
आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्ता विषयग्रहणेन सुखदुःखसाक्षात्कारवानित्याकर्षकत्वमभिप्रेतम् । ननु
तद्वाक्यं हानोपादानबुद्धौ तु विशेष इत्युक्त्या प्रस्थानरत्नाकरे व्याकृतम् । अत्र मोक्षप्रकरणे आत्मो-
पादानबुद्धौ विशेषोपेक्षायां कुतो नाभिप्रेतमिति चेन्न विषयोपादानबुद्धौ मनसा सम्यक्त्वेनाभावितत्वस्य
मोक्षप्रकरणे प्रतिबन्धकत्वात् । ते च मनसा सम्यक्त्वेन भाविताः इति भाष्यात् । भावितानामिति
गुरुपदेशादिना भगवदीयत्वादिना वा स्मृतानाम् । तादृशमिति क्रियाकलापं ‘सर्वात्ममावं विद-
धन्महीमिमां तन्निष्ठविश्रामिहितः शशास ह’ इति सर्वात्मभाववताम् । श्लोकत्रयार्थानुवादकोयं श्लोकः ।

‘एवं सदा कर्मकलापमात्मनः परेऽधियज्ञे भगवत्पक्षेज्जे ।

सर्वात्ममावं विदधन्महीमिमां तन्निष्ठविश्रामिहितः शशास ह’ ॥ इति ।

तत्सारविन्देति तृतीयस्कन्धे सनकादिप्रसङ्गेस्ति । भगवदिति श्रुत्यभिप्रायः भगवत्पदस्य
श्रुतिवाचकत्वं ब्रह्मपदवत् । तदुक्तं कृष्णोपनिषदि ‘तस्मान्न भिन्ना एतास्ता आभिर्भिन्नो न वै
विभुः’ इति । अत्रेति आत्मानं रश्मिमित्यादिश्रुतिषु । तदुक्तिरिति साधनोक्तिः । तेषामिति
आधिदैविकानामर्थविषयाणाम् । तथात्वात् युक्तपदार्थत्वात् । एतेनैव विरक्तेन्द्रियाणामिति
भाष्यमपि विवृतम् । अतथात्वात् अयुक्तपदार्थत्वात् । ननु शमदमाद्युपेतयूत्रे भक्तिमार्गीयस्य स्वतः
शमाद्युक्तेः कुतो विरक्तेन्द्रियाणामतथात्वादिति भाष्यमिति चेन्न ‘ततो भूय एव तमो ये संभूत्याऽरताः’
इति शारीरब्राह्मणात् । संभूत्यां विद्यायां पञ्चपर्वोत्पिकायां वैराग्यादिरतौ सत्यां तमः प्रविशतीति
कथनात् । महत्वादिति व्यापकधर्मस्य व्यापकत्वनियमात् । ननु ज्ञाने गुणे परिमाणं नास्ति गुणे
गुणानङ्गीकारादिति चेन्न प्रकाशाद्यन्यायेन ब्रह्मभेदपक्षेऽगुणे सत्त्वात् । एकं रूपं रसात्पृथगिति-

सूक्ष्मया उपनिषदनुसारिण्या बुद्ध्या । भगवज्ज्ञाने हि तत्प्राप्तिरिति ।
चकारात्, 'ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम्' इति स्मृतिर्गृहीता ।
तस्मात्, साधनोपदेशाच्च सांख्यमतमिह विवक्षितमिति ॥ १ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

शेषं स्फुटम् । एवं हेतुं व्याख्याय दर्शनपदं व्याकुर्वन्ति किंचेत्यादि । इममिति पूर्वोक्तम् कथं ।
दर्शयतीत्यत आहुः सूक्ष्मयेत्यादि । तथाच सूक्ष्मपदेन बुद्धेरुपनिषदनुसारित्वबोधनादुक्तरीत्या
भक्तिप्रणाख्या प्राप्तिं दर्शयतीत्यर्थः । तेन श्रुतौ गम्यत इति गतिरिति प्राप्यत्वबोधनात्,
स्मृतावपि, विशत इति पदेन तस्यैवार्थस्योपबृंहणादत्र प्राप्तिरूप एवार्थोऽभिप्रेतो दृश्यते, न तु
रूक्षदर्शनरूपोऽतो नात्र सांख्यमतप्रत्यभिज्ञानमिति भावः ॥ १ ॥

रश्मिः ।

वद्वा । ब्रह्मगतपरिमाणस्य विज्ञाने भावात् ब्रह्मविषयकत्वमेव ज्ञाने वैशिष्ट्यम् । शेषमिति ।
ननु अव्यक्तपदस्य कृपायां शक्तिः कुत इति चेत्तत्राहुर्भाष्ये । नेति तथा च योग इति भावः । सत्त्व-
रजस्तमःसाम्यावस्थारूपा प्रकृतिः व्यक्ता स्वकार्यद्वारापि । ननु अव्यक्तोक्षर इति चेन्न पुरुषपदेनैव
ग्रहणात् । पुरि श्चेते इति व्युत्पत्तेः । पूरक्षरः अस्फुटप्यभिधेयवदिति विश्वः । तथा चाव्यक्तमिति
सामान्ये नपुंसकम् । अव्यक्तमित्यत्राज्-विकारो वा अव्यक्ता आम् अङ्गीकारे । 'अव्यक्तं महदादिके'
इति विश्वात् कृपायां वा । न चैवं मायावज्जगदीजेपि सादुपनिषद्भाष्ये तस्यापि महदादित्वादिति
शङ्कम् । मायावादमसञ्छास्त्वमिति तस्याकिंचित्करत्वात् । न च कृपातुल्यो भक्तोऽव्यक्तपदवाच्य
इति वाच्यम् । अव्यक्तमिति नपुंसकलिङ्गादत एव न विष्णुर्वाच्यः । तथा च विश्वः । 'अव्यक्तः
शंकरे विष्णौ' इति अयं श्लोकः ।

'अव्यक्तः शंकरे विष्णौ अव्यक्तं महदादिके ।

आत्मन्यपि सादव्यक्तमस्फुटप्यभिधेयवत्' ॥ इति ।

ननु धरणमेवाव्यक्तमस्तु तस्य कार्येण स्पष्टत्वात् । ऋत्विग्वत् । तथा च कोशाच्छक्ति-
ग्राहकात् शक्तिग्रहोऽव्यक्तपदस्य कृपायामित्युक्तम् । तथा हि अव्यक्तं न प्रकटं भगवत्कृपैवेति
भाष्यम् । तत्राव्यक्तपदविग्रहः सूक्ष्मं त्विति सूत्रभाष्ये सर्वप्रकारेण न व्यज्यते तदव्यक्तमिति
सूच्यते तत्र न व्यज्यते व्यनक्तिर्मत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकोभावोर्थः अत्र न प्रकटमित्यस्यान्वयः ।
अभावेन शब्दार्थाभावस्याभेदः संसर्गः कर्मणि ते प्रत्ययार्थमूले प्रकटस्याभेदान्वयः व्यनक्तिप्रकट-
कर्मत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकोभावः स भगवत्कृपाभिन्न इति भाष्यार्थः । तेनाव्यक्तमिति कर्मप्रत्य-
यान्तं कृपा न प्रकटे कर्तृप्रत्ययान्ते तेषां कथमन्वय इति कुचोद्यं निरस्तम् । न साधनेति ।
ननु साधनैः कृपा लोके दृष्टा कुतो न साधनाधीनेत्युच्यते इति चेन्न भक्तिहेतुप्रत्यये उपपादित-
प्रायत्वात् । तस्येति श्रुतिसंदर्भस्य । एवं शेषं स्फुटमित्यर्थः । उपनिषदिति । ननु सांख्यानु-
सारित्वं कुतो न बोधितमिति चेन्न आद्यान्तरे आद्यान्तरीयस्तुतेरनौचित्यात् । आन्दसः सा काष्ठा सा
परा गतिरित्यत्र पुरुषविशेषणत्वेन कर्मणि किन् इत्याहुः गम्यत इति । श्रियां किन् भावे लोके वेदे-
विकल्पात् कर्मण्यपि कर्तारि तु न भावेन बाधात् । उपेति । गतिरिति गमनकर्म पुरुषः । मां विशते ।
इति विशेषः कर्म पुरुष इत्युपबृंहणात् । अत्रेति । आत्मा दृश्यत इत्यत्र । अभिप्रेति तथा चागूढ

सूक्ष्मं तु तदर्हत्वात् ॥ २ ॥

नन्वव्यक्तशब्देन न भगवत्कृपा चकतुं शक्या । धर्मिप्रवाहादित्याशङ्क्य परिहरति तुशब्दः । सूक्ष्मं तद् ग्रैह्यैव । धर्मधर्मिणोरभेदात् । अव्यक्तशब्देन हि सूक्ष्ममुच्यते । तदेव हि सर्वप्रकारेण न व्यज्यते । अर्हत्वात् । तदेव अर्हं योग्यम् । उभयत्राप्ययं हेतुः । तस्माद्धर्मधर्मिणोरभेदाद् भगवानेव सूक्ष्ममिति तत्कृपैवाव्यक्तवाच्या ॥ २ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

सूक्ष्मं तु तदर्हत्वात् ॥ २ ॥ उभयत्रेति अव्यक्तस्य ब्रह्मत्वे, भगवत्कृपात्ये च । अपमर्थः । 'बुद्धेरात्मा महान् परः' इत्यत्र, 'अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते' इति श्रुत्यन्तरोक्तं ज्ञानं बुद्धिनियामकत्वेन परामृष्टम् । तच्च नायमात्मेति श्रुत्यन्तराद्वरणाधीनम् । वरणं च कृपैवेति ज्ञानात् परस्य विमर्शे योग्यतापलात् कृपैव तथात्वेन सिद्ध्यति । सा च भगवद्धर्मः । धर्मधर्मिणोऽवाविनाभावेन स्थितत्वादभेद इति तस्या अपि ब्रह्मत्वं योग्यतापलादेव सिद्ध्यतीति तथेति । तथाच न प्रायपाठविरोध इत्यर्थः ॥ २ ॥

रहिमः ।

आत्मा प्राप्यत इत्यर्थः । न तु गूढः सूक्ष्म आत्मा दृश्यत इति प्रत्यभिज्ञानं तत्तेदंताप्रकारकं ज्ञानं प्रत्यभिज्ञा 'ये धातुशब्दा यत्रार्थे' इति पत्रावलम्बनानुपूर्वोक्तोर्थो धातुनामनेकार्थत्वादरेणासंभवीत्यतो गूढ आत्मा दृश्यते तदनन्तरं तं विशते इति पूर्ववद्विशतेः कर्म आध्याहारेण पूरयित्वा श्रुत्यर्थ इत्याहुः । भाष्ये । भगवदिति भगवज्ज्ञानं आत्मा दृश्यत इति तत्प्राप्तिस्त्वध्याहृत्य व्याकृता सैव । स्मृति-गर्ताष्टादशाध्यायस्या तेन मुख्यपक्षेण श्रुतिव्याकरणे संमतिरुक्ता अध्याहारे च । साधनेति सांख्ये तु 'मुक्तिरन्तरायध्वस्तेर्न परः' अन्तरायस्य निःसङ्केधुपरागस्याविवेकाज्जातस्य 'ध्यानधारणाभ्यासवैराग्यादिभिः निरोधोस्य' इति ध्यानादिसाधनैरन्तरायध्वस्तिः न निःसंगस्य सा साधनजन्या ॥ १ ॥

सूक्ष्मं तु तदर्हत्वात् ॥ २ ॥ भाष्ये । धर्मीति । ननु बुद्धेर्ज्ञानरूपायाः गुणत्वेन न धर्मिप्रवाह इति चेन्न मनोभेदत्वेनागुणत्वात् । प्रकृते । अत्राव्यक्तपदस्य योगेन कृपावाचकत्वेपि श्रुतौ कापि तद्वाच्यादर्शनात् कृपावाच्यानुपस्थित्या वरणोपस्थित्या वरणमहिम्ना कृपोपस्थितिमाहुः अयमिति । अपरं चात्मा विज्ञानमिति भाष्ये विज्ञानमपि बुद्धिरित्येकस्या नियम्यनियामकभावासंग-तिरित्याहुः बुद्धेरिति । अथ परेति मुण्डके । नायमात्मेति श्रुतिमुण्डके । योग्यतेति यथा 'पातु वो दयितामुखम्' इत्यत्र मुखं सांमुख्यं न वदनं कामत्राणायोग्यत्वात् । यद्यपि सुम्बनादिना वदनमपि कामत्रायकं तदापि सांमुख्यमेव योग्यम् । असति तस्मिन् सर्वं वैरस्यायैवेति तस्यैवौचित्यम् । औचित्यं योग्यता । तथात्वेनेति विज्ञानात्परत्वयुक्तपदार्थत्वेन युक्तपदमव्यक्तपरम् । तथेति औकारस्य 'अव्ययादाप सुषः' इति लुक् । अव्यक्तस्य ब्रह्मभगवत्कृपात्वे प्रकारौ । तथा चेति कृपाया ब्रह्मत्वेन धर्मित्वे च । भाष्ये । तस्मादिति प्रसिद्धात् । 'प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वात्' इति व्याससंज्ञात् धर्मधर्मिणोरभेदस्योक्तत्वात् । अव्यक्तपदवाच्या । प्रकृतमुच्यते इदं त्विह वक्तव्यम् । तद्वाच्यानुपस्थित्यैत्यादि तदसिद्धम् । लिकुधीया इत्यस्य वाच्यादर्शनेन योग्यार्थानुपस्थित्या पद-वैयर्थ्यमतोव्यक्तपदयोगेनार्थोऽदुष्टः । नाप्यत्र वरणोपस्थितिर्गुक्ता । इदं श्रुतिद्वयं 'विद्यैव तु

तदधीनत्वादर्थवत् ॥ ३ ॥

ननु धर्मित्वे परत्वमनुपपन्नम् । अन्यथा पूर्वोक्तो दोष इत्यत आह अभेदेऽपि कृपायास्तदधीनत्वात् परत्वम् । तत्र दृष्टान्तः । अर्थवत् । अर्थः पुरुषार्थः फलं, तद्वत् । 'ब्रह्मविदामोति परम्' इत्यत्र एकस्यैव ब्रह्मणः सच्चिद्रूपेण विषयत्वमानन्दरूपेण फलत्वमिति । तथैवाक्षरपुरुषोत्तमविभागोऽपि । स्वधर्मा अपि स्वाधीनाः । स्वयमपि स्वाधीन इति । तथा कृपाविष्टः साधनम्, आनन्दरूपः फलमिति ।

भाष्यप्रकाशः ।

तदधीनत्वादर्थवत् ॥ ३ ॥ उक्तं समाधिमाक्षिपति नन्वित्यादि । यदि पूर्वोक्तयुक्त्या कृपाया ब्रह्मत्वं, तदा धर्मित्वे तद्विभक्तत्वरूपं परत्वं युक्तिरहितम् । यदि कयाचियुक्त्या धर्मत्वं तदा धर्मिप्रायपाठविरोधरूपो दोष इति पूर्वाक्तः समाधिरसंगत इत्याशङ्क्यामस्यापि समाधिमाहेत्यर्थः । समाधिं व्याचक्षते अभेदेऽपीत्यादि । तथाचाभेदे यथैकरूप्येण ग्रहणं युक्तिस्तथा भेदे नियमनियामकभावो युक्तिरित्युभयमप्युपपन्नमित्यर्थः । एकत्वेऽपि नियमनियामकभाव एव कथमित्यत आहुः तत्रेत्यादि । तथैवेति एकत्वेऽपि गणितानन्दत्वागणितानन्दत्वात्मकरूपभेदेनैव तथाच रूपभेदेन सोऽप्युपपन्न इत्यर्थः । एतदेव निगमयन्ति स्वधर्मा इत्यादि, फल-

रश्मिः ।

निर्धारणात्' इत्यत्र पुष्टिमार्गसद्योमुक्तिपरत्वेन वर्णितमत्र मर्यादामक्तौ क्रममुक्तौ च कृत उपतिष्ठेत बुद्धेर्बुद्धिनियामकत्वं तु घ्राणं च गन्ध इति न्यायेनोपपन्नम् । कृपोपस्थितिस्त्वनुकूलधिकरणसिद्धा । अन्यथा इति भारतमाख्यानं कृपया मुनिः कस्मादनुकुर्यात् ।

'स्त्रीशूद्रद्विजचण्डूनां त्रयी न श्रुतिगोचरा ।

कर्मश्रेयसि मूढानां श्रेय एवं भवेदिह ।

इति भारतमाख्यानं कृपया मुनिना कृतम्' ॥

इति वाक्ये मुनिकृपया भारतीयपदैः वाक्यैश्च भारताधेविज्ञानं कयादीनां कृपया पदवाक्यैः भगवद्विज्ञानं भगवदीयमनुकरोतीति 'मदन्यत्ते न जानन्ति नाहं तेभ्यो मनागपि' इति भक्तविषयकं भगवदीयं ज्ञानमिति अन्यच्च व्यक्तं प्रपञ्चरूपमपि ज्ञानं भगवान् अव्यक्त ईषद्व्यक्तसद्वर्गः तत्त्वत्वात् । अव्यक्तः परमात्मा ईश्वरः पुरुषोऽव्यक्तः परमात्मेति गीयते' इति वाक्यात् ॥ २ ॥

तदधीनत्वादर्थवत् ॥ ३ ॥ परत्वमिति 'अव्यक्तात्पुरुषः परः' इत्यत्र परनिष्ठम् । कथेति

तत्र सूर्यः प्रकाशः सूर्यस्य प्रकाश इति धर्मधर्मिणोर्भेदाभेदयोरनुभवसिद्धतया प्रकाशाश्रयन्यायेन । यथैकेति नीलमुत्पलमित्यत्र । निषम्येति राज्ञः पुरुष इत्यत्र । एकत्व इति । ननु सच्चिद्रूपेणाक्षरत्वमानन्दरूपेण फलत्वमिति भाष्योक्तः कुतो नार्थः भाष्यार्थोपलक्षणत्वादस्यार्थस्य । न चात्रार्थे विकृतत्वं निरवयवत्वशब्दकोपो वा स्यादिति वाच्यम् । विकृतत्वस्य समन्वयाधधिकरणे चारणाद् द्वितीयस्य तु 'श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात्' इति सूत्रेणेति । निगमयन्तीति स्वधर्मा इत्यत्र तस्मादिति पूरयित्वा एतद्वाक्यनिष्ठावयवविभाजकोपाधिमत्वं निगमनत्वं यथा तस्माद्ब्रह्मानित्यत्र । प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनानि पञ्चावयवा तन्निगमनं कुर्वन्तीत्यर्थः । स्वधर्माः सत्यत्वादयः कृपादयश्च स्वयमपि 'न रोधयति मां योगो न सांख्यं धर्म उद्धव' इत्यादिना स्वस्य सर्वात्मभावस्याधीनः ।

अथवा अव्यक्तं सच्चिद्रूपमक्षरमेवास्तु । तस्मिन् सति विज्ञानस्य विषया-
धीनत्वमर्थः ।

एतेनान्येऽपि सर्वसंख्यवादिनो निराकृता वेदितव्याः । असंबद्धा-
भिलाषाच्च ।

भाष्यप्रकाशः ।

मितीत्यन्तम् । अस्मिन् पक्षे अव्यक्तपदस्य यौगिकत्वाच्चैथिल्यं शङ्क्येतेत्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः ।
अथवेत्यादि अक्षरमेव, 'अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तः' इति गीतावाक्यादव्यक्तमस्तु । नच लिङ्गवि-
रोधः । 'अक्षरं ब्रह्म परमम्' इति ब्रह्मत्वविषयायां तत्रापि नपुंसकलिङ्गप्रयोगात् तस्य च भगवतः
सकाशाद् भेदाभेदौ, गीतायाम्, 'एवं सततयुक्ता ये' इति प्रश्नोत्तरसंदर्भे स्फुटौ । धामत्वाद्भ-
गवदधीनत्वं च स्फुटम् । अतस्तदधीनत्वादक्षरमेवाव्यक्तम् । अस्मिन् पक्षे यो दृष्टान्तस्तमाहुः
तस्मिन्नित्यादि । तस्मिन्नक्षरे स्फुरिते सति, विज्ञानस्य बुद्ध्यदक्षरात्मकविषयाधीनत्वं सोऽत्र
दृष्टान्तभूतोऽर्थो ग्राह्यः । तथाच तद्विज्ञानं यथा अक्षरसारूप्येऽप्यक्षराद् भिन्नमक्षराधीनं
च, तथा अक्षरमपि ब्रह्मसरूपं ब्रह्मणः परसाद् भिन्नं तदधीनं चेत्येक्येऽपि न परत्वानुपप-
त्तिप्रवाहविरोधादित्यर्थः ।

एवं त्रिद्वित्रीव्याख्यानेनैकदेशिकृतं व्याख्यानान्तरमपि निराकृतमित्याहुः एतेनेत्यादि ।
अयमर्थः । मायावादिनो ह्यानुमानिकसूत्रे अव्यक्तशब्देन स्वरूपकविन्यस्तं शरीरमङ्गीकृत्य
तस्य कथमव्यक्तशब्दितत्वमित्याकाङ्क्षायां द्वितीयसूत्रे भूतस्रक्ष्मस्याऽव्यक्तशब्दार्हत्वात् तत्कार्यस्य
शरीरस्याव्यक्तशब्देन ग्रहणं यथा, 'गोमिः श्रीणीत मत्सरम्' इत्यत्र गोशब्देन पयस इत्युक्त्वा,
तृतीयसूत्रे, तद् भूतस्रक्ष्मं न स्वतन्त्रं येन प्रधानकारणवादः प्रसज्येत किंतु परमेश्वराधीनम् ।
तच्चावश्यकम् । शक्तिरहितस्य कर्तृत्वानुपपत्तेः । अतस्तदर्थवदित्युक्त्वा, अव्यक्तशब्दवाच्याम-
विद्यां वदन्ति । यद्युक्तं तेषां भाष्ये । अविद्यात्मिका हि सा बीजशक्तिरव्यक्तशब्दनिर्देश्या
परमेश्वराश्रया मायामयी महासुप्तिर्यस्यां स्वरूपबोधरहिताः शेरते संसारिणो जीवास्तदव्यक्तं
कचिदाकाशशब्दनिर्दिष्टम् । 'एतस्मिन् खल्वक्षरे गार्ग्याकाश ओतश्च प्रोतश्च' इति श्रुतेः ।
कचिदक्षरशब्दोदितम् । 'अक्षरात् परतः परः' इति श्रुतेः । कचिन्मायेति सूचितम् । 'मायां तु
प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु भृहेश्वरम्' इति मन्त्रवर्णादिति ।

रश्मिः ।

यौगिकत्वादिति योगस्य वेदान्ते मुख्यत्वेन पक्षान्तरोत्थाने तुप्यतु दुर्जनन्यायेन दोष उक्तः ।
इतिहासमतमाहुः । भाष्ये । अथ वेति । 'भेदाभेदाचिति भेदोविभक्तकः 'अविभक्तं च भूतेषु
विभक्तमिव च स्थितम्' इति गीतायाः । अत इति परत्वस्य नियामकत्वस्य प्रकरणात् । तदधीन-
त्वाद् ब्रह्माधीनत्वात् । आर्थिकस्तदधीनत्वादिति सूत्रार्थ उक्तः । दृष्टान्तोर्थवदित्यंशस्तं वक्तुमाहुः
अन्यस्मिन् पक्षे इति । ननु भाष्ये दृष्टान्तत्वबोधकपदभावा इति चेन्न अर्थ इति पदस्य
बोधकत्वात् । अर्थस्तद्वदिति भाष्यार्थात् । पक्षान्तरे संपूर्णसूत्रार्थ उक्तः । अत्रेतिहासपक्षे एकमेव
सूत्रम् । तत्पक्षस्यापि स्मृतेभ्येति सूत्रे कथनात् । कचिदेकार्थत्वेन कचित्पृथक्त्वेनेति । भूतेति
शब्दरूपरसगन्धस्पर्शरूपस्य । तत्कार्येति पञ्चमहामौलिकत्वाच्छरीरस्य । ग्रहणमिति लक्षणया ।

भाष्यप्रकाशः ।

तदेतदसंगतम् । कारणग्रहणेनैव संभवति गत्यन्तरे कारणवाचिशब्देन कार्यग्रहणस्य लक्षणादोपयुक्तस्यानुचितत्वात् । 'द्वाविमौ पुरुषौ लोके' इति गीतोक्ते अक्षरे कारणत्वस्य श्रुत्यादिषु 'तन्मायाफलरूपेण' इत्याद्येकादशस्कन्धवाक्यैर्निर्धारणात् । अधीनत्वस्य धामत्वादेव सिद्धेः । तद्विहाय तत्प्रथमकार्यरूपमायापदवाच्यशक्तिग्रहणस्यानुचितत्वात् । 'यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन्' 'ऋचो अक्षरे परमे व्योमन्' इत्यादिश्रुतावाकाशपदवाच्यत्वस्यापि तत्रैव स्पष्टत्वात् । 'अक्षरात् परतः परः' इत्यत्रापि परत इति विशेषणेन मायाशक्तिव्यावृत्त्या भगवद्भामरूपस्यैव तस्य सिद्धेः । अतो व्यासाशयविरुद्धत्वाद् अयमसंबद्धाभिलाष एव । जगद्वीजं तु भगवानेव । 'वीजं मां सर्वभूतानाम्' इति गीतावाक्यात् । अक्षरस्य कारणत्वं तु योनित्वात् । 'मम योनिर्महद् ब्रह्म तस्मिन् गर्भं दधाम्यहम्' इति वाक्यात् । नच पुरुषत्वोक्तिविरोधः । 'त्वं स्त्री त्वं पुमान्' इत्यादिश्रुत्या सर्वरूपत्वेन सिद्धत्वादिति ।

रश्मिः ।

शक्यसंयन्धो लक्षणा, संयन्धः कार्यता, गोभिः पयोभिः मत्सरं सोमं श्रीणीत मिश्रितं कुर्वीत । तच्चेति । तदधीनत्वं शक्यधीनत्वम् । शक्तिरहितस्य परमेश्वरस्य नित्यस्य शुद्धबुद्धमुक्तस्वभावस्य । तदर्थवत् तदविद्याख्यं बीजं अर्थवत् न तेन विना परमेश्वरस्य सृष्ट्वं सिद्ध्यते शक्तिरहितस्य प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । तद्वत्समिति असंबद्धाभिलाषाचेति भाष्यार्थ उक्तः । कारणेति भूतसूक्ष्मग्रहणेन । कार्येति शरीरग्रहणस्य । निर्धारेति चतुर्विंशे ।

'तन्मायाफलरूपेण केवलं निर्विकल्पितम् ।

वाङ्मनोगोचरातीतं द्विधा समभवद्बृहत्' ॥

इत्यत्र बृहत्पदात् 'गणितानन्दकं बृहत्' इत्यक्षरपदस्याक्षरे शक्तिः सिद्धान्तमुक्तावल्याम् । स्पष्टेति । व्योमत्रित्यत्र सप्तम्या लुक् व्योम्नि आकाश इत्यर्थः । परत इतीति अदृश्यत्वादिगुणकाधिकरणे मायावादिनोऽक्षरान्मायायाः परतः । परो भूतयोनिरिति व्याचक्षुः । स्वमते तु अक्षरात् कीदृशः परतः इदं विशेषणं सांख्ये प्रधानस्याक्षरत्वात् तद्वारणायेत्यदृश्यत्वाधिकरण उक्तम् । सांख्यमत-सादृश्यान्मायावादेऽप्याहुः मायाशक्तीति । तथा चाक्षरमविद्यापरत्वं मायाप्रधानमिदत्वं तेनात्रैकः संभववादी । एतेनेति भाष्योक्तेतिहासमताङ्गीकारेणासंबद्धाभिलाषेन च निराकृतः 'सम्यक् षाडप्रशंसयोः' इति विश्वात् सम्यक् प्रशस्तेऽङ्गीकृतो वा 'येप्यन्यदेवता भक्ताः' इति गीतोक्तेः । इवः शब्दः तेन तैर्वा वदितुं शीलमेपां ते संभववादिनः सर्वेषां संभववादिनः सर्वसंभववादिनः सर्वे च ते संभववादिनो वा । स्वस्वादेन स्वीयदेवताप्राप्तेः । तत्र मायावादेन मायादेवतासिः तत्राधिकारिणां च कदाचित्कृष्णप्रसादयुक्तस्य मुक्तिरपि । अयं निराकृतः । इतिहासमतेनाक्षरे-व्यक्तपदशक्तेरुल्लेखे संभवति गौणस्यान्याय्यत्वात् । असंबद्धाभिलापस्तु कारणग्रहणेनैवेत्यादिना प्रकाश एव कृतः । कारिकायैक्यं यथा अनेकेति । अनेकेषां रूढेः शब्दानां व्यापारव्यापारिभावः संयन्धः पष्ठार्थः । वाच्यं ब्रह्मेति ॐमित्येकाक्षरं ब्रह्म सर्वं तस्योपव्याख्यानमिति प्रस्थानरत्नाकरे स्पष्टम् । एवकारो विशेषणसंगतोऽयोगव्यवच्छेदकः यथा शङ्खः पाण्डुर एवेत्यत्र । ब्रह्मत्वायोगव्यवच्छेदवद्वाच्यमिति । वाच्यं विशेष्यम् । ब्रह्म विशेषणं व्यावर्तकत्वात् । आर्थिकमाहुर्नापरमिति उत्तरार्धे

अनेकरूढिशब्दानां वाच्यं ब्रह्मैव नापरम् ।

शाक्तास्तांश्चेत् तथा ब्रूयुस्ते सन्मार्गाद् बहिष्कृताः ॥

भाष्यप्रकाशः ।

तदेतत् सर्वमभिसंधायाहुः अनेकेत्यादि । शक्तित इति । जैमिन्युक्तं भाट्टप्रसिद्धं लोकवेदाधिकरणमाश्रित्य लौकिकशक्तितः । तथेति प्रकृतिवाचकत्वम् । शाक्तास्तां चेदिति-
कचित् पाठः । तदा तु, तां प्रकृतिं तथा जगद्वीजभूतां ब्रूयुरित्येवं योजना । तथाच,
'शिवः शक्त्या युक्तो यदि भवति शक्तः प्रभवितुं न चेदेवं देवो न खलु कुशलः स्पन्दितुमपि'

रक्षितः ।

व्याचक्षुः जैमिन्यनुक्तमिति य एव लौकिकाः शब्दाः ते एव वैदिका इति वदन्ति तद्यदि जैमिन्युक्तं
स्यात्तदा सर्वे विधयच्छन्दसि विकल्प्यन्ते इत्यादिपूर्वं व्याकृतेः स्फुटा इति कारिकांशव्याख्याने खरा-
दिना भेदोपपादनं विरुद्धमिव भायात् अतो हि उत्पत्तौ वेत्तादिप्रथमपादाधिकरणमन्यथा व्याकर-
णीयं यल्लोकवेदाधिकरणमित्युच्यते । तर्हि शक्तित्वेत्तया भुवाणा भीमांसकाः के इत्यत आहुः
भाट्टेति तथा चाहुः जैमिनिन्यायमालाविस्तरे तदेवमधिकरणत्रये व्युत्पादनाय भाट्टप्राभाकरमतभेद
उक्तः । अथ प्रायेण भाट्टमतमेवोपन्यस्यते इति चतुर्थाधिकरणावतरणे सप्तमाधिकरणकारिके ।

'वेदवाक्यममानं स्यात् मानं वा नास्य मानता ।

पृथक्संकेतवीक्षायामनपेक्षत्ववर्जनात् ॥

वेदेपि लोकवन्नैव वाक्यार्थे संगतिः पृथक् ।

ग्रहीतव्या ततो वाक्यं प्रमाणं नैरपेक्ष्यतः' ॥ इति ।

तथा च वृद्धव्यवहारेण लोके शक्तिग्रहः ग्रहीतशक्तिकः शब्दो वेदेपि घोषक इति इदं
भाट्टमतं भाट्टप्रसिद्धम् । लौकिकशक्तितो वेदे व्यक्तपदे तथा प्रकृतिवाचकत्वं ब्रूयुः ते सन्मार्गादुक्ता-
दौमित्येकाक्षरं ब्रह्मेत्यादि श्रौतान्मार्गाद्वहिःकृताः पापण्डिन इति भावः । अत्रेतिहासमते रूढि-
शब्दान्तर्गतोप्यक्तशब्दोपि भवति । ननु पूर्वपक्षे यौगिकोप्यक्तशब्दः उक्तः वेदान्ते योगादरादिति-
हासे तु रूढिरव्यक्तपदसाक्षरे । ननु योगोपि संभवीति चेन्न ज्ञानिनः प्रति व्यक्तत्वेन तदेव हि
सर्वप्रकारेण न व्यज्यत इति भाष्यविरोधात् । अत एव न कोशोक्तशंकरादौ योगः । अत एव
न योगरूढः शब्दः । ततो रूढ्यास्य वाच्यं ब्रह्माक्षरं ब्रह्मेत्यर्थः । विष्णुवादयो वाच्या इति वदन्तः
श्रौतान्मत्ताद्वहिःकृताः विशिष्टद्वैतवादिनोप्यक्तपदेनाक्षरग्रहणेनासंबद्धाभिलाषेण च सर्वसंज्ञवादिनो
निराकरणं इदमनुक्तम् । 'आचार्यचैत्यवपुषा स्वर्गतिं व्यनक्ति' इति 'आचार्यं मां विजानीया-
न्नापमन्येत कंचन' 'सर्ववादानवसरं नानावादानुरोधि तत्' इति निबन्धे । तथापि नानावादानुरोधेन
ग्रीढतः श्रीढाप्रकाशपूर्वकनिर्दुष्टश्रीढानिरूपणं ज्ञेयमेवं पूर्वत्रापि घोष्यम् । यथा शंकराचार्यमते-
व्यक्तपदेन शरीररूपभाषा सेवाविद्या सोच्यते । एते तु शरीरमव्यक्तपदार्थमाहुः तत्र कोशः प्रमाणं
तदपेक्षया गीताप्रमाणं प्रपञ्चमिति नाव्यक्तवाच्यं शरीरमपि त्वक्षरमित्येतेनेति भाष्यार्थकृतनिराकरणं
'शरीरं रूपमेव तु' इत्यत्र शरीरग्रहणेनानन्यलभ्यो हि शब्दार्थः इत्यसंबद्धाभिलाषः । भास्कराचार्य-
मतेष्वेवं अव्यक्तपदार्थः शरीरं असंबद्धाभिलाष भाष्यार्थकृतनिराकरणे पूर्ववत् । भिद्युमतेपि ज्ञेयम् ।
भाष्यमते तु अव्यक्तपदार्थो विष्णुक्षरः । सोपि सत्त्वगुणोपाधिरतः सच्चिदक्षराक्षरः इति गीताविरोधः

तस्मादिन्द्रियेभ्यः परवाक्ये नानुमानिकं किञ्चिदस्ति ॥ ३ ॥

ज्ञेयत्वावचनाच्च ॥ ४ ॥

पूर्वापरसंबन्धेनार्थः प्रतिपादितः । केवलैतद्वाक्यविचारेऽपि न तदभीष्टं प्रकृतिरूपमव्यक्तं सिध्यतीत्याह । अत्र हि वाक्ये अव्यक्तं ज्ञेयत्वेन नोक्तं, तेषां तु प्रकृतिपुरुषान्तरं ज्ञातव्यम् । न हि सिद्धवन्मात्रनिर्देशे तेषां मते पुरुषार्थः सिध्यति । अपुरुषार्थसाधनत्वे वा असंबद्धार्यवाक्यत्वमेव स्यात् । परंत्व-

भाष्यप्रकाशः ।

इत्यादि स्वश्रद्धाजाल्याद् वदन्तो वेदान्तविरुद्धवादित्वात्तथेत्यर्थः । सिद्धमाहुः तस्मादित्यादि ॥ ३ ॥

ज्ञेयत्वावचनाच्च ॥ ४ ॥ सूत्रमवतारयन्तः प्रयोजनमाहुः पूर्ववत्यादि । व्याकुर्वन्ति अत्र हीत्यादि । ज्ञातव्यमिति । 'गुणपुरुषान्तरज्ञानात् कैवल्यम्' इति प्रयचनसूत्रात् । विभूतिविशेषास्ते प्रधानस्यापि ज्ञेयत्वस्मरणाच्च तथेत्यर्थः । परत्वेत्यादि । परापरभावो हि रश्मिः ।

अक्षरस्य निर्गुणत्वात् मुख्यार्थस्य भाष्ये गीतोपन्यासेनोक्तवैष्णवमार्गस्यासंबद्धान्मिलापत्वम् । शैवाचार्यमतेष्वेवं ज्ञात्वा वक्तव्यम् । सिद्धमाहुः तथा चेति । शिष्य इति । सौन्दर्यलहरीस्यं शिवपदं ब्रह्मपरं शक्तिर्माया । वेदान्तेति अमित्येकाक्षरं प्रष्टेत्युक्तवेदान्तविरुद्धवादित्वात् तथा ते सन्मार्गाद्विद्विःकृतत्वेन प्रकारेण संपन्नाः । तस्मादितीति अत्र भाष्ये तस्मात् अव्यक्तपदस्याप्रधानवाचकत्वात् । परस्य वाक्यं परवाक्यं 'इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था' इति वाक्यं तस्मिन् । ननु कस्मात्परवाक्यमित्यत आहुः इन्द्रियेभ्य इति । ननु इन्द्रियेभ्यः परा इति वाक्ये इति वक्तव्ये इन्द्रियेभ्यः परवाक्य इति विलम्बोपस्थितिकप्रयोगः कुत इति चेन्न सर्वशब्दत्वात् । आचार्याणां प्रयोगेऽतारतम्यात् ॥ ३ ॥

ज्ञेयत्वावचनाच्च ॥ ४ ॥ गुणेति गुणश्च प्रकृतिरूपः तदन्यः पुरुषश्च तयोर्ज्ञानात् । पुस्तकान्तरस्थं सूत्रं शंकरभाष्ये उक्तमिहोपन्यस्तं सूत्रं तु तदा सर्वावरणमपलापे तस्य ज्ञानस्यानन्यात् ज्ञेयमव्यक्तमिति तदा पूर्वसूत्रोक्तसमाधिः ततः क्लेशकर्मनिवृत्तिः इति सूत्रं ततस्तदेति सूत्रमतस्तदा नाम समाध्यनन्तरं क्लेशकर्मनिवृत्तिकाले । विभृतीति 'मग्नौपधितपःसमाधिजाः सिद्धया' इति सांख्यप्रवचनसूत्रात् । विभृतिविशेषाः परिणामत्रयसंयमादतीतानागतज्ञानमिति स्मरणम् । तथेति ज्ञातव्यत्वेन । परिणामत्रयसंयमो हि प्रधानरूपप्रधानकार्यज्ञानाधीनमस्त्येव श्रीभागवते चैकादशस्य पञ्चदशैध्याये कचित्समर्थते ।

'उदासीने मयि परे प्रकृतेर्गुणवृत्तिषु ।

चिन्मये धारयेचेतो द्वन्द्वैर्नैवाभिभूयते' ॥ इति ।

अत्र विभृतिविशेषो द्वन्द्वाभिभवाभावः । यद्वा गुण इत्यस्यायमर्थः सत्त्वादिगुणरूपात्प्रधानात्पुरुषस्यान्तरं भेदस्तज्ज्ञानादित्यर्थः । न हि शक्यमिति च वदद्भिः प्रधानं ज्ञेयत्वेन स्मर्यते इति । न केवलं प्रधानस्य भेदप्रतियोगितया ज्ञेयत्वं तैरिष्टं किं तु तस्योपासनयाऽणिमादिप्राप्तयेपीत्याहुः विभृतीति । भाष्ये । ननु 'ह्यव्यक्तात्पुरुषः परः' इति शब्दज्ञानविषयत्वमस्त्येव समाध्यनन्तरं

वचनं चासंगतम् । श्लिष्टत्वाद्भयोरिति चकारार्थः । अयं हेतुः पूर्वमुक्तोऽप्यव-
सरे स्मारितः । तस्मादव्यक्तं न प्रकृतिः ॥ ४ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

विश्लेषेऽवगन्तुं शक्यते, न तु संश्लेषे । इदानीमज्ञानदशायां तु श्लेष एवेत्युदासीनतयोक्तौ
पुरुषस्य परत्ववचनमप्यसंगतं स्यादित्यर्थः । अयमिति । चकारसूचितः । पूर्वमिति अदृश्य-
त्वाद्यधिकरणे ॥ ४ ॥

रश्मिः ।

सिद्धयोपि भवन्ति इति ज्ञेयत्वेनोक्तमेव प्रधानं कथं ज्ञेयत्वेन नोक्तं इति भाष्यमित्याकाङ्क्षायामाहुः
नहीति । मत इति तदुक्तं सांख्यप्रवचनसूत्रवृत्तौ 'प्रात्यहिकक्षुत्प्रतिकारवत् तत्प्रतिकारचेष्टनात्
पुरुषार्थत्वम्' इति । 'निबन्धे

'वामा शाक्ताश्च योगे तु प्रकटाप्रकटे मिदा ।

प्रकृतिस्तत्र संराध्या साध्यो योगश्चतुष्टये' ॥

छलयोगो द्विविधसांख्यं शाक्तो मार्गश्च चतुर्थो वामः इति चतुष्टयम् । अत्र योगो पुरुषार्थः ।
'अयं त्रिविधदुःखालयन्तनिवृत्तिरत्यन्तपुरुषार्थः' इति सांख्यप्रवचनसूत्रवृत्तेः 'यद्वा तद्वा तदुच्छितिः
पुरुषार्थस्तदुच्छितिः पुरुषार्थः' इति सूत्रवृत्तेः तदाहुरपुरुषार्थेति प्रधानस्य तथा वा पुरुषार्थेन हरेः
पदे गमनेन संभेदेष्वात्मानं रथिनमित्यादिवाक्येषु अस्य वाक्यस्यासंभेदायोऽपुरुषार्थसाधनत्वं
तस्य वाक्यत्वमेव स्यादेवकोरण मार्गान्तरत्वात् पुरुषार्थवाक्यत्वव्यवच्छेदः । प्रकृते । श्लेष इति
'असंगोऽयं पुरुषः' 'प्रधानाज्ञगन्नायते' 'निःसंगेषुपरागो विवेकात्' 'द्वयोरेकतरस्य वा औदासीन्य-
मपवर्गः' इति । उदासीनतया अपवर्गो उदासीनतया । चकारेति वैयङ्ग्यमतादरेण निपातानां
घोटकत्वमाहुः सूचितपदेन । अदृश्येति उभयोः संश्लिष्टत्वादयं हेतुः । पूर्वं प्रकृतिपुरुषयोः
श्लिष्टत्वात् इति भाष्येणोक्तोपि 'अक्षरात् परतः परः' इति मुण्डके प्रकृतिपुरुषयोः श्लिष्टत्वात्परापर-
भावासंगतिरित्येव वक्तव्येऽपि प्रतिबन्धकीमूर्तजिज्ञासा कथमदृश्यत्वादिगुणकस्याक्षरस्य परमात्मत्वा-
दिकमिति तन्निवृत्तये अदृश्यत्वादिगुणकाक्षरस्य परमात्मत्वं त्रिसूच्योक्तम् । ततः पूर्वाधिकरणोक्तं रूपं
सांख्यसिद्धस्य कार्येश्वरस्य कुतो न अक्षरपरपुरुषयोः भेदाभेदौ च कथमित्याकाङ्क्षायां वैश्वानराधिकरणं
नवसूच्योक्तम् । द्वितीयपादः समापितः । अन्तर्यामिप्रतिपादकवाक्यानां द्वितीयपादे विचारणात् ।
तृतीयपाद उपासरूपप्रतिपादकानि वाक्यान्त्यन्तर्याम्यानन्दत्वेन मोक्षदातृप्रतिपादकानि स्मृतानि
विचारयितुं शुभ्वापायतनाधिकरणम् । तत्र तस्मिन् द्यौः पृथिवीति मुण्डकवाक्यं विषयत्वेनोपन्यस्य
तत्र किं सांख्यसिद्धं प्रधानमुच्यते प्रब्रूवेति संदेहे प्रधानं निरस्य ब्रह्मवेति साध्यते सप्तसूच्या
तेन पूर्वपादोक्तमन्तर्यामिरूपमपि व्यापकत्वसर्वात्मकत्वगुणविशिष्टमेवोपासनीयमिति साधितम् ।
ततो नित्यनिरवध्यानन्दरूप एवान्तर्याम्युपासः पृथगपि भक्तिमार्गवैरूपास्य इति बुद्धिस्यं प्रसङ्गा-
द्वोपयितुं द्वितीयं द्विसूत्रं भूमाधिकरणम् । ततो हि पूर्वपादेऽदृश्यत्वाद्यधिकरणेन विचारितस्याक्षरस्य
विरुद्धपरमत्वं योपयितुं बुद्धिस्थोपोद्घातसंगत्या तृतीयं त्रिसूत्रमक्षराधिकरणम् । तत उपासना न
फलं साध्यात्कार इति साधयितुं चतुर्थमेकसूत्रमीश्वतिकर्माधिकरणम् । ततः प्रसङ्गसंगत्या जीवब्रह्मवादं
निर्णेतुं पञ्चममष्टयं दहराधिकरणम् । ततो दहरविरुद्धं 'न तत्सूर्यो भाति न चन्द्रतारकम्' इति

वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि प्रकरणात् ॥ ५ ॥

ननु ज्ञेयत्वावचनमसिद्धम् । पूर्वं निर्देशमात्रमुक्त्वाऽग्रे ज्ञेयत्ववचनात् ।

‘अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथाऽरसं नित्यमगन्धवच्च यत् ।

अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवं निचाप्य तं मृत्युमुखात् प्रमुच्यते’ ॥

इत्युत्तरवाक्ये वदतीति चेन्न । प्रकरणस्य नियामकत्वेनैकवाक्यत्वे द्वयोः

सर्वैकवाक्यत्वेन प्राज्ञः परमात्मैव निचाप्यः । न तु द्वयोरेवैकवाक्यत्वं वक्तुं शक्यम् । तस्मात् प्रकरणस्य नियामकत्वे अशब्दवाक्यमपि भगवत्परमेव ॥ ५ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि प्रकरणात् ॥ ५ ॥ प्रकरणस्येत्यादि अव्यक्तश्रुतेः

परत्वलिङ्गस्य तद्वदितवाक्यस्य च साधारणत्वात् प्रकरणस्य निर्णायकत्वं वक्तव्यम् । अतस्तस्य नियामकत्वेनैकवाक्यत्वे वाच्ये, ‘महतः परमव्यक्तम्’ इति, ‘अशब्दमस्पर्शम्’ इति द्वयोरेवैक-

रश्मिः ।

वाक्यमाशङ्क्य समाधातुं प्रसङ्गसंगत्या षष्ठं द्विसूत्रमनुकूलधिकरणम् । ततः प्रसङ्गसंगत्या जीवस्य मुक्तिदशायां ब्रह्मविर्भावेन विरुद्धधर्माश्रयत्वं फलितुं सप्तमं द्विसूत्रं ‘शब्दादेव प्रमितः’ इत्यधिकरणम् । ततः प्रसङ्गसंगत्या देवादीनां ब्रह्मविद्याधिकारं विचारयितुमष्टममष्टसूत्रं तदुपर्यपील्यधिकरणम् । ततोऽनु प्रसङ्गसंगत्या शूद्राणां ब्रह्मविद्याधिकारं निराकर्तुं नवमं पञ्चसूत्रं शुगलेत्यधिकरणम् । ततः प्रसङ्गसंगत्या चतारदशायामपि भगवतो दण्डपाणित्वं घोषयितुं दशममेकसूत्रं कम्पनाधिकरणम् । ततः प्रसङ्गसंगत्या उपसंपत्तव्यत्वोपसंपन्नस्वरूपाभिनिष्पादकत्वपूर्ववाक्यगततद्द्वयत्वोपरवाक्यगतसत्यपदोक्तमर्त्या-मृतनियामकत्वरूपाणां चतुरो धर्मान् निष्कण्टमेकादशमेकसूत्रं ज्योतिर्दर्शनाधिकरणम् । ततः प्रसङ्गसंगत्यान्यवाचकपदवाच्यस्य यत्रैवान्तर्धर्मातिरिक्तधर्मकयनं तत्रान्यवाचकपदस्य ब्रह्मपरत्वमिति न्यायं घोषयितुं द्वादशमेकसूत्रमर्थान्तरव्यपदेशाधिकरणम् । ततः प्रसङ्गोपोद्धातान्यतरसंगत्या मुक्तिदशायामपि जीवस्यानुकारित्वमेव तदात्मकत्वात् न त्वत्यन्ताभेदः सर्वथा तौल्यं वेति ब्राह्मणद्वये विचारयितुं त्रयोदशं द्विसूत्रं सुपुष्ट्युत्क्रान्त्योरित्यधिकरणम् । एवं निरूपणेन परापरभावासंगतिनिरूपणे प्रतिपन्धकीभूतायाः कथमदृश्यत्वादिशुणकसाक्षरस्य परमात्मत्वादिकमित्यस्यानिवृत्तावश्यवक्तव्यत्वं चकारार्थहेतावित्यवसर इत्युक्तं भाष्ये । स्मारितो व्यासपादैश्चकारप्रयोगेण । तस्मादिति ज्ञेयत्वावचनाच्चकारसूचितहेतोश्च ॥ ४ ॥

वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि प्रकरणात् ॥ ५ ॥ भाष्ये । पूर्वमिति महतः परमव्यक्त-

मित्यत्र । वदतीति महतः परमित्यव्यक्तमुत्तवा तन्निचाप्य ज्ञात्वेति वदति । प्रकरणापेक्षया श्रुत्यादीनामुपन्यासः सूत्र उचित इत्याशङ्क्य तेषां साधारण्येनाप्रयोजकत्वमाहुः अव्यक्तेति । महतः परमव्यक्तमित्यव्यक्तश्रुतिः निरपेक्षरवरूपा महतः परं ध्रुवमिति परपदश्रुतिरिति अक्षरप्रकृत्योः साधारण्यं श्रुतेः परत्वरूपपरशब्दसामर्थ्यस्य । तद्वदितेति लिङ्गपठितवाक्यस्य पदानां वाक्यानां वा एकवाक्यतारूपस्य वाक्यस्य साधारण्यं तत्र लिङ्गपठितत्वं वाक्यद्वये पूर्वमीमांसोक्तवाक्यलक्षण-पटनायोग्यत्वाय । तदित्यं वाक्यद्वयं महतः परमव्यक्तमिति महतः परं ध्रुवं निचाप्य तमिति च । अत्र परत्वलिङ्गपठितत्वं तेनोभयोः पदानां वाक्यानां चैकवाक्यतापटनायोग्यत्वम् । वाक्यं नाम

त्रयाणामेव चैवमुपन्यासः प्रश्नश्च ॥ ६ ॥

ननु न वयं सर्वमेकं प्रकरणमिति वदामः । किंतु, 'इन्द्रियेभ्यः पराः' इत्या-
रभ्य, नाचिकेतमुपाख्यानमित्यन्तं भिन्नं प्रकरणम् । तत्र प्रथमं पदार्थनिर्देशः ।

भाष्यप्रकाशः ।

वाक्यत्वं नान्येषामित्यत्र नियामकभावात् सर्वेषामेवैकवाक्यत्वं वक्तव्यम् । प्रकरणं च, 'ऋतं
पिबन्तौ' इत्यारभ्य 'नाचिकेतमुपाख्यानम्' इत्यन्तमेकम् । तत्र चात्मानावेव परामृश्य जीवात्मनो
रथित्वं, तदुपकरणं तत्फलं चोक्त्याग्रे, एष सर्वेषु भूतेष्वित्यारभ्य ब्रह्मसमाप्तिपर्यन्तं परमात्मैव
ज्ञेयत्वेन परामृष्टः । मृत्युमुखप्रमोक्तरूपफलदर्शनात् । प्रधानज्ञानेन सांख्यैस्तदनभ्युपगमात्
चेतनात्मज्ञानादेव तदभ्युपगमाच्च । अतः प्रकरणस्य नियामकत्वे अशब्दवाक्यस्यापि
भगवत्परत्वाज्ज्ञेयत्वावचनं नासिद्धमित्यर्थः ॥ ५ ॥

त्रयाणामेव चैवमुपन्यासः प्रश्नश्च ॥ ६ ॥ किं त्विन्द्रियेभ्य इत्यादि ।
तथाचात्रैवं पदार्थनिर्देशानन्तरं पुरुषविषयस्य प्रकृतिविषयस्य च ज्ञानस्य पार्थक्येन निर्देशात्
रहिमः ।

पदानां वाक्यानां वा एकवाक्यतां तत्र पदानां महदादीनामेकवाक्यता । अत्र यावतां पदानामेकोऽर्थः
प्रयोजनं विष्णुपदगमनं मृत्युमुखात्ममोकरूपं च विभागे साकाङ्क्षता । पूर्वस्य ज्ञेयत्वावचन-
साधकाकाङ्क्षा परस्य ज्ञेयत्वावचनसाध्याकाङ्क्षा तच्च लिङ्गश्रुतिकल्पनेनाङ्गत्वबोधकं परस्याव्यक्त-
बोधनसामर्थ्यमालोच्य महतः परमव्यक्तमित्यत्र ज्ञेयत्वावचनं सिद्धं कुर्यादिति लिङ्गश्रुतिकल्पनम् ।
वाक्यैकवाक्यता नाम स्वार्थबोधे समाप्तानां वाक्यानां पुनराकाङ्क्षावशेनैकवाक्यता, तद्यथा स्वार्थ-
बोधे समाप्तयोः वाक्ययोरङ्गाङ्गित्वाद्यपेक्षया पूर्ववाक्यीयज्ञेयत्वावचनस्य साध्यस्य साधकापरवाक्या-
पेक्षा तथा एकवाक्यतया पुनरुभयोर्ज्ञेयत्वावचनसाध्यसाधकभावाख्यपरवाक्यस्य परमात्मज्ञेयत्व-
प्रतिपादनसामर्थ्यमस्तीति सामर्थ्यमालोच्य महतः परमव्यक्तमित्यत्र ज्ञेयत्वावचनं सिद्धं कुर्यादिति
लिङ्गश्रुतिकल्पनम् । प्राज्ञ इति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म प्रकरणमिति । ज्ञेयत्वेनेति । निचाप्य
इति भाष्यार्थः । तेन भाष्ये द्विकारस्य सौत्रस्यावधारणमर्थस्तमाहुः परमात्मैवेति । प्रकृते ।
फलेति अग्रे नाचिकेतमुपाख्यानमित्यादिदोषकद्वयं तूपाख्यानवचनश्रवणश्रावणफलबोधकं ज्ञेयम् ।
शंकरभाष्योक्तं किंचिदाहुः प्रधानेति । प्रकरणस्येति 'उभयाकाङ्क्षा प्रकरणम्' प्रकृते नास्तीति
देशकालौ प्रकरणम् । ज्ञेयत्वेति । ननु नभूनकारी कुतः ज्ञेयत्ववचनं सिद्धं सांख्यानामित्येव कुतो
नोक्तमिति चेन्न अप्रयोजकत्वात् । न हि सांख्यानां ज्ञेयत्ववचनं साधयितुं ध्यासचरणानां
प्रवृत्तिरिति किं तु सांख्ये ज्ञेयत्ववचनं वेदान्ते ज्ञेयत्वावचनमिति वक्तुम् । ततश्च ज्ञेयत्वावचनम-
सिद्धमिति भाष्यम् । ततो नशब्दं पूरयित्वा ज्ञेयत्वावचनं नासिद्धमिति प्रकाश इति न नभू-
नकारी द्युक्तौ । भाष्यास्तु प्रकरणादिति सूत्रविभागेनाहुः । अर्थस्त्वयमेव तत्र जन्माद्यधिकरणरीत्या
देतुपटितं सूत्रं युक्तम् ॥ ५ ॥

त्रयाणामेव चैवमुपन्यासः प्रश्नश्च ॥ ६ ॥ भाष्ये । प्रकरणमिति सूत्रोक्तं प्रकर-
णम् । प्रकृते । एवमिति सांख्यग्रमजनकं यथा भवति तथात्मानं रयिनमित्यादिप्रकारेण । पुरुषेति ।
रश्यते त्वमया पुरुषा इति । महतः परं ध्रुवं तं निचाप्येति । प्रकृतिविषयकस्य तयोः प्रकृति-

तदनु, एष सर्वेषु भूतेष्विति पुरुषज्ञानम् । अशब्दमिति तु प्रकृतिज्ञानम् । तस्मादेतावत्प्रकरणे साहचर्यमतनिरूपणादशब्दत्वमसिद्धमित्याशङ्क्य परिहरति ॥ त्रयाणामेव चैवमुपन्यासः प्रश्नश्च ॥ अस्मादुक्तव्याख्याने त्रिप्रकरणत्वमन्यथा

भाष्यप्रकाशः ।

तयोरन्तरमेव ज्ञातं भवतीति नेदमीश्वरबोधकत्वेन वक्तुं शक्यमिति प्रधानस्याशब्दत्वकथनमयुक्तमित्यर्थः । अस्मदुक्तेत्यादि । अयमर्थः । उभयाऽऽकाङ्क्षा हि प्रकरणम् । साऽत्र त्रयाणामभिजीवब्रह्मणामेव प्रश्नोत्तराभ्यां प्रतीयते । यदि तृतीयस्यां ब्रह्मणाम्, 'इन्द्रियेभ्यः' इत्यारभ्य प्रकरणान्तरं स्यात् तदा पूर्ववदत्रापि प्रश्नोचरे स्याताम् । यदि च स्वत एव धरान्तरं दद्यात्, तदा, 'तमब्रवीत् प्रीयमाणः' इतिवत् तमप्युपक्षिपेत् । किंचैतस्य प्रकरणान्तरस्य किं प्रयोजनमित्यपि विचारणीयम् । यदि मुक्तिस्तदा तु, 'अन्यच्छ्रेयो अन्यदुतैव प्रेयः' इत्यारभ्य, 'सोऽध्वनः पारमामोति, तद्विष्णोः परमं पदम्' इत्यन्तैरेव वाक्यैः सपरिकरायास्तस्या उक्तत्वात् किमनेन । यदि च स्वरूपावस्थानरूपा काचिदन्या परमपदप्राप्तिः सोऽप्युत्कृष्टाभिमन्यते, तदा तु, 'स तु तत्पदमामोति यस्माद् भूयो न जायते । सोऽध्वनः पारमामोति' इत्येतस्य पूर्वग्रन्थस्य विरोधः । त्रिविधदुःखात्यन्तनिवृत्तेः पदप्राप्त्यैवोक्तत्वात् । विज्ञानरूपस्य स्वरूपावस्थानसाधनस्यापि ततः प्रागेवोक्तत्वाच्च । किंचाशब्दमत्रे प्रकृतिज्ञाना-

रश्मिः ।

पुरुषयोरन्तरं भेदः । नेदमिति 'अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययम्' इति वाक्यम् । अनेन भाष्यार्थः स्पष्टः । उभयेति यथा प्रयाजादिषु समिधो यजतीत्यग्रेष्टविशेषाश्रवणात् समिधा यागेन भावयेत् किमित्यस्त्युपकार्याकाङ्क्षा । दर्शपूर्णमासवाक्येपि दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गं भावयेत् कथमित्यस्त्युपकारकाकाङ्क्षा तथा दर्शपूर्णमासाङ्गत्वं प्रयाजादीनां सिद्ध्यतीति । अत्र विश्वजिज्ञ्यापसत्रिसप्रन्थाययोर्नावकाश इत्युपपादितं पूर्वतत्रे । श्रूयमाणफलस्यैव साधनसाकाङ्क्षत्वादत्र चातयात्वात् केवलं किं भावयेदिति भाष्यमात्राकाङ्क्षा प्रयाजादीनामित्येवं बोध्यम् । सेति उभयोः प्रश्नोत्तरयोः प्रतिपाद्य-प्रतिपादकयोः परस्परकाङ्क्षा । अन्यथेति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म यदीति । ननु तमब्रवीत् प्रीयमाण इति वरोस्तु सांख्यविधेलाकाङ्क्षायामाहुः यदि चेति । दद्यादग्निः । तं नचिकेतसं, तं वरं तवैव नाम्ना भवितायमग्निरिति श्रुत्या नचिकेतसो वाजःश्रवःपुत्रस्य नाम्नाग्निरपि नचिकेता इति वरः । मुक्तिरिति 'मुक्तिरन्तरायध्वस्तेन परः' इति सांख्यसूत्रम् । अभीति पञ्चशिखार्षिः अभिमन्यते सनन्दनाचार्यो वा । उक्तत्वादिति 'यस्माद्भूयो न जायते' इति श्रुत्योक्तत्वात् । नन्वन्यच्छ्रेय इत्यादिना मुक्तेरुक्तावपि विज्ञानं तत्साधनं नोक्तमिति चेत्तत्राहुः विज्ञानेति । तत् इति मुक्तिबोधकादन्यच्छ्रेय इत्यादिसंदर्भात्प्राक्

‘यस्मिन्निदं विचिकित्सन्ति श्रुत्यो

यत्सांपराये महति ब्रूहि नस्तत् ।

योयं वरो गूढमनुप्रविष्टो

नान्यं तस्मान्नचिकेता वृणीते’ ॥

इति श्रुत्योक्तत्वात् । अस्या भाष्यम् । यस्मिन् प्रेते इदं विचिकित्सन् सांपराये परलोके विपये । महति महत्प्रयोजननिमित्ते, गूढं गहनं दुर्विचिनं । प्राप्तस्तस्माद्भ्रातृदन्तं वरं नचिकेता न

चतुष्प्रकरणत्वं स्यात् । तृतीया चैषा बह्वी । 'स त्वमग्निं स्वर्गमध्येऽपि मृत्यो प्रब्रूहि तं श्रद्धाधनाय मह्यम्' इति प्रश्नः प्रथमः । 'प्रतिब्रवीमि तदु मे निबोध स्वर्गमग्निं

भाष्यप्रकाशः ।

ङीकारस्तु 'मृत्युमुखात् प्रमुच्यते' इति फलोक्त्यैव विरुद्धते । तस्माच्चतुष्प्रकरणत्वमसंगतमिति । किंच, तृतीयैषा बह्वी । अतस्तृतीयप्रश्नोत्तरत्वमेवात्र युक्तम् । न त्वाकस्मिन् सांख्यमतनिरूपकत्वेन प्रकरणान्तरत्वम् । यतः, स त्वमग्निमित्यादिना, प्रतिब्रवीमीत्यादिना च त्रीण्येव रश्मिः ।

वृणोति मनसापीति श्रुतेर्वचनमिति । अत्रेदं विचिकित्सनं करोति बहुवचनं छान्दसं बहुलमिति योगविभागसूत्रेण यथा चपालं ये अश्वयूपाय तक्षतीति ये तक्षतीति प्राप्तं तत्र

'सुप्रतिष्ठुप्रहलिङ्गनराणां कालहलचस्वरकर्तृयुजां च ।

व्यत्ययमिच्छति शास्त्रकृदेपां सोपि च सिद्ध्यति बाहुलकेन' ॥

इति व्यत्ययो बहुलमिति सूत्रकारिकया तिङ् व्यत्ययः । सूत्रे योगविभागो महाभाष्येऽस्ति । अत्रार्थे विज्ञानं न स्पष्टं यतो यस्मिन् पूजके प्रेते यत्पूजादि कर्तुं इदं परमैश्वर्यवद्ब्रह्म तदन्यं गतं प्राप्तं तोयादि विचिकित्सन्ति कित निवासे भ्वा. प. से. केतितुमिच्छति सांपराये परलोके प्रापयितव्ये सति । अथवा परः पुरुषोत्तमः तस्यायो ज्ञानं तथा च सम्यग्भूतं पुरुषोत्तमज्ञानं येन स सांपरायो भक्तिमार्ग इति यावत् । अथवा परे पुरुषोत्तमे अयो गमनं प्रवेश इति यावत् । तथा च सम्यक् परायो येन स तथा भक्तिमार्ग इत्यर्थः । तस्मिन् प्रापयितव्ये महति फलानां मध्ये तेनाल्पे ज्ञानमार्गीयाक्षरे प्रापयितव्ये तदप्युक्तं तृतीयाध्यायतृतीयचरणे 'सांपराये तर्तव्याभावात् तथा ह्यन्ये' इति सूत्रभाष्ये ज्ञानमार्गक्षरप्राप्त्येत्यादिना किं चान्येष्वल्पेषु पित्र्यगान्धर्वप्राज्ञाजपलदैवमानुषान्यभूतसंयन्धिषु ब्राह्मं त्वष्ट्रं श्रुतं नाल्पं किं तु महत् तद्विस्तारकं नोस्मान् ब्रूहि हे मृत्यो गूढं ज्ञानसंवरणं यथा भवति तथा श्रद्धामनु पश्चात् नचिकेतसि प्रविष्ट इत्यादिश्रुतेर्वचनम् । अत्र विज्ञानं तेनाल्पे इत्यनेन प्राप्यते स्वरूपावस्थानमपि परमपदप्राप्त्यङ्गं प्राप्नोति । मुक्तोपसृप्यव्यपदेशादिति सूत्रात् । तृतीयेत्यादि भाष्यं व्याचरुः किं चेति । तृतीयेति तृतीयं च तत् प्रश्नश्चोत्तरं च तयोः समाहारः प्रश्नोत्तरं तृतीयं प्रश्नोत्तरं तस्य भावः । तद्भाष्ये स्पष्टम् । स त्वमग्निमित्यादिभाष्यार्थमाहुः यत इति । श्रुत्यर्थस्तु हे मृत्यो स एवं गुणविशेषणविशिष्टः स्वर्गलोकस्य प्राप्तिसाधनमग्निं स्वर्गे साधुं 'तत्र साधुः' इति यत् । त्वमध्येऽपि स्मरसि तं मह्यं नचिकेतसे ब्रूहि श्रुत् सत्यं दधानाय कर्तरि शानच् । अयं प्रश्नः, ब्रूहीति संप्रश्ने लेट् । इत्यादिनेत्यादिपदेन भाष्योक्तोत्तरादि । उत्तरार्थः । प्रति ते मागं ब्रवीमि त्वां प्रतीत्यध्याहारात् । कश्चित् प्र ते ब्रवीमीति पाठः ते तुभ्यं प्रब्रवीमीत्यर्थः । तत उमे मत्तो विषोष प्रजानब्रह्मं मृत्युः तदुमे इत्यपपाठः । भाष्ये । आदिपदेन स्वर्गलोक । अमृतत्वं मजन्ते एतद्वितीयेन वृणे वरेणेति येनाग्निनोचितेन स्वर्गो लोको येषां ते स्वर्गलोका यजमाना अमृतत्वमानन्दं मजन्ते तदुपर्यप्यधिकारात् सेवन्ते तदेतदभिविज्ञानं द्वितीयेन वरेण वृण इत्यर्थः । प्रकृते । येषं विचिकित्सा गन्तुर्भगवतो निवासेच्छा । अयमिति अञ्जिकारद्वयम् । विचिकित्सत्यर्थः । प्रश्नोपम् । अस्तीत्यत्र छेडाश्रयणात् । अस् सुवि 'छिद्ध्यं छेद्' इति सूत्रेण छेद्, अस्ति 'सिच् पठुं छेति' इति पहलग्रहणान्न सिप् 'इतश्च लोपः परस्मैपदेषु' इति तिप् इकारालोपः । वृत्ती वाकार-ग्रहणादिकल्पात् 'छेो छट्टी' इति सूत्रेण नाढायवत्, छन्दसि सर्वविधीनां विकल्पात् । अञ्जीनं परमनुभावतीत्यस्ति इति प्रयोगसिद्धिः । अत्र संप्रश्ने लेङिति । देवैरत्रापि विचिकित्सितं पुरा नहि

भाष्यप्रकाशः ।

प्रभोचराणि प्रतीयन्ते । नच पितृसौमनसेनाभिजीवप्रभ्राभ्यां च वरत्रयपूर्तेस्त्वतीयप्रभ्रास
रश्मिः ।

सुविज्ञेयमणुरेव धर्म इत्युत्तरम् । शान्दविज्ञानविषयत्वमात्रमिति तु । अन्यत्रेति धर्मादिभ्योऽन्यत्र ।

‘अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतात् ।

अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत्तत् पश्यसि तद्वद’ ॥

इति स्पष्टा । प्रभोयम् । वदेति प्रभे ओद ।

‘सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति तपांसि सर्वाणि च यद्वदन्ति ।

यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं संग्रहेण ब्रवीम्योमित्येतत्’ ॥

‘एतद्वेवाक्षरं ब्रह्म छेतद्वेवाक्षरं परम् ।

एतद्वेवाक्षरं ब्रह्म यो यदिच्छति तस्य तत्’ ॥ इत्युत्तरम् ।

आमनन्ति अभ्यस्यन्ति, तपांसि पुराणानि विचारकत्वात् तप आलोचनेऽनु । गुरुभजनवान्
ईश्वरभजनकर्तृत्वादत्र । भाष्ये । ननु पाठक्रमात्पूर्वमुपन्यासात्प्रभक्षेपोऽयुक्त इत्याशङ्क्याहुः
उपेति । उपन्यासः कथनम् । पश्चादिति तथा च यथा वह्निमान् घृमादित्यत्र हेतोः पश्चाद्वचनम् ।
तथात्रोपन्यासः प्रश्नात् । यथा दशमस्कन्धे प्रश्नादुपन्यासः साध्वतावच्छेदकसंबन्धो वाच्यतया
प्रबन्धः । हेतुतावच्छेदकसंबन्धो वाच्यता । अत एवेति अनुमानध्वननादेव । तस्येति प्रश्नस्य ।
प्रकृते । इन्द्रियेभ्यः परा इत्यारभ्य नाधिकेतमुपाख्यानमित्यन्ते भिन्ने प्रकरणेऽभावात् पूर्ववलोट-
लेटोरमावेन तस्य । ननु घटो घटश्चेत्युक्तिवदुपन्यासः प्रश्नश्चेत्युक्तिरस्त्वनुमानबोधकं किं पदमित्यत
आहुः उत्तरेति । स्यादेवं घटः पट इत्यनुत्त्वा पोट घट इतिवदुपन्यासः प्रश्नश्चेति विपरीतं न
त्वेयं किं तु मिश्रामट गां चानयेतिवदन्त्याचैवे चकारोस्तीति तेन गवानयनवत् मिश्राटनकर्तृत्वादेव-
दत्तवदिति चोपन्यासवती प्रश्नवतीत्वादिति चकारान्वाचैययोरर्थोदुत्तरः उपन्यासादुत्तरः प्रश्नस्तस्य
भावः सत्ता तदर्थं चकार इति भाष्यार्थः । प्रकृते । ग्रीण्येवेति । भाष्ये एवकारं समर्थयितुं
जीवब्रह्मवादं च निराकर्तुं शंकरभाष्यस्य किंचिदाहुः न च पित्रिति । अयमर्थः । पूर्वं उशन्
इच्छन् अर्थात् पुत्रं वाजश्रवसौ वाजमघ्नं तस्मान्छ्वः श्रवणं यस्य स वाजश्रवास्तस्यापत्ये वाजश्रवसो
नाम स पुत्रेष्टयेजे तत्फलं कामयमानः स तस्यामिष्टौ सर्ववेदसं सर्वस्वं ददौ । तस्य ह नचिकेताः
पुत्र आस स सर्वस्वान्तर्गतः स्वस्वादाने पितुरमिष्टं फलं श्रद्धावेशादाज्ञाय तात ‘कस्मै मां दास्यसि’
इत्युक्तवान् । शंकरभाष्ये तु वाजमघ्नं तद्वानादिनिमित्तं पुत्रेष्टयेजे इत्यत्र विश्वजिता सर्वमेष्टेनेजे
इति पठितम् । तदा पिता स्वस्य सर्वस्वदानसत्यतायै मृत्यवे दत्तवान् स च यममवनं गत्वा तिस्रो
रात्रीरुवास ततश्च यममाह भार्या मग्निनी वा, पद्मपुराणे यमुनामाहात्म्ये यमुनावचनं यमं प्रति स्मर्यते
‘ब्रूहि आतः स्वकार्यं हि किं त्वं श्रावय तत्पदम् ।

तदाकर्ण्य करिष्यामि विचार्य स्वहृदि प्रियम्’ ॥ इति, तद्वत् ।

उदकाहरणं ब्राह्मणाय कर्तव्यमित्यनुक्ती यम आह—

‘तिस्रो रात्रीर्यदवात्सीर्द्दिदे मे अनश्नन् ब्रह्मन् अतिथिर्नमसः ।

नमस्तेऽस्तु ब्रह्मन् खासि मेस्तु तस्मात्प्रति त्रीन् वरान् वृणीष्वेति’ ॥

१. ईश्वरं गुरुं च मन्त्रेति । २. समुच्ये । ३. गुरुभजनवान् ईश्वरभजनकर्तृत्वादित्यदिष्यत् इति ।

४. चकारसमुच्चयार्थोदुत्तरः ।

रश्मिः ।

तत्रैकैकां रात्रिं प्रति त्रीन् वरान् वृणीष्वेति शंकरभाष्यम् । शान्तसंकल्पः सुमना वीतमन्युरिति वरत्रयसंभवादिति त्रीन् वरान् वृणीष्वेति मृत्युनोक्तो नचिकेताः ।

‘शान्तसंकल्पः सुमना यथा स्याद्वीतमन्युः गोतमो मामिमृत्यो ।

त्वत्प्रसृष्टं मामिवदेत् प्रतीत एतन्नयाणां प्रथमं वरं वृणे’ ॥

इति पितृसौमनस्येत्यर्थः । किंचाग्निजीवप्रश्नाभ्यां स त्वमग्निमित्यस्योत्तरार्धं ‘स्वर्गलोका अमृतत्वं भजन्ते’ एतद्वितीयेन वृणे वरेणेति द्वितीये वरे प्रथमप्रश्नपरिसमाप्तेस्तथा ‘येषां प्रेते विचिकित्सा’ इत्यस्योत्तरार्धं ‘एतद्विद्यामनुशिष्टस्त्वयाहं वराणामेष वरस्तृतीयः’ इति तृतीये वरे द्वितीयप्रश्नपरिसमाप्तेरन्यत्र धर्मादित्युक्तस्तृतीयः प्रश्नः काल्पनिकः कल्पनेन व्यवहरति ‘तेन दीव्यति खनति’ इति ठक्क, इत्याशङ्कमानस्तृतीयः प्रश्न इति भाष्यमाक्षिप्तम् । तेन जीवप्रश्न एव परमात्मप्रश्न इति पुनरनुकूप्यते जीवप्राज्ञ-योरभेदात् । न च जीवस्य धर्मादिगोचरत्वात् स नान्यत्र धर्मादिति प्रश्नमर्हति प्राज्ञस्तु धर्माद्यती-तत्वात् अन्यत्र धर्मादिति प्रश्नमर्हति प्रश्नच्छाया च न समाना लक्ष्यते पूर्वस्यास्तित्वनास्तित्वविषय-त्वादुत्तरस्य धर्माद्यतीतविषयत्वात् । तस्मात्प्रत्यभिज्ञानाभावात् प्रश्नभेदो न पूर्वस्यैवोत्तरवानुक्तकर्णमिति शङ्क्यम् । भवत्प्रष्टव्यभेदात् प्रश्नभेदो यद्यन्यो जीवः प्राज्ञतः स्यान् न त्वन्यस्त्वमस्ति तत्त्वमसीत्या-दिश्रुत्यन्तरेभ्यः इति शंकराचार्याः जीवब्रह्मवादभवतारयन्ति सोत्रावतारितस्तदूपयामासुः यत्तदिति । अयमभिप्रायः पश्यसीति पदात् ।

‘अथ वा शून्यवद्भावं व्योमेव ब्रह्म तादृशम् ।

प्रकाशते लोकदृष्ट्या नान्यथादृक् स्पृशेत् परम्’ ॥ इति ।

निधनोक्तस्वरूपस्मारणात्तस्य चाल्यन्तजीवभिन्नत्वेन प्रश्नभेद इति । जीवस्य स्वप्रत्यक्षत्वं ‘कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षदावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन्’ इति श्रुतेः । न चावृत्तचक्षुस्त्वं पश्यसि तद्वदे-त्यर्थ इति शङ्क्यम् । ‘त्वामेव प्रत्यक्षं ब्रह्म वदिष्यामि’ इति वायुप्रतिपादकश्रुतेः ‘ब्रह्म तर्हि अग्निः’ इति श्रुतेश्च अग्निस्तुष्ट एव । जीवस्याणुत्वं जीवाणुत्ववाद उपपादि, अतो न जीवो वायुवत्प्रत्यक्ष इति । अन्यच्च वायुरपि त्वाचप्रत्यक्षविषयोतो धूरं प्रत्यक्षं शुष्टं परं च अन्यच्च शंकरभाष्येऽस्य प्रश्नस्याङ्गीकारः केषां चिदस्य पृथक् सत्त्वं स्फोरयति सूत्रकृताङ्गीकृतं सत्त्वमिति चेत् कुतो निराक्रियते श्रुत्यर्थसंगति-मलादिति चेन्न पद्मपुराणे उत्तरखण्डे उमामहेश्वरसंवादे गुणत्रयविवरणकथने ‘मायावादमसच्छास्त्र-मित्यस्यानिराकरणाच्छिवेन । ननु तर्हि श्रुत्यर्थसंगतिरन्या केति चेन्न ब्रह्मवादेन संगतिः सुस्थिरा भवति । तथाहि सौमनस्यपर्यन्तं समानकं सर्वमुक्तम् । अर्थस्तु हे मृत्यो मामग्नि मां प्रति मयिता शान्तसंकल्प इत्यादिरूपः सन् त्वत्प्रसृष्टं त्वदर्थितं मामिवदेत्प्रतीतो लब्धस्पृष्टः स एवायं पुत्रो ममे-त्यभिजानन् एतत्प्रयोजनं वरमाद्यं वृणे । तदा मृत्युस्त्वाच ‘यथा पुरस्तात् भविता प्रतीतः’ इति तव पिता भवितेत्यर्थः । नचिकेता उवाच ।

‘स्वर्गे लोके न भयं किंचनास्ति न तत्र च त्वं न जरया विभेति’ किं च

‘उमे तीर्त्वा अशनायापिपासे शोकातिगो मोदते स्वर्गलोके’ इति

यामिति वर्णागमः । एतदग्रे स त्वमग्निमिति । इतः संगतिर्भिन्ना त्रयाणामेवामिजीवपर-मात्मनामेव वरप्रदानसामर्थ्यात् वक्तव्यतयोपन्यासो दृश्यते कठवल्लीषु तद्विषय एव च प्रश्नो नातोऽन्यस्य प्रश्न उपन्यासो वा दृश्यते इति सूत्रार्थः परेषाम् । अवधारण एवं पदं व्याकृतमत्र

नाचिकेतः प्रजानन्' इत्याद्युत्तरम् । 'येयं प्रेते विचिकित्सां मनुष्येऽस्तीत्येके नायमस्तीति चैके' इति द्वितीयः प्रश्नः । 'देवैरत्रापीत्यग्रे उत्तरम् । 'अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मात्' इति तृतीयः प्रश्नः । 'सर्वे वेदा यत् पदमामनन्ति' इत्यादिना

भाष्यप्रकाशः ।

काल्पनिकत्वं शङ्क्यम् । 'यत् तत् पश्यसि तद् वद' इति श्रुत्यैव सिद्धत्वात् । नच निहेतुकत्वम् । 'तमब्रवीत् प्रीयमाणो महात्मा' इत्युक्तवरवदस्यापि वक्तृप्रीतिहेतुकत्वात् । नच तत्प्रीतेः काल्पनिकत्वम् । 'नैपा तर्केण' इति वाक्यस्थस्य प्रेष्ठपदस्यैव गमकत्वात् । नच 'यत् सांपराये महति ब्रूहि नस्तत्' इतिवदस्यापि पूर्वप्रश्नानुवादत्वं शङ्क्यम् । विपयनिर्देशविरोधात् । नच, 'येयं प्रेते'

रश्मिः ।

तु त्रयाणामेव प्रकरणानामेक एवशब्देन चतुर्थप्रकरणव्यवच्छेदः । अस्मदुक्तेति भाष्यात् । उत्तरत्वेन त्रयाणामेव न चतुर्थसंबन्धमुपन्यासः । चकारोभ्यादिसमुच्चये, अग्न्यादिकथनं च प्रश्नसमुच्चये, प्रश्नश्च द्वितीयचकार उत्तरप्रश्नमावार्थं स चोत्तरः प्रयोक्तव्यः उत्तरवतीवेदान्तप्रश्नात् यन्नैवं तन्नैवं वेदश्रुतिवदित्युत्तरोत्तरप्रश्नप्रयोगफलं ब्रूहिमान् धृमादित्यत्र पर्वतो ब्रूहिमानिति वदुत्तरप्रयोगफलमिति सूचार्थः । सिद्धत्वादिति वदेति लोटः संप्रश्नार्थकत्वेन तथा तस्मात् । नन्वन्येपर्यायाः सन्ति संप्रश्नार्थग्रहणे किं कारणमिति चेन्न । तृतीयवरानन्तरमन्यं वरं नचिकेतो वृणीष्वेति सृष्ट्युक्तेः वर-कारणसत्त्वात् । श्रुत्यैवेत्यत्रैवकारेण वरव्यवच्छेदः । वराभावं तत्र कारणाभावं च शङ्कते स्म न च निरिति । आपद्येत इति शङ्क्यमिति शेषः । चरचदिति तत्रैव नास्ति भवितापममिरिति वरवत् पृथगन्तादिति । अस्येति तुरीयवरस्य इति । वाक्येति

'नैपा तर्केण मतिरापनेया प्रोक्तान्येनैव सुज्ञानाय प्रेष्ठ ।

यां त्वमापः सत्यमृतिर्व्यतासि त्वादङ् नो मृयान्नचिकेतः प्रष्टा' ॥

इति वाक्यस्थस्य । किंच वरप्रदानसामर्थ्यात् प्रश्नोत्तरे इत्यसंबन्धं वरोमीष्टमिति पक्षे वरः श्रेष्ठ इति पक्षे च प्रश्ने तयोः सामर्थ्यस्याहेतुत्वात् । अभीष्टप्रेष्ठसामर्थ्याभावेऽप्यनुरोधात् प्रश्नदर्शनात् । तदत्र नास्ति यौक्तिकत्वात् । तर्हि अनुवादत्वमस्य तृतीयप्रश्नस्यास्तिवत्याहुः न च चदिति । अयं च 'येयं प्रेते' इति प्रश्नानुवादः । 'यस्मिन्निदं विचिकित्सन्ति सत्यो' इति पूर्वपादात् । अर्थस्तूक्तः । तदुभयोरर्थयोः प्रथमेयैनुवादत्वम् । अस्येति तृतीयप्रश्नस्य । पूर्वप्रश्नो जीवप्रश्नस्तस्यानुवादत्वं सिद्धस्य कथनमनुवादस्तस्य भावः । विषयेति । पूर्वस्य जीवः तृतीयप्रश्नस्याक्षरः । न च जीवोऽक्षर इति पूर्वानुवादत्वं 'एतच्छ्वेवाक्षरं परम्' इतिश्रुतौ परपदेनादृश्यत्वावधिकरणोक्तपरब्रह्मोक्तेः । न च 'एतच्छ्वेवाक्षरं ब्रह्म छेतच्छ्वेवाक्षरं परम्' इत्याद्यनन्तरं 'न जायते म्रियते वा विपश्चित्' इति जन्ममरणप्रतिषेधेन प्रतिपाद्यमानशारीरपरमेश्वरयोर्मैदं दर्शयति । सति हि प्रसङ्गे प्रतिषेधो भागी भवति प्रसङ्गश्च जन्ममरणयोः शारीरसंस्पर्शात् शारीरस्य भवति न परमेश्वरस्य । तथा ।

'स्वप्नान्तं जागरितान्तं चोग्रौ येनानुपश्यति ।

महान्तं विशुमाल्यान् मत्वा धीरो न शोचति' ॥

इति स्वप्नजागरितदृशो जीवस्यैव महत्त्वविमुक्तविशेषणस्य मननेन शोकविच्छेदं दर्शयन्न प्राज्ञान्यो जीव इति दर्शयति प्राज्ञविज्ञानाद्वि शोकविच्छेद इति वेदान्तसिद्धान्तः । तथापि 'यदेवेह तदमुत्र यदमुत्र तदेवेह सत्योः स सृष्टुमाप्नोति य इह नानेव पश्यति' इति जीवप्राज्ञमेददृष्टिमपवदति

भाष्यप्रकाशः ।

इत्येतदुत्तरस्य ब्रह्मप्रश्नात् प्रागभावात् तत्पूर्वग्रन्थस्य तदनुत्तरत्वं शङ्क्यम् । 'न सांपरायः' इति वाक्ये परलोकासत्त्वमानिनः पुनः पुनः स्ववशगत्वोक्त्या तादृशस्याप्यस्तिबोधनस्यै योत्तरत्वात् ।
रश्मिः ।

चातो जीवब्रह्मवादोस्त्विति वाच्यम् । अद्वयत्वाद्यधिकरणोक्तं रूपमेतद्व्येवाक्षरं ब्रह्मेत्युक्त्वा न जायत इति श्रुत्युक्तेरतासां कृष्णावतारपरत्वात् । विपश्चित्पदात् 'सूर्यो विपश्चिन्मनसा पुनातु' इति विपश्चितः सूर्यत्वं कृष्णस्य सूर्यत्वं च 'कृष्णद्युमणिनिम्लोचे' इति वाक्यात् । अतः कृष्णविपश्चितोरेकार्थवाचकत्वम् । जन्ममरणयोराविर्भावतिरोभावात्मकत्वान्न दोषः । 'आविर्भावतिरोभावौ शक्ती वै मुरवैरिणः' इति वाक्यात् । न च मुरस्य जलदोषात्मकस्यारित्वसमकालिकावाविर्भावतिरोभावाविति शङ्क्यम् । नारायणत्वेनात्मत आविर्भावतिरोभावाविति श्रुतेश्च मुरवैरित्वसमकालिकत्वस्याविर्भावतिरोभावयोः पौराणत्वात् । स्वमान्तं जागरितान्तं चेत्यादि कृष्णावतारे 'लोकवत्तु लीलाकैवल्यम्' इति सूत्रात् । इहेति इह लोके कृष्णावतारे । अमुत्र परब्रह्मणि । नानादर्शने स्वगतद्वितापत्तिरतः साधनै राजसतामसज्ञाने निहृत्य सात्त्विकं ज्ञानं संपाद्य नानादृष्टिर्निवर्तनीया तदुक्तम्
'सर्वस्तेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते ।
अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं सात्त्विकं स्मृतम्' ॥

इत्येकादशस्कन्धे । अतो न जीवब्रह्मवादः । एवं विषयनिर्देशविरोधादित्यर्थः । किं च अनूद्य-जीवप्रश्न एकः अनुवादकं तु दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्भिन्नं तत्र यदि दृष्टान्तेऽनुवादकं वाक्यं स्यात् तदा दार्ष्टान्तिकेपि वदेत् तदेव तु न दृष्टान्तीयानुवादकवाक्यस्य त्वर्थान्तरादिदं वाक्यं जीवप्रश्ने मृत्सुना 'अन्यं वरं नचिकेतो वृणीष्व' इत्युक्तौ नचिकेताः

'यस्मिन्निदं विचिकित्सन्ति मृत्यो यत्सांपराये महति ब्रूहि नस्तत् ।

योयं वरो गूढमनुप्रविष्टो नान्यं वरं तस्मान्नचिकेता वृणीते' ॥

इत्याह । अत्र तस्मादित्यस्य यस्मिन्नित्यादिनानूदितद्वितीयप्रश्नार्थादित्यर्थं अनुवादः स्यान्न त्वेवं न्यूनताख्यनिग्रहस्यानापत्तेः । न हि ब्रह्म जीवस्यात्ममात्रं 'अधिकं तु भेदनिर्देशात्' इति सूत्रात् किं तु तस्यादित्यस्य श्रौतपदस्योक्तोभयार्थद्वितीयपक्षः ब्रह्मण इत्यर्थः । अतोऽनानुवादत्वं शङ्क्यमित्यर्थः । न चात्र चतुर्थो वरस्तस्य समाप्तत्वात् नचिकेता नामा अग्निं प्रसिद्धौ अतोऽन्यं वरं नचिकेतो वृणीष्व इत्यन्तं चरमवरकारणकस्तृतीयो ब्रह्मप्रश्न इति । एवं तृतीये प्रश्ने समर्थते देवैरत्रापीत्यस्य प्रथम-वल्लीसमाप्तिपर्यन्तस्योत्तरत्वम् । द्वितीयवल्लीस्यस्य अंभन्यन्त्रेय इत्यादेरनुत्तरत्वमाशङ्क्य समादधुः न च येयमिति । येयं प्रेत इत्यस्य प्रथमस्य यदुत्तरं तस्य देवैरत्रापीत्यारम्भ 'नचिकेता वृणीते' इति प्रथमवल्लीसमाप्त्यन्तस्य ग्रन्थस्यात्र प्रागभावादित्यत्र प्रागभावादिति पाठः । तत्पूर्व्वेति ब्रह्मप्रश्नात्पूर्व्व-ग्रन्थस्य प्रथमवल्लीसमाप्त्यनन्तरस्य अंभन्यन्त्रेय इत्यादिग्रन्थस्य द्वितीयवल्लीस्यस्य 'न सांपरायः' इति वाक्यात्पूर्व्वस्य । तदनुत्तरत्वं द्वितीयप्रश्नानुत्तरत्वं विचिकित्सनाभावाच्छङ्क्यम् । न इति ।

'न सांपरायः प्रतिभाति वाळं प्रमाद्यन्तं वित्तमोहेन मूढम् ।

अयं वा लोको नास्ति पर इति मानी पुनःपुनर्वशमापद्यते मे' ॥

इति वाक्ये । स्वयंशेति मृत्युवशगत्वोक्त्या । तादृशेति परलोकासत्त्वमानिनोपि । अस्ति 'अस्तीत्येके नापमस्तीति चैके' इत्यनयोरास्तिबोधनपक्षस्यात्रापि सत्त्वात् । यद्धर्मप्रकारकयदिपयकप्रश-साद्धर्मावच्छिन्नतदुद्देश्यकमुत्तरमिति नियमस्य को घटः कम्बुग्रीवादिमान् घट इत्यादिषु दर्शनादस्ति-

भाष्यप्रकाशः ।

नच तदग्रिमग्रन्थवैयर्थ्यं शङ्क्यम् । उक्तमाधिकारदर्शनेनाधिकप्रश्नोदयार्थमेव तदुक्त्या अवैयर्थ्यात् । तत एव श्रेयःप्रेयसोर्विद्याविद्ययोश्च कथनमपि युज्यते । अतः 'तं दुर्दर्शम्' इति वाक्यद्वयान्त-

रश्मिः ।

घटितजीवप्रशस्सास्तिबोधकस्यासंपराय इति वाक्यस्योत्तरत्वादिति । तदग्रिमेति न संपराये-
तिवाक्याग्रिमस्य 'श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्यः' इत्यादिजीवनिरूपकग्रन्थस्य वैयर्थ्यम् । उक्तमेति
यस्मिन्निदमिति वाक्येन कामाप्रलोभादुक्तमाधिकारदर्शनेन त्वाद् नो म्यान्नचिकेतः प्रष्टा' इति
प्रश्नप्रशंसया चोक्तमाधिकारदर्शनेन । अधिकेति प्रश्नप्रश्नोदयार्थम् । तदुक्तयेति तदग्रिमग्रन्थोक्त्या
हेतोः । तत इति अधिकप्रश्नोदयार्थत्वादेव

'अन्यच्छ्रेयो अन्यदुतैव प्रेयस्ते उभे नानार्थे पुरुषं सिनीते ।

तयोः श्रेयआदानस्य साधु भवति हीयतेर्थाय उ प्रेयो वृणीते ॥

श्रेयश्च प्रेयश्च मनुष्यमेतत्तौ संपरीत्य विविनक्ति धीरः ।

श्रेयो हि धीरो अभिप्रेयसो वृणीते प्रेयो मन्दो योगक्षेमाद् वृणीते ॥

सत्त्वं प्रियान् प्रियरूपांश्च कामान् अभिध्यायन्नचिकेतोऽत्यस्ताक्षीः ।

नैतां सृतिं वित्तमयीमवाप्तो यसां भ्रजन्ति बहवो मनुष्याः ॥

इति श्रेयःप्रेयसोः । सिनीत इति छान्दसत्वादेकवचनं बधीत इत्यर्थः । आ इत इति छेदः ।

एत इत्यत्र प्राप्तः । तौ संपरीत्य मनसालोच्य विविनक्ति पृथक्करोति गुरुलाघवम् । अभिप्रेयसे इति

अभिप्रेयो विहाय । प्रेयः पशुपुत्रादिलक्षणम् । योगक्षेमात् योगक्षेमनिमित्तम् । सृतिमिति गतिम् ।

अतस्त्वं नचिकेतः श्रेय आदान इति भावः । विद्येति उक्तश्रुत्यत्र एव

'दूरेते विपरीते विपुची अविद्या या च विद्येति ज्ञाता ।

विद्यामीप्सितं नाचिकेतसं मन्ये न त्वा कामा बहवो लोलुपन्ते ॥

'अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः स्वयं धीराः पण्डितमन्यमानाः ।

दन्द्रम्यमाणाः परियन्ति मूढाः अन्धेनैव नीयमाना यथान्धाः' ॥

इत्यनेन विद्याविद्ययोः दूरं महतान्तरेण एते श्रेयःप्रेयसी । विपुची इति । अच गतौ भ्वा.

आ. से. अचते इन् संप्रसारणं नानागतिमित्रफले संसारमोक्षहेतुत्वेन एका विपुचिरविद्या या ।

सौर्याच् । अपरा विपुचिर्विद्या इति ज्ञाता भवेत् । विद्या अमीप्सिता यस्य । दन्ध्रेति द्रम गतौ भ्वादिः

आ. से. यद् दन्द्रम्यन्ते दन्द्रम्यमाना, शानच्, आने युक् । पुनःपुनः कामकामा गम्यन्ते आगम्यन्ते

चेत्यर्थः । परियन्तीति परितो गच्छन्ति श्रेयःप्रयसोर्विद्याविद्ययोश्च कथनमेवं कृतमस्याधिकप्रश्नोदया-

र्थत्वं तु अर्थस्य प्रयोजनरूपत्वादधिकप्रश्नोदयः प्रयोजनमस्य कथनस्य । अत्र कथनस्य कारणत्वम्,

नापि कथनरसामिनिवेशः कारणमिति ज्ञेयम् । तच्च प्रथमस्त्वन्वसुबोधिण्यां 'त एकदा तु मुनयः'

इत्यत्रोक्तम् । अत्र प्रश्नकथनरसामिनिवेशयोः शौनकनिष्ठत्वम् । तत्र तु प्रश्नस्य नचिकेतोनिष्ठत्वं कथन-

रसामिनिवेशस्य मृत्युनिष्ठत्वमिति । व्यधिकरणं फलं केनचित्संबन्धेन समानाधिकरणम् । अत इति

एतावतो ग्रन्थस्योक्तसंगतिकत्वाद्ग्रे जीवप्रश्नासंगतत्वाच्च । वाक्येति । वाक्यद्वयमग्रे वक्तव्यम् ।

भाष्यप्रकाशः ।

संदर्भ एव तृतीयवरप्राप्तस्य द्वितीयप्रश्नस्य पूर्वेः 'अन्यत्र धर्मात्' इत्यनेनोक्तस्य प्रश्नस्य तृतीयत्वं प्रसादहेतुकत्वं च मन्तव्यम् । न च प्रसङ्गाभावः शङ्क्यः । जीवप्रश्नप्रत्युत्तरोपसंहारस्य दुर्दर्श-
वाक्योत्तरम् ।

'एतच्छ्रुत्वा संपरिगृह्य मर्त्यः प्रगृह्य धर्म्यमणुमेतमाप्य ।

स मोदते मोदनीयं हि लब्ध्वा विवृतं सब नचिकेतसं मन्ये' ॥

इत्यस्मिन् वाक्ये, एतत्पूर्ववाक्योक्तं, देवं व्यवहर्तारं जीवमाचार्यमुखाच्छ्रुत्वा संपरिगृह्य
सम्यगात्मत्वेनोपादाय मर्त्यः शरीरद्वयन्यतिरिक्तत्वज्ञानेन हर्षशोकशून्योऽपि, येऽन्येऽरवि-
न्दाक्षेतिवाक्योक्तन्यायान्मरणधर्मेव सन् प्रगृह्य धर्म्यं, 'न हि सुविज्ञेयमणुरेव धर्मः' इत्यु-
पक्रमवाक्ये धर्मत्वेनोक्तो यो जीवस्तस्मादनपेतं सखित्वाभिकटस्थं प्रकर्षेणालम्ब्य, अणुमेतमाप्य,
रक्षिः ।

वाक्यद्वयाग्रे तृतीयः प्रश्नः । तृतीयत्वमिति प्रश्नत्रये श्रुत्यभिप्राय उक्तः । तेन त्रयाणामेवेत्येवकारः
सौत्रः समर्थितः । प्रसादेति प्रसादो वरद्वारा हेतुर्यस्य । न च मृत्युनाऽन्यं वरं नचिकेतो वृणीष्वेति
प्रोक्ते वाक्ये प्रसादो न वर इति शङ्क्यम् । श्रुत्याग्रे यस्मिन्निति वाक्ये गूढवरस्य नचिकेतस्य
उक्तत्वात् । एवं चात्रापि प्रसादो वरः प्रश्न उत्तरं च । प्रसङ्गेति । तृतीयप्रश्ने संगत्यभावः । दुर्दर्शेति

'तं दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टं गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराणम् ।

अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति' ॥

इति वाक्यम् । गह्वरमनेकार्थसंकटम् । तत्र तिष्ठतीति गह्वरेष्ठम् । अधीति आत्मनीत्यध्यात्मं
अव्ययीभावः, तत्संपन्धियोगः । जीवमिति जीवप्रश्नोत्तराभ्याम् । शरीरेत्यध्यात्मयोगाधिगमेनेत्यस्या-
भिप्रायः । येन्य इति ।

'येऽन्येऽरविन्दाक्षविमुक्तिमानिन-

स्त्वध्यस्तभावादविशुद्ध्युद्भयः ।

आरुह्य कृच्छ्रेण परं पदं ततः

पतन्त्यथोऽनादृत्युष्मदङ्घ्रयः' ॥

अयं न्यायः प्राप्तसांख्यस्यामर्त्यत्वेन मर्त्यपदोपपादनाय तस्मान्मरणधर्मेत्यत्र हेतुः । यद्यप्या-
त्मव्यप्राप्तविवेकस्तथापि मृत्योः सूक्ष्मदेहीयोऽत्यन्तविस्मरणरूपो जीवस्यास्त्येव पतन्त्यश्च इति
वचनात् । इत्युपेति जीवप्रश्नान्तरमुत्तरोपक्रमवाक्ये 'देवैरापि विचिकित्सितं पुरा नहि सुविज्ञेय-
मणुरेव धर्मः' इतिवाक्यम् । धर्मत्वेनेति तथाच धर्म्यमित्यत्र धर्मं धर्मत्वमर्हतीति धर्म्यः । वैदिक-
प्रक्रियास्येन 'उन्दसि च' इति सूत्रेण यत् । तथाच वृत्तिः 'प्रातिपदिकमात्रात्तदर्हतीति यत्' इति ।
धर्म्यमित्यत्र धर्मस्य भावप्रधाननिर्देशापत्त्या 'धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते' इति सूत्रेण यतमाहुः तस्मा-
दिति । धर्माजीवादनपेतं सुपर्णं 'द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समाने वृक्षे परिपस्वजाते' इति श्रुतिः
धर्म्यं प्रगृह्येत्यस्यार्थः । इदमेव धर्मत्वमर्हतीति धर्म्यम् । इदमेव धर्मेण प्राप्यं धर्म्यं 'नीवयो-
धर्मविपमूलमूलसीतातुलाम्यस्तार्थतुल्यप्राप्यवध्यानाम्यसमसमितसंमितेषु' इति सूत्रेण यत् । इदमेव
धर्मं साधु धर्म्यं तत्र साधुरिति यत् । धर्मं प्रवृक्षेति कचित् पाठः, प्रयकृत्य शरीरादेरिति
तस्मात्प्यम् । भाष्यप्रकाशानुसारेण तु धर्मं जीवं प्रवृक्ष्य वर्द्धयित्वा मुक्तं कृत्वा । अणुत्वं तर्थास्त्यव-
मित्याशङ्कानुमित्यस्यार्थमाहुः अणुमिति । एतं जीवमणुमाप्य प्राप्य ज्ञात्वेति यावत् मुक्तत्वानन्तर-

उत्तरम् । एवमग्निजीवब्रह्मणां प्रश्नोत्तराणि । तत्र यदि साङ्ख्यमतं निरूपणीयम्, 'इन्द्रियेभ्यः' इत्यादि स्यात् तदा चतुर्थस्याप्युपन्यासः स्यात् । उपन्यासे हेतुः प्रश्नः । अत एव पश्चाद्वचनम् । तस्य प्रकृतेऽभावादसमुत्तरीत्या त्रीण्येव प्रकरणानीति सिद्धम् । उत्तरप्रश्नभावार्थं चकारः ॥ ६ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

सः, जीवं ज्ञात्वा विद्वान्, मोदनीयं सर्वथात्मनेन प्रसादनीयं ब्रह्म लब्ध्वा प्राप्य मोदते । एवं ह्येवानन्दयातीति श्रुतेः । मोदते हि यतो हेतोरतो नचिकेतसं त्वामधिकारिणं प्रति सद्यः सदनभूतं ब्रह्म विवृतमपावृतद्वारं मन्य इति कथनेन ब्रह्मणः सारणात् । नच पञ्चमवल्लीस्थस्य, यथा च मरणं प्राप्येति सार्द्धवाक्यस्योत्तरत्वं शङ्क्यम् । व्यवहितत्वात् । हन्त इदं प्रवक्ष्यामि गुह्यं ब्रह्म सनातनमिति प्रतिज्ञानन्तरपठितत्वेन तल्लीलाबोधनार्थत्वावगमाच्च । नचात्र लीलाङ्गीकारे मानाभावः शङ्क्यः । य एष सुप्तेषु जागर्तीत्यारभ्य वल्लीसमाप्तिर्लीलाकथनदर्शनेनापि तथावसायादिति ।

रश्मिः ।

मपि । स इति मर्त्यः देहद्वयविशिष्टः, जीवमणुमक्षरांशमिति न कर्मकर्तृविरोधः । सवनेति अक्षरम् । अपेति नाष्ट्ये म्र्यादिति सुबोधिन्या ब्रह्मपृच्छकः सन्नुत्तरं धारयिष्यति चेति । स्मरणेति तथा च स्मृतस्य ब्रह्मप्रश्नस्योपेक्षानर्हत्वात् जीवप्रश्नोत्तरेण ब्रह्मप्रश्नस्य प्रसङ्गसंगतिरिति न प्रसङ्गभावः शङ्क्यः । ननु देवैरापीत्यस्य उत्तरत्वं भाष्य उक्तं तन्न संभवति देवैरपि संदिग्धमत्र यत उपसंहारेपि 'यस्मिन्निदं विचिकित्सन्ति' इति संदेहः श्रुत्योक्तः । अत एवान्यं वरं नचिकेतो वृणीष्वेति श्रुत्युक्तम् । संदिग्धस्यानुत्तरत्वात् । अत्र प्रथमवल्ली समाप्ता । ततो हि ॐ मन्यच्छ्रेय इत्यादीनामधिकप्रश्नोदयार्थत्वं श्रवणायापीत्यादिना पुनर्जीवनिरूपणं तत्राप्याश्चर्यं वक्तां कुशलोस्य लब्धेति अस्य जीवस्य वक्ताश्चर्यः न नरेणावरप्रोक्त एष सुविज्ञेयो बहुधा चिन्त्यमान इति च एष जीवः । अतः संदिग्धस्यानुत्तरत्वम् । उत्तरसमाप्तिकायां तं पुर्वशीमत्यादिवाक्यद्वयं तद्व्याकृतं तत्राप्यध्यात्मयोगाधिगमेन देवं जीवं मत्वेत्यध्यात्मयोगाधिगमसाध्यावबोधकत्वेनाज्ञानकं ततो ब्रह्मप्रश्नः । अतः शंकरभाष्योक्तम्

'हन्त त इदं वक्ष्यामि गुह्यं ब्रह्म सनातनम् ।

यथा च मरणं प्राप्यात्मा भवति गौतम' ॥

'योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः ।

स्थानुमन्येऽनु संपन्ति यथाकर्म यथाश्रुतम्' ॥

इति व्यवहितमुत्तरमित्याशङ्क्य समादधुर्न चेति । व्यवेति येयं प्रेते इति जीवप्रश्नस्य प्रथमवल्लीस्थत्वात्तया । यथा प्रहरे प्रहरेऽसहोच्चारितानि पदानि न प्रमाणानि संनिध्यभावात् । तथात्र प्रश्नोत्तरप्रमाणनकमुत्तरमिति भावः । ननु

'स्वार्थबोधे समासानामज्ञाक्षित्वाद्यपेक्षया ।

वाक्यानामेकवाक्यत्वं पुनः संहत्य जायते' ॥ इति ।

पूर्वतन्नालश्रोतृरभावो भविष्यतीति चेत्तत्राहुः हन्तेति । गुह्यमिति 'गुह्यं ब्रह्मणि वाक्ये' इति श्रीभागवतात् कृष्णावताररूपम् । तथा च जीवविषयत्वाभावात् नाज्ञाक्षित्वाद्यपेक्षेति भावः । लीलाकथनेति 'श्रोतव्यविषयत्वेन लीला दशविधा यतः' इति द्वितीयस्कन्धसुबोधिनीकारिकातो दशविषयीकृतः प्रथमम् ।

रश्मिः ।

‘यथा हि मरणं प्राप्यात्मा भवति गौतम ।

योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः ।

स्याणुमन्येऽनुसंयन्ति यथाकर्म यथाश्रुतम्’ ।

मरणं प्राणत्यागं जीवीयं प्राप्य त्यक्ताः प्राणा भगवत्समीपं गच्छन्ति स आत्मा आध्यात्मिकादित्रितयविदाश्रयो भवति आत्मावतारादिरपि । लोकवत्तु लीलकैवल्यमिति सूत्रानुसरणात् । धीरविषय उक्तः । अधीरविषयमाह योनिमिति ‘योनेः शरीरम्’ इति सूत्रात् । स्याणुमन्ये । श्रुतं गुर्वादिसुखद्वारा । प्रसङ्गागतान्यगतिसहितेश्वरनिर्याणस्य मुक्तिलीलात्वेपि शोकदत्वात्तद्विहाय विसर्गलीलामारम्याहुः य एष्विति ।

य एषु सुप्तेषु जागर्ति कामं कामं पुरुषो निर्ममाणः ।

तदेवावकं तद्वत् तदेवामृतमुच्यते ॥

अवकं ऋजुः ‘विसर्गः पौरुषः स्मृतः’ इति वाक्यम् । अत्र स्वप्नसृष्टिनिर्मातृत्वं तच्च कर्तृत्वमात्रं नामिन्ननिमित्तोपादानत्वरूपमिति न संध्याधिकरणमाध्यविरोधः ‘यस्मिन् लोकाः श्रिताः सर्वे तदुनात्येति कश्चन एतद्वैतत्’ इति श्रुतिरत्र अत्येति अत्यन्तमेति तद्वत् ‘उत्तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः’ इति अत्र लोकधारकत्वादाश्रयलीला कृष्णाश्रयनामाश्रयः ।

‘अग्निर्यैको भुवनं प्रविष्टो रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव ।

एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा रूपं रूपं प्रतिरूपो बह्विश्’ ॥

चायुर्यैक इति वाक्यं पूर्ववत् । अत्र धर्मिणोऽसाधारणधर्मेण व्यापकत्वेन रूपनामनिर्वाहकत्वलीला तत्त्वादिरूपनामनिर्वाहकत्वेन सर्गलीला । महत्तत्त्वाहंकारादीनि नामानि ‘श्रोत्रुः प्राञ्जलयः’ इति वाक्यात् रूपाणि ।

‘सूर्यो यथा सर्वलोकस्य चक्षुर्न लिप्यते चाक्षुर्वाहदोषैः ।

एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः’ ॥

इत्यत्र लोकदुःखासंसृष्टत्वोक्त्या जगद्व्यापारवर्ज ‘सर्वरसः’ इति श्रुतेः सर्वरसलीला विसर्गलीला । भक्तानुरोचिनी लीला विसर्गरूपामाह ।

‘एको बशी सर्वभूतान्तरात्मा एकं रूपं बहुधा यः करोति ।

तमात्मस्थं येऽनु पश्यन्ति धीरास्त्रेपां सुखं शाश्वतं नेतेरेषाम्’ ॥ इति ।

अत्रैकरूपस्य बहुधाकरणं भक्तानुरोधात् यद्यद्वियेति वाक्यात् । आत्मस्थं श्रुतिस्थं ‘तस्मान्न भिन्ना एतास्मा आमिर्मिन्नो न वै विभुः’ इति कृष्णोपनिषद्भुतेः मनःस्थं वा ‘स मानसीन आत्मा जनानां सर्वात्मा’ इति श्रुतेः । फलदातृत्वरूपां स्थानादिलीलामाह ‘नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान् तमात्मस्थम्’ इति पूर्ववत् । सुखस्थाने शान्तिः फलमत उपपत्तेरिति सूत्रात्

‘तदेतदिति मन्यन्ते निर्देश्यं परमं सुखम् ।

कथं नु तद्विजानीयात् किमुतो माति वा न वा’ ॥

तद्वत् एतत्प्रत्यक्षं समीपतरं मन्यन्ते जानन्ति अवबोधयन्ति वा निवृत्तेः प्राद्वणादयः तत्सुखं कथं केन प्रकारेण जानीयामहं नचिकेताः । विजानीयात् यः कोपि । किमुतेति नातिशये

रदिमः ।

आडुक्तेः, न विकल्पे, वाकारोक्तेः । अतः प्रथे आसमन्ताद्भाति न वेति प्रथः । भासाद्वारा दीप्यते इत्युत्तरमाह 'न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोयमग्निः ।

तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति' ॥ इति ।

'अनुकृतेस्तस्य च' इत्यत्र व्याकृता पञ्चमवलीस्था लीला । एवमा वलीसमाप्ति लीला-
कथनदर्शनेत्यर्थः । अग्रेतनवह्यर्थः कथ्यते प्रसङ्गात् । 'अत एव च नित्यत्वम्' इति सूत्रभाष्ये
वेदसार्थतौल्यं शब्दब्रह्मवेदपुरुषशब्दवाच्यत्वमुक्तं तदाहुः ऊर्ध्वमूल इति इयं विसर्गरूपेण
लीला 'तस्माद्विराडजायत विराजो अधिपूरुषः' इत्युक्त्वा किञ्चिदन्यदुक्तवोच्यते 'तस्माच्च-
ज्ञात्सर्वहुतः ऋचः सामानि जज्ञिरे छन्दांसि जज्ञिरे तस्माद् यजुस्तस्मादजायत' इति श्रुतेः ।
'ऊर्ध्वमूलोऽवाकृशाख एषोऽश्वत्थः सनातनः । तदेव शुक्रं तद्वक्ष्य तदेवास्ततमुच्यते' 'तस्मिँल्लोकाः
श्रिताः सर्वे तदुनात्येति कथ्यन एतद्वैतत्' इति श्रुतिः । अत्र पश्चिमवृषमवृक्षेषु वृक्षत्वेन वेदोऽवर्णि ।
ननु वृक्षे लोकानां श्रितत्वं बाधितमिति चेन्न ऊर्ध्वमूलं तद्विष्णोः परमं पदमस्य स्वर्गनरकतिर्यगादि-
शाखाभिरवाकृशाखः अश्वत्थः अश्वत्थं जलमस्यास्ति 'अर्धआचच्छ' 'आपः प्रजाहितं शान्तं अश्वत्थं
पवनं शिवम्' इति केशरमालाकोश इति व्याख्यासुधायां भानुदीक्षितः । यद्वा अश्वत्थिष्ठत्यस्मिँ-
त्यश्वत्थः लोकास्त्वश्वे तिष्ठन्ति अस्मिँस्त्वश्वस्तिष्ठतीति अश्वो रूपं कृत्वा यदश्वत्थे तिष्ठते इति
अश्वशब्दो योगरूढः 'विचारो योगरूढितः' इति पूर्वमीमांसाकारिकायाः । तथा च व्यापकोशनामा
पदार्थः कल्की अवतारः । अवतारत्वाद्वापकः । रूपं प्रत्यक्षाश्वत्थरूपम् । तिष्ठत इति उपग्रहव्यत्ययः ।
परस्मैपदी आत्मनेपदी उपग्रहः । सनातनो नित्यः । तथा च वेदतरोः शब्दात्मकत्वमर्थतरोरवतारा-
त्मकत्वमतोत्र शुक्रत्वादि विदधौ श्रुतिः तदेव शुक्रमिति । शुक्र गमने भ्वा. प. से. गतमित्यर्थः
क्रियेति यावत् वेदार्थयोरभेदात् । तद्वक्षेति अवतारावतारिणोरभेदात् । एतदस्तुतमिति तस्मिँल्लोकाः
श्रिताः सर्वे । अत्यन्तं चेति प्राप्नोतीत्यर्थात् । अग्रे भगवतो मारणलीलार्थमारकं रूपं भगवत आह
यदिदं किं चेति । कम्पनादित्यधिकरणे चिन्तिता । इयं लीला स्थानलीला । पुनः स्थानलीलमाह ।

'भयादस्याग्निस्तपति भयात्तपति सूर्यः ।

भयादिन्द्रश्च वायुश्च सृत्युर्धावति पञ्चमः' ॥

इति । स्पष्टम् । यथा वज्रोद्यतकरं स्वाभिन् द्वाऽभिमुखीकृत्य भृत्या नियमेन तच्छासने
प्रवर्तन्ते तथेमाः प्रजा इति स्थानलीला । पूर्ववाक्ये फलमुक्तं य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्तीति द्वितीय-
श्रुत्युक्तस्थानलीला ज्ञानफलमाह ।

'इह चेदशकद्भोदुं प्राक् शरीरस्य विस्त्रसः ।

ततः स्वर्गेषु लोकेषु शरीरत्वाय कल्पते' ॥

इति । स्थानलीलां बोद्धुमशकत् शक्नोति कालव्यत्ययः । शरीरस्य विस्त्रसः पतनात् प्राक् ।
कचिद्विस्त्रसः इत्यत्र विश्रम इति पाठः । श्रम धातुः खेदतपसोः दि. प. से. । बोद्धुमित्युक्ते स्थान-
लीलाबोधे वैजालात्फलवैजाल्यमाह यथादर्शं तथात्मनि यथा स्वप्ने तथा पितृलोके यथाप्सु परीव ददृशे
तथा गन्धर्वलोके छायातपौ ब्रह्मलोके इति । आदर्शं प्रतिचिन्ममूतकार्येश्वरं पश्यति तथात्मनि बुद्धौ
मनसि वा 'स मानसीन आत्मा जनानाम्' इति श्रुतेः । पश्यति यथा च दर्शं चन्द्रसूर्ययोः संगमे यथा

रश्मिः ।

चावलोकनात्मके दर्शे विषयत्वेन पश्यति तथा आत्मनि मनसीति पूर्ववत् 'दर्शस्तु संगमे चन्द्रसूर्य-
योरवलोकने' इति विश्वः । चन्द्रसूर्ययोरवलोकने इत्यन्वये सूर्यत्वेन चन्द्रत्वेन पश्यतीत्यर्थः ।
यथा स्वप्ने जीवस्य मायिकभोगस्तथा पितृलोककामस्य पितृलोके उपस्थिते मायिकभोगः यथाप्सु
परिदृश्ये परिदृश्यते एकोपि बहुत्वेन इव तद्वत् । तथा तेन प्रकारेणैको बहुत्वेन परिदृश्यते
छायातपयोरिवात्यन्तविलक्षणौ ब्रह्मलोके । शोकाभावफलार्थमाह ।

‘इन्द्रियाणां पृथग्भावमुदयास्तमयौ च यत् ।

पृथगुत्पद्यमानानां मत्वा धीरो न शोचति’ ॥

इति । युक्तो हि इन्द्रियाणां पृथगुत्पन्नानां पृथग्भावं मत्वा ज्ञात्वा न शोचति । अयमपि भेदो
निरध्यस्तदेहेन्द्रियकेषु । भक्तिज्ञानमार्गयोः निरध्यस्तदेहेन्द्रियकेषु भेदावाह निरध्यस्तेन्द्रियो
भक्त्येदिन्द्रियाणामुदयः निरध्यस्तेन्द्रियैरेव कर्मकरणसंभवात् । ज्ञानी चेदिन्द्रियाणामस्तभावः ।
इन्द्रियत्वेनाज्ञानमात्मत्वेन ज्ञानम् । ‘आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च’ इति फलाध्यायसूत्रात्
मुक्तस्यामृतत्वं फलमाह इन्द्रियेभ्य इति ।

‘इन्द्रियेभ्यः परं मनो मनसः सत्त्वमुत्तमम् ।

सत्त्वादधि महानात्मा महतोऽप्युत्तमुत्तमम् ।

अव्यक्तात्परः पुरुषो व्यापकोऽलङ्घ्य एव च ।

यज्ज्ञात्वा मुच्यते जन्तुरमृतत्वं च गच्छति’ ॥ इति ।

परत्वमिन्द्रियनायकत्वात् ‘मनसैवानुद्रष्टव्यः’ इति करणत्वाच्च । उत्तमत्वं ज्ञानजनकत्वा-
द्विष्णुत्वोपादकत्वाच्च । अधि न दधातीत्यधि धोः किः आधेयो जीवः आत्मा अस्य सत्त्वाद्विष्णुत्वा-
पादकादुत्तमत्वं कथमित्यत आह महानिति । अपरिच्छिन्नपरिमाणवान् मुक्त इति यावत् । तथा च
निर्गुणत्वादुत्तमत्वमधिकत्वं वा कवर्णलोपात् । अव्यक्तमक्षरम् । अलङ्घ्य इति लिङ्ग्यते गम्यते येन
तत्तयोक्तं चिह्नं तदविधमानमस्येत्यलङ्घ्यः । चिह्नादीनां विद्यमानत्वालिङ्घ्यः लिङ्गि गतौ भ्वा, प. से. ।

‘नवाम्बुदानीकमनोहराय प्रफुल्लराजीवविलोचनाय ।

वेणुखनामोदितगोकुलाय नमोस्तु गोपीजनवल्लभाय’ ॥ इति ।

गोपीजनवल्लभाष्टकोक्तानि चिह्नानि गम्यन्ते येन स आत्मा लिङ्गः तज्ज्ञात्वेत्युक्तं तत्र
करणाकाह्यायामाह ।

‘न संद्वे तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनम् ।

हृदा मनीषा मनसामिकृषो य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति’ ॥ इति ।

संद्वे सम्पञ्ज्ञानाय रूपं तिष्ठति । द्रव्यचाक्षुषं प्रत्युद्भूतरूपस्य कारणत्वेन कथं तत्पश्यति ।
उच्यते । हृदा मनसा । मनीषा मनसः संकल्पादिरूपस्येष्टं नियन्त्रित्वेनेति मनीषा बुद्धिस्तया मनसा
अभितः कृषम् । सुषां सुः मनसामिकृषः । एतद्विशेषणं रामतापिनीये ‘उपासकानां कार्यार्थं ब्रह्मणो
रूपकल्पना’ इति । स मानसीन आत्मा जनानामिति मनसा । ननु मनोग्राह्यत्वापत्तिः आत्मा
‘मत्प्रादमेकया ग्राह्यः’ इति वाक्याद्भक्तिमात्रग्राह्य इति चेन्न । मनसामिकृषपदेन मनसामिकल्पन-
विषय उच्यतेऽत्र मनसा कल्पनं ‘भक्तिरहस्यमजनं तदिहामुत्र फलभोगनैराशयेनामुष्मिन् मनःकल्पनः

रश्मिः ।

मेतदेव च नैःकर्म्यम्' इति गोपालतापिनीयश्रुत्युक्तमनसः कल्पनरूपं गृह्यते इति मनसा कल्पनं मनः-
कल्पनमिति विगृह्य समासस्यापि संभवात् तथा च मनःकल्पनेन भक्तिरूपेण ग्राह्यः, हृदा मनीषा
च सहकारिकारणानुगृहीतेनेति करणमुक्तम् । 'भक्त्या प्रसन्ने तु हरौ तं योगेनैव योजयेत्' इति
सुषोधिण्या योगमाह ।

'यदा पञ्चावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह ।

बुद्धिश्च न विचेष्टति तामाहुः परमां गतिम्' ॥

'तां योगमिति मन्यन्ते स्थिरामिन्द्रियधारणाम् ।

अप्रमत्तस्तदा भवति योगो हि प्रमवाप्ययौ' ॥

अवेति आत्मन्यवतिष्ठन्ते निरोधलक्षणोच्छरीत्या । बुद्धिश्च स्वव्यापारे न व्याप्तिर्यते तां परमां
गतिं फलरूपां सेवामाहुः । निरोधलीला इत्युक्तम् । अप्रमत्तस्तदा भवतीत्युक्त्या मन्यन्त इत्यत्र
केचिदिति कर्तृबोधनात् विरलाः कर्तारः । अतः सकलसाधारणयोगमाह योग इति प्रभवत्यस्मादिति
प्रभवः इति 'भुवः प्रभवः' इत्यत्र व्याकृतं मनोरमायां भट्टोजिदीक्षितेनात्रापि बोध्यम् । अपि अयः
ब्रह्मणि गमनं संयोगो भवत्येष हि निश्चयेन यतः सर्वोपि वदति गच्छतीत्यत्र गमनं उत्तरदेशसंयोगं
करोतीति न च फलानुकूलव्यापारो धात्वर्थ इति वाच्यम् मण्डनमिश्रवत्फलमात्रस्य धात्वर्थोद्गी-
कारादस्यामप्यययोगदशायां निर्गुण्ययः न च साकारेनन्तमूर्तौ ब्रह्मणि कृतो नाप्ययः ।
भक्त्यैकल्यत्वात् ता नाविदमिति वाक्यात् तथा चोभयोर्भक्तसाधारणयोर्ब्रह्मजीवयोश्च ग्रहण-
कारणाभावादनुपलभ्यमाने न स्त एव जीवब्रह्मणी इति प्राप्त आह ।

'नैव वाचा न मनसा प्राप्तुं शक्यो न चक्षुषा ।

अस्तीति भुवतोऽन्यत्र कथं तदुपलभ्यते ॥

अस्तीत्येवोपलब्धव्यस्तत्त्वभावेन चोभयोः ।

अस्तीत्येवोपलब्धस्य तत्त्वभावः प्रसीदति' ॥

इति नैव वागादिभिः प्राप्तुं शक्ये यद्यपि तथापि योगकाले आत्मद्वयमस्तीत्येवोपलब्धव्य
आत्मा कस्मादस्तीति भुवतो अस्तिवादिन आगमार्थानुसारिणः श्रद्धधानादन्यत्र नास्तिकवादिनि
विपरीतदर्शिनि कथं तद् द्वयमुपलभ्यते न कथंचनेत्यर्थः । तस्मादपेक्षासद्वादिपक्षमासुरमस्तीत्येवो-
पलब्धव्यः आत्मा तत्त्वभावेन तस्य आत्मनो भावस्तत्त्वं तस्य भावः सत्ता तयोपलब्धव्या जीवात्मा
तन्नाप्युभयोर्जीवब्रह्मणोः । निर्धारणे पृथी । पूर्वमस्तीत्येवोपलब्धव्यः । आत्मा प्रसीदति तत्त्व-
भावो जीवसत्ता प्रसीदति योग ऐक्यात्र चकारप्रयोगः । अधुना जीवन्मुक्तिप्रकार उच्यते ।

'यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येस हृदि स्थिताः ।

अय मर्त्योऽमृतो भवति अत्र ब्रह्म समश्नुते' ॥

इति स्पष्टम् । जीवन्मुक्तिप्रकार एष सल्लिङ्गदेहस्य ।

'यदा सर्वे प्रमिचन्ते हृदयसेह ग्रन्थयः ।

अय मर्त्योऽमृतो भवत्येतावदनुशासनम्' ॥

इति । हृदयस्य ग्रन्थयो लिङ्गदेहास्तेषां भेदेनेऽमृतो भवति । इहेति पदादयमपि जीवन्मुक्त-
प्रकारो द्वितीयः । मुक्तिप्रकारमाह शतमिति स्पष्टम् ।

रश्मिः ।

‘शतं चैका हृदयस्य नाव्यस्तासां मूर्धानमभिनिःसृतैका ।

तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विश्वहृद्व्या उत्क्रमणे भवन्ति’ ॥

इति श्रुतिः । सर्ववह्नयार्थोपसंहारार्थमाह ।

‘अद्भुष्टमात्रः पुरुषोन्तरात्मा सदा जनानां हृदये संनिविष्टः ।

तं स्वाच्छरीरात्प्रवृहेन्मुखादिवेपीकां धैर्येण ।

तं विद्याच्छुक्रममृतं तं विद्याच्छुक्रममृतम्’ ॥ इति ।

मुञ्जादिति श्रीभागवते स्पष्टम् । शुक्रमिति शुच शोके भ्वा. प. से. शोचति ऋज्रेन्द्रेति रन् तमद्भुष्टमात्रं जीवसहितं शोचन्तं जीवं संचितकर्मसङ्गात्वात् । अमृतमानन्दरूपमात्मानं विद्याजानी-
यात् पुनर्वचनं कर्ममार्गीयजीवाद्भुष्टमात्रयोः ग्रहणाय । भक्तिमार्गे तु ‘ततः संसारदुःखस्य निवृत्तिर्ब्रह्म-
घोषनम्’ इति न शोकान्वयः मनुष्यानधिकृत्येदं मृत्युपाख्यानं प्रवृत्तम् । अतो मनुष्याणां हृदयस्या-
द्भुष्टमात्रत्वाद्ब्रह्मार्थमद्भुष्टमात्र उपसंहार उक्त इति ‘शब्दादेव प्रमितः’ इत्याधिकरणे उक्तम् । ‘हृद्यपेक्ष-
या तु मनुष्याधिकारत्वात्’ इति सूत्रे मुक्तिप्रकारकयनानन्तरमद्भुष्टमात्ररूपोक्तिर्जीवस्य मुक्तिदशायां ब्रह्मा-
विर्मावेन विरुद्धधर्माश्रयत्वे फलिष्यतीति वेदान्ताधिकरणमालायामभिप्राय उक्तः । सोपि साकारस्या-
नन्तमूर्तेरनेकास्वस्याग्रहणे बाधकाभाव इत्यभिप्रायेण । नचिकेत उपाख्यानावगतसाधनस्य फलमाह ।
‘... मृत्युप्रोक्ता नचिकेतोऽथ लब्ध्वा विद्यामेतां योगविधिं च कृतस्त्वम् ।

... ब्रह्मप्राप्तो विरजोभूद्विमृत्युरन्योप्येवं यो विदध्यान्ममेव ॥

श्रुतेर्वचनान्मम श्रुतेरिव । अन्योर्थः । अन्योप्येवं यः सोध्यात्मविदेवेति । मनुष्याधिकारं
ज्ञानकाण्डे निरूपयन्ती श्रुतिर्विभयांचकार निःश्वसितत्वेन वायुत्वात् । वायुः शब्दतामापद्यत इति ।
ततश्च भयादिन्द्रश्च वायुश्चेति श्रुतेर्मयमस्याः सा श्रुतिराह स ह नाववतु इति स आत्मा ह प्रसिद्धः
नौ वक्तुश्रोतारौ अवतु आमन्त्रणे लोट् अवीष्टे वा, न प्रार्थने ‘प्रार्थिते वा ततः किंस्यात् स्वाम्यभिप्राय-
संशयात्’ इति वाक्यात् । ननु ज्ञानकाण्डीयस्याधिकारात्प्रत्यावायेन भगवान् मारयेदिति चेत्तत्राह
सह नौ भुनक्तु इति पालयतु अभ्यवहरतु वा । ‘यस्य ब्रह्म च क्षत्रं च उभे भवत ओदनः
मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्या वेद यत्र सः’ । सह वीर्यं करवावहे वीर्यं विद्याकृतं सामर्थ्यं तेन सह
आवां करवावहे यथा न द्विष्यात् । तथा च तृतीयप्रश्नोत्तरे प्रधानीकृत्य त्रीर्यं करवावहे आवामिति
भावः । तेजस्वि नावधीतमस्तु यथा तेजस्वि नौ आवयोः वक्तुश्रोत्रोधीतमस्तु मा विद्विषावहै मा
निपेधे आत्मानं सर्वप्रशस्तारं आवां मा विद्विषावहै इत्यर्थः । शान्तिः शान्तिः शान्तिरिति । ननु
वीर्यं कृतेषुपक्रमोपसंहारयोर्मनुष्याधिकाराद्विद्याया ज्ञानकाण्डे कोपयोग इत्यत आह शान्तिरिति ।
शम उपशमे दि. प. से. शम आलोचने जु. आ. से. लेनृदर्शने जु. प. से. उपालोचनं विद्याया
ज्ञानकाण्डीयब्रह्मज्ञाने कर्तव्यम् । मार्गत्रये शान्तित्रयम् । अन्यव्याख्याने शान्तिपदे योगरूढ्यापत्तिः ।
अत्र वेदान्ते योगमात्रादरणादेवं व्याकृतमिति । प्रकृतमनुसर्गते तथावसायादिति लीलात्वेन य
एषु सुषेणित्यादिषु पदार्थेष्वङ्गीकारावसायात् । अतो देवैरत्रापि इत्यत्र उत्तरम् । प्रश्नोत्तरयोः समान-
विषयत्वस्य को षटः कम्बुग्रीवादिमान् षट् इत्यादिषु दर्शनादिति भाष्यार्थः । तथाच व्युत्पत्तिः ।
संगतिः ग्रन्थ उक्ता । यद्धर्मप्रकारकयद्विपणिणी जिज्ञासा तद्धर्मावच्छिन्नतदुद्देश्यकं लक्षणादि-
निरूपणमिति नियमस्यासोदाहरणं को षटः कम्बुग्रीवादिमान् षटः इति । किंच भाष्यं प्रति मवीमि

भाष्यप्रकाशः ।

यत्तु वरदानानुरोधेन ब्रह्मप्रश्नस्य जीवप्रश्नान्तर्गतत्वं शंकराचार्यैरङ्गीकृतं तदसंगतम् । वक्तृप्रसादस्यैवात्र प्रश्नकारणतादर्शनात् । न च त्रीन् वरान् वृणीष्वेति वाक्यवाधापत्तिः । स्वस्ति मेऽस्त्विति वाक्योक्तस्य स्वाविनाशार्थकवरत्रयस्य सौमनस्याग्निजीवप्रश्नाभ्यां च पूर्या तदभावात् । न च तृतीयप्रश्नस्य काल्पनिकत्वम् । वदेति श्रुत्यैव तभिरासात् । नचाधिक्यं दोषः । दोषत्वाभावस्योपपादितत्वात् । अतोऽस्य भिन्नप्रश्नत्वेऽपि कल्पनाया अभावेन, यथा वरव्यतिरेकेण प्रश्नकल्पनायामदोष एवं प्रश्नव्यतिरेकेण प्रधानोपन्यासकल्पनायामप्यदोष इति । साङ्ख्योक्तप्रतिधन्देरपि परिहाराद् व्यर्थ एव प्रष्टव्यमेदमनाहत्य,

रश्मिः ।

इत्यभिप्रश्नोत्तरमुक्तं तदपि शंकराचार्यैः 'लोकादिर्मात्रं तमुवाच तस्मै' इति तदग्रिमवाक्यस्योत्तरत्वमुक्तं तन्निरसितुम् । न च 'प्रति प्रवीमि तदु मे नियोध स्वर्ग्यमग्निं नचिकेतः प्रजानन्' इत्यस्य प्रतिज्ञायचनत्वात् तदेवोत्तरमिति शङ्क्यम् । 'अनन्तलोकाग्निमयो प्रतिष्ठां विद्धि त्वमेतं निहितं गुहायाम्' इत्युत्तरार्धेनास्यैवोत्तरत्वात् । यदपि 'न जायते म्रियते वा विपश्चित्' इति तृतीयप्रश्नोत्तरमुक्तं तस्याग्रामिप्रियाभावाददर्शनाच्च 'सर्वं वेदा' इत्येवोत्तरम् । वरदानेति न वयमिह वरदानव्यतिरेकेण प्रश्नं कंचित्कल्पयामो वाक्योपक्रमसामर्थ्यात् । वरदानोपक्रमा हि सृष्ट्युपचिकेतःसंवादरूपा वाक्यप्रवृत्तिरासमाप्तेः कठवल्लीनां लक्ष्यते । सृष्ट्युः किल नचिकेतसे पित्रां प्रहिताय त्रीन् वरान् ददौ । नचिकेताः किल तेषां प्रथमेन वरेण पितुः सौमनस्यं वरे, द्वितीयेनाग्निविद्यां, तृतीयेनात्मविद्यां 'येयं प्रेते' इति 'वराणामेव वरस्तृतीयः' इति लिङ्गात् । तत्र यदि 'अन्यत्र धर्मात्' इत्युक्त्यप्यन्यः प्रश्न उत्पद्यते ततो वरव्यतिरेकेणापि प्रश्नकल्पनाद्वाक्यं बाध्येतेति भाष्येण यत्त्वित्यादिः । प्रश्नेति वरप्रदानद्वारा प्रश्नकारणता । स्वस्तीति । मे नचिकेतसे । स्वेति नचिकेतोऽविनाशार्थकवरत्रयस्य । तदभ्यावादिति तथा च वरप्रदानव्यतिरेकेण प्रश्नाङ्गीकारः श्रुतिं विरुणद्धीति श्रुत्यन्तरोक्तवरोऽङ्गीकृत इति भावः । भाष्योपपादने समाहितमपि काल्पनिकत्वं मतान्तरे प्रश्नद्वयस्यैक्यसाधनप्रयासस्य व्यर्थत्वसाधने पुनराहुः न चेति । एतच्च पूर्वमुपपादितम् । पूर्वं वरत्रयान्तर्गततृतीयवरस्य काल्पनिकत्वमुक्तमत्र तु वरत्रयपृथगित्येतस्य । ननु त्रीन् वरानित्युक्ते चतुर्थोपमाधिक्यं निग्रहस्यानदोषः । यथाह दिनकर्याम् । अधिकस्याधिकहेत्वाद्यभिधानरूपस्य गुणेन्तर्भाव इति वाच्यम् । उपेति न च निहेतुकत्वमित्यादिनोपपादितत्वात् । अत इति उक्तोपपादनात् । यथाश्रुतग्रन्थव्याकरणपक्षेऽत्र तृतीयप्रश्ने वरप्रवेशाभावादाहुः वरव्यतिरेकेणेति । अत्रोच्यते नैव वयमिह वरदानव्यतिरेकेण प्रश्नं कंचित् कल्पयाम इति शंकरभाष्यं पूर्वोक्तयुक्त्याक्षिप्तं तेन च तेषामस्य पूर्वपक्षग्रन्थः । यथैव वरप्रदानव्यतिरेकेण प्रश्नकल्पनायामदोष एवं प्रश्नव्यतिरेकेण प्रधानोपन्यासकल्पनायामदोषः स्यादिति तत्रापि वरप्रदानव्यतिरेकेण प्रश्नकल्पना युक्तियुक्ता, प्रश्नव्यतिरेकेण प्रधानोपन्यासकल्पना युक्तियुक्ता न भवतीति घटान्तदार्ष्टान्तिकयोः वैषम्यं सूचितम् । पूर्वपक्षग्रन्थे न प्रतिबन्धिः । अपरीति । अत्रोच्यते । नैव वयमित्यादेः सिद्धान्तग्रन्थस्योक्तरीत्या शैथिल्येन पूर्वपक्षस्योक्तस्यापरिहारात् । प्रष्टव्येति द्वितीयतृतीयप्रश्नयोः जीवब्रह्मणोर्मदं स च ननु च प्रष्टव्यभेदादूर्वायं प्रश्नो भवितुमर्हति । पूर्वो हि प्रश्नो जीवविषयः येयं प्रेते मनुष्येस्ति नास्तीति विचिकित्साभिधानात्, जीवस्य धर्मादिगोचरत्वात्, स

भाष्यप्रकाशः ।

‘स्वप्नान्तं जागरितान्तं चोभौ येनानुपश्यति ।

महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति’ ॥

इत्यादिश्रुत्युक्तं जीवब्रह्मणोर्धर्मभेदं चानादृत्य प्रश्नद्वयस्यैक्यसाधनप्रयास इति दिक् ।

रामानुजाचार्यास्तु, उपायोपेयोपेतृणां त्रयाणां प्रश्नोपन्यासावब्राह्मीकुर्वन्ति । तथाहि । नचिकेता हि मुमुक्षुर्मुत्पुना दत्ते वरत्रये प्रथमवरेणात्मनः पुरुषार्थयोग्यतापादनायात्मनि पितुः सौमनस्यं प्रतिलभ्य द्वितीयेन वरेणाग्निविद्यां वव्रे । सा च मोक्षोपायभूता प्रश्नवाक्ये, रश्मिः ।

नान्यत्र धर्मादिति प्रश्नमर्हति । प्राज्ञस्तु धर्माद्यतीतत्वात् ‘अन्यत्र धर्मात्’ इति प्रश्नमर्हति, प्रश्नछाया च न समाना लक्ष्यते । पूर्वस्यास्तित्वनास्तित्वविषयत्वात् । उत्तरस्य धर्माद्यतीतवस्तुविषयत्वात् । तस्मात्प्रत्यभिज्ञाभावात् प्रश्नभेदो न पूर्वस्यैवोत्तरत्रानुकर्षणमिति ग्रन्थोक्तः । अग्रे इति चेन्न जीवप्राज्ञयोरैकत्वाभ्युपगमात् । भवति प्रष्टव्यभेदात् प्रश्नभेदो यद्यन्यो जीवः प्राज्ञतः स्यादित्यादिना तमनादृत्य

‘स्वप्नान्तं जागरितान्तं च उभौ येनानुपश्यति ।

महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति’ ॥ इति ।

स्वप्नजागरितदृशोः जीवस्यैव महत्त्वविभुत्वविशेषणस्य मननेन शोकविच्छेदं दर्शयन्न प्राज्ञादन्यो जीव इति दर्शयति प्राज्ञविज्ञानाद्धि शोकविच्छेद इति वेदान्तसिद्धान्तः इति भाष्ये धर्मभेदानादरूपं दोषमुद्घाटयामासुः स्वप्नान्तमिति । स्वप्नान्तं बहुव्रीहिणा जागरितं, पृथीतत्पुरुषेण वा । जागरितान्तं स्वप्नः ताभ्यामेव । येन जीवभावेन पश्यति यत्तदोर्नित्यसंबन्धात् । तं महान्तं विभुमात्मानं मत्वेत्याद्यर्थः । अत्र कर्मकर्तृधर्मभेदानादरः । स च कर्मकर्तृव्यपदेशादिति सूत्रं विरुणद्धि । अतः प्रथमत्यागे मानाभावात्स धीरः महान्तमित्याद्यर्थः । ननु तमिति द्वितीयान्तभादाय धीरस्य पश्चादन्वयो भवति वाक्यभेदप्रसङ्गात् जीवब्रह्मवादापत्तेश्च । प्रश्नद्वयेति जीवब्रह्मप्रश्नद्वयस्य । यद्यत्रान्यत्र धर्मादित्यत्र न त्वयमपूर्वोऽयमन्यः प्रश्न उत्थाप्यते ततो वरप्रदानव्यतिरेकेणापि प्रश्नकल्पना ग्रीन् वरानिति वाक्यं धाष्येतेति भाष्येणानुकर्षणं पूर्वप्रश्नस्यान्यत्र धर्मादित्यत्र न त्वयमपूर्वप्रश्न इत्यैक्यसाधनप्रयासः तदुक्तं तस्माद्येयं प्रेते इत्यस्यैव प्रश्नस्यैतदनुकर्षणमन्यत्र धर्मादिति । दिगिति । तेन ‘यदेवेह तदमुत्र यदमुत्र तदेवेह’ श्रुत्योः स श्रुत्युगमासि य इह नानेव पश्यति’ इति श्रुतिर्जीवप्राज्ञयोरभेदं वक्षीति यदुक्तं तदपि विष्णुलिङ्गो नागिरिति प्रत्ययामावादंशांशमावेनैव । किं च यदुक्तं अविद्याकल्पितजीवप्राज्ञभेदापेक्षया सूत्रं योजयितव्यमिति । तत्राविद्यासंबन्धे आत्मनो जीवत्वापत्तिरसंबन्धे जीवत्वहानिरित्येवं बहूनि दूषणानि विद्वन्मण्डने उक्तान्यवधेयानि । पुरुषेति ‘पितृदेवो भव’ इति श्रुत्या पुरुषेत्यादिः । अग्निविद्येति अग्निज्ञानम् । प्रश्नेति,

‘स त्वमग्निं स्वर्गमप्येषि श्रुत्यो ब्रूहि तं श्रद्धानाय मह्यम् ।

स्वर्गलोका अमृतत्वं भजन्त एतद् द्वितीयेन वृणे वरेण’ ॥

इति वाक्ये स्वर्गशब्देनात्र परमपुरुषार्थलक्षणो मोक्षोभिधीयत इति । एते ज्ञानकर्मसमुच्चय-
वादिनः । वर्णाश्रमविहितं कर्मोविद्या, ज्ञानं ध्रुवानुसृतिरूपम्, तयोः समुच्चयः । सत्यार्जवादि-
गुणयुक्तसाधनाचारपर्येव विद्याज्ञानं ध्रुवा स्थितिरिति यावत् । तदर्थं ज्ञानमुत्तमा

भाष्यप्रकाशः ।

अमृतत्वं भजन्त इत्युत्तरवाक्ये, 'त्रिकर्मकृत् तरति जन्ममृत्यु' इति कथनात् । तृतीयेन वरेण मोक्ष-
प्रश्रद्वारेण उपेयस्वरूपमुपेत्यस्वरूपमुपायभूतानुष्ठितकर्मानुगृहीतोपासनस्वरूपं च पृष्टं, 'येयं प्रेते'
इत्यनेन । इत्येवं मोक्षे पृष्टे, तस्योपदेशयोग्यतां परीक्ष्य, 'तं दुर्दर्शं गूढम्' इत्यनेनोपदिदेशः । तदा
नचिकेताः प्रीतः सन्, देवं मत्वेत्युपास्यतया निर्दिष्टस्य प्राप्यस्य देवस्य, अध्यात्मयोगाधिगमेनेति
वेदितव्यतया निर्दिष्टस्य प्राप्तुः प्रत्यगात्मनः, मत्वेत्यनेनोक्तस्य ब्रह्मोपासनस्य च स्वरूपावधानाय
पुनः पप्रच्छ, अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादिति । एवं पृष्टे प्रथमं, सर्वे वेदा इत्यादिना प्रणवं प्रशस्य
तद्वाच्यं प्राप्यस्वरूपं, तदन्तर्गतं प्रत्यक्सवरूपं, वाचकस्वरूपं चोपायं पुनरपि सामान्येन ख्यापयन्
रश्मिः ।

आहुरुत्तरेति । 'त्रिणाचिकेतस्त्रिभिरेत्य सिद्धिं त्रिकर्मकृत्तरति जन्ममृत्यु' इति वाक्यम् ।
त्रिःकृत्वो नाचिकेतोभिः चितो येन स त्रिणाचिकेतास्तत्संशोधनं, तद्विज्ञानस्तदध्ययनस्तदनुष्ठानवांश्च
त्रिभिः पितृमात्राचार्यैश्चिकर्मकृत् इज्याध्ययनदानानि । इत्येतद्भाष्ये शंकराचार्याः । तृतीयेनेति,
'येयं प्रेते विचिकिरसा मनुष्ये अस्तीत्येके नायमस्तीति चैके ।
एतद्विधामनुशिष्टस्त्वयाहं वराणामेव वरस्तृतीयः' ॥

इत्यत्र वरस्य प्रशहेतुत्वात्तृतीया । वरेणेति विशेषेण केतितुं वसितुमिच्छा सन्नर्थाविवक्षायां
निवासः शाश्वतविष्णुलोके निवासो मोक्षस्तस्य स्वरूपं तस्य प्रश्नः स द्वारं यस्य वरस्य
तेन मोक्षपदं मोक्षस्य रूपे लक्षणिकं मोक्षस्वरूपप्रशद्वारेणेति भाष्यात् । अत्रोपेयं मोक्षस्वरूपं
विचिकिरसापदेन, उपेतृस्वरूपं प्रेतमनुष्यपदान्यां, उपायभूतानुष्ठितकर्मानुगृहीतोपासनस्वरूपमेत-
द्विधामिति । पृष्टमिति वरस्य प्रशहेतुत्वात् तेन वरेण वराणां प्रश्नः कृत इत्यर्थः । तं दुरिति

'तं दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टं गुहाहितं गह्वरेणं पुराणम् ।

अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति' ॥

इत्यनेन । नचिकेता इति पुनः पप्रच्छेत्येतान्वयः । उपास्येति ननूपास्यबोधकं पदं नास्तीति
चेन्न आर्थिकार्थत्वात् । तथा च मत्वेत्युक्तं ज्ञानं स्यत्यात्मकमुपासनम् । केन मत्वेत्युच्यते
अपीति । अध्यात्ममात्मविषयकयोगेनाधिगमो ज्ञानं तेन मत्वा । निर्दिष्टस्येत्यत्र भाष्ये निर्दिश्येति
पेठुः । निर्दिष्टस्येति देवस्येत्यस्य विशेषणम् । प्रणवमिति अभ्येत्येतदिति श्रुत्योक्तं प्रणवं प्रशस्य । न
च भाष्ये करणानुक्तेरस्य करणसाधेन्ययोक्तेः प्रश्नवाक्येन प्रणवं प्रशस्येति कुतो नोक्तमिति शङ्क्यम् ।
अन्यत्र धर्मादिति प्रश्नवाक्ये प्रणवानुक्तेस्तस्य कर्मतानुपपत्तेः । वाचकस्वरूपख्यापनमाहुः पूर्वमिति ।
'तस्य वाचकः प्रणवः' इति योगसंज्ञात् । उपेति 'सर्वे वेदाः' इत्यादिना । ननु कथमेकस्य
प्रशंसोपदेशयोः करणत्वमिति चेन्न एकं वाक्यं प्रशंसा या प्रकृष्टवचनरूपा तद्वत् प्रकृष्टवाञ्छाविशिष्टं
वा सदेव मग्नरूपोपदेशकर्तृरूपमिति 'शंसा वचनवाञ्छयोः' इति विश्वः ।

'चन्द्रसूर्यग्रहे तीर्थे सिद्धक्षेत्रे शिवालये ।

मग्नमात्रप्रकथनमुपदेशः स कथ्यते' ॥

इति रामार्चनचन्द्रिकायां रुद्रयामलवचनम् । उत्तरवाक्यं प्रशंसविशिष्टं आह्वम् । तेन
प्रश्नवाक्यस्य प्रशंसावैशिष्ट्येपि न क्षतिः । प्रशंसावैशिष्ट्यं यदि प्रश्नवाक्यस्य विभाव्यते तदोम् ।

भाष्यप्रकाशः ।

पूर्वं प्रणवमुपदिदेश प्रशशंस च । ततो, न जायत इत्यादिना प्राप्तुः स्वरूपमुक्त्वा अणोरणीया-
नित्यारम्य, 'क इत्या वेद यत्र सः' इत्यन्तेन प्राप्यस्य विष्णोः स्वरूपं वदन् मध्ये, नापमात्मे-
त्यनेन उपायभूतस्योपासनस्य भक्तिरूपतामप्याहेत्यादि चाहुः ।

तेन तन्मते प्रश्नद्वयस्य सामान्यविशेषभावैक्यादन्यत्र धर्मादिति प्रश्नोऽपि तृतीयं
वरमनुरुन्धे । शैवमतेऽप्येवम् । अत्रोदासीना वयम् ।

भास्कराचार्यास्तु जीवपरयोगोऽपुरुषवदत्यन्तभेदो नास्ति । पररूपादर्शनमेव चाविद्या ।
सा च विद्यया निवर्त्यते । ततश्च स्वरूपं प्रतिपद्यत इति पूर्वसूत्रे उक्त्वाऽस्मिन् सूत्रे सौमनस्या-
पेक्षया जीवप्रश्नस्य तृतीयत्वमुक्त्वा ब्रह्मप्रश्नस्य ततोऽतिरिक्तत्वं सूचयामासुः । तेन तन्मते
जीवप्रश्नस्याऽनतिप्रयोजनत्वम् ।

भाष्वास्तु, आनुमानिकसूत्रे, 'अव्यक्तात् पुरुषः परः' इत्यत्राऽव्यक्तशब्देन, 'योनिमन्ये
प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनाः' इत्यत्र देहिशब्देन च सांख्यानुमानकल्पितं प्रधानं जीवबोध्यते,
उत विष्णुरिति संदेहे विष्णुरेवोच्यते । कुतः । शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेः । शरीरस्य
रूपमिव शरीररूपकम् । कप्रत्ययः कुत्सने । तथाच यथा शरीरं पुरुषतन्त्रं, तथा परमात्म-
तन्त्रत्वेन शरीरसमे प्रधानादौ स्थितस्य गृहीतेः । नन्वत्र शरीरं रथमेव त्वित्यत्रोक्तं शरीरम्,
आत्मानं रथिनं विद्वीत्यत्रोक्तो जीव एव च गृह्यताम् । परमात्मग्रहणे किं मानमिति शङ्क्यम् ।
सूत्रकृतः कुत्सार्थकप्रत्ययप्रयोगस्य रूपपदप्रयोगस्य च मानत्वात् । अन्यथा तद्वैयर्थ्यात् ।
नच सूत्रकृता कथनेऽपि श्रुतेस्तथैवाशय इत्यत्र किं गमकमिति शङ्क्यम् । तुच्छेनाभ्यपिहितं
यदासीदिति श्रुतावच्छेपेन विभोरपिधानं दर्शयति । अव्यक्तमचलं शान्तमिति पिप्पलाद-
रश्मिः ।

प्रशशंसेति एतद्वैवाक्षरं ब्रह्मेत्यादिवाक्यद्वयेन प्रशशंस । तदन्तर्गतचिदचिद्विशिष्टेश्वरान्तर्गतं
प्रत्यक्षस्वरूपमाहुः तत इति । भक्तिरूपतामिति । 'यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः' इत्यत्र वरणं ध्रुवानु-
सृतिरिति भाति । इत्यादीमिति श्रुतं पिबन्ताविति चोपास्यस्योपासकेन सहावस्थानात्सूपास्यतामुक्त्वा
'आत्मानं रथिनं विद्धि' इत्यादिना 'दुर्गापदं तत्कवयो वदन्ति' इत्यन्तेनोपासनस्वरूपप्रकारमुपासीनस्य
च वैष्णवपरमपदप्राप्तिमभिधाय अशब्दमस्यशमित्यादिनोपसंहृतम् । इत्यादिपदार्थः । तमाहुरित्यर्थः ।
तृतीयप्रश्नस्य सिद्धान्ते वरानुरोधिसापेक्षतया वरानुरोधप्रतिपादकग्रन्थस्यादुष्टत्वात् । उदासीनाः
प्रकाशाय आसीनाः । उत प्रकाशे । आस्त आसीनः शानच् 'ईदासः' इति सूत्रेणासः परस्मानस्येत्
'आदेः परस्य' आसीनः । वयम् । तत्त्वमस्यादिश्रुतेः जीवप्रश्नस्यात्मप्रश्नत्वेन सामान्यविशेषभावस्य
यथाकथंचित्सत्त्वात् । गोपुरुषेति गोपुरुषवद्योत्यन्तभेदः स नास्तीत्यर्थः । पूर्व्वेति 'वदतीति चेन्न
प्राज्ञो हि प्रकरणात्' इति सूत्रे । तेनेति जीवपरयोर्भेदाभेदवादविषयत्वेन । अनतीति अमेदमाने
प्रयोजनाभावादनतीति पाक्षिकप्रयोजनत्वम् । जीवश्चोच्यत इति जीवश्च यदुक्तं तदुच्यते इत्यर्थः ।
शरीरेति शरीररूपं प्रधानादि तत्कुत्सितमव्यक्तमित्याहुः केति । प्रधानादाविति । 'तुच्छे-
नाभ्यपिहितं यदासीत्' इति दर्शयति च । अयोगिस्ति । स्थितस्येति । सौत्रविन्यस्तपदार्थः
विष्णोरित्यर्थः । गृह्यतामिति शरीरविन्यस्तपदार्थां गृह्यताम् । तद्वा इति तयोर्वैयर्थ्यात् ।
अव्यक्तमिति ।

भाष्यप्रकाशः ।

शाखायामव्यक्तपदवाच्यतां च दर्शयति । अक्षरं ब्रह्म परममित्युक्ते अक्षरे, 'अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तः' इति गीतास्मृतेरित्याहुः । तथाऽग्रेऽपि ।

तत्रापि व्याख्यानस्य क्लिष्टत्वाच्छ्रुत्यर्थस्यान्यथापि संभवाद गीतायां भगवद्वाक्यव्यक्त-
पदप्रयोगाच्च वयं तत्रोदासीनाः ।

विज्ञानभिक्षुस्तु, आनुमानिकसूत्रे, अजामेकमिति धेताश्चतरश्रुतिमुदाहृत्य श्रुत्यन्तरे ब्रह्म-
कारणताया अत्र च प्रकृतिकारणताया उक्तत्वात् कपालद्वयं घटस्यैव जगतोऽपि द्वयं कारणं
भवत्विति शङ्कायां ब्रह्मणो न कारणत्वं, विकारित्वापत्तेः । किंतु प्रकृतेरेवेति पूर्वपक्षदलार्थः ।
तमिमं पूर्वपक्षं शक्तिशक्तिमद्भावेनोभयोः कारणत्वेन समाधत्ते न शरीरेत्यादि । 'यस्तन्तुनाभ
रश्मिः ।

'अव्यक्तमचलं ज्ञानं निष्कलं निष्क्रियं परम् ।

यो वेद हरिमात्मानं स भयादनुमुच्यते' ॥

इति वाक्यम् । तथाग्र इति सूत्रद्वये । प्रथमे सूक्ष्ममव्यक्तं मुख्यगृहीतं तद्व्यक्ततामर्हतीति
तद्वर्हत्वम् । द्वितीये सूत्रे । तदधीनत्वाच्चान्यक्तत्वादीनां तस्यैवाव्यक्तत्वपरावरत्वादिकमर्थवत् ।
'यदधीनो गुणो यस्य तद्गुणी सोमिधीयते' यथा जीवः परमात्मेति । यथा राजा जयत्यपि स्कान्दे ।
तृतीये सूत्रे अन्यस्य वाच्यत्वं न युज्यते इति भाष्यं वदतीति सूत्रे विशेषार्थकमावः । प्रकरणादिति
सूत्रस्य सोष्वनः पारमामोति तद्विष्णोः परमं पदमिति तस्य ह्येतत्प्रकरणमिति भाष्यम् । क्लिष्टत्वेति
रूपपदस्य तत्सदृशे लक्षणा । तदधीनसूत्रे प्रधानादाव्यक्तपदगौणी । अप्रसिद्धाश्च श्रुतयः इति
क्लिष्टत्वात् । ननु तथापि श्रुतय एता सर्ववाधिका इति चेत्तत्राहुः श्रुत्यर्थस्येति । तथा हि । 'एष
खेव तुच्छः' इति महोपनिषच्छ्रुतेः । तुच्छेन ब्रह्मण्यपिहितमभितो पिहितं वहिरपि गतं व्याप्तमिति
यावत् । हि गतिवृद्धोः स्वा. प. अ. हितं वर्द्धितं वा । न च कथं तुच्छत्वमिति शङ्क्यम् ।
'तोदनातुच्छमुच्यते' इति महाकौर्म्यात् तुदतीति तुच्छः प्रलयस्तु भावे घञ्, पाक इतिवत् ।
तोदनातुच्छमिति वाक्ये भावोक्तेः । वृद्धभावाच्छन्दसि सर्वविधिविकल्पात् दकारस्य यकारो विकारः
हत्विकारः । तुदः वर्णविकार इति 'सर्वेषां तदधीनत्वात् तत्तच्छब्दाभिधेयता' इति तत्रत्यवाक्यात् ।
मुख्यतयाव्यक्तपदप्रयोगाच्चेत्येवमन्यथासंभवादव्यक्तात्पुरुषः पर इतीतरमुख्यवचनात्तद्वाम परमं
भमेति वचनाच्चान्यक्तादित्यस्याक्षरादित्यर्थात् देहिन इत्यस्यान्यविशेषणत्वाच्च । न देह्यव्यक्तशब्दौ
परमात्मवचनावित्युदासीनाः प्रकाशायासीनाः इत्यर्थः । गीतायामिति ।

'अव्यक्तोक्षर इत्युक्तस्तगाहुः परमां गतिम् ।

यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद्वाम परमं मम' ॥

इति गीतायाः महापुरुषयोगाध्याये । तथैवेति उदासीनपदेनान्वयः । सौमनस्येति सुमना
यथा स्यादिति लिङ्लकारवोधितायाः । तथा च भाष्यम् । त्रयाणामेव पितृसौमनस्यस्वर्ग्यादि-
परमात्मनां प्रश्न उपन्यासश्च 'अविज्ञातप्रार्थनं च प्रश्न इत्यभिधीयते' इति वचनाच्च विरोध इति ।
'येयं भ्रेते विचिकित्सा मनुष्ये अस्तीत्येके' इत्यत्रास्तीत्यत्र लेङनाश्रयणात् । जीवप्रश्नस्याविरोधः ।
श्रुत्यन्तर इति 'यतो वा इमानि' इति श्रुत्यन्तरे । प्रकृतीति वहीं प्रजां जनयन्तीमिति श्रुत्या ।

भाष्यप्रकाशः ।

इव तन्तुभिः प्रधानजैः स्वभावतो देव एकः समावृणोति स नो दधातु ब्रह्माऽव्ययम्' इत्यादिषु वाक्यशेषेषु शरीरेण रूपकेण दृष्टान्तेन विन्यस्तमुपन्यस्तं यन्मायाख्यं प्रधानं तस्यैवाजावाक्ये ग्रहणं, न तु स्वातन्त्र्येण परेच्छाननुविधायित्वरूपेण । अतो न तस्याः स्वातन्त्र्येण कारणत्वमिति व्याख्याय, त्रयाणामेवेति सूत्रे त्रयाणामपीति पाठमङ्गीकृत्य ब्राह्मस्य प्रकरणित्वसमर्थनार्थं तदित्याशयेन तत्सूत्रमेवं व्याचख्यौ । भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वेति श्रुत्युक्तानां त्रयाणां पुरुषप्रकृतिदेवतावर्गाणामपि वाक्योपक्रमे उपन्यासः, प्रतिवचनं, तत्प्रश्नश्च प्रसज्येयाताम् । न ह्येवं दृश्यते । किं कारणं ब्रह्म कुतः स जाता इत्यादिना केवलब्रह्मण एव प्रश्नदर्शनात् । 'यः कारणानि निखिलानि तानि कालात्मयुक्तान्यधितिष्ठत्येकः' इत्यादिना केवलब्रह्मण एवोपन्यास-दर्शनाच्चेति ।

तदसंगतम् । अपिशब्दवद्विहितपाठस्य काप्यदर्शनात् । सांख्येऽपि देवतावर्गस्याधिदेवतत्वेन भोग्यकोटिपतिततया पृथग् ज्ञेयत्वाऽनङ्गीकारेण त्रयाणां प्रश्नाद्यापचेरपि दातुमशक्यत्वात् । किं कारणमिति श्रुतावपि विचारस्यैव दर्शनेन तत्र प्रश्नत्वायोगात्, 'ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन्' इत्यग्रेऽपि दर्शनकथनेन प्रतिवचनादर्शनाच्च । एवं पूर्वोत्तरग्रन्थेऽप्यवगन्तव्यमिति दिक् ॥ ६ ॥

रश्मिः ।

प्रधानजैरिति सत्त्वरजस्तमोभिः । देवः कालः । एवं कालकर्मस्वभावा उक्ताः । कर्म प्रधानमज्ञानं भायेति यावत् । समावृणोतीति सम्यक् भजति विभागं करोति, बृह् संभक्तौ ऋष्या. आ. से. विकरणोपग्रहयोर्व्यत्ययः । वृन् वरणे स्वा. उ. से. वा अर्थः । स एव वृन् वरणे इत्यत्र बृह् संभक्तावित्यस्य त्सुहन्तस्य रूपमिति । नोस्मान् धारयत्विति दधात्वित्यस्यार्थः । वाक्येति संदिग्धेषु वाक्यशेषात् । आदिपदार्थः स्पष्टः । शरीरेणेति तन्तुनामशरीरेण । तदिति सूत्रम् । इत्यादीत्यादिना । तमेकनेमिमित्यादिः तन्मतसमाप्तावितिपदम् । भोग्येति प्रकृतिकोटिपतिततया । पृथग्ज्ञेयत्वेति । यथाहुः अपवादमात्रमबुद्धानामिति कापिलसांख्यप्रवचनसूत्रवृत्तौ । देवतावर्गः प्रधानकार्याध्याये निरूपितः इति प्रधानात्पृथक् ज्ञेयत्वानङ्गीकारः । विचारस्येति मननस्य । प्रश्न-स्येति । ननु किं कुतः इति प्रश्नस्य वाचके पदे स्तः इति चेत्तत्राहुः ते ध्यानेति । 'ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन् देवात्मशक्तिं खगुणैर्निगूढाम्' इति श्रुतिः । अत्रात्मशक्तिस्तत्त्वशक्तिः स्वस्वकार्यनिर्माण-सामर्थ्यम् । तद्दर्शनकथनेन ब्रह्मत्वावधित्वकरणत्वाधिकरणत्वानामदर्शनेन यद्धर्मप्रकारकयद्विषयकप्रश्नः तद्धर्मावच्छिन्नतदुद्देश्यकं लक्षणादिनिरूपणमिति व्युत्पत्तेः । को घटः कम्बुग्रीवादिमान् घटः इत्यादिषु दृष्टायाः प्रकृतेः अभावादप्रश्नत्वादतः किमिति प्रश्नः । कुत इत्यवधिकरणाद्यन्तर्गत एकापेक्षया गृह्णामनुग्रहो न्याप्य इति प्रश्नं न्यक्तुं 'कालः स्वभावो नियतिर्यदृच्छा भूतानि योनिः पुरुष इति चिन्त्यम्' इति श्रुत्युक्तमननं विचाररूपमङ्गीकृतमिति बोध्यम् । किं च वेदान्तत्वेन किं कारणं मत्वेत्यत्र किंपदस्य योग आवश्यकः । स च कै शब्दे भ्वा. प. अ. कायतेर्हिमिः शब्दरूपं शब्दकर्तृ वा मत्त कारणमित्यर्थात्, कुतः पञ्चम्यर्थाच्चाताः, केन शब्दकर्त्रा, क शब्दकर्तरि, इत्यर्थाच्च न प्रथमर्थत्वम् । अतः पुरुष इति चिन्त्यमित्युक्तचिन्तनं मननात्मकमुच्यते न प्रश्नः तदुक्तं विचारसौ-चेत्यनेन । पूर्वोत्तरेति 'ज्ञेयत्वावचनाच्च' इति सूत्रस्य पूर्वोत्तरग्रन्थे यद्वा पूर्वस्यानुमानिकसूत्रस्योत्तरग्रन्थे 'यस्मिं तु तददेत्वात्' इत्यादिग्रन्थे ॥ ६ ॥

महद्वच्च ॥ ७ ॥

ननु तथापि मतान्तरेऽन्यत्र संकेतिताः कथं ब्रह्मवादे ब्रह्मपरतया योज्यन्त
इत्याशङ्क्य परिहरति महद्वत् । यथा महच्छब्दः । 'महान्तं विभुमात्मानम्'
'वेदाहमेतं पुरुषं महान्तम्' इत्यादौ महच्छब्दो ब्रह्मपरो योगेन । एवमव्यक्तशब्दो-
ऽप्यक्षरवाचक इति । न हि सांख्यमत इव वेदान्तेऽपि महच्छब्दः प्रथमकार्ये
वक्तुं शक्यते । तस्मादिन्द्रियादिवाक्ये सांख्यपरिकल्पितानां पदार्थानां नामापि
नास्तीति सिद्धम् । चकारोऽधिकरणसंपूर्णत्वद्योतकः ॥ ७ ॥

इति श्रीप्रथमाध्याये चतुर्थपादे प्रथमं सप्तसूत्रात्मकमानुमानिकाधिकरणम् ॥१॥

भाष्यप्रकाशः ।

महद्वच्च ॥ ७ ॥ अत्र भाष्यं निगदव्याख्यातमित्युपरम्यते । मायादिवादानां निराकृतिरपि
शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेरेव बोध्या ॥ ७ ॥ इति प्रथममानुमानिकाधिकरणम् ॥ १ ॥

रश्मिः ।

महद्वच्च ॥ ७ ॥ निगदेति यथा महच्छब्दो महत्त्वे प्रसिद्धोऽपि परममहत्वात्पर-
मात्मन एव मुख्य एवमितरेषु इत्याहुः । भाष्ये । यथा महदिति । अधीति अत्राधिकरण-
संपूर्णत्ववाचकं किमिति चेन्नाधिकरणस्य संपूर्णत्वे कर्तुः स्वमतनिराकरणपूर्वकस्वमतस्यापन-
रूपार्थपूर्तिः कारणम् । संपूर्णत्वं समाप्तिः । सा च चरमवर्णध्वंसरूपा । तद्वत्तश्च चरमवर्णस्य
कारणमात्मा 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः' इति श्रुतेः । तथा च चरमवर्णस्य
महद्वदित्यत्र तकारस्य ध्वंसस्तत्कारणमूतात्मरूपः । न तु अभावरूपः ध्वंसप्रागभावौ कारणावस्थातो
नातिरिच्येते इति प्रस्थानरत्नाकर उपपादितत्वात् । ततश्च चरमवर्णध्वंस आत्मा तद्वाचकमात्म-
पदमध्याहार्यं पदजन्यपदार्थोपस्थितेः शाब्दबोधे कारणत्वात् । अर्थाध्याहारेष्वेवम् । तथा चारमपदं
वाचकं, अभावपदं वाचकमित्यन्ये ध्वंसस्याभावत्वात् चकारध्वंसो वा चरमवर्णध्वंसः उभययात्म-
पदमधिकरणसंपूर्णत्ववाचकं चकारस्तु अधिकरणसंपूर्णत्वद्योतकः । न च वाचकोस्त्विति शङ्क्यम् ।
वृक्षाश्चेत्यत्र केवलवृक्षशब्दात् समुच्चयायोधाद्यकारश्रवणे तद्वोधाद्यकार एव तद्वाचको न द्योतकस्तद्वत्
प्रकृते अभावात् । एवं निगदव्याख्यातम् । नन्वव्यक्तशब्दस्य योगो मायादौ पूर्वसूत्रे उक्तस्तस्य
का गतिरिति चेत्तत्राहुः मायादीति । मायाप्रकृत्यविद्याविष्णुशिवदिपदार्थः तथा च विश्वः ।

'अव्यक्तः शंकरे विष्णावव्यक्तो महदादिके ।

आत्मन्यपि स्यादव्यक्तमस्फुटेष्वपिभेयवत्' ॥

इति । एते वादाः शंकराचार्यादीनां पूर्वमुक्तास्तेषां निराकृतिः शरीररूपकविन्यस्ता रयादयस्तेषां
गृहीतेः । महदादिकेऽव्यक्तपदे प्रयोक्तव्ये कृपायामव्यक्तपदमात्मनि प्रयोक्तव्येऽक्षरे । 'अव्यक्तोक्षर
इत्युक्तः' इति प्रमाणात् ।

'महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः ।

पुरुषाच्च परं किंचित्सा काष्ठा सा परा गतिः' ॥

इति विषयः । अत्र महदव्यक्तपुरुषशब्दानां सांख्यशास्त्रप्रसिद्धानां श्रवणात् सांख्यमपि श्रौतं भवति
न वेति संशये, भवतीति पूर्वपक्षं सांख्यमतं श्रौतं न भवतीति सिद्धान्तः । संगतिः पूर्वमुक्ता ॥ ७ ॥

इति प्रथमाधिकरणम् ॥ १ ॥

चमसवदविशेषात् ॥ ८ ॥ (१४१२)

पुनः श्रुत्यन्तरेण प्रत्यवस्थितं निराकर्तुमधिकरणान्तरमारभते । ननु प्रकरणवशात् पूर्वमसदुक्तोऽर्थोऽन्यथा वर्णितः । यत्र प्रकरणापेक्षैव नास्ति मन्त्रे तदस्माकं मूलम् ।

‘अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बहीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः ।

अजो ह्येको जुपमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः’ ॥

इति । यद्यपीदं श्वेताश्वतरोपनिषदि चतुर्थाध्याये विद्यमानत्वात् पूर्वापर-

भाष्यप्रकाशः ।

चमसवदविशेषात् ॥ ८ ॥ अधिकरणप्रयोजनमाहुः श्रुत्यन्तरेणेत्यादि । अत्रापि साध्यमानुमानिके श्रौतत्वाभावरूपमेव । अजामन्त्रस्योऽज्ञाशब्दस्तु पूर्वपक्षोत्थाने द्वारमतः संशयं तद्वर्जं चानुष्ठित्य पूर्वपक्षं विषयवाक्यं चाहुः नन्वित्यादि । नन्वस्य मन्त्रस्य श्वेताश्वतरोपनिषच्चतुर्थाध्याये, ‘य एको वर्णा बहुधा शक्तियोगाद् वर्णाननेकाभिहितार्थो दधाति’ इत्यादिमन्त्रैर्ब्रह्म प्रकृत्यैव पठितत्वाद् उपनिषदारम्भेऽपि, किं कारणं ब्रह्मेति ब्रह्मण एव प्रकृतत्वात् कथमस्य कारणानपेक्षत्वमित्याकाङ्क्षायां तदनपेक्षतामुपपादयति यद्यपीत्यादि । तथाच यथा प्रणवादिमन्त्राणामर्थान्तरवाचकानां प्रकृतोपयोगः ‘इमं मे वरुण’ इत्यादीनां च रहस्यः ।

चमसवदविशेषात् ॥ ८ ॥ अत्रापिती अपिः समुच्चये । आनुमानिकं श्रौतत्वाभावव-
च्छ्रुतौ शरीररूपकविन्यस्तगृहीतस्तदग्रहणात् षटवत् । यत्र यत्रान्यगृहीतस्तदग्रहणं तत्र तत्र तदप्रतिपाद्यत्वमिति व्याप्तिः । प्रतियोगिता हेतुतावच्छेदकसंबन्धः, विशेषणविशेष्यता च साध्यतावच्छेदकसंबन्धः इति समुच्चयः । अत्रेति सूत्रे । आनुमानिकं श्रौतत्वाभाववत् चमसवद-
विशेषात् इति । अत इति । उपस्थितत्वात् । पूर्वपक्षस्यान्याभिमतत्वेन सिद्धान्तस्पर्शित्वात् संशयोन्नायकत्वं तत एव तद्विजोन्नायकत्वम् । अतो विषयवाक्यं पूर्वमनुत्तवा पूर्वपक्षो विषयवाक्या-
त्पूर्वमुपात्तः । भाष्ये । प्रत्यवस्थितमिति सांख्यवादिनम् । प्रकरणेति ‘वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि प्रकरणात्’ इति सूत्रे । अजामिति न जायते इत्यजा तां मूलप्रकृतिरविकृतिरित्यभ्युपगमात् । ननु रूढिरत्र छागस्य क्षियां प्रजापदस्य रूढिर्योगमपहरतीति चेन्न विद्याप्रकरणात् । लोहितं रजो रक्षणा-
त्मकत्वात्, शुक्लं सत्त्वं प्रकाशात्मकत्वात्, कृष्णं तमः आवरणात्मकत्वात्, तेषां साम्यावस्थाऽव-
यवधर्मैर्व्यपदिश्यते । लोहितशुक्लकृष्णेति सरूपास्त्रैगुण्याः, अजोऽसङ्गः पुरुषः, जुपमाणः सेवमानः । अनुशेते तामेव । प्रकृतिमध्यासेनात्मत्वेनोपगम्य सुखी दुःखी सुदोहमित्यविवेकतया संसरति । अन्यः पुनरजः पुरुष उत्पन्नविवेकज्ञानो विरक्तो जहात्येनां प्रकृतिं भुक्तभोगां कृतभोगापवर्गा परित्यजति
मुच्यत इत्यर्थः । प्रकृते । एको वर्ण इति प्रणवः । वर्णान् अकारकारमाकारादीन् षटः षटः कुक्षं कुसुलं महाविष्णुः गौरोचनकमित्येवमनेकान् वर्णान् । बहुधा शक्तिलक्षणा लक्षितलक्षणा योगो रूढिर्योगरूढिरिति नामभिः बहुधा शक्तियोगाभिहिता अर्था शब्देषु येन । ब्रह्ममेति एको वर्णः प्रणव इति ब्रह्म प्रकृत्यैव । तदनपेक्षेति प्रकरणानपेक्षताम् । यद्यपीत्यादीति । भाष्ये । पूर्वापरसंपदमिति मन्त्रज्ञानम् । मन्त्रविद्येति यावत् । प्रणयेति पूर्वकाण्डे हरिः ॐ इत्यस्य पूर्वापरसंपदस्यार्थस्याग्रे हरिः ओमित्युक्तयोक्ते अन्ये न नियमः तदीयोपक्रमाद्यधीनत्वात् । तथा च

रश्मिः ।

भवत्यतः समुदायशक्तिरहसीति रूढिः योगरूढं पदं यच्चिद्धिते विशो यथेतीमं मे वरुण इति मन्त्राग्रे व्याख्येयम् । अत्राप्यास्याम वरुणप्रियासः इत्युपसंहारादुपक्रमस्य तु विचारात्तस्य यज्ञ ऋध्यते यस्य हविरतिरिच्यते इत्यस्य यज्ञवृद्धयर्थत्वात् ॥ प्रकरणं यज्ञवृद्धेर्वरुणप्रीतेश्च तदुभयनिरपेक्षेण सूर्योपस्थाने मित्रस्येति मन्त्रः । न च वरुणोपस्थानायास्त्विति शङ्क्यम् । ततः सूर्योपस्थानं तत्र मन्त्राः मित्रस्ये-
त्यादयः इति संध्याव्याख्यानात् । तत इत्यस्य गायत्रीजपानन्तरमित्यर्थः । आसत्येनेति मघो व्याख्यायते । सत्येन सह वर्तमानः सत्येन व्यावहारिकेणेत्यन्ये रजसान्तरिक्षलोकेन लोका रजांस्युच्यन्ते इति यास्कोक्तेः । सविता सूर्योक्षरो वा अमृतमानन्दं देवं वा मर्त्यं मनुष्यं कृष्णं वा आसमन्तात् नितरां वेशयन् मित्रत्वादधिकारित्वादक्षरस्य लोकत्वात् स्वस्थाने मनुष्यान् स्वक्रीडायां कृष्णं महाराजत्वाद्वेशयन् इति भक्तिमार्गमर्यादाऽन्यत्र तु कर्ता कारयिता हरिरिति हिरण्ययेन निरोधस्कन्धोक्तेन रथेन देवः क्रीडयिता कृष्णः हिरण्ययेनेत्यत्र ऋत्विग्वास्त्व्यवास्त्वमाध्वीहिरण्य-
यानि छन्दसीति सूत्रेण मयटो मकारलोपः । यस्येति लोपे प्रत्ययस्वरः वर्णलोपः मयटो मकारस्य हलो लोपः । याति प्रापयति निरोधं दशरसः । आसमन्तात् भुवना जसोर्द्धा भुवनानि विशेषेण पश्यन् । अत्रापि प्रकरणं पूर्वोक्तम् । उद्वयमित्यादिमन्त्रव्याख्या उत् वयं यद्वा उ आश्चर्यं द्वयं कृष्णरामरूपं वेदायां रामकृष्णयोरिति कृष्णोपनिषदः । एकं द्वयमित्याश्चर्यम् । तमसः परि परितो वर्तमानं अद्भुतं द्वयं तमः सेवमानं तमसः पार इत्यन्ये । ज्योतिरुत्तरं पश्यन्तः वयं श्रुतयः । उत्तरं वितर्कतरं यथा भवति तथा वेदाः पश्यन्तो वा । उद्वयं तमसस्परि पश्यतो ज्योतिरुत्तरमिति व्याकृतम् । देवं देवत्रा सूर्यमगन्म ज्योतिरुक्तम् । देवत्रा देवेषु 'देवमनुष्यपुरुमर्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्धुलम्' इति सप्तम्यर्थे प्राप्रत्ययः । देवेषु देवं इह वृन्दावनादौ क्रीडन्तं सूर्यं अन्तर्वर्तमानं सूर्यं शुभाणि कृष्णं सूर्यं वा उत्तमं ज्योतिस्तदेवागन्म 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' इति प्रार्थनायां लिङ्, षहुलं छन्दसीति शपो लुक् भ्योश्चेति मकारस्य धातोर्नकारः पादादित्वान्निधातोर्वेति सन्ध्याटीका । संहिताचतुर्थ्याएक-
प्रथमाध्यायस्येयं श्रुतिः । अत्र छन्दसि लुङ्लङ्लिट इति सर्वकाले लङ् इति पाठः । तथाहि धात्वर्थानां संबन्धे सर्वकालेषु एते वा स्युरिति वृत्त्यन्तरं देवो देवेभिरागमदिति लुङः लोडर्थे । इदं तेभ्यो करं नमः आग्निमय होतारमवृणीतायं यजमान इति इमे उदाहरणे लङः । अद्याममार इति लङर्थे लिटः । अद्य म्रियत इत्यर्थः । तथा चागन्मेत्यत्र लङुपलब्ध्या लिटोनुपलब्धेः तथा चागन्मेति श्रुत्याशविधौ लङुक्तमपुरुषयद्बुवचनं सर्वकालेषु न तु भूतानद्यतनकाल एव । प्रकरणमत्र सुखानं प्रथमं मन इत्युपक्रमेण शं नो भवतु वाजे वाजे इत्युपसंहारेणोद्नेयम् । 'उदुत्यं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः' द्यौ विश्वाय सूर्यम् । 'चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः । आग्ना धावापृथिवी अन्तरिक्षं सूर्यं आत्मा जगतस्तस्युपश्व' इति मन्त्रः । प्रथमाष्टकचतुर्थ्याध्यायस्यः । उदित्यमिति टीकायां पाठः । उत् उ, इ वा, लं प्रसिद्धं जातं वेदो धनं यस्मात् जातवेदाः अग्निस्तं देवं केतवोऽद्या नहन्ति यन्नन्ति वहन्ति प्रापयन्ति वा । जातवेदा इत्यत्र 'गतिकारकयोः पूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वं च' इति उणादिसूत्रेणाऽसिः पूर्वपदप्रकृतिस्वरश्च । केतव इति 'केतुकैतौ पताकायां ग्रहोत्पा-
तारिलक्ष्मसु' इति विश्वः । अस्याः केतव इति निरुक्तम् । योगरूढं पदं विश्वाय भुवनाय सामर्थ्या-
दये तस्य द्यौ द्रष्टुं सूर्यम्, सूर्यजातवेदसोर्भेदः । 'पष्ठधर्चं चतुर्थीति वान्यम्' इति वार्तिकेन पष्ठधर्चं चतुर्थी या खर्वेण पिपति तस्यै खर्व इत्यत्र यथा । विश्वायेत्यत्र न डे स्तौ । विश्वस्येश्वरसामर्थ्य-

रश्मिः ।

नामत्वात् ऌमित्येकाक्षरं ब्रह्म सर्वं तस्योपव्याख्यानमिति उपपदवाच्यसामर्थ्यस्य व्याख्यानम् ।
उप 'सामर्थ्ये' इति विश्वात् । यद्वा सर्वमिति पदादिसर्वमित्यर्थात् । न उप इत्यस्य सामर्थ्यमात्र-
वाचकत्वद्योतकत्वेऽपि तु सामर्थ्यादेर्वाचकत्वद्योतकत्वे तथा च विश्वः ।

'उप सामर्थ्यदाक्षिण्यदोषाख्यानात्ययेषु च ।

आश्चर्यकरणे दाने व्याप्तावारम्भपूजयोः' ॥ इति ।

'नामिः प्राण्यङ्गके क्षेत्रे चक्रान्ते चक्रवर्तिनि ।

नामिः प्रधाने कस्तूरीमदेऽपि कचिदीरितः' ॥

इति च । द्ये इति 'द्ये विल्ये' इति तुमुनयं निपातितः । चित्रमिति देवानामिन्द्रादीनां
कृष्णोपनिषदुक्तानां तं होतुः सुराः सर्वे इत्येषां देवानां वाऽनीकं सकलदेवसमूहात्मकं वा चित्रमा-
श्चर्यकरं उदगात् चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः चावापृथिवी अन्तरिक्षं आप्राः तेजसा क्रीडया चापूरयत् ।
प्रा पूरणे लङ् पुरुषव्यत्ययः त्वमात्रा इति श्रुतिवचनं वा । अदादिरयमनिदं परस्मैपदी च । जगतो
जङ्गमस्य तस्थुपः स्यावरस्यात्मा व्यापकः । अत्राप्याददे ग्रावास्त्वध्वरकृदित्युपक्रमः त्वमग्ने विचर्षणे
इत्युपसंहारः । प्रकरणमुत्तयेम् । 'तच्चक्षुर्देवहितं पुरस्ताच्छ्रुत्सुचरत् पश्येम शरदः शतम् । जीवेम शरदः
शतम् । नन्दाम शरदः शतम् । मोदाम शरदः शतम् । भयाम शरदः शतम् । शृण्वाम शरदः
शतम् । प्रभवाम शरदः शतमजीता स्याम शरदः शतम् । ज्योक् च सूर्यं द्ये' 'य उदगान्महतौर्णवात्
विभ्राजमानः सरिरस्य मध्यात् स मा वृषभो लोहिताक्षः सूर्यो विपश्चिन्मनसा पुनातु' इति आरण-
श्रुतिनिरूपणम् । चक्षुः प्रकाशकम् । देवेभ्यो हितं निर्मलं पुरस्ताच्छ्रुत् शोककर्तारम् ।

'उत्प्रकाशे वियोगे च प्रावत्यस्वास्थ्यशक्तिषु ।

प्राधान्ये घन्घने भावे मोक्षे लाभोर्ध्वकर्मणि' ॥

इति विश्वः । प्रकाशाय चरत् गच्छत् अडभावद्वन्द्वसः अमक्षयद्वा । अतश्चक्षुरादिमक्षक-
मक्षकत्वात् पश्येम इत्यादि स्पष्टम् । ज्योक् चेति ज्योक् बहुकालं तत् ब्रह्म वर्णलोपः सूर्यं सूर्यान्तस्यं
द्ये द्रष्टुम् । मा माम् । 'शन्नो वातः पवतं मातरिश्वा शन्नस्तपतु सूर्यः' इत्युपक्रमकः ब्रह्म प्रावा-
दिभ्यं तन्नो मा हासीधुपसंहाराद्ब्रह्मप्रकरणम् । सायं वरुणोपस्थानं 'इमं मे वरुण शृषी हवमघा च
मृडय त्वामवस्तुराचके 'तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वन्दमानस्तदाशास्ते यजमानो हविर्भिः अहेडमानो
वरुणेह वोध्युरुशंसमान आयुः प्रमोषीः' इति । इमं मे मम हे वरुण हवं आह्वानं श्रुषि शृणु, अघ
मां मृडय सुखय त्वामवः रक्षणं आत्मन इच्छतीत्यवस्थुः आचके आह्वये, कै शब्दे छन्दसि लिङिति
लिङ्च्यत्ययेनात्मनेपदम् । तत्त्विति । तत् सूर्यान्तस्यः त्वा त्वां वरुणं यामि याति कीदृश इत्याह
ब्रह्मणा वेदेन वन्दमानः स्तूयमानः यकारलोपः, तत् त्वमाशास्ते आशास्ते यजमानो देवपूजादिकर्ता-
शास्ते हविर्भिस्तत् । हे वरुण अहेडमानः अनादरमकुर्वन् इह मत्कर्तृकां स्तुतिं योषि घृक्षस्व
अयोषि वा । स्तुतिर्मत्कर्तृका त्वया । कीदृग्वरुण इत्याह उरुर्महान् शंस स्तुतिर्यस्य तादृक् नोऽस्माकं
उत्तमश्लोकवार्तायातमानामायुर्मा प्रमोषीः न्यूनं मा कार्षीः । उपसंहारमत्रोयम् । उपक्रममत्रस्तु वायव्यं
श्वेतमालमेत भूतिकाम इति ब्रह्मप्रकरणम् । वायुमुपक्रम्य त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासीति श्रुतेः । अग्रे
यच्चिद्धिते विशो यथेति मन्त्रः तृतीयाष्टकचतुर्थोऽध्यायान्तेऽस्ति । विश्वचर्षणे मित्रस्य चर्षणी घृत-
श्रवो देवसेलस्याग्नेतनो मन्त्रः । यच् चिद्धिते विशो यथा प्र देव वरुण त्रवं मिनीमसि यद्वयविधवि

संबन्धमेव वक्तव्यम् । तत्र, ब्रह्मवादिनो वदन्तीत्युपक्रम्य ब्रह्मविद्यैव निरूपिता । तथापि पूर्वकाण्डे प्रणवादिमन्त्राणां नायं नियम इति प्रकृतेऽपि मत्तान्तरवाचकस्यैव प्रकृतोपयोग इति शङ्का । ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन् देवा-

भाष्यप्रकाशः ।

सूर्याद्युपस्थाने, तथास्यापि मन्त्रस्य कपिलमतसिद्धार्थवाचकस्यैव ब्रह्मविद्योपयोग इत्येव मन्त्रः स्वार्थनिरपेक्ष एवेति शङ्केत्यर्थः । किंचात्र यथेक एव मन्त्र एतादृशोऽन्ये त्वन्यादृशा इति स्यात् तदा बहूनामनुग्रहो न्याय्य इत्यस्यैवार्थोऽन्यथा कल्प्येतापि । यथा कठवल्लभीमन्त्रस्य । इह तु मन्त्राणां बहूनां तादृशत्वात् तदपि न वक्तुं शक्यमित्याह ते ध्यानेत्यादि ।

रश्मिः ।

यत् किं चेदं वरुण देव्ये जनेभिर्द्रोहं मनुष्याश्चरामसि अचिन्ती यत्तव धर्मायुयोपिम मा नः तस्मादेनसो देव रीरिपः कितवासो यद्रिहि पर्णदीवि यद्वा घासत्यमुतन्न विन्न । सर्वा ता विष्यशिथिरे यदेवाधाते स्याम वरुणप्रियास इति । हे देव वरुण ते व्रतं त्वदीयपरिचर्यारूपं घविघवि दिवसे दिवसे प्रमिनिमसि मिनीमः । मीन् हिंसायां श्रया. उ. अ. मीनातेनिर्गमेति ह्रस्वः । यच्चिद्धि, चिद्धीति वा । यथेवं तथापि विशो यथा, प्रजा इव, वयं तथा च सापराधाः अपि प्रजाः स्वासिना यथानुगृह्यन्ते तथा वयमप्यनुग्राह्या इति भावः । यत्किंचेति । किं च हे वरुण देव्ये देवसमूहरूपे जने यत् । किं च अभिर्द्रोहमपकारजातं वयं चरामसि चरामो मनुष्याः किं चाचिन्ती अचिन्त्या अज्ञानेन तव त्वदीयं यद्धर्मधारकं कर्म आयुयोपिम युप विमोहे दि. प. से. विमोहितवन्त हे देव तस्मादेनसः पापान्नोऽस्मान् मा रीरिपः मा हिंसी रिप् हिंसायां भ्वा. प. से. । कितवास इति कितवास्तीत्याचक्षाणाः कितवा दूतकृतः कितवेत्यनुकरणादाख्यातण्यन्तं पचाद्यच् प्रपोदरादित्वात् किमो मलोपः दिवीति ते वरुणस्य दीविनीति ताच्छीत्ये णिनौ प्राप्ते देवनमिव देवनं द्याः तस्यां दिवि दिवेर्दिविः अन्येषामपीति दीर्घः । कितवासस्ते मित्रीभूतस्य दिवि नरि रिपुः रप व्यक्तवाचि भ्वा. प. से. यन् नाम देवपूजादिकर्तुं व्यक्तमञ्जुरिति यत् वाक् हा सत्यमिति छेदः यस्य देवपूजादिकर्तुः वाक् सत्यं हा जहाति उत वितर्के यत् यस्य न, न जहाति तन्न विन्न । यद्वा घा सत्यमिति छेदः ऋचि तु युप मक्षु तद् कुनो रूम्माणामिति संहितायां दीर्घः सर्वा सर्वाणि ता तानि विष्य विशेषेण व्य नाशय मोन्तकर्मणि दि. प. अ. विपूर्वालोष्टि मध्यमैकवचनम् । शिथिरेव शिथिलानीव । शिथिरेत्यत्र शेषेच्छन्दसि बहुलमिति शिलोपे 'न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य' इति न लोपः । हे वरुण अथ अनन्तरं तव प्रियासः प्रियाः । आञ्जसेरसुमिति जसोऽसुगागमः । स्याम भवेम । अयमुपसंहारमन्त्रः । वि वा एतस्य यन्न ऋक्षते यस्य हविरतिरिच्यते इत्युपक्रमः । प्रकरणमुन्नेयम् । न चात्र सूर्योपस्थानं न वरुणोपस्थानमिति शङ्क्यम् । इमं मे वरुणेत्युपक्रमात् । वरुणप्रियास इत्युपसंहाराच्च । न च सूर्योपस्थानपरप्रत्यविरोध इति वाच्यम् । व्याख्याने सूर्यप्राधान्येन तत्परत्वात् । हेतुद्वयेनार्थद्वयव्यवस्था । प्रकृतमधुनानुसर्षते । एतादृश इति सांख्यप्रतिपादकः 'त्यदादिषु दृशोनालोचने कथं' इति कन् । अस्यैवेति अजामेकामित्यस्यैव । कठवल्लभीमन्त्रस्येति 'इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्थाः, इत्यादि' सकलमतसाधारणम् । अतो महतः परमव्यक्तमिति मन्त्रस्य । मन्त्राणामिति वक्ष्यमाणानां मन्त्राणाम् । तादृशेति कर्मकर्तारि प्रत्ययः रूढ्यनुगुणत्वादिति मनोरमायां प्रत्ययस्तु,

तमशक्तिं स्वगुणैर्निगूढाम्' इति च । तथा 'ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशानीशौ' अजा
ह्येका भोक्तृभोग्यार्थयुक्ता । अग्रे च यो योनिं योनिमधितिष्ठत्येको विश्वानि
रूपाणि योनीश्च सर्वाः । 'ऋषिं प्रसूतं कपिलं यस्तमग्रे ज्ञानैर्विभर्ति जायमानं
च पश्येत्' इत्यादि च । वाक्यानि कपिलतन्मतवाचकानि वर्तन्त इति सांख्य-
मतमपि वैदिकमेवेत्येवं प्राप्ते, उच्यते—चमसवदविशेषात् ।

‘अर्वाग्विलश्चमस ऊर्ध्वबुधस्तस्मिन् यशो निहितं विश्वरूपम् ।
तस्यासते ऋषयः सप्त तीरे वागष्टमी ब्रह्मणा संविदाना’ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

तथाचात्र स्वगुणैर्निगूढत्वम् । अग्रिमे युक्तायुक्तात्मसंघैर्मोक्तृभिर्मोक्त्यार्थैर्भ्रादिकापैर्युक्ता अनादिः
प्रकृतिः । तदग्रिमे चाधिष्ठातृत्वम् । तदग्रिमे च कपिलस्य नामं तद्धर्माश्च प्रत्यभिज्ञायन्ते ।
एतावान् परं विशेषो यद्वा कपिलैः प्रकृतिः स्वतन्त्रोच्यते । अत्र तु परमेश्वरशक्तित्वेनेति ।
न तावता तस्या अजात्यहानिः । शक्तेर्नित्यत्वात् । अतः शक्तित्वमात्रेण विशेषेण कपिलमत-
प्रत्यभिज्ञापकनानापदानादरणमनुचितमिति सांख्यमतस्यानुमानिकत्वोक्तिः प्रधानस्याशब्दत्वो-
क्तिश्चानुपपन्नेति प्राप्ते इत्यर्थः । सूत्रं पठित्वा सिद्धान्तं व्याकुर्वन्ति उच्यते इत्यादि । एकप-
दमिदं सूत्रम् । चमसेन तुल्योऽविशेषश्चमसवदविशेषस्तस्मात् । स्यात् सांख्यमतमत्र, यदि
तस्याः सृष्टिकरणे स्वातन्त्र्योपपादको रजःसत्त्वतमासांभावस्यात्मकः स्वरूपस्य विशेषो

रश्मिः ।

स्यदादिषु द्योनालोचने कञ्च' इति सूत्रेण । यद्वयो मन्त्राः सांख्यप्रतिपादकास्ते । दृश्यन्ते स्वयमेवेति
तादृशाः सांख्यप्रतिपादकत्वेन दृश्यन्त इति फलितम् । तथा च तादृशत्वात् सांख्यप्रतिपादकत्वात् ।
तदपीत्येकमन्त्रान्यथार्थकल्पनम् । तन्मताभिज्ञापकपदानि स्तोत्रयन्ति तथा चेति । शक्तिपदं प्रकृति-
व्यतिरिक्तेपि शक्तमित्यज्ञापकम् । स्वगुणैर्निगूढत्वं तु ज्ञापकमिति तदुक्तं युक्तायुक्तेति ।
ज्ञाऽज्ञावित्यनेनाविवक्षितैकत्वकेन । अजेति स्पष्टम् । मात्राः शब्दादयः आदिना बहुदादियुक्ताः ।
आत्मपदार्थमाहुरनादिरिति । अधीति । योनिः समवायिकारणं प्रकृतिस्तदधिष्ठातृत्वम् । असङ्गस्य
पुरुषस्याभिमानेन । मायावादेऽविद्यावादे च युक्तयस्तत्त्वानुसंधाने सन्ति । तद्धर्मा इति ज्ञानैर्धारण-
कर्मत्वं जायमानत्वं दर्शनविषयत्वं च । त एते सांख्यपदार्था इति प्रत्यभिज्ञाविषयीक्रियन्ते
सांख्यमतमपि वैदिकमेवेति भाष्ये एवकारव्यावर्त्यं सांख्यमतस्यानुमानिकत्वप्रधानस्याशब्दत्वं चेत्याहुः
एतावानिति विशेष इति सांख्यमताद्विशेषः । स्वतन्त्रेति 'प्रकृतिपुरुषयोरन्यत्सर्वमनित्यम्' इति
सूत्रघृत्तौ वदद्भिरुच्यते 'असङ्गोऽयं पुरुषः इति' 'प्रधानाजगज्जायते इति' च इतिशब्दान्तं सूत्रद्वयम् ।
(स्वातन्त्र्यं कर्तृत्वं 'प्रकृतिः कर्त्री पुरुषस्तु पुष्करपलाशवन्निलैः' इति) परमेति हे देव । आत्म-
शक्तिमिति श्रुत्यर्थोत्तरमेश्वरस्य शक्तित्वेन । आनुमानिकेति । पूर्वाधिकरणपूर्वसूत्रे दृश्यत्वेनानुप-
पन्ना तथा चानुमानेन प्रकृत्या संप्रवृत्त इति आनुमानिकमित्युक्ता न व्युत्पत्तिः किं तु अनुमानेन
व्याप्त्या परामर्शेन वा जयति परामवतीति आनुमानिकं 'तेन दीव्यति खनति जयति जितम्' इत्यनेन
उक्तं । वंशेषिकादि इति भावः । अशब्देति । प्रधानस्याव्यक्तशब्दाप्रतिपाद्यत्वोक्तिः । अस्वपद-
विग्रहोऽविग्रहो वा नित्यसमासस्वरूपमाहुः तुल्य इति । 'तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः' इति वृत्तिः ।

इति मन्त्रे यथा न विशेषो विधातुं शक्यते । न हि कर्मविशेषं कल्पयित्वा तत्रार्वाग्विलचमसं कल्पयित्वा तत्र यशोरूपं सोमं होतारो मन्त्रेण भक्षयेयुरिति कल्पयितुं शक्यते । तथा प्रकृते रोहितशुक्लकृष्णशब्देन रजःसत्त्वतमांसि कल्पयित्वा न तद्वशेन सर्वमेव मतं शक्यते कल्पयितुम् । कपिलः कपिवाक्यमप्यनित्यसंयोगभयान्नित्यकपेरेवानुवादकम् । तस्मान्न मन्त्रमात्रेण प्रकरणश्रुत्यन्तरनिरपेक्षेण विशेषः कल्पयितुं शक्यः ॥ ८ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

विधातुं शक्येत । स च न शक्यते । शक्तित्वेन शक्तिमदधीनोदयतया तत्सापेक्षत्वैव सिद्धत्वात् न च स्वगुणैर्मिगूढत्वं तद्रूपकम् । तत्र स्वपदेन ब्रह्मण एव ग्रहीतुं शक्यतया तदगुणानामेव ग्राह्यत्वात् । उत्तरार्धे, 'यः कारणानि निखिलानि तानि कालात्मयुक्तान्यधितिष्ठत्येकः' इत्यनेनापि तस्यैव परामृष्टत्वाच्च । नापि भोक्तृभोग्यार्थयोगस्तथा । जन्यायां शक्तावपि तथात्वस्य पुराणसिद्धत्वान्नापि, योनिं योनिमिति तद्रूपकम् । वीप्साया बहुत्वस्य च बाधकत्वात् । नाप्यंशभेदात् समाधिः । तस्यापि शक्तिसाधारणत्वात् । अतश्चमसवाक्यवदत्राप्युक्तरीत्या कल्प्यमानस्य विशेषस्याभावात् सांख्यमतसिद्धिः । कपिलवाक्यादसिद्धिस्तु भाष्य एवोपपादितेति पूर्वार्थिकरणोक्तमक्षुण्णमित्यर्थः ॥ ८ ॥

रश्मिः ।

तेन चमसेन तुल्यश्चमसवद्वर्ततेऽविशेष इति क्रिया । तत्सापेक्षेति शक्तिमदात्मसापेक्षतया । घटवद्भूतमित्यादेः प्रयोगस्य भूतलादिज्ञानवत् संबन्धित्वात् । यद्यपि घटज्ञानवत् संबन्धित्वमपि प्रयोगस्य तथापि प्रकृते नोपयोगः । तद्रूपकमिति अनादिप्रकृतिगमकम् । प्रकरणादाहुः । तन्नेति प्रकरणं श्वेताश्वतरे ॐ ब्रह्मवादिनो वदन्ति किं कारणं ब्रह्म कुतः स्म जाता जीवामेत्युपक्रमास्त्व-शब्दस्यात्मात्मीयज्ञातिधनवाचकत्वाच्च ब्रह्मणः । स्वशब्देन प्रकृतिसंग्रहाभावे प्रमाणान्तरमाहुः उत्तरेति । निखिलानीति प्रकृतिरपि संगृहीता । अधितिष्ठति स्वगुणैः । तस्येति ब्रह्मणः । तथेति तद्रूपकत्वेन । पुराणेति तृतीयस्कन्धपञ्चमाध्याये ।

‘त्वं नः सुराणामसि सान्वयानां कूटस्थ बाधः पुरुषः पुराणः ।

त्वं देवशक्त्यां गुणकर्मयोर्नौ रेतस्त्वजायां कविमादधेऽजः’ ॥

इति पुराणसिद्धत्वात् । किं च 'ततो वयं सत्प्रमुखा यदर्थं बभूविम' इति पुराणम् । वयं सात्त्विकाहंकारप्रमुखाः । यदर्थं भगवतः कार्यार्थे । बहुत्वस्येति । योनीरित्यत्र । अंशेति प्रकृत्यंशभेदाद् वीप्सावहुत्वयोः समाधिः । शक्तीति जन्यशक्तिसाधारणत्वात् । अत इति कपिलवाक्यातिरिक्तवाक्यानां प्रकृत्यगमकत्वात् । विशेषस्येति । रोहितशुक्लकृष्णशब्दानां रजःसत्त्वतमोवाचकत्वरूपस्य । कपिलेति । 'ऋषिं प्रसूतं कपिलम्' इति कपिलस्य वाक्यम् । प्रतिपाद्य-प्रतिपादकभावसंबन्धे पृथी । अत्राप्यानुमानिको न वैदिकश्चमसवदविशेषात् । यन्नैवं तन्नैवं 'यतो वा इमानि' इत्युक्तजगज्जन्मादिकर्तृत्वादिवदित्यनुमानमपि । भाष्ये । न विशेष इति । ननु कं प्रत्याक्षेप इति चेन्नृणु—चम्यते भक्ष्यते सोमोस्मिन् पात्रविशेषे इति चमसः सोमपानपात्रं स्यात् अधिकरणे पञ्, वृद्धिर्न, छन्दसि विकल्पात् सोमं पूर्वतन्ने तृतीयस्य पञ्चमपादे ज्योतिष्टोमे प्रैतु-होतुश्चमसः प्रमथणः श्रोत्रावृणो प्रयजमानस्य प्रयन्तु सदस्यानामित्युक्तः । एवं च जिज्ञासाधिकरणोक्तं

ज्योतिरूपक्रमात्तु तथा ह्यधीयत एके ॥ ९ ॥

ननु चमसमन्त्रे अर्वाग्विल इति मन्त्रव्याख्यानमस्ति । शिरश्चमसः प्राणा वै यशः प्राणा वा ऋषय इति । नात्र तथा व्याख्यानमस्तीतीमां शङ्कां

भाष्यप्रकाशः ।

ज्योतिरूपक्रमात्तु तथा ह्यधीयत एके ॥ ९ ॥ सूत्रमवतारयन्तो व्याकुर्वन्ति नन्वित्यादि । इतीमामिति इति हेतोश्चमसदृष्टान्तस्य वक्तुमशक्यत्वादजाशब्दे यौगिकार्थमाख्यात्मप्रकरणसंबद्धत्वाद्बुद्धार्थं च विहायात्र सांख्यसिद्धा प्रकृतिरेवाङ्गीकार्येतीमामित्यर्थः । रश्मिः ।

तस्माद्यत्रापि विध्यश्रवणं तत्रापि अर्वाग्विलश्चमसः ऊर्ध्वबुधोभवदिति विधिं परिकल्प्य तत्रत्यानां तच्छेषत्वं परिकल्प्य कर्मविशेषं प्रब्रह्मण एत्वित्युक्तब्रह्मत्वार्थं कल्पयित्वा ब्रह्मिष्ठो ब्रह्मा तं दर्शपूर्णमासयोर्वृणीत इति वाक्यात् । तथा च स्यादेतत् अयातो ब्रह्मजिज्ञासेत्यादि जिज्ञासाधिकरणभाष्योक्तमानवं प्रत्याक्षेपः सिद्धः । एवं च विशेषो ब्रह्मत्वार्थं धर्मविशेषरूपः । एतदेवाहुर्नहीति । तत्रार्वागिति विशेषणार्थः स्पष्टः । सोमे यशोरूपव्यापकत्वं तु श्रुतिप्रामाण्यात्, विश्वरूपत्वं तु सर्वस्य सर्वात्मकत्वात् । वागष्टमीत्यस्यार्थमाहुः मन्त्रेणेति । वागष्टमी ऋषिवत्तीरे निकटे कर्मविशेषस्यैत्यष्टमीत्वं ब्रह्मणा वेदेन संविदाना संभ्रमातीति मन्त्रार्थः । अत्र कर्मविशेषे चमसो ब्रह्मणः प्रैत्वित्यत्रोक्तचमसपदव्युत्पत्त्या सोममक्षणं प्राप्तं तदाहुः भक्षयेयुरिति नान्यं क्रियापदमत्र । नित्यऋषेरिति आहुणस्तु न । छन्दोवदभिभाष्यमिति विकल्पात् । अन्विति । सिद्धस्य कथनमनुवाद इति कपिलपदार्थः सिद्धः । विशेष इति ब्रह्मत्वार्थं धर्मविशेषः ॥ ८ ॥

ज्योतिरूपक्रमात्तु तथा ह्यधीयत एके ॥ ९ ॥ नन्वित्यादीति अयं मन्त्रो बृहदारण्यके शिशुब्राह्मणेस्ति । व्याख्यानमिति श्रुतिस्तु अर्वाग्विलश्चमसः ऊर्ध्वबुध इतीदं तच्छिर एव अर्वाग्विलश्चमसः ऊर्ध्वबुधस्तस्मिन् यशो निहितं विश्वरूपमिति । प्राणा वै यशो विश्वरूपप्राणा नो तदाह तस्यासत् ऋषयः सप्ततीरे इति प्राणा वा ऋषयः प्राणा तदाह वागष्टमी ब्रह्मणा संविदानेति अत्र हि शिशुप्रासनं प्रक्रम्येयं श्रुता सप्रतीकन्याख्यात्री तत्रेदं तच्छिर इति अयं वा व शिशुर्योयं मध्यमः प्राण इति श्रुतेः प्राणात्मकस्य शिशोः प्रत्याधानमूतशिर एव तत्र श्रोत्रादिछिद्रेषु प्रत्येकं प्राण आधीयते शृण्वन्मन्त्रेण भवतीति । अर्वाग्विलः अवाप्नुतः अधः स्थितस्यैव मुखस्य विलत्वात् । शिरसो बुधाकारस्योपरिदर्शनात् ऊर्ध्वबुधः चमसो यज्ञपात्रविशेषस्तद्वदिति । प्राणादीति प्राणादिरूपं यशःशब्दादिप्रकाशनं तत्कारणं नार्योऽसक्तत्वाद् विश्वरूपं तस्मिन् । शिरसि निहितं एतदिति यश इत्यर्थः प्राणा वा इति प्राणरूपा सप्तऋषयः शिरोलक्षणचमसस्य तीरे निकटे आसते भवन्तीति । एतदिति ऋषीनित्यर्थः । ब्रह्मणेति वेदेन संभ्रमाति के ते प्राणा ऋषयः इत्याहारे इमावेव विश्वामित्रजमदग्नी अयमेव विश्वामित्रोऽयं जमदग्निरिमावेव वसिष्ठकश्यपावयमेव वसिष्ठोऽयं कश्यपो वागेवाग्निः वाचा ब्रह्ममघते अतिर्ह वै नामैतद्यदन्निरिति इमाविति कर्णौ अयं दक्षिणः कर्णः अयमुत्तरः कर्णः इमौ चक्षुषी इमाविति नासापुटौ इति व्याख्यानम् । भाष्यसिद्धार्थेन समं भाष्यार्थमाहुः चमसेति । अविशेषे दृष्टान्तः अख्यात्ममिति आत्मनि । आत्मविषयप्रकरणासंबद्धत्वात् । रुद्धेति छागीरूपम् । इमामिति प्रत्यक्षगे इदमः

परिहरति तुशब्दः । अजाशब्देन ज्योतिरेवोच्यते । यथा ह्यजा अल्पदोग्ध्री तथेयं नश्वरसुखदात्री अग्निसूर्यसोमविद्युद्रूपा ब्रह्मणो हंसोक्तचरणरूपा । भगवत्कार्यांशरूपत्वात् 'तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणि' इति श्रुतेश्च प्रथमोत्पन्ना

भाष्यप्रकाशः ।

नन्वजाशब्दार्थानिर्द्धारं कथं तत्परिहार इत्यत आहुः अजेत्यादि । तर्ह्यजाशब्दप्रयोगः कुत इत्यत आहुः यथेत्यादि । तथाच 'पश्य नीलोत्पलद्वन्द्वाभिःसरन्ति शिताः शराः' इति-
बन्निगीर्याध्यावसानेन तथात्वबोधनाय प्रयोग इत्यर्थः । ननु किं तज्योतिर्यदेवमुच्यते इत्यत आहुः अग्नीत्यादि । अग्निसूर्यसोमविद्युद्रूपत्वाज्योतिः । रूपादिति पाठे भावप्रधानो निर्देशः । रूपेति पाठः श्रीहस्ताक्षरेण संदिग्धत्वाद् बोध्यः । छान्दोग्ये षष्ठे प्रपाठके सत्यकामाय हंसेन, अग्निः कला सूर्यः कला चन्द्रः कला विद्युत् कलैष वै सौम्य चतुष्कलः पादो ब्रह्मणो ज्योतिष्मानामेत्युक्ते यश्चरणस्तद्रूपा । तस्य चरणरूपत्वं तु, तत् तेजोऽज्यतेति श्रुत्युक्तभगवत्कार्यांशत्वात् तस्य त्रिरूपत्वं, कार्यत्वस्तीत्वे च । तासां त्रिवृतमिति श्रुतेः । चोऽवधारणे । अतः प्रथमोत्पन्ना या देवता तेजोरूपा सैवात्राजापदेनोच्यते इत्यर्थः । ननु तस्या अत्र

रश्मिः ।

प्रयोगाद्भाष्यीयशब्दज्ञानगां प्रकाशोक्तसिद्धार्थप्रत्यक्षमाचार्याणां तद्गां चेत्यर्थः । अजेति ज्योतिः-
शब्दं विहाय । अध्याहृतगौणीबोधनायेति भाष्यार्थमाहुः तथा चेति । इदं वाक्यं चन्द्रालोकस्थम् ।
पूर्वार्धं तु 'रूपकातिशयोक्तिः स्यात् निगीर्याध्यवसानतः' इति । तथा च यथात्र नीलोत्पलशरपदार्थानां
लोचनकटाक्षाणां निगरणं विषयवाचकपदोल्लेखमन्तराप्युपस्थापनं तत्पूर्वकं तद्रूपताध्यवसानं तथा
जातकार्यपदार्थानां ज्योतिस्तत्कार्ययोस्तद्वाचकपदोल्लेखमन्तराप्युपस्थापनं तत्पूर्वकतद्रूपताध्यवसानं तेन
तथात्वम् । अध्याहृतगौणीत्वं तु 'अस्मि' तस्य बोधनाय । तथा च गौर्वाहीक इत्यत्र इव लक्ष्यमाण-
शुणा गवाघपेक्षयाल्पदोग्ध्रीत्वादयः अजात्वविशिष्ट अजारूपशक्यस्याधेयतासंयन्धाख्यलक्षणाया
अल्पदोग्ध्रीत्वादिषु सत्त्वाद्गुणेषु लक्ष्यमाणत्वं 'लक्ष्यमाणगुणैर्योगात् वृत्तेरिष्टा तु गौणता' इति
काव्यप्रकाशे । ननूपचारमिश्रं गौणीति चेदोम् । उपचारो गुणयोगः सोस्त्येवेति । एवमल्पदोग्ध्रीत्व-
नश्वरफलदात्रीत्वयोः दुःखदातृत्वादिगुणयोगः अन्यत्पूर्ववत् । अल्पदोग्ध्रीत्वमजापदप्रवृत्तिनिमित्तं
दुःखदातृत्वादि अल्पदोग्ध्रीत्वपदप्रवृत्तिनिमित्तम् । ज्योतिरिति तथेयमिति भाष्योक्ता ज्योतीरूपाजा ।
भावेति । यद्वा । अग्निसोमसूर्यविद्युतां रूपं प्राप्यात्मेयं ज्योतिरूपाजा नश्वरसुखदात्रीति भाष्यार्थः ।
त्यन्तोपे पश्यमी । ब्रह्मण इति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म छान्दोग्य इति । भगवत्कार्येति
भाष्यं विवृण्वन्ति स्म तस्येति ज्योतिषः । तासामिति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म तस्येति । ननु
तत्तेजोऽज्यतेति छान्दोग्यश्रुत्या कार्यत्वं तत्पदवाच्यसद्ब्रह्मणस्तेजसस्तर्हि तस्य त्रिरूपत्वं वक्तव्यम् ।
आनन्त्येपि हि कार्याणामित्युक्त्वा 'सर्वेषां त्रिगुणत्वादि तयोर्भेदाः पृथक् मताः' इति निबन्धात् ।
किं च भगवत्कार्येति भाष्योक्तकार्यत्वं अभ्यादावसंभवि ब्रह्म तर्हि अग्निरिति श्रुतेः । सूर्यचन्द्रयोः
प्रशोपनिपदि बहुपासृष्टिकर्तृत्वोक्तैर्ब्रह्मलक्षणाकान्तत्वात् । विद्युतो विद्युद्ब्रह्मेत्याहुरिति बृहदारण्यकात् ।
अतः कार्यत्वे कारणं वक्तव्यम् । तथा ज्योतिषि ननुसंकेज्येति स्तीत्वे हेतुर्वक्तव्यः इति 'चेत्तत्राहुः
त्रिरूपत्यमित्यादि । अत इति दोषाभावात् । कार्येऽजापदयोगः कथमित्याशङ्गाग्रे सूत्रे निराकार्या ।

देवता अजाशब्देनोच्यते । तत्र हेतुः । उपक्रमात् । अत्रैवोपक्रमे, 'तदेवामिस्तिद्वा-
युस्तदादित्यस्तदु चन्द्रमाः' इति । द्वा सुपर्णेति चाग्रे । मध्ये चायं मन्त्रः पूर्वोत्तर-
संबद्धमेव वदति । सा मुख्या सृष्टिः । अजद्वयं जीवब्रह्मरूपमिति । अत्र

भाष्यप्रकाशः ।

कथं प्रत्यभिज्ञानमित्यत आहुः तत्र हेतुरित्यादि । तथापि चेतनाधिष्ठितत्वस्य कथं प्रत्यभि-
ज्ञानमित्यत आहुः द्वा इत्यादि । सैव कुत उच्यत इत्यत आहुः सा मुख्या सृष्टिरिति ।
सा त्रिवृत्कृतदेवतारूपा मुख्या सृष्टिः । सृष्ट्यन्तरकरणसमर्थमाद्यं कार्यमत उच्यत इत्यर्थः ।
एवमत्राजामन्त्रस्य पूर्वार्धं व्याख्यातम् । उत्तरार्धं व्याकरोतीत्याहुः अजद्वयमित्यादि ।

रश्मिः ।

अयमर्थः । ब्रह्मत्वेऽपि चतुर्व्यूहेऽन्तर्भावस्य साध्यत्वेन स्वरूपलक्षणानाक्रान्तत्वेन चैकत्वाभावात्
'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म' इति श्रुत्यस्पर्शादनेकेश्वरापत्तेः ।

'भयादस्याग्निस्तपति भयात्तपति सूर्यः ।

भयादिन्द्रश्च वायुश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः' ॥ इति ।

'न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोयमग्निः ।

तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति' ॥ इति च ।

काठके आचणत् विद्युति वाच्यं ब्रह्मत्वं तदपि विद्युद्ब्रह्मेत्याहुरित्यत्र केचिदित्यध्याहोरे
केचिदित्यस्वरसं प्रसृतं तदपि केचिदिति विरला इति सुषोधिण्याः । स्वरूपलक्षणानाक्रान्तेति ब्रह्म-
योग्यकर्तृकविचारेणेति । किं च ब्रह्म तर्हि अग्निरिति श्रुतिरपि सुषोधिण्यामत उभयं सुषोधिनीप्रमाणकं
तदुभयं विहाय कार्यत्वमत्रोक्ते ज्ञेयमिति चतुरस्रम् । त्रिरूपत्वं लोहितशुक्लकृष्णरूपत्वं तत्तेजोऽसृजत
इत्युक्तवोच्यते तदपोसृजत तदग्रे ता अन्नमसृजन्त इत्युक्तवोच्यते तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां
करवाणि इत्युक्तवा यदग्रे रोहितरूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्यापागादग्नेरग्नित्वं
वाचारम्भणं विकारो नामधेयं ग्रीणि रूपाण्येव सत्यमिति त्रिवृत्करणे छान्दोग्यश्रुतेः त्रिवृतमिति
श्रुत्यंशेन बोध्यते कार्यत्वस्त्रीत्वे तासामिति श्रुत्यंशेन बोध्यते । तासामित्यस्य तेजोघनरूपदेवतानां
कार्यरूपाणामित्यर्थात् । इमास्तिष्ठो देवता इति श्रुतेः । कथमिति केन हेतुनेति प्रश्नः ।
प्रत्यभीति सेयमनेति प्रत्यभिज्ञा । न च नित्यानित्यसंयोग इति शङ्क्यम् । दृष्टान्तार्थमात्रत्वात् ।
दृष्टान्तव्यतिरिक्तस्थले ऐक्यविषयत्वात् ऐक्यप्रतीतिर्ग्रमत्वात् तत्र हेतुरित्यादीति उपक्रमोपसंहारा-
भ्यामर्थनिर्णयादुपक्रमसासंजातविरोधित्वेन प्रचलत्वात् सृष्टिकर्तृत्वोक्त्याजा ज्योतिः प्रश्नोपनिषदुक्तौ
सूर्यचन्द्रमसौ । वायुः वृहदारण्यकोक्तो यश्चक्षुषः स्वस्वरूपं प्रापितवान् सः । अग्निन्यापिकः ब्रह्मरूपः
एवमजा ज्योतिश्चतुष्टयरूपा । अत्र वृहदारण्योक्ता विद्युत् न छान्दोग्ये वायुर्न विद्युदस्ति । तस्या
ब्रह्मरूपायाः संनिवेशार्थमुत्तरभाष्यं व्याचक्रुः तथापीति चेतनोभिः । द्वा इत्यादीति । द्वौ जीवब्रह्मरूपौ
ब्रह्माग्निः । विद्युत्पक्षे विद्युद् ब्रह्मेति । तदेवामित्यस्याः अग्निः कलेत्यस्याधैकवाक्यत्वे वायुः प्राणो
विद्युदिति यावत् । सैवेति अव्याकृता देवता सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमिति श्रुत्युक्ता-
मिविद्युदन्यतरात्र श्रुतौ कुतः कस्माद्धेतोरुच्यते तेजोनिरूपणे इत्यत इत्यर्थः । उच्यत इति ।
समवायित्वार्थम् । स्वतः प्रतीतत्वाद्वा भावप्रत्ययेन प्रकृतिवन्वयोधे प्रकारतामापन्नोच्यते इत्यर्थः ।
अत एव मुख्यपदम् । अजद्वयमित्यादीति प्रथममजपदं जीवपरम् । द्वितीयं ब्रह्मपरम् । तत्रेति

प्रकरणे न स्पष्ट इति निरूपयति । तथाहि श्रुत्यन्तरे स्पष्टमेव अधीयत एकं 'यदग्रे रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत् कृष्णं तदन्नस्य' इति । एवमग्रेऽपि कलात्रये । अनेन जीवेनात्मनेति जीवब्रह्मणोऽश्वानुप्रवेशः । बीजेऽपि त्रैविध्यमिति सरूपत्वम् । भगवतोऽभोगे हेतुः जीवेन मुक्तभोगामिति । तस्मात् प्रकृतेऽपि चमसवच्छ्रुतावेवार्थक्यनाश सांख्यमतप्रतिपादकत्वम् ॥ ९ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

नन्वज्ञाया ज्योतिरेव निरूपणमयुक्तम् । छान्दोग्ये तेजस उत्पत्तिकथने त्रिरूपताया अनुक्तत्वात् । भाष्ये च हंसोक्तचरणरूपत्वेन व्याख्यानमयुक्तम् । तस्यापि तत्रानुक्तत्वादित्याशयेन स्रग्त्रशेषमयतारयन्ति अत्रेत्यादि । अत्र प्रथमकार्यप्रकरणे त्रिरूपत्वं, हंसोक्तचरणो न स्पष्ट इति हेतोस्तत्रत्यं श्रुत्यन्तरं दर्शयतीत्यर्थः । श्रुतिमाहुः यदग्रेरित्यादि । ननु यदि तेजोरूपा देवताभिप्रेता तदा स्रग्त्रकृता तेजःपदमेव कुतो नोक्तमित्यत आहुः एवमित्यादि । कलात्रय इति स्वर्पसोमविद्युद्रूपे । तथाचैतदग्रे, यदादित्यस्य रोहितं रूपं यच्चन्द्रमसो यद् विद्युत इत्यादिनिरूपणात् तत्र हंसोक्तपादरूपतादिधर्मनिरूपणार्थं ज्योतिःपदं प्रयुक्तं, न तेजःपदमित्यर्थः । अस्यां श्रुतौ जीवब्रह्मणी कुत्रोक्ते इत्याकाङ्क्षायामाहुः अनेनेत्यादि । जीवेनेति सहार्धवृत्तीययाऽऽत्मनेति करणवृत्तीयया च बोधिते इत्यर्थः । सरूपत्वकथनप्रयोजनमाहुः बीजेऽपीत्यादि । 'बीजं मां सर्वभूतानां विद्धि पार्थ सनातनम्' इति वाक्याद् बीजं भगवान् । तत्रापि सच्चिदानन्दरूपत्वात् त्रैविध्यमस्तीत्यतः प्रजासरूपत्वम् । तथाच कार्यकारणयोः सालक्ष्यस्योत्सर्गिकत्वेनार्थात् प्राप्तवपि यत् सरूपत्वकथनं तत् प्रजानां तेजोऽब्रह्मात्मकत्वेऽपि बीजधर्मस्य सच्चिदानन्दरूपत्वस्य ज्ञापनार्थमित्यर्थः । तस्मादिति यस्मादेवं वाक्यतात्पर्यं तस्मात् ॥ ९ ॥

रश्मिः ।

छान्दोग्ये । अनुक्तेति उक्तत्वेऽप्यग्रिमग्रन्थावतरणायाहार्यज्ञानविषयत्वं कृतवानुक्तत्वादित्युक्तम् । एवं पूर्वत्रापि ज्ञेयम् । तत्रत्यमिति छान्दोग्ये भवं जाताद्यर्थेऽव्ययात्त्यप् । श्वेताश्वतरश्रुतेरन्या श्रुतिः श्रुत्यन्तरम् । तत्र छान्दोग्ये जातादिः तत्रत्यं तद्दर्शयति तत्रेति छान्दोग्ये । हंसोक्तेति आदिना त्रिरूपता । अस्यामिति श्वेताश्वतरव्याख्यानरूपायाम् । छान्दोग्यश्रुतौ जीवब्रह्मणी उत्तरार्धेऽज-द्वयवाच्ये कुत्रेति स्थलप्रश्नः । सरूपेति व्याख्येयश्रुतौ 'सरूपा' इतिपदेन तेषां खल्वेषां भूतानां ग्रीण्येव ग्रीजानीति छान्दोग्योपवृंहितां गीतामाहुः बीजं मामिति । सच्चिदिति सद्रोहितं परिशेषात्, चित् शुक्ला प्रकाशकत्वात्, आनन्दः कृष्णस्तमोजनकत्वात्, तमसश्च कृष्णत्वात् । बीजधर्मेति तेन समवायित्वं स्फोरितम् । निमित्तत्वं सतः । ज्योतिषि कार्ये सतोऽभिन्ननिमित्तोपादानत्वम् । एवमिति उक्तप्रकारेण छान्दोग्यश्रुतिषु व्याख्यानतात्पर्यं । श्वेताश्वतरीयाः जामेकामिति श्रुतिवाक्यतात्पर्यम् । भाष्ये । श्रुतावेवेत्यैकवचनमविधिक्षितम् । ताश्च श्रुतयः पूर्वमर्थानुरोधेन ल्यक्तकमा अत्र प्रोच्यन्ते 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्, तद्व्येक आहुर-सदेवेदमग्र आसीत् एकमेवाद्वितीयम् । तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति, तत्तेजोऽसृजत तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति, तदपोऽसृजत तस्माद्यत्र क च शोचति खेदति वा पुरुषः तेजस एव तदध्यापो जा-यन्ते, ता आप ऐक्षन्त बहवः स्याम प्रजायेमहि इति, ताः अन्नमसृजन्त तस्माद्यत्र क च वर्पति तदेव भुविष्ठमन्नं भवत्यन्नः एव तदध्यान्नायं जायते । तेषां खल्वेषां भूतानां ग्रीण्येव ग्रीजानि भवत्यण्डज-

रश्मिः ।

जीवजमुद्भिन्नमिति सेयं देवतैक्षत हन्ताहमिमास्त्रिस्तो देवताः अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति तासां निवृत्तं निवृत्तमेकैकां करवाणीति सेयं देवतेमास्त्रिस्तो देवता अनेनैव जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरोत् । तासां निवृत्तं निवृत्तमेकैकामकरोद्यथा नु खलु सोम्येमास्त्रिस्तो देवतास्त्रिवृष्टिवृद्देकैका भवतीति तन्मे विजानीहीति । यदमेः रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्यापागादभेरभित्वं वाचारम्भणं विकारो नामधेयं ग्रीणि रूपाण्येव सत्यम् । यदादित्यस्य रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्यापागादादित्यादादित्यत्वं वाचारम्भणं विकारो नामधेयं ग्रीणि रूपाण्येव सत्यम् । यच्चन्द्रमसो रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्यापागाच्चन्द्रमसश्चन्द्रमस्त्वं वाचारम्भणं विकारो नामधेयं ग्रीणि रूपाण्येव सत्यम् । यदिद्युतो रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्यापागाद्विद्युतो विद्युत्त्वं वाचारम्भणं विकारो नामधेयं ग्रीणि रूपाण्येव सत्यम् । एतद् स्म वै तद्विद्वांस आहुः पूर्वं महाशाला महाश्रोत्रिया न नोऽद्य कश्चनाश्रुतममतमविज्ञातमुदाहरिष्यति इति ह्येभ्यो विदांचक्रुरिति श्वेताश्वतर-श्रुतिव्याख्यानरूपश्चान्दोग्यश्वेतकेतुपाख्यानस्याः एकमेवाद्वितीयमित्युक्तं 'वीर्यं मे दुश्चरं तपः' इति द्वितीयस्कन्धालोचनाद्वीर्यतेजः अन्नोत्पत्तिः । वर्षेति वर्षणमपां विमोक्तः तथा चापां वर्षणकर्तुः सामर्थ्यादन्नत्वं अस्यादिवत् । पृथिवी वा अन्नं आद्यं अद भक्षणे 'ऋहलोर्ण्यत्' अतुं योग्यं तयोः समाहारोन्नाद्यः अधिजायते अद्युपसर्गकृतविशेष उन्नेयः । अधुना तेजःपदवाच्याऽजायाः प्रथमकार्यत्वं वक्तुं कार्याणां सत्पदार्थभूतानि सदेव सोम्येदमग्र आसीदित्यत्र सत्पदेन उक्तानि बीजान्याह तेषामिति । तेषां प्रसिद्धानामेषां भूतानां मनुष्यपक्ष्यादिकानां कानीत्याह आण्डजमिति । स्वराद् 'एतन्नानावताराणां निधानं बीजमव्ययम्' इति वाक्यात् । जीवजं रेतः । जरायुजं वा जरायुजं मनुज्यादि । तत्र बीजपदप्रयोगश्चिन्त्यः । उद्भिन्नति इत्युद्भिद् कर्तरि क्तिप् । स्यावरं ततो जातमुद्भिजं स्यावरपदमनुक्तवोद्भिजपदमुक्तं तेनोद्भिन्नति यो जगदाश्रयः स सर्वेषां बीजम् । अभिन्ननिमित्तोपादानम् । तत्तु समन्वयादिति व्याससंज्ञात् । 'विष्टम्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्' इति गीता । अत्र श्वेताश्वतरोक्तो ब्रह्मवादिनो वदन्ति किं कारणं ब्रह्म कुतः स्म जाता जीवाम इत्युक्तब्रह्मपश्चोत्तरं सदेव सोम्येत्यादि तदेव बीजग्रयं चतुष्टयं वा तेषु । एतस्माज्जगदाश्रयरूपास्ततः भूतान्तर्गततेजःपदं तदर्थश्चाजा अग्निवाय्वादित्यचन्द्ररूपा प्रथमकार्यम् । सापि नश्वरसुखदा न रूपकार्यसहितेति । तस्याश्च प्रत्येकं चत्वारि रूपाण्याह । सेयमिति प्रकृताव्यवहितोक्ता व्याकृताख्या देवता पूर्ववदैक्षत आत्मनाऽनश्रुता सता । अन्विति । एषां सृष्टिर्मानु 'पुरश्चक्रे द्विपदः पुरश्चक्रे चतुष्पदः पुरः स पक्षीमूत्वा पुरः पुरुष आविशत्' इति मधुब्राह्मणस्यश्रुत्युक्तन्यायेन । विजानीहहि इति हेति अज्विकारः । हि हीति, विजानीहीति पाठः स्पष्टः । तेजःपदवाच्याऽजायाः अद्यादित्यचन्द्रमो-विद्युद्रूपेष्वग्निवृत्करणमाह यदमेरिति अग्नौ सतस्तेजोनिविष्टस्य सत्त्वादाह रोहितमिति, अग्निविष्टस्य सत्त्वादाह यच्छुक्लमिति, पृथिवीनिविष्टस्य सत्त्वादाह यत्कृष्णमिति, तथा च यान्यग्नेस्त्रिवृत्कृतस्य रोहि-तादिरूपाणि तान्यग्निवृत्कृतानां तेजोवज्जानां रूपाणि इत्युक्तम् । नन्वस्त्रित्वं गन्तृत्वं नाम्नौ दृश्यते । न च येनेन्द्रियेण यद्गृह्यते तेनैवेन्द्रियेण तद्गता जातिस्त्वदाभावश्च गृह्यते इति नैयायिकोक्तेः दृश्येते इति वाच्यम् । अपागमनानन्तरमिन्द्रियेण तद्गृह्यते । अपागमनमेव कुतः इत्यतो विचारादित्याह अपेति । ज्ञाप्नु व्याप्तौ इत्यस्य रूपगोति । अतो व्यापकेन सता रूपत्रयरूपमित्वमामादिणो गा । अतोमौ

रूढः । न जायत इति योगः । अनुभयरूपत्वात् कथं सृष्टिवाचकत्वमित्याशङ्क्य
परिहरति कल्पनोपदेशाच्च । कल्पनात्रोपदिश्यते ।

आद्या सृष्टिः कल्पनया अजाशब्देनोच्यते । यथा ह्यजा बर्करसहिता

भाष्यप्रकाशः ।

परिहारं व्याकुर्वन्ति कल्पनाऽत्रेत्यादि । एतस्यैव विवरणम् आद्येत्यादि । कल्पनाया विवरणं
यथेत्यादि । तथाच तस्या भगवत्साहित्येन कार्यसाहित्येन चोपासनार्थं गौण्याऽजत्वोपदेश
रश्मिः ।

इति वदतां समुदायशक्ती रूढिः अवयवशक्तियोगः एतदुभयातिरिक्तयोर्यत्रावयवशक्तिमध्ये समुदाय-
शक्तिरप्यस्ति तद्योगरूढं पङ्कजादिपदम् । यत्र तु यौगिकार्थरूढ्यर्थयोः स्वातन्त्र्येण बोधस्तद्यौगिक-
रूढं यथा उद्भिदादिपदम् । अत्र ब्रह्मभेदकर्ता तत्तुलमादिरपि बुध्यते योगविशेषोपि इति
रूढियोगातिरिक्तशक्तिद्वयदर्शनान्न नैयायिकशङ्क्यमिति चेन्न । पङ्कजादिपदं योगरूढं तत्र पङ्कज-
निकर्तृरूपत्वमवयवशक्त्या पङ्कजपदं बोधयति, समुदायशक्त्या च पद्मत्वेन रूपेण पदं बोधयति ।
न च केवलावयवशक्त्या कुमुदादौ प्रयोगः स्यादिति वाच्यम् । रूढिज्ञानस्य केवलयौगिकार्थ-
बोधप्रतिबन्धकत्वादिति प्राञ्चः । वस्तुतस्तु समुदायशक्त्योपस्थितपद्मे अवयवार्थपङ्कजनिकर्तृरन्वयो
भवति, सांनिध्याद्यत्र तु रूढ्यर्थस्य बाधः प्रतिसंधीयते कुमुदत्वेन रूपेण च बोधे तात्पर्यं तत्र
लक्षणया कुमुदादेवेति । यत्र तु कुमुदत्वेन बोधेन तात्पर्यज्ञानं पश्यत्वस्य च बाधः तत्रावयवशक्ति-
मात्रेण निर्वाह इत्याहुः । यत्र तु स्थलपद्मादौ अवयवार्थबाधः तत्र समुदायशक्त्या पद्मत्वेन रूपेण
बोधः । यदि स्थलपङ्कजं विजातीयमेव तदा लक्षणयैवेति सिद्धान्तमुक्तावल्याः वस्तुतस्तित्युक्तपक्षेपि
रूढियोगमपहरतीत्यस्य प्रसक्तेः । न च पश्यत्वावच्छिन्नविशेष्यत्वानिरूपितपङ्कजपदप्रयोगजन्य-
पङ्कजनिकर्तृत्वावच्छिन्नविषयताशाल्योपेक्षं प्रति रूढिज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वेन पञ्चमिकपङ्कजादि-
पदयोगार्थबुद्धेः प्रतिषध्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वादिति वान्यम् । विरोध्यविषयकज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वं
.....ज्ञानविषयकत्वेनैवेति नियमभङ्गात् । अत उक्तं ननु द्विधा शब्दप्रवृत्तिरिति योगो रूढिर्वेति ।
छागतामिति । अत इति । सिद्धेऽजादिग्रहणं ज्ञापयति । जातिलक्षणं ङीपं पाथित्वाऽजवाचकाद-
दन्ताद्यावेति । तदुक्तं सिद्धान्तकौमुद्याम् । अजाद्युक्तिर्ङीपो ङीपश्च बाधनायैवेति । जातेरङ्गी-
विषयादयोपधादिति सूत्रसाजशब्दाष्टवृत्तिविधान एव प्रवृत्तिर्न छागशब्दात् व्यक्तेरभेदस्य जातिबाधक-
संग्रहस्य सत्त्वात् । यथा घटत्वं जातिर्न कलशत्वं व्यक्तेरभेदादिति । 'आकृतिग्रहणा जातिः' इति
लक्षणपक्षे छागत्वं जातिः अनुगतसंस्थानव्यञ्जितत्वात् । तथापि नैयायिकपक्षैकवाक्यतयाऽजात्वं
जातिरस्त्येवेति गौस्वात् न छागत्वं जातिरिति बोध्यम् । अनुभयेति अजाशब्दस्यौभौ रूढि-
यौगिकावयवौ अस्य । संख्याया अवयवे तयम् । तयपोऽयच्च 'उमादुदात्तो नित्यम्' इत्युभयरूपत्वा-
भावात् प्रथमसृष्टितेजोवाचकत्वं कथमिति प्रश्नः । प्रकृते । गौण्येति तेन योगरूढिव्यतिरेकेणापीति
भाष्ये गौण्येति शेषः । भाष्ये तु शब्दब्रह्मण ब्रह्मतुल्यत्वस्य 'अत एव च नित्यत्वम्' इति सूत्र-
उक्तत्वात् तद्व्यतिरेकेणापि शब्दसामर्थ्यं द्योयते । गौणी तु पूर्वसूत्र उपपादिता । भाष्ये ।
चर्करेति । कोशे कस्मिंश्चिदयं शब्दः । शंकरभाष्ये च बहुवर्कस्य सरूपवर्कस्य चेत्यजाविशेषणे ।
उपदेशेति कल्पनोक्तिरित्युत्तवा ।

भाष्यप्रकाशः ।

द्योक्तस्य मधुत्वस्य तस्मिन् वक्तुमशक्यत्वेन सांख्यवादिनापि तत्र गौण्येव वृत्तिः कल्पनोपदेश-
मादायैवादर्शनीया । अन्यथा श्रुतिविरोधापत्तेः । निर्गुणादिश्रुतिविरोधश्चेति सूत्रयतः कपिलाऽचा-
र्यस्यापि तद्विरोधस्यासम्भवात् । अतो यथा मध्वादिविद्यायां कल्पनोपदेशस्त्वयाङ्गीक्रियते तथा
श्रुतिविरोधपरिहारायाभाष्यङ्गीकार्यमिति प्रतिवादिवोधनार्थं तदनुसारेणोक्तम् । वस्तुतस्तु
पुरुषविधन्नाक्षणे रमणार्थं सृष्टिं प्रकृत्य अजेतरामवद् वस्तु इतर इति श्रावणादत्रापि तादृगाका-
रमादाय चतुर्मुखाऽजन्त्यायवाधादजात्वमाद्यसृष्टेरुच्यते बन्धकत्वाय । नचात्र मानाभावः ।
रश्मिः ।

इति वाक्याच्च । अपीति । ननु ह्यनेन पदेन प्रतिवादिमते गौणी ध्वन्यते सा न संभवति
एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानस्य प्रतिज्ञातत्वात् । आदित्यादीनां ज्ञानकर्तृभगवदभेदबोधनाय मधुमाक्षणस्य
प्रवृत्तेरभेदसंभवादिति चेन्न 'आनन्दादयः प्रधानस्य' इति सूत्रे आदिपदेन मधुत्वस्यापि संग्रहात् ।
सूर्यधर्मत्वाभावेनाभेदान्वयासंभवात् । अतो गौण्यर्थं, योगरूढिष्वतिरेकेणापि शब्दप्रवृत्त्यर्थं वा
मधुमाक्षणम् । श्रुतीति श्रुतीनां व्याख्यातश्रुतीनां छान्दोग्यस्यानां विरोधः । तत्तैजोऽद्युजत इत्यस्या
वा । त्वयेति सांख्यप्रतिपादकेन प्रतिवादिना वा । तदन्विति तदनुसारः तदुक्ताभिन्नप्रकरेणानुसरणं
तेनोक्तमविरुद्धम् । तेन मात्सर्याभावो ध्वन्यते । तेन भाष्यस्य परमार्थत्वं ज्ञातव्यम् । 'धर्मस्थानं
उच्चैः स्थितोऽत एव बृहस्पतिर्मङ्गलयुतश्च तत्फलं जातकाभरणेस्ति,

'विलमतः शीतमयूखतः कर्मणि मघोनः सचिवो यदा स्यात् ।

नानाधनाभ्यागमनानि पुंसां विचित्रवृत्तं नृपगौरवं च' ॥

मङ्गलसाहित्यफलं—

'मन्त्राक्षशस्त्रादिकलाकलापैः विवेकशीलो मनुजः किल स्यात् ।

चमूपतिर्वा नृपतिः पुरेशो आग्नेश्वरो वा सकुजे सुरेज्ये' ॥ इति

ज्ञानप्रदीपनामग्रन्थे—

'भवति भाग्यपतिर्नृपवल्लभः सुरगुरौ नवमे सुखवान् गुणी ।

त्रिदशपञ्चपरः परमार्थवित् प्रचुरकीर्तिकरः कुलवर्धनः' ॥ इति ।

यथाश्रुतार्थे मधुविद्यायाम् । अक्षरमात्रमपि वेदो नान्यथावक्तीति पक्षेऽप्यविरुद्धः प्रतीतिर्युक्तः ।

भेदान्वयस्फूर्तेर्गौणी न मधुमाक्षणे संभवतीत्यख्या अजामेकामिति मन्त्रे परोक्षवादसाहुः वस्तुत
इति । पुरुषेति बृहदारण्यके । अजेति अजा इतरा शतरूपा, इतरो मनुः । इतीति 'अजेतरामवत्
वस्तु इतरोऽविरितरा मेध इतरस्ताऽसमेवामवत्ततोऽजावयोऽजायन्तैवमेव च यदिदं किं च मिथुनमा-
पिपीलिकाम्यस्तत्सर्वमसृजत' इति श्रावणात् । समेत्यस्य मिथुनाय गतवान् इत्यर्थः । समाय सुपां डा
पुत्राय । 'इ' आश्चर्यं पुत्रीत्वात् स्वसेत्याश्चर्यम् । वा । वा गत्यादौ गतवान् । अववत् सत्तां कृतवान् ।
अत्रेति अजामेकामिति मन्त्रे । सा दृश्यते स्वयमेवेति तादृक् । कर्मकर्तारि प्रत्ययः । आकार आकृतिः
तमादाय जातित्वात् । नित्यमेकमनेकानुगतं सामान्यमिति । विशिष्टे अजात्वविशिष्टे अजारूपेयं बाधितो
योगो विशेषणमुपसंक्रामतीत्यजात्वं न जायते इति योगमाह । अतः श्रौतेन धाराणस्य चतुर्मुखाज-
न्यायस्य बाधात् । पुराणानां वेदत्वपक्षे विकल्पः । तथा सति कया वृत्त्योच्यते इत्यत आहुः बन्धेति ।
बन्धकत्वमिन्द्रियविश्लेषकत्वं तस्या अजात्वमुच्यते तेनाजापदप्रयोगः ज्योतिःस्थलेऽजापदप्रयो-
गेऽजात्वेन ज्योतिर्बाधो न ज्योतिर्द्वेन, यथा कलशस्थले घटपदप्रयोगे घटत्वेन बोधो न कलशत्वेनेति

न संख्योपसंग्रहादपि नानाभावादतिरेकाच्च ॥ ११ ॥ (११४३)

मन्त्रान्तरेण पुनराशङ्क्य परिहरति । बृहदारण्यकपठे श्रूयते ।

‘यस्मिन् पञ्च पञ्चजना आकाशश्च प्रतिष्ठितः ।

तमेव मन्य आत्मानं विद्वान् ब्रह्माऽमृतोऽमृतम्’ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

न संख्योपसंग्रहादपि नानाभावादतिरेकाच्च ॥ ११ ॥ सूत्रमवतारयन्ति मन्त्रान्तरेणेत्यादि । आशङ्क्येति सांख्यमतस्य श्रौतत्वमाशङ्क्य । तेन विषयरूपहेतुमेवादधिकरणात्तरत्वं वा, पूर्वशेषत्वान्न वेत्यपि योधितम् । विषयमाहुः बृहदित्यादि अत्र पष्ठ इति फ़ाण्वपाठाभिप्रायेणोक्तम् । माष्यंदिनानां चतुर्थे दर्शनादिति । मन्त्रार्थस्तु, यस्मिन्नेते पञ्चादय आकाशान्ताः प्रतिष्ठितास्तमात्मानमेवं ब्रह्माऽमृतं विद्वानन्यो जीवः, अमृतो मुक्तो भवतीति शेषः । अन्यैस्तु तमेवात्मानं ब्रह्माऽमृतं विद्वानहममृत इति मन्य इति व्याक्रियते ।

रश्मिः ।

स्फुटत्वान्न कोपीत्यर्थः । सूत्रार्थः । कल्पनोपदेशावकारात् पञ्चम्या लुक् । चकारात् परोक्षवादात् । मध्वादिविव मध्वादिवदित्यत्र सप्तम्यन्ताद्धतेर्व्याकृतत्वात् अजाशब्दसाधसष्टिरूपज्योतिर्वाचकत्वसाविरोधः । विरोधः सहानवस्थानलक्षणः । अजात्वविशिष्टाजावाचकत्वेन सह ज्योतिर्वाचकत्वस्यानवस्थानं न । प्रत्यक्षवादे पूर्वस्य परोक्षवाद उत्तरस्य सत्तादिति । भाष्ये । वेद इति वेदस्य चेश्वरात्मत्वादिति भावः । प्रकाशे गौण्युक्तेव । अत्राजामेकां लोहितशुक्लकृष्णामिति विषयः । अत्राजाशब्देन सांख्यमतसिद्धा प्रकृतिरुच्यते वा अग्निसोमसूर्यविद्युदादिरूपं ज्योतिरुच्यते इति संशये प्रकृतिरिति पूर्वपक्षेऽजाशब्देन ज्योतिरेवोच्यते इति सिद्धान्तः । संगतिस्ततोक्ता निर्वाहकत्वरूपा ज्ञेया । पूर्वाधिकरणनिरूपणानन्तरं किं सांख्यनिराकरणनिर्वाहप्रयोजकमिति जिज्ञासया ‘कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिवदविरोधः’ इत्यधिकरणनिरूपणमिति ॥ १० ॥

इति द्वितीयमधिकरणम् ॥ २ ॥

न संख्योपसंग्रहादपि नानाभावादतिरेकाच्च ॥ ११ ॥ भाष्ये । बृहदारण्यकेति माष्यंदिनानां पठेय्याये ‘अथ जनको ह वैदेहः कूर्चात्’ इत्यारम्भके तत्रापि शरीरब्राह्मणे श्रूयते । प्रकृते । सूत्रमिति त्रिसूत्रमिदमधिकरणम् । तत्रात्र सूत्रे मन्त्रान्तरेण पुनराशङ्क्य परिहार इतरयोर्मन्त्रार्थः संख्यापूरणं च । एवमन्यत्रापि । यस्मिन्निति । पूर्वार्थे भाष्ये व्याकरिष्यते । उत्तरार्थं व्याकुर्वन्ति यद्यपि तमेव मन्येहमात्मानं विद्वान् वेदोवबोधयामि ब्रह्माऽमृतं कृष्णं सदानन्दं अमृतोहं मन्ये ब्रह्म सदमृतमानन्द इत्यर्थो भवति । तथापि पूर्वमन्त्रे ‘यदैतमनुपश्यत्यात्मानं देवमजस्रं । ईशानं भूतबन्धस्य न तदा विचिकित्सति’ इति मन्त्रे आत्मदर्श्या विशेषेण निवासं कर्तुं नेच्छतीत्युक्तम् । तत्रात्मदर्शनस्य पूर्वं सिद्धत्वाद्वोधनं नोपयुज्यत इत्यर्थान्तरमाहुः तस्मात्मानमिति । ब्रह्माऽमृतं कृष्णम् । ‘कृषिर्भवाचकः शब्दो णश्च निर्वृतिवाचकः ।

तयोरैक्यं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयते’ ॥ इति वाक्यात् ।

अन्यैरिति बृहदारण्यकटीकाकृदादिभिः । शब्दापरोक्षवादोत्र । तत्तच्छब्दार्थ एव जीवात्मानः तत्त्वमसीति वाक्येन ब्रह्माऽमृतं विद्वान् शब्दज्ञानवान् । मन्ये अपरोक्षज्ञानवान् । अस्वरसस्तु शब्दापरोक्षस्य दूषणादाकरे दूषितत्वं ज्ञेयम् । विषयवाक्यार्थ उक्तः । विषयस्त्वत्र पञ्चगुणिताः

सर्वत्सा स्वामिहिता तथेयमिति उपदेशपदात् तथोपासनमभिप्रेतम् । चकारात् परोक्षवादोऽपि देवस्य हिताय । यथा आदित्यो वै देवमधु, वाचं धेनुमुपासीत । ब्रुलोकादीनां चाग्नित्वं पञ्चाग्निविद्यायां तथा प्रकृतेऽप्यविरोधः । योगरूढिच्यति-
रेकेणाप्येवा वेदे शब्दप्रवृत्तिः । तस्मादजामात्रेण न सांख्यमतसिद्धिः ॥ १० ॥

इति प्रथमाध्याये चतुर्थपादे द्वितीयं त्रिसूत्रं चमसाधिकरणम् ॥ २ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

‘समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽजीशया शोचति मुह्यमानः’ इत्यग्निग्रन्थेन तथावसायात् । एवं मधुविद्यायामपि, दृष्ट्वैव तृप्यन्तीति तस्मिन्निष्ठादादित्यस्य मधुत्वम् । नच विरोधः । सैषा त्रय्येव विद्या तपतीति श्रुत्या शब्दात्मकत्ववद् रसात्मकत्वेऽप्यदोषात् । एवमेव वाचो धेनुत्वमपि धरणीवज्जातव्यम् । एवं ब्रुलोकादीनामग्नित्वमपि । ‘सर्वं सर्वमयम्’ इति तापनीयश्रुतेः सर्वत्र सर्वसत्त्वात् तत्तदुद्भवानुद्भवयोर्भगवदिच्छया नियामकत्वेन प्रत्यक्षविरोधस्याकिंचित्कर-
त्वादिति । तदेतदुक्तं चकारात् परोक्षवादोऽपीति । अनेनैवाशयेन सुबोधिण्यां निगमक-
ल्पतरोरित्यत्र, असौ वा आदित्यो देवमध्विति स्वर्गस्थानां द्यौर्मधु । यथासाकं सारधमित्यु-
क्तम् । एतावान् परं विशेषो यच्छ्रुतौ परोक्षवादोऽत्र नेति न कोऽपि शङ्कालेशः ॥ १० ॥

इति द्वितीयं चमसाधिकरणम् ॥ २ ॥

रहिमः ।

तद्वत् । तथा चाजामत्रे रूढभजापदम् । अजेतरेत्यत्रेव । मैवं योगेऽप्यजात्वमवित्तद्धमिति । पाठकस्थले भाष्यकपदप्रयोगे पाठकस्य भाष्यकत्वेन बोधो न पाठकत्वेनेति तद्वत् । नन्वजेतरेत्यत्र योगो धाधित इति चेन्न । नित्यानिलसंयोगभियाधिदैविकाजाऽजापदवाच्या नित्येति योगाविरोधात् । अत्रेति धन्धकत्वे । वृक्षो देहः अनीशा माया इन्द्रियरूपा अनीशतयेति वार्यः । तकारलोपः । अग्निमेत्यजामत्राग्निग्रन्थेन । तथेति धन्धकत्वावसायात् । दृष्टान्ते परोक्षवादमाहुः एवं मध्विति । दृष्ट्वैवेति इदं दर्शनं भक्त्यनन्तरं दर्शनानन्तरं भक्तिर्वा ‘दृष्ट एव स्नेहः’ इति भाष्यात् । आदित्यपदस्या-
त्मन्यधिकरणे वा परोक्ष्यं आदित्यत्वे वा परोक्ष्यम् । आदित्यत्वस्य, ध्येयः सदा सवितुर्मण्डल-
मध्यवर्तमानस्तद्धर्माधिकरणोक्तरूपत्वात् ‘येनेन्द्रियेण यदृश्यते तेनेन्द्रियेण तद्वत्ता जातिस्तदभावश्च
गृह्यते’ इति स्वीकारस्य मतान्तरीयत्वात् । एतादृशादित्यस्य अभेदान्वयी मधु तस्य ज्ञानकर्तृत्वात् ।
तदाहुतादित्यस्य मधुत्वमिति । विरोधः प्रत्यक्षविरोधः परोक्षवादे मानाभावादित्यर्थः । मानमाहुः
सैपेति । श्रुत्येति महानारायणीयोपनिषच्छ्रुत्या । रस्तेति सर्वं सर्वमयमिति श्रुतेः । तथा च ऋषीविद्याया
भक्तिरसात्मकोऽप्ययम् ‘रसो वै सः’ इति श्रुतेश्च । धरणीवदिति । भूमिर्धनुर्धरणी लोकधारिणीति ।
तैत्तिरीये यथा भूमिर्धनुत्वमाधिदैविकं रूपं श्रीभागवते तथा वाचोऽप्यान्यत्रिकमाधिदैविकं ज्ञातव्यम् ।
परोक्षवादे, प्रत्यक्षवादे गौणी स्पष्टा । युक्तिमाहुः तापीति नृसिंहतापिनीयश्रुतेः । नन्विदमपि
प्रत्यक्षधाधितं तत्राहुः तत्तदिति । अकिमिति । श्रुत्यपेक्षया । अत्रापि परोक्षवादे । प्रत्यक्षवादे तु
गोप्येवमत्र परोक्षवादो वेदान्तत्वेन योगादन्नतीत्यगिरिति ब्रुलोकादिरिगर्गतेत्येव सर्वस्य सर्वमयत्वे ।
तदेतदिति वस्तुत इत्यादिनोक्तं भाष्यीयम् । चकारात् परोक्षवादोपीति दार्ष्टान्तिके दृष्टान्ते
चास्माभिर्दत्तं परोक्षवादार्थम् । अनेनेति परोक्षवादोक्तेन । सारधमिति सरधा मधुमक्षिका तासु
जातं सारधं ‘तत्र जातः’ इति सूत्रेणाण् । अत्रेति सारधे । न कोऽपीति । अविरोधपदार्थस्य भाष्ये

न संख्योपसंग्रहादपि नानाभावादतिरेकाच्च ॥ ११ ॥ (१।४।३)

मन्त्रान्तरेण पुनराशङ्क्य परिहरति । बृहदारण्यकपष्ठे श्रूयते ।

‘यस्मिन् पञ्च पञ्चजना आकाशश्च प्रतिष्ठितः ।

तमेव मन्य आत्मानं विद्वान् ब्रह्माऽमृतोऽमृतम्’ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

न संख्योपसंग्रहादपि नानाभावादतिरेकाच्च ॥ ११ ॥ अत्रमवतारयन्ति मन्त्रान्तरेणेत्यादि । आशङ्क्येति सांख्यमतस्य श्रौतत्वमाशङ्क्य । तेन विषयरूपहेतुभेदादधिकरणान्तरत्वं वा, पूर्वशेषत्वान्न वेत्यपि बोधितम् । विषयमाहुः बृहदित्यादि अत्र पष्ठ इति काण्वपाठाभिप्रायेणोक्तम् । माध्यंदिनानां चतुर्थं दर्शनादिति । मन्त्रार्थस्तु, यस्मिन्नेते पञ्चादय आकाशान्ताः प्रतिष्ठितास्तमात्मानमेवं ब्रह्माऽमृतं विद्वानन्यो जीवः, अमृतो मुक्तो भवतीति शेषः । अन्यैस्तु तमेवात्मानं ब्रह्माऽमृतं विद्वानहममृत इति मन्य इति व्याक्रियते ।

रश्मिः ।

स्फुटत्वान्न कोपीत्यर्थः । सूत्रार्थः । कल्पनोपदेशाच्चकारात् पञ्चम्या लुक् । चकारात् परोक्षवादात् । मध्वादिष्विव मध्वादिवदित्यत्र सप्तम्यन्ताद्भेदेऽर्थाकृतत्वात् अजाशब्दस्याद्यष्टिरूपज्योतिर्वाचकत्वस्याविरोधः । विरोधः सहानवस्थानलक्षणः । अजात्वविशिष्टाजावाचकत्वेन सह ज्योतिर्वाचकत्वस्यानवस्थानं न । प्रत्यक्षवादे पूर्वस्य परोक्षवाद उत्तरस्य सत्त्वादिति । भाष्ये । वेद इति वेदस्य चेश्वरात्मत्वादिति भावः । प्रकाशे गौण्युक्तेव । अत्राजामेकां लोहितशुक्लकृष्णामिति विषयः । अत्राजाशब्देन सांख्यमतसिद्धा प्रकृतिरुच्यते वा अग्निसोमसूर्यविद्युदादिरूपं ज्योतिरुच्यते इति संशये प्रकृतिरिति पूर्वपक्षेऽजाशब्देन ज्योतिरेवोच्यते इति सिद्धान्तः । संगतिस्ततोक्ता निर्वाहकत्वरूपा ज्ञेया । पूर्वाधिकरणनिरूपणानन्तरं किं सांख्यनिराकरणनिर्वाहप्रयोजकमिति जिज्ञासया ‘कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिवदविरोधः’ इत्यधिकरणनिरूपणमिति ॥ १० ॥

इति द्वितीयमधिकरणम् ॥ २ ॥

न संख्योपसंग्रहादपि नानाभावादतिरेकाच्च ॥ ११ ॥ भाष्ये । बृहदारण्यकेति माध्यंदिनानां पष्ठेऽप्याये ‘अथ जनको ह वैदेहः कूर्चात्’ इत्यारम्भके तत्रापि शरीरब्राह्मणे श्रूयते । प्रकृते । सूत्रमिति त्रिसूत्रमिदमधिकरणम् । तत्रात्र सूत्रे मन्त्रान्तरेण पुनराशङ्क्य परिहार इतरयोर्मन्त्रार्थः संख्यापूर्णं च । एवमन्यत्रापि । यस्मिन्निति । पूर्वार्थे भाष्ये व्याकरिष्यते । उत्तरार्थे व्याकुर्यन्ति यद्यपि तमेव मन्येहमात्मानं विद्वान् वेदोवबोधयामि ब्रह्माऽमृतं कृष्णं सदानन्दं अमृतोहं मन्ये ब्रह्म सदमृतमानन्द इत्यर्थो भवति । तथापि पूर्वमन्त्रे ‘यदैतमनुपश्यत्यात्मानं देवमजसा । ईशानं मृतमव्यस्य न तदा विचिकित्सति’ इति मन्त्रे आत्मदर्शी विशेषेण निवासं कर्तुं नेच्छतीत्युक्तम् । तत्रात्मदर्शनस्य पूर्वं सिद्धत्वाद्वोधनं नोपयुज्यत इत्यर्थान्तरमाहुः तमात्मानमिति । ब्रह्माऽमृतं कृष्णम् । ‘कृषिर्मुवाचकः शब्दो णश्च निर्वृतिवाचकः ।

तयोरैक्यं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयते’ ॥ इति वाक्यात् ।

अन्यैरिति बृहदारण्यकटीकाकृदादिभिः । शान्दापरोक्षवादोत्र । तत्तच्छब्दार्थ एव जीवात्मानः तत्त्वमसीति वाक्येन ब्रह्माऽमृतं विद्वान् शान्दज्ञानवान् । मन्ये अपरोक्षज्ञानवान् । अस्वरसस्तु शान्दापरोक्षस्य दूषणादाकरो दूषितत्वं ज्ञेयम् । विषयवाक्यार्थ उक्तः । विषयस्त्वत्र पञ्चगुणिताः

इति । यद्यप्यत्र पञ्चजनाः पञ्चोच्यन्ते, न पञ्चानां पञ्चगुणत्वम् । समासानुपपत्तेः । तथा हि । आद्यः पञ्चशब्दः संख्यावाची, संख्येयवाची वा ? । आद्ये पञ्चसंख्याया एकत्वान्न पृष्ठीसमासः । संख्यायां संख्याभावाच्च । संख्येयपरत्वे

भाष्यप्रकाशः ।

अनेन मन्वेण कथमाशङ्कोत्थानमित्याकाङ्क्षायामस्मिन् मन्वे पञ्चशब्दद्वयदर्शनात् पञ्चसंख्याविषयकं पञ्चसंख्यान्तरथवणाभिमानरूपेण मूढग्राहेणेति वक्तुं तं व्युत्पादयन्ति यद्यपीत्यादि । तथाच तद्विवक्षितसंख्यानुपसंग्रहान्मूढग्राह इत्यर्थः । कथं समासानुपपत्तिरित्याकाङ्क्षायां तां व्युत्पादयन्ति तथा हीत्यादि । अयमर्थः । संख्योपसंग्रहार्थं पञ्चानां पञ्चेति समासे वाच्ये पञ्चसंख्याया एकत्वाद् ब्राह्मणसमाज इत्यत्र ब्राह्मणानामित्यस्यैव पञ्चानामित्यस्य संख्यावाचिनो बहुवचनान्तस्य प्रवेशो न वक्तुं शक्य इति न पृष्ठीसमासः । यदि च पञ्चशब्दस्य नित्यं बहुवचनान्तत्वेन दारा इत्यादिवद् बहुत्वस्याविवक्षितत्वेन प्रवेशो विभाव्यते, तदापि पञ्चपञ्चेत्यस्य पञ्चसंख्यासंबन्धिनी पञ्चसंख्येत्यर्था वक्तव्यः । संबन्धश्च विषयतया वक्तव्यः । तथा सति तस्यां संख्यायां

रश्मिः ।

पञ्चेति व्याख्याय सांख्योक्तानि पञ्चविंशतितत्त्वानि ब्राह्मणि वाक्प्राणश्चक्षुःश्रोत्रमन्नं मन इति पञ्चकं पञ्चजनशब्देन ब्राह्मणीति अत्र पूर्वपक्षमनुवदन्ति स्माचार्याः इति सूत्रयामासुरनेनेति । पञ्चेति पञ्चसु पञ्चेत्यत्र तं मूढग्राहं मूढो मोहयुक्तस्तस्य ग्राहो ग्रहणम् । तद्धीति गुणो विंशतिस्तत्त्वं 'गुणोऽप्रधाने रूपादौ' इति विश्वात् रूपादिनैयायिकोक्तोतः संख्यालभः । भाष्ये । पञ्चानां पञ्चगुणत्वे पञ्चविंशतिसंख्यालब्ध्या न पञ्चानामिति तेषां सांख्यपदार्थश्रौतत्वकल्पकानां विवक्षिता संख्या पञ्चविंशतिसंख्या । आद्य इत्यादि भाष्यार्थमाहुः अयमिति । संख्येति पञ्चविंशतिसंख्योपसंग्रहार्थं पञ्चानां संख्यानां पञ्चेति पृष्ठीतत्पुरुषः । पष्ठथा वैशिष्ट्यमर्थः । गुणगुणिनोः समवायात् 'विंशत्याद्याः सदैकत्वे सर्वाः संख्येयसंख्ययोः । संख्यायै द्विवहुत्वे स्तः' इत्यमरात् पञ्चसंख्या न पञ्चत्वम् । पञ्चेति पञ्चपञ्चकेषु एकं पञ्चकं पञ्चतत्त्वरूपं पञ्चसंख्याविशिष्टमिति प्रतीतेः सामानाधिकरण्यसंबन्धेन पञ्चसंख्यायामेकत्वं एकं रूपं रसात्पृथगित्यत्र रूपे गुणे एकत्वसंख्यावत् । न पृष्ठीति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म ब्राह्मणेति । ब्राह्मणानां समाजः । अनेन प्रकाशेन प्रकृतिविचारे प्रत्ययार्थबहुत्वसंख्यास्मरणाच्चद्विचारेते इत्यस्येति । अत्र प्रकृत्यर्थे प्रत्ययार्थबहुत्वस्याश्रयतयान्वयः बहुत्वावच्छिन्नब्राह्मणसंबन्धी, अस्य समाजपदार्थेऽप्येदान्वयः संबन्धस्य पदार्थमर्थादयाऽभावात् । तादृशसंबन्ध्यभिन्न एकत्वविशिष्टः समाज इति बोधः । एकत्वस्य समाजेन्वयात् बहुत्वसंख्याया इव इत्यस्य । प्रवेश इति न च पञ्चपदं पञ्चसंख्यावाचकं भागत्यागलक्षणिकया सामानाधिकरण्येनैकं तमान्ययीत्युक्तम् । तत्र बहुत्वं पञ्चपदवाच्यसंख्येयान्वयि वाच्यं बहुत्वावच्छिन्नपञ्चसंख्येयनिष्ठपञ्चनिष्ठमेकं नैयायिकमते पञ्चसंख्यायामेक इत्यत्र प्रथमान्तविशेष्यकबोधाङ्गीकारादिति वाच्यम् । भागत्यागलक्षणिकया बहुत्वान्वयिपञ्चसंख्येयाप्रतीतेर्बहुत्वान्वयप्रवेशस्य वक्तुमक्यत्वात् । नेति बहुत्वसैकार्थीभावेऽन्वयाऽप्रतीतेः सामर्थ्याभावाच्च पृष्ठीसमासः । ननु बहुत्वस्य विवक्षा नास्ति इत्यप्रतीतेरपि समासः सामर्थ्यादिति चेत्तत्राहुः यदि चेति । तत्परमिति पन्नानां पञ्चेत्यत्र विषयतासंबन्धोद्गीकृतः विषयतासंबन्धेन सत्त्वे सप्तम्या भाष्यमिति सप्तम्यप्युक्ता ।

भाष्यप्रकाशः ।

तत्संख्याभावात् समासानुपपत्तिः । अनेन सप्तमीसमासोऽपि नेत्युक्तप्रायम् । एवमन्येऽपि चोभ्याः । यदि चाद्यस्य पञ्चशब्दस्य संख्येयपरत्वेन द्वितीयस्य संख्यापरत्वेन सप्तमीसमासो भाव्यते, तदा पञ्चसंख्यासंख्येयेषु पञ्चसंख्येत्यर्थलाभादमीष्टायाः संख्याया असिद्ध्या समास-
वैयर्थ्यम् । यदि च पूर्वपदाद्यस्य संख्यार्थत्वं, द्वितीयस्य संख्येयार्थत्वं, तदापि पष्ठीसमासे संख्येयबोधकपदादेव विशेषणीभूतसंख्यालाभेन पूर्वपदस्यानन्वयः । सप्तमीसमासे तु संख्यायां संख्येयाभावादुत्तरपदस्यानन्वयः । न चात्रास्यैपश्या राजदारा इतिवदसमर्थसमास एवास्त्विति वाच्यम् । अत्र 'अक्षर्यललाटयोर्द्विश्रितपोः' इतिवत् तादृशसमासज्ञापकाभावादिति । एतेनान्येऽप्य-
रश्मिः ।

संख्यायामिति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म अनेनेति । पञ्चानां पञ्चगुणत्वमित्यत्र पञ्चानां पञ्चेति विग्रहे षष्ठ्या विषयत्वसंघन्धाङ्गीकारेण संख्यायां संख्यानङ्गीकारेण च पञ्चसंख्यासु पञ्चसंख्येया इति विग्रहः । द्वितीयपञ्चपदं संख्यावाचि चेत् पञ्चानां पञ्चगुणत्वं, अत्र पञ्चानां पञ्च इत्यत्र षटानां षट इतिवदतिमूढग्राहत्वं पञ्चानां सकलानां पञ्चविंशतिपञ्चेति । यदि च द्यौः पञ्चाशदितिबहुच्यते तथापि द्रव्यादिगतायाः एव प्रत्ययाङ्गीकाराददोषः । एवमन्य इति द्वन्द्वाव्ययी-
भावयोरसंभवात्तत्पुरुषपदुद्गीहिद्विगुणकर्मधारया इत्यर्थः । अत्र पष्ठीसप्तम्योस्तत्पुरुषस्योक्तत्वात् मूढग्राहत्वात् तृतीयादिसमासस्तु न सूत्राभावात् । संख्येयपरत्व इत्यादि भाष्यं विवृण्वन्ति स्म यदि चेति, तं समासमाहुः तदेति, पञ्चेति संख्यावाचकः । अभीति एतत्समासे पञ्चत्वमेवेति अभीष्टायाः पञ्चविंशतिसंख्यायाः । पूर्ववचेदनन्वय इति व्याचक्रुः यदि चेति चेद्यदि पूर्ववदिति संख्यार्थत्वमित्यनेनान्वयि । संख्यायां संख्याभावादित्युक्तभाष्यात् । अत्र भाष्य एव संख्यावाचकत्वं पञ्चपदस्य द्वितीयस्य तदा तु संख्येयार्थत्वमित्यन्तमन्वयः । संख्येयेति पञ्चानां पञ्चेत्यत्र संख्येयवाची पञ्चशब्दः । स च पञ्चविंशिष्टवाचकः । तत्र पञ्चत्वे पञ्चानामित्युक्तपञ्चसंख्या-
नामभेदान्वयः स च नास्ति उद्देश्यतानवच्छेदकविधेययोरैक्यात् । षटो षट इत्यत्र यथा । विशेषणीति पञ्चसंख्यालाभात् । पूर्वपदस्येति पञ्चानामिति पदस्य । हेतुभाष्यमवतारयन्ति स्म न चात्रेति । अत्र पञ्चानां पञ्चेत्यत्र पष्ठीति सूत्रेण वा कृतसमासके । असमर्थेति इतिना नञः संघन्धादसूर्यमित्यसमर्थसमासः सूर्यं न पश्यन्तीत्यसूर्यैपश्याः इत्यर्थात् । अत्रासूर्योपपदे इदोः खश् प्रत्ययः कृतः । मनोरमात्र गुप्तिपरं चेदं वचनं यदपरिहार्यदर्शनं सूर्यमपि न पश्यन्ति सत्यपि सूर्यदर्शने प्रयोगो भवत्येव यदा तु सूर्यदर्शनाभावमात्रं सूर्येतरस्य चन्द्रादेः दर्शनं वा विवक्षितं तदा खश् न भवत्यनभिधानात् इति । तथा च दार्ष्टान्तिकेऽसमर्थसमासः । पञ्चानां पञ्चत्वानां व्यपेक्षा जना इत्यनेन जना इत्यस्य पञ्चत्यनेन पञ्चानामाश्रयतया संवन्धिनो जनास्ते च पञ्च पञ्चगुणिताः पञ्चेति पञ्चविंशतिसंख्या लब्धा । अयं समास एवास्त्विति वाच्यमित्यर्थः । पञ्चानां जनाः पञ्चेत्यर्थात् । असमर्थसमासत्वं तु समर्थपदमहिम्ना समासपदसंनिधेश्च 'समर्थः पदविधिः' इत्यत्र व्याख्यातं सामर्थ्यं तद्विशिष्टत्वम् । सामर्थ्यं च व्यपेक्षालक्षणं एकार्थीभावलक्षणं च, अजहत्स्वार्थी वृत्तिः अजहत्स्वार्थी वृत्तिश्च उपयोः पर्यायरूपे । अजहत्स्वार्थीवृत्तिरूपसामर्थ्यविशिष्टत्वं समर्थत्वं तद्विशिष्टः समर्थः । न समर्थोऽसमर्थः । तादृशसमसनत्वम् । तथा च राजपुरुष इत्यत्र वृत्तिद्वयमस्ति तद्वत्प्रकृते

द्वितीयस्य संख्यात्वे पञ्चत्वमेव पूर्ववच्चेदनन्वयः । विधायकाभावाच्च । अतो वीप्सा । पञ्चजनसंज्ञाविशिष्टानां वा पञ्चत्वमिति यथासंभवमर्थः । तथापि मूढग्राहेण संख्योपसंग्रहेषु लक्षणार्थं केनचिद्धर्मेण पञ्चसंग्राहकेण भाव्यम् । स च तेषां मते न संभवति । तथा सति पञ्चैव तत्त्वानि स्युः । अतस्ते

भाष्यप्रकाशः ।

समर्थसमासा निवारिताः । एवं समासानुपपत्त्या तन्मतं दूषयित्वा छत्रोक्तं पूर्वपक्षहेतुं साधयितुं पुनस्तन्मतोत्थापनायाहुः अत इत्यादि । यतः पूर्वोक्तरीत्या न पञ्चविंशतिसंख्योपसंग्रहोऽतस्त्वया असमस्तयोरेव पञ्चपञ्चेति पदयोर्वीप्सा द्विरुक्तिर्वा, अथ समासान्तरेण पञ्चजनसंज्ञाविशिष्टानां वा पञ्चत्वं यथासंभवं त्वदमीष्टं यथा स्यात् तथा, अर्थो वक्तव्यः । स चेत्यम् । वीप्सापक्षे पञ्चसंख्यायाः पञ्चगुणत्वबोधकस्याभावाद्दशानामेव बोधो न पञ्चविंशतीनाम् । अतो यस्मिंश्चनाः पञ्चशः पञ्चेत्येवं संख्योपसंग्राह्या । द्वितीयपक्षदरे तु पञ्चजनपदस्य, 'दैत्यः पञ्चजनो महान्' इत्युक्ते दैत्ये वा, 'स्युः पुर्मासः पञ्चजनाः' इतिकोशोक्तेषु मनुष्येषु वा रूढिमाश्रित्य पञ्च पञ्चपूल्य इतिवत् पञ्चानां पञ्चजनानां समाहारः पञ्चजना इति समासो लिङ्गव्यत्ययादेश्छान्दसत्वं च वक्तव्यम् । अथवा 'दिक्संख्ये संज्ञायाम्' इत्यनेन सप्तर्षय इतिवत्

श्रमः ।

नेति वैयाकरणभूषणसारे विस्तरः । असमर्थेति यथा देवदत्तो राज्ञः पुरयो विष्णुमित्रस्य इत्यत्र राजपुरय इति समासस्तद्वत् । पञ्चत्वानां संवन्धिनां जनाः पञ्च पञ्चगुणिताः पञ्च पञ्चजनाः । पञ्चसु जनाः पञ्चपञ्चगुणिता इत्यर्थे पञ्चविपया जनाः पञ्चगुणिता पञ्चपञ्चेति द्वितीयः समासः । पञ्चसु स्थलेषु जनाः पञ्चपञ्चगुणिताः पञ्चपञ्च । पृथीति सूत्रेण सप्तमीति योगविभागात् । सुपेति सूत्रेण वा समासात्तेषामनुपपत्तेर्निवारिताः ॥ भाष्ये । विधायकेति । 'न निर्धारणे' इति सूत्रेण 'पूर्णगुणसुहितार्थसद्व्ययतव्यसमानाधिकरणेन' इति सूत्रेण गुणे परे समासनिषेधे 'विधायकाभावात् । 'असूर्यललाटयोर्दशितपोः' इतिवत् । पूर्वैति संख्योपसंग्रहादिति हेतुम् । स चेति वीप्सयार्थः । समासान्तरेणार्थश्च । एवं सांख्यमतमुत्थाप्य पूर्वपक्षहेतुं साधयामासुः अत इति । पञ्चश इति 'संख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम्' इति शब्दः । पञ्च पञ्च ददति द्वितीयपञ्चशब्दस्य पञ्चकवाचकत्वाद्दीप्सया पञ्चकलाभः । जनाः पञ्च पञ्चकान् ददतीत्यर्थः । अतो वीप्सेति भाष्यं व्याख्याय पञ्चजनसंज्ञेति भाष्यं व्याचख्युः द्वितीयपक्षेति । रूढिमिति । नृवर्गे पञ्चभिर्भूतैर्जन्यते इति पञ्चजनाः घनू । जनिवध्योश्चेति न वृद्धिः । यद्वा पञ्चजना उत्पादका यस्मेति विग्रहौ प्रकृतिप्रत्ययज्ञानार्थं, नावयवशक्तयर्थम् । समुदायशक्त्यापहारात् । पञ्चानां पञ्चपुलीनां समाहार इत्यत्र 'संख्यापूर्वो द्विगुः' इति समासो विहितः । ततो 'द्विगोः' इति सूत्रेण कीव विधानात् समाहारप्रतीतौ समाहाराः कति इत्याकाङ्क्षायां सत्यां पञ्चेति पदान्तरान्वयो युक्त इतिवत् । अत्र शंकरभाष्यादौ पुलशब्दः 'पुलं तु विपुलेत्यवत् । पुलः स्यात्पुलके चापि' इति विश्वात् । ह्रस्वादिः पुलशब्दः । मूलशब्दो वा 'मूलं मोघे शिफायां च भे निकुञ्जेनिकेपि च' इति विश्वः । शिफा जय । लिङ्गेति स्त्रीलिङ्गव्यत्ययैकवचनव्यत्ययौ । सप्तेति श्रागग्रं शकटाकारं तारासप्तकं सप्तर्षिसंज्ञकं मण्डलम् । एवं भाष्यं व्याख्याय तस्य विवक्षितसंख्यासाधनत्वाय पूर्वस्मिन् पक्षे पञ्चविंशतिसंख्या स्पष्टेति । वीप्सापक्षमपहाय समास-

भाष्यप्रकाशः ।

पञ्च च ते पञ्चजनाश्चेति संज्ञासमासो वा वक्तव्यः । तत्र पूर्वस्मिन् विकल्पे दैत्यसैकत्वेन समाहारासंभवाच्च समासः । द्वितीयविकल्पे तु मनुष्याणां बहुत्वेन समूहघटकतया समास-संभवेऽपि विशेषणीभूतपञ्चत्वोपपत्त्यर्थं, 'वैवस्वतो न वृष्यति पञ्चभिर्मार्नवैर्यमः' इति मन्त्रोक्ता वा, जना यदग्निमयजन्त पञ्चेति यागसंबन्धलिङ्गेन निपादपञ्चमाश्रित्वारो वर्णा वा ग्राह्याः । तदापि न पञ्चविंशतिसंख्योपसंग्रहः । संख्याया एकस्मिन्नेव पञ्चशब्दे प्रविष्टत्वेन गुणकसंख्यान्तरस्याभावात् । तथा संज्ञासमासपक्षेऽपि । वस्तुतस्तु वशिष्ठादिषु सप्तर्षय इतिवत् पञ्च पञ्चजना इति संज्ञायाः क्वाप्यभावात् समाससंभवानुपपत्तिः । अत एतत्सर्वं विहाय जनयन्तीति जना इति योगं चाश्रित्य तत्त्वानि ग्राह्याणि । ततः पञ्चानां जनानां समाहारः पञ्चजनाः, पञ्चानां पञ्चजनानां सः पञ्चपञ्चजना इति समाहारसमासद्वयस्य वा पञ्चगुणिताः पञ्च पञ्चपञ्च, ते च ते जनाश्चेत्युत्तरपदलोपिगर्भस्य कर्मधारयस्य वा आश्रयणेन पञ्चविंशतिसंख्यामुपसंगृह्य वेदान्ते रश्मिः ।

पक्षे पञ्चविंशतिसंख्यासाधकत्वं स्पष्टमाहुस्तत्र पूर्वैति । निपादेति ग्राह्याणाञ्छ्रद्धायां जातो निपादः । यागसंबन्धस्तु 'निपादस्यपतिं याजयेत्' इति श्रुतेः । एकस्मिन्निति विशेषणे द्वितीयस्य रूपपदान्तर्गतत्वात् । गुणेति गुणः विंशतिसंख्या तत्र पञ्चसंख्या पञ्चशब्देनोक्ता विंशतिः संख्या गुण-पदार्थः । गुण एव गुणकः । 'गुणोऽप्रधाने रूपादौ' इति विश्वः । रूपादिः रूपरसगन्धस्पर्श इत्यादि-नैयायिकोक्तः । तत्र संख्या गुणः । तथेति यथा समाहारद्विगुणश्चे तथा । एवंमुपपादितेपि भाष्ये समासपक्ष एव पञ्चजनपदे व्याकरणसंचारात् प्रतिनिपादयिषितवाक्यशेषान्छक्तिग्रहे पञ्चजनपदे उपपदमतिङिति सूत्रेणापि समासस्य वैयर्थ्यमापादयतीति । पञ्चजनपदे 'उक्तव्याकरणनैवैत्याय पक्षान्तरमाहुः वस्तुत इति । न चानापि व्याकरणं वक्ष्यमाणं भवतीति 'दिक्'संख्ये संज्ञायाम्' इति व्याकरणं कृतो नेति शङ्क्यम् । पञ्चजनपदे अन्यस्य वक्ष्यमाणस्यापि व्याकरणस्य क्लृप्तत्वेन युक्त्यन्तर्गतत्वात् स्पष्टस्य दिक्'संख्येति सूत्रस्याप्राप्तिमाहुः वशिष्ठेति । ननु पूर्वपक्षभाष्यस्य पञ्चजनसंज्ञाविशिष्टानां वेत्यस्य विरोध इति चेन्न । पञ्चजनपदे संज्ञासमासं परित्यज्य वाक्यशेषेण प्राणादिवाचकत्वस्योत्तरसूत्रभाष्य एवादरात् । किं च प्राणादिवाचकत्वेपि समासस्तु 'दिक्'संख्येत्य-नेनैव । न च सप्तर्षय इतिवत्पञ्चजना इति संज्ञायाः क्वाप्यदर्शनाच्च 'दिक्' समासः किंतूपपदमतिङिति सूत्रेण समास इति वाच्यम् । कर्मणि चेति निषेधात् । न च कुम्भकार इत्यत्रेवोभयप्राप्त्यभावाद्दस्तु समासो बुद्धेः पञ्चवृत्तिं जनयन्तीति प्राणादयः पञ्चजनाः इति भाष्यादिति वाच्यम् । 'कुम्भकार इत्यत्रास्तु उपपदमतिङिति सूत्रेण समास इह तु पञ्चसंख्याश्रावणात् दिक्'संख्येति सूत्रेण समासः । समानाधिकरण एवेति नियमाश्रयणे तु उपपदमतिङिति सूत्रेण समासः । वसिष्ठादयस्तु 'सप्तर्षीणां तु यौ पूर्वौ' इति श्लोकव्याख्याने द्वादशस्कन्धे सन्ति वसिष्ठो, मरीचिरङ्गिरसः, अग्निः, पुलस्त्यः, पुलहः, क्रतुरिति अयं प्रकाशो दिक्'संख्ये संज्ञायामिति सूत्रप्रवृत्तिर्या पञ्चजनपदे तस्या नैवैवं प्रतिपादयति । दिक्'संख्यासमासप्रसङ्गात् । उत्तरसूत्रे वक्तव्यमत्र पूर्वपक्षग्रन्थ उक्तम् । संख्योप-संग्रहादपि नेति सूत्रांशं व्याकरिष्यन्तो यथा संभवमिति भाष्येण वीप्सादिक्'संख्येति समासप्रोर-नास्थासूचनादाहुः अत इति । यथासंभवमिति भाष्यतात्पर्यात् । जना इति पचाद्यच् । उपपदमावाधान्येष्वपि दृश्यत इति डः । योगमिति । तथा च योगरूढः पदमिति भावः । अवयवशक्तेः कुलादायौ सत्त्वात् । उत्तरेति पञ्चगुणिता इत्यत्र पञ्चोत्तरपद इत्यर्थः । शाकपाथि-

नानाभावा एव स्वीकर्तव्याः । यद्यपि भूततन्मात्राकृतिचिन्त्यन्तःस्थितत्वधर्मा वक्तुं शक्यन्ते । तथापि न ते तथोक्तवन्तः ।

भाष्यप्रकाशः ।

मोक्षाधिकारान्मुमुक्षुभिः कपिलसृष्टितिसिद्धानि पञ्चविंशतितत्त्वानि ग्राह्याणीति तन्मतस्थापि श्रौतत्वकल्पनं मूढग्राह इतीदं सर्वं संख्योपसंग्रहादपीत्यनेनोत्थाप्य, नेत्यनेन निषेधन्ति । तत्र हेतुर्नानाभावादिति । तद् व्याकुर्वन्ति तथापीत्यादि । एवं वाधेऽप्युक्तरीत्या मूढग्राहेण संख्योपसंग्रहेऽपि जनशब्दवाच्यानां तत्त्वानां प्रत्यभिज्ञानार्थं तत्पञ्चकनिष्ठपञ्चत्वसंग्राहकेण केनचिद्धर्मेण सांख्यमते भाव्यम् । तादृशश्च धर्मस्तन्मते अप्रसिद्ध इति न संभवति । तदसंभवे सति पञ्चैव तत्त्वानि स्युर्न तु पञ्चपञ्च । अतस्तेषां संख्यासंग्रहस्यावश्यकत्वात् पञ्चकनिष्ठपञ्चत्वसंग्राहका धर्मा नानाभावाः, प्रकृतित्वादिधर्मैर्मन्योऽतिरिक्तो भावो धर्मो येषां तादृशाः स्वीकर्तव्याः ।

रश्मिः ।

वादिराकृतिगण इति भावः । पञ्चविंशतीति पञ्चगुणिताः पञ्च पञ्चविंशतिः संख्या पञ्चानां जनानां समाहार इत्यत्र समाहारः पञ्चानां जनानामेवैकैकस्य पञ्चकरणं ततः पञ्चककृतस्य जनस्य पञ्चत्वाय पञ्चानां पञ्चजनानां समाहारः पञ्चकरणं पञ्च पञ्चजना इति पञ्चविंशतिसंख्या तामुपसंगृह्येत्यर्थः । सौत्रापिपदार्थं भाष्ये तमाहुः सूत्रेति । अपि गृहीयाम् । मूढग्राह इति गृही सप्तम्यन्तपदं सूत्रेण मोक्षशुक्तेन ग्राहो ग्रहणं यस्य समासमात्रस्य स मूढग्राहकस्तस्मिन् । निषेधन्तीति सूत्रकारो निषेधति । तन्नेति निषेधे हेतुः सूत्रे नानाभावादिति । एवमिति पूर्वोक्तप्रकारेणातः एतत्सर्वमित्युक्तसमासयोरर्थवाधे । वाधस्तु पञ्चपदस्य पञ्चगुणितरूपत्वं कल्पितं अन्यसार्थस्य संभवात् । गौरवात् । समाहारे एकैकस्य पञ्चकरणमित्यपि न समाहृतस्तु इति शब्दादिवर्गीयामरकोशात् ।

‘विस्तरेणोपदिष्टानामर्थानां सूत्रभाष्ययोः ।

निबन्धो यः समासेन संग्रहं तं विदुर्बुधाः’ ॥ इति ।

‘संग्रहो बृहदुद्रज्जे मुष्टिसंक्षययोरपि’ इति हैमः । अपि गृहीयाम् । मूढग्राहो गृही । लक्षणेति भाष्यार्थमाहुः जनशब्देति । तत्त्वानामिति पञ्चविंशतितत्त्वानाम् । पञ्च पञ्चजना इत्यत्र प्रत्यभिज्ञानार्थम् । जनपञ्चकनिष्ठपञ्चत्वसंग्राहकेण । पञ्चेति भाष्यस्य संख्यापरत्वस्फोरणार्थं भावप्रत्ययो न तु भाष्ये पञ्चपदं भावप्रधानमिति बोधनार्थम् । ‘विंशत्याद्याः सदैकत्वे सर्वाः संख्येय-संख्ययोः’ इत्यमरात् । केनचिदिति द्वितीयपञ्चपदं पञ्चगुणेषु लाक्षणिकम् । शक्यसंबन्धो लक्षणासंबन्धश्च स्वरूपः गुणपदवाच्यविंशतिसंख्यायाम् । तथा च स्वरूपसंबन्धः कश्चिद्धर्मस्तेन । स चेति भाष्यं विवृण्वन्ति तादृशश्चेति । स धर्मो दृश्यते स्वयमेव । स्वदादिष्विति कम् । अप्रेति । यथा नैयायिकमते शब्दप्रत्यक्षानुमितयः तथा सांख्यमतेपि स्वरूपसंबन्धो नैयायिकमते नैतेषां मते इति भावः । तथासतीति भाष्यं विवृण्वन्ति तदसमिति अयमपि कचित्प्रकारोतस्तथापदार्थः । पञ्चानां पञ्चगुणत्वमित्यत्र पञ्चगुणेषु लक्षणाभावाद्गुणावोधे पञ्चानां पञ्चानां पञ्चेति स्थितौ पर्यव तत्त्वानि स्युरित्यर्थः । पञ्चपञ्चेति पञ्च पञ्चगुणिताः । अतस्त इति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म अत इति पञ्चतत्त्वापत्तेः । तेषां संख्यानां तत्त्वानां वा । प्रेति आदिपदेन महत्तत्त्वादित्ये । अतिरिक्त इति । नानापदार्थः । नाना भिन्नवाची नैयायिकभेदवादे य इह नानेव पश्यतीति श्रुतिविचारे । विनार्षेपि । ‘नाना विनार्षेपि भवेत्’ इति विश्वात् । अपिना ‘नानानेकोभयार्थयोः’ इति विश्वोक्तम् ।

भाष्यप्रकाशः ।

न च तादृशमभावः । भूतादिषु भूतत्वतन्मात्रात्वाकृतित्वचिचित्वानां प्रकृतिपुरुषमहदहंकारमन-
स्स्वन्तःस्थत्वस्येत्येवं तादृशां वक्तुं शक्यत्वात् । यद्यप्येवं शक्यन्ते वक्तुं तथापि न ते तयोक्त-
वन्तः । मूलप्रकृतिरित्यादिना एकैकनिष्ठसप्तनिष्ठषोडशनिष्ठानां चतुर्णामेव धर्माणां स्वाभिमत-
संख्यासंग्राहकत्वेनोपगमात् । तथा चायं सूत्रार्थः । पञ्चपञ्चजना इत्यत्र केनचित् समासेन
संख्योपसंग्रहादपि न सांख्यमतस्य शब्दवत्त्वम् । कुतः ? नानाभावात् । संख्यासंग्राहकधर्माणां
तन्मते पञ्चपञ्चकनिष्ठधर्मभिन्नत्वेन विद्यमानत्वात् । यदि हि तत्त्वेषु श्रौतत्वं तदभिप्रेतं स्यात्
संग्राहकधर्माणां श्रौतशब्दविरुद्धसंख्याकत्वं न ब्रूयुरतस्तथेति । भाष्ये, आकृतित्वं कर्मेन्द्रियाणां
धर्मः । चित्तित्वं ज्ञानेन्द्रियाणाम् । अन्तःस्थितत्वं प्रकृतिपुरुषमहदहंकारमनसाम् । सांख्यकारिकायां

रश्मिः ।

(शोधपत्रमत्र) नानापदस्यानेकार्थकत्वे तु कारिकोक्तचतुष्कं नाभिप्रेतम् । अत्रोच्यते । मूलप्रकृतिर-
विकृतिरित्यत्र मूलप्रकृतेः प्रकृतित्वेनोपस्थितौ अनेकार्थकत्वं अविकृतित्वेनोपस्थितौ अविकृतित्व-
प्रकृतिविकृतित्व-विकृतित्वप्रकृतिविकृतिविलक्षणत्वरूपचतुष्कमतो विकृतित्वेन रूपेणोपस्थितिं वदामः
यथा क्षितिर्गन्धसमवायिकारणमित्यत्र गन्धसमवायिकारणत्वेन क्षितिबोधो न पृथिवीत्वेन तस्या
गन्धसमवायिकारणतासिद्धधीनत्वात् । तथाहि । क्षितौ गन्धसमवायिकारणता किञ्चिद्धर्मावच्छिन्ना
कारणतात्वात् घटस्य समवायिकारणतावत् । तद्वदविकृतित्वं तत्त्वान्तरोपादानत्वं किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नं
कारणत्वाद् घटदृष्टान्तः पूर्ववत् । एवं 'महदाद्या प्रकृतिविकृतयः' इत्यत्र न महदाद्यत्वेन बोधः किं तु
प्रकृतिविकृतित्वेन तत्र किञ्चित्तत्त्वोपादानत्वे सति किञ्चित्तत्त्वोपादेयत्वमत्रत्यं तत्त्वोपादानत्वमादाय
किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नकारणतात्वात् । दृष्टान्तः स एव । अग्रे 'षोडशकश्च विकारः' इत्यत्र विकारत्वं
साक्षात्तत्त्वोपादेयत्वमत्र कारणताभावाभावात्तादृशज्ञानकारणतां विषयनिष्ठामादाय किञ्चिद्धर्मावच्छिन्न-
मित्यादि पूर्ववत् । एवं पुरुषलक्षणे उक्तत्रितयविलक्षणत्वेन ज्ञानं तत्कारणतां पुरुषनिष्ठामादाय
किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नमित्यादि पूर्ववत् । तदुक्तं द्वितीयपरिच्छेदे 'दिनकर्थाः 'स्पर्शस्तस्यास्तु विज्ञेयो
ह्यनुष्णाशीतपाकजः' इत्यस्या मुक्तावल्या व्याख्याने ॥ अत्र शंकरभाष्ये तु नाना अनेकार्थकः नाना-
भावात् । नाना ह्येतानि पञ्चविंशतत्त्वानि तेषां पञ्चशः पञ्चशः साधारणो धर्मोस्ति येन पञ्चविंशत्यन्त-
रातेऽपरा पञ्चपञ्चसंख्या निविशेरन् । न ह्येकं निबन्धनमन्तरेण नानाभूतेषु द्वित्वादिसंख्याः
निविशन्ते इति भाष्यात् । अत्र नानाभावादिति सांख्यमतानुवादो भगवता व्यासेन कृतः । इति
सांख्यकारिकोपन्यासेन गम्यते । यद्यपीति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म न चेति । भूतादीति आदिपदेन
तन्मात्राः पञ्च । आकृतयः कर्मेन्द्रियाणि पञ्च, चित्तयः पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि । अन्तःस्थिततत्त्वानि
तानि धर्माः । इति द्वन्द्वगर्भितकर्मधारयः । इन्द्रान्ते श्रयमाणं पदं प्रत्येकं अभिसंचर्यते । मूलेति
भाष्यं विवृण्वन्ति स्म मूलेति । चतुर्णामिति अविकृतित्व-प्रकृतिविकृतित्व-विकारत्व-प्रकृतिविकृति-
विलक्षणत्वानाम् । केनेति पूर्वं लक्षणोक्ता केनचित्स्वरूपसंबन्धघटितेन समासेन पृथीतत्पुरुषेण
'उपपदमतिद्' इति सूत्रकृतसमासेन वा । अपीति गृहग्राहेणेत्यर्थः । नानाभिन्नत्ववाचकं लुप्ततृतीया-
न्तम् । मित्रत्वं धर्मप्रतियोगिनावपक्षेते । भावो विद्यमानत्वमित्याशयेन विवृण्वन्ति स्म संख्यास-
मिति । अतस्तथेति संख्योपसंग्रहादपि न सांख्यस्य श्रौतत्वम् । कारिकेति । आर्याछन्दः ।

‘मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त ।
पोडशकश्च विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः’ ॥

इत्यन्यथोपगमात् । पुरुषे वैलक्षण्यभावाप्रसङ्गश्च । किंच नायं श्रुत्यर्थ इति श्रुतावेव प्रतीयते । अतिरेकादाकाशश्चेति । चकारादात्मा यस्मिन्नित्यधिकरणत्वेनोक्तः । तस्माद्भानेनापि मन्त्रेण तन्मतसिद्धिः ॥ ११ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

तु प्रकृतित्वं तत्त्वान्तरोपादानत्वम् । प्रकृतिविकृतित्वं किञ्चित्त्वोपादानत्वे सति किञ्चित्त्वोपादेयत्वम् । विकारत्वं साक्षात् तत्त्वोपादेयत्वम् । पुरुषत्वं चोक्तत्रितयविलक्षणत्वं बोध्यम् । जनशब्दोऽपि तन्मते विरुद्धत इति दूषणान्तरमधिकमाहुः पुरुष इत्यादि । जनशब्दस्य जनकत्वोपाधिना तत्त्ववाचकत्वेन गृहीतत्वात् पुरुषेऽपि तदापस्या तथेत्यर्थः । न च छत्रिणो यान्तीतिवद् गौण्या तत्संग्रहात् दोष इति शङ्क्यम् । तत्र प्रत्यक्षस्वेवात्र गौणीनियामकस्याभावेन तस्या वक्तुमशक्यत्वाजनशब्दे युगपद् वृत्तिद्वयापातादगतिकगतित्वाच्चेति । हेत्वन्तरं व्याकुर्वन्ति स्मिन् ।

‘यस्याः पादे प्रथमे द्वादशमात्रास्तथा तृतीयेपि ।

अष्टादश द्वितीये पञ्चदश चतुर्थके सार्या’ ॥

तच्चेति अविकृतिपदार्थः । विकृतिर्विकारः कार्यं तत्त्वान्तररूपं तद्विज्ञा उपादानकारणरूपा । विकृतीराह महदाद्या इति द्वितीयपादे महदहंकारपञ्चतन्मात्राणि इति सप्तप्रकृतिविकृतयः । तत्त्वं च किञ्चित्त्वस्याहंकारस्योपादानत्वं महति तत्त्वे सति किञ्चित्त्वं प्रकृतिस्तस्या उपादेयत्वं किञ्चित्त्वस्येति पृथ्वाऽभेदोर्थकः । पृथ्थोर्निरूपितमर्थः । एवमन्यत्रापि । पोडशके विकारत्वं पञ्चस्थूलभूतान्येकादशेन्द्रियाणि च पोडशके विकारत्वं न प्रकृतित्वं तत्त्वान्तरभ्यो भिन्नत्वाभावात् । साक्षात्त्वानि महदादीनि । न च मनसो महत्त्वमतः पोडशकत्वं विकारस्येति कथमिति वाच्यम् । अहंकारवचित्त-शुद्धयोः पृथक्त्वात् दोषाभावात् । उक्तेति प्रकृति-प्रकृतिविकृति-विकृतिभ्यो विलक्षणत्वम् । तदुक्तं ‘सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृतिः प्रकृतेर्महान् महतोहंकारात् पञ्चतन्मात्राण्युभयमिन्द्रियं स्थूलभूतानि पुरुष इति पञ्चविंशतिर्गुणाः’ इति प्रवचनसूत्रवृत्तौ । भाष्ये । अन्वयेति पञ्चपञ्चकत्वप्रकारादन्यः प्रकारः । चतुष्कत्वं तत्त्वान्तरोपादानत्वं किञ्चित्त्वोपादानत्वे सति किञ्चित्त्वोपादेयत्वं साक्षात्त्वोपादेयत्वम् । उक्तत्रितयविलक्षणत्वमेतेषामुपगमात् पञ्चविंशतितत्त्वेषु । प्रकृते । दूषणेति पुरुषस्य जनत्वापत्तिरूपं दूषणान्तरम् । तदिति ‘असङ्गोऽयं पुरुषः इति’ इति सांख्य-प्रवचनसूत्रात् । वैलक्षण्यवति पुरुषे जनकत्वापत्त्या तथैवलक्षण्यभावाप्रसङ्गः । ननु ‘प्रकारवचने बाल’ इति तथापदसोक्तप्रसङ्गोर्थः कथं स्यादिति चेन्नास्य पुरुषधर्मत्वेन प्रकारत्वात् । असङ्गस्य पुरुषस्य वैलक्षण्यमजहत्सार्थलक्षणया जनपदवाच्यत्वं चाशङ्क्य निषेधन्ति स्म न चेति । एतत्समिति असङ्गपुरुषसंग्रहात् । तथाहि । यथा छत्रिण इत्यत्र एकसार्यवाहित्वे छत्रिपदलक्षणा इयमेवाजहत्सार्था लक्ष्णोच्यते । एकसार्यवाहित्वेन छत्रितदन्ययोर्वाधात् । तथा जनपदसौक्यप्रक्रमपठितत्वे लक्षणा । एकप्रक्रमपठितत्वेन जनतदन्ययोर्वाधात् । तत्रेति दृष्टान्ते । वृत्तिद्वयेति गौणीयोगरूपद्वयोपातात् । ननु छत्रिपदस्य वृत्तिद्वयमस्येवेत्यत आहुः अगतीति । हेत्वन्तरमिति सौत्रमिति-

प्राणादयो वाक्यशेषात् ॥ १२ ॥

नन्ववश्यं मन्त्रस्यार्थो वक्तव्यः । तदनुरोधेन लक्षणयापि ज्योतिःशास्त्रवत् पञ्चपञ्चशब्दः पञ्चविंशतिवाचकतया परिकल्प्यः । स्पष्टमाहात्म्यार्थमात्माकाशयोराधाराधेयभावः प्रदर्शितस्तत्रत्ययोरेव । अतो मन्त्रे तन्मतसिद्धिरित्याशङ्क्य

भाष्यप्रकाशः ।

किंचेत्यादि । आकाश आत्मा चेत्येतयोरतिरेकाज्जनशब्दोक्तेभ्य आधिकायात् संख्याविरोधे सति न तन्मतसिद्धिरित्यर्थः ॥ ११ ॥

प्राणादयो वाक्यशेषात् ॥ १२ ॥ सूत्रमवतारयन्ति नन्वित्यादि । अयमर्थः । पञ्चविंशतिसंख्योपसंग्रहे मन्त्रवर्णविरोधो दोषत्वेनोक्तः । सोऽस्माभिः परिह्रियते । यतो मन्त्रस्यार्थो भवतामस्माकं चावश्यं वक्तव्यः । तत्र भवन्मते आत्मनि प्रतिष्ठिता द्विपञ्चसंख्याकाः पञ्चविंशतिसंख्याका वा एते जनाः, पञ्चसंख्याका वा एते पञ्चजना इति निश्चेतुमशक्यत्वादस्मन्मते तु पञ्चविंशतिसंख्याकानां तत्त्वानां निश्चितत्वादस्मन्मतमेव ज्यायः । एवं सति तदनुरोधेन यथा, 'पञ्च सप्त च वर्षाणि न वर्षं शतक्रतुः' इत्यत्र द्वादशसंख्याषट्कतया पञ्च सप्तेति पदद्वयेष्वप्यपदद्वारेण समुदाये लक्षणा । तथात्र पञ्चविंशतिसंख्याषट्के पञ्चेतिपदद्वये समुदाय-रश्मिः ।

रेकादिति हेतुम् । संख्येति । सप्तविंशतिसंख्यापत्या पञ्चविंशतिसंख्याविरोध इति । न चाकाशः स्थूलभूतमात्मापुरुष इति कुतोतिरेक इति चेन्न यस्मिन् पञ्चपञ्चजना इति श्रुतौ यच्छब्दार्थ आत्माकाशश्च तयोरतिरेक आधिक्यं पुनरुक्त्यापत्तेः । भाष्ये श्रुतावयमिति यस्मिन् पञ्चपञ्चजना इति श्रुतौ अयं पञ्चविंशतिसंख्याप्रतिरूपोर्थः । प्रतीयत इति आत्माकाशयोः पञ्चविंशतिसंख्यातोतिरेकस्यातिरिक्तत्वस्य सत्त्वात् । तदाहुः सौत्रं हेतुम् । अतिरेकादिति आकाश इति अनेन भाष्येण सौत्रचकारार्थाकथनेन च ज्ञायते नायं श्रुत्यर्थ इति भाष्यमतिरेकाच्चेति सौत्रचकारार्थप्रतिपादकमिति । तथा चानुक्तसमुच्चयार्थकश्चकार इति भावः । आकाशश्चेति सौत्रचकारादात्मा । नन्वात्मग्रहणे किं बीजमत आहुः यस्मिन्निति । ननु कथमेकसाधाराधेयभाव इति चेन्न 'अद्वयत्वादियुगको धर्मोक्तेः' इत्यधिकरणे एतादृश एव ब्रह्मवाद इति भाष्यात् ॥ ११ ॥

प्राणादयो वाक्यशेषात् ॥ १२ ॥ ननु सत्यमुक्तं मन्त्रवर्णे सप्तविंशतिसंख्या वर्तत इति । तथाप्यस्माकं शास्त्रत्वाच्छ्रुतार्थो वक्तव्य एवेति तमर्थान्तरेण प्रत्यवतिष्ठन्तं सांख्यं प्रत्याहुः भाष्ये इत्याशयेनाहुः अपमिति । मन्त्रवर्णो यस्मिन् पञ्चपञ्चजना इति । द्वीति । द्वौ च ते पथेति विग्रहे 'तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः' संख्यापूर्वो द्विगुरित्यत्र चरितार्थः । दशसंख्याका इत्यर्थः । पञ्चजनाः पुमांसः । ज्योतिःशास्त्रवदिति भाष्यं निवृण्वन्ति स्म यथेति । द्वादशवर्षाणि इन्द्रो न चवर्षेत्यर्थः । द्वादशसंख्या षट्यतीति द्वादशसंख्याषट्कपदद्वयम् । अवेति । अत्र पञ्चपदेन पञ्चानां संख्येयानां वर्षाणामुपस्थितिः सप्तपदेन सप्तानां संख्येयानां वर्षाणामुपस्थितिः समवायेन कीदृशेनावयवौ पञ्चसप्तरूपौ, द्वारे अभ्युपायौ निर्गमौ यस्य 'द्वारं निर्गमे अस्युपाये' इति हैमः । समुदाये द्वादशसंख्येयरूपे लक्षणा । अवयवद्वयसमवायरूपा । समुदाय इति । पञ्चविंशतिसंख्येयरूपे लक्षणा पञ्चावयवसमवायसंबन्धरूपा तथा । परिकल्प्य इति भाष्येणान्वयः । भाष्ये लक्षणयापीत्यपिपदं समुच्चये तदर्थ-

परिहरति । प्राणादयः पञ्चजनाः वाक्यशेषस्य मन्त्रार्थनियामकत्वात् । 'प्राणस्य प्राणमुत चक्षुपञ्चक्षुः श्रोत्रस्य श्रोत्रमन्नस्यान्नं मनसो मनः' इति ।

भाष्यप्रकाशः ।

लक्षणया, अथवा, त्रिणवेनौजस्कामं याजयेत्, 'युद्धं त्रिणवरात्रं तदभूत्तुमुलमुल्वणम्' इत्यत्र यथा त्रयो नव यत्रेति बहुव्रीहिस्तथात्र पञ्च पञ्च यत्रेति बहुव्रीहिणा सुब्लुका च गणलक्षणयापि ज्योतिःशास्त्रे इव पञ्चपञ्चशब्दः पञ्चविंशतिवाचकतया परिकल्प्यः । एवं वाचकत्वे कल्पितेऽत्र पञ्चविंशतितत्त्वसिद्धावेवं मन्त्रार्थः । यस्मिन् पञ्चविंशतिसंख्याकानि तत्त्वानि आकाशश्च प्रतिष्ठित उत्कर्षं प्राप्तस्तमात्मानमेव ब्रह्माऽमृतं विद्वान् अमृतो मुक्तो भवतीति मन्य इति । न च तत्त्वेष्वात्माकाशयोः प्रविष्टत्वात् पुनस्तत्कथनमतिरेकापादकतया बाधकमिति शङ्क्यम् । यतोऽत्र तत्रत्ययोगिगणस्योरेवात्माकाशयोराधाराधेयभावः । आत्मनः स्पष्टमाहात्म्यार्थं प्रदर्शितो योऽन्यत्र सर्वाधारत्वादिधर्मवचनया प्रसिद्धः सोऽपि यस्मिन्निति । अत्रात्मन आधारता, मोक्षे इच्छास्तीतिवद् विषयतया । तथा च यस्मिन्नात्मनि विषये तत्त्वान्याकाशश्च संघातरूपतया परार्थत्वेन द्वेयस्वरूपां प्रतिष्ठां प्राप्तवन्तस्तमात्मानं विद्वान्त्येति निर्गलितोऽर्थः । अतो मन्त्रे तन्मतसिद्धिरित्याशङ्क्य परिहरतीति । परिहारं व्यावर्कुन्ति प्राणादय इत्यादि । भवेदयं मन्त्रविरोधपरिहारो यद्यस्मन्मते पञ्चजनानामनिश्चयः स्यात् । स तु नास्ति । यतः प्राणादयो निश्चिताः पञ्चजनाः । कुतः? वाक्यशेषात् । बहूनां प्राप्तौ वक्ष्यमाणस्य वाक्यशेषस्य मन्त्रार्थनियामकत्वात् ।

रश्मिः ।

माहुः अथवेति । सुब्लुकेति 'अव्यपादाप्सुपः' इति सूत्रेण लङ्कृता बहुत्वसंख्या प्रथमपञ्चपदालुङ्कृता पञ्चदशसंख्या द्वितीयपञ्चपदाद्बहुत्वं पञ्चवेति पञ्चविंशतिः । गुणेति गुणे विशेषणे लक्षणा पञ्चगुणितेषु अवयवेषु समवायः तथापि । ज्योतिरिति गुणपदं गुणितेषु तद्वत् । उत्कर्षमिति विकारत्वं माहात्म्यसूचकत्वं वा । यद्यपि मायाऽविद्याप्रकृतिवादाः किंचित्परस्परं विलक्षणा अपि मुक्त्यंशे भिन्ना इति मायावाद्यनुसार्यर्थः पूर्वोक्तो वक्तव्यस्तथापि जगत्तत्त्वपरिणामभक्ताङ्गीकारपूर्वकं 'शुक्तिरन्तरायध्वस्ते न परः' इति सूत्रेणात् । तन्मन्तरीत्यार्थमाहुर्बुधयार्थमिश्रणेन । तन्मात्मानमिति । मन्य इति अहममृतो ध्वस्तान्तराय इति मन्य इत्यर्थः । स्पष्टमिति भाष्यं व्याकर्तुमाहुः न चेति । अतीति । भिन्नत्वापादकतया सप्तविंशतितत्त्वानुसंधानजनकतया सांख्यमतवाधकम् । गणेति पञ्चविंशतिगणस्थयोः । माहात्म्यमाहुर्गोन्यचेति । अन्यत्र गीतादौ 'आकाशवत् सर्वगतश्च नित्यः' इति । अत्रेति श्रुतौ विषयेति वैषयिकाधारे सप्तमी । विषय इति विषये आधारे तत्त्वानि तत्त्वान्तर्गत इन्द्रियाणामिवान्येषामपि सविषयत्वेन । आकाशस्तु तत्त्वान्तर्गतोऽप्युक्तमाहात्म्यार्थं पृथगुपात्तः । ननु माहात्म्यस्य सांख्ये कोपयोगः इति चेन्न खेदकारणत्वादस्य मक्तौ तात्पर्यं भविष्यति ।

'एकं सांख्यं च योगं च वेदादण्यकमेव च ।

परस्परान्नान्येतानि पञ्चरात्रं च कथ्यते' ॥ इति भारतात् ।

पञ्चरात्रे 'क्षेत्रो मक्तिरिति प्रोक्तस्तथा मुक्तिर्न चान्यथा' इत्युक्तेः । संघातेति । 'संघात-परार्थत्वात्पुरुषस्य इति' इति सूत्रे यदेते संघता भावा तदेतदर्थं पुरुषः 'शरीरादिव्यतिरिक्तः पुमान्' 'संहतपरार्थत्वात्' इति सूत्राभ्यां परार्थः पुरुष इति प्रयोगे परार्थत्वेन पुरुषभावे पुरुषसांगत्वादाधेयत्वेन ज्ञेयस्वरूपम् । तन्मात्मानमिति तन्मात्मानमेवेति पूर्वमुक्ते सेश्वरसांख्यापत्तिरद्वैत्यं चातस्तत्पुरुषमात्मानं जीवं विद्वानिति आपवोक्तिः । अर्थसोक्तत्वात् । तथेति इति पूर्वोक्तप्रकारेण ।

ननु कथमस्य वाक्यशेषत्वम् । उच्यते । प्राणादयः संज्ञाशब्दाः करण-
वाचकाः । ते ज्ञानरूपं वा, क्रियारूपं वा कार्यं जनयन्ति स्वव्यापारेण । तत्र तेषां
करणान्तरापेक्षाभावात् प्राणादीनां पुनः प्राणादिमत्त्वं बाधितं स्यात् । भगवतो

भाष्यप्रकाशः ।

एतस्य वाक्यशेषत्वे प्रत्यवतिष्ठते नन्वित्यादि । एकवाक्यलक्षणे परस्परसाकाङ्क्षत्वस्यैकवाक्यता-
धीजस्य सूचितत्वात् तस्याश्चात्रप्रतीयमानत्वे एकवाक्यत्वाभावेन शेषताया निश्चेतुमशक्यत्वात्
कथमस्य वाक्यशेषत्वमित्यर्थः । एवं प्रत्यवस्थाने तां व्युत्पादयन्ति उच्यते प्राणादय
इत्यादि । सत्यमापाततो नाकाङ्क्षा प्रतीयते । तथापि सूक्ष्मविचारे, प्राणादय इत्यादिनोक्तप्रकारेण
पुनः प्राणादिमत्त्वं बाधितं स्यादित्यतः प्रतीयते । किंच । ते निश्चिक्चुरित्युच्यते चार्थाद् भगवतो
माहात्म्यनिरूपणार्थमिदं वाक्यं प्रवृत्तम् । सांख्यमते चेश्वरानङ्गीकाराद् भगवतो माहात्म्य-

रश्मिः ।

निर्गलितो निष्कृष्टः । चहूनामिति पक्षानाम् । भाष्ये वक्ष्यमाणस्य । एतस्येति भाष्योक्तस्य
प्राणस्य प्राणमित्यस्य । न तु वाक्यस्य यस्मिन् पञ्चपञ्चेलस्य शेषः तदर्थः । पारार्थ्यं शेषलक्षणमिति
पञ्चपञ्चजना इति गूढार्थ इति तदग्रेतनवाक्ये प्राणादिपञ्चोक्तेः तच्छेष इति । नन्विति भाष्यस्य
किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायां वाक्यशेषत्वे कारणं वक्तुम् । मुक्तावल्यामपि वाक्यशेषे एकवाक्यतायाः
कारणभूताया अनुक्तेस्तामाहुः एकेति । पूर्वतन्ने द्वितीयाध्याये 'अर्थैकत्वादेकं वाक्यं साकाङ्क्षं चेद्भिभागे
स्यात्' इति सूत्रे । सूचीति यदि विभागे साकाङ्क्षं स्यात् तदैकवाक्यं स्यात्, अर्थैकत्वादित्यत्र
हेतुहेतुमद्भावे लिङ्गाबोधितत्वं यद्यपि तथापि अर्थैकत्वादेकं वाक्यं भवति चेद्भिभागे साकाङ्क्षं स्यात्
इत्यर्थे लिङ् भावाद् हेतुहेतुमद्भावस्य सूचितत्वम् । शेषताया इति एतस्य प्रयोजनं वै यस्य तो न
तृप्यति निपादपञ्चमा वर्णा इत्येतयोरसंग्रहोऽग्रे । एवं सतीत्यनेनात्रैव स्फुटीभवित्यति । तामिति आका-
ङ्क्षाम् । प्राणादय इति एतेषां संज्ञाशब्दत्वकथनं पाचको याचक इतिवदुभयो संज्ञाशब्दत्वार्थम् ।
यद्वा प्राणा आदिर्येषां ते प्राणादय इत्यत्र 'न संज्ञायाम्' इति सूत्रेण 'शेषाद्भिभागा' इति सूत्र-
विकल्पितकथभावो नित्यः । तेन प्राणादय इति सौत्रप्रयोगः । न कदापि प्राणादिका इति सूचितम् ।
ज्ञानकरणानि ज्ञानरूपं कार्यं कर्मेन्द्रियाणि क्रियारूपं कार्यम् । करणत्वं व्यापारनियतमत
आहुः स्वेति । करणेति । द्वितीयान्तप्राणादिपदवाचकानामपेक्षाभावात् । उत्तरत्र हेतुः ।
बाधितमिति बाधितत्वमापारापेयभावः । अनेन उक्तप्रकारेण । प्रतीयत इति अर्थान्तराकाङ्क्षा
प्रतीयते प्राणादीनां भगवतः प्राणादिरूपस्याकाङ्क्षा वर्तते । ननुक्तं न कारणानां कारणान्तरापेक्षेति ।
अत्रोच्यते । 'यद्वाचानभ्युदितं येन वागभ्युद्यते । तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते' इति
केनोपनिषच्छ्रुतेः भगवत आकाङ्क्षास्ति । भगवत इति भाष्यं विवृण्वन्ति स किं चेति ।
ननु द्वितीयप्राणादीनां भगवति शक्तौ किं मानमत आहुः ते निश्चिक्चुरिति ते निश्चिक्चुर्नष्ट
पुराणमग्र्यम् 'मनसैवानुद्रष्टव्यम्' 'नेह नानास्ति किंचन' इति 'यि प्राणस्य प्राणमिति विदुः ते
मष्टपुराणमग्र्यं निश्चिक्चुः ज्ञातवन्तः । अत्र ब्रह्मज्ञानोक्तेः प्राणस्य प्राणमित्यादि भगवतो माहात्म्यं
देवत्वं तन्निरूपणार्थं । अतो द्वितीयप्राणादिशब्दार्थो भगवान् । किं च शरीरव्याप्त्यपि भगवत्प्रकरण-
मस्ति । सांख्येपि किंचिदाहुः सांख्येति चकारस्त्वर्थे । सांख्यमते त्वीश्वरानङ्गीकारात्त्रेदं प्रवृत्तम् ।

माहात्म्यविरोधश्च । अतः स्वार्थनिर्वाहार्थमन्यार्थो वर्तते पञ्चजनवाक्यस्य च ।
अतो बुद्धेः पञ्चवृत्तीर्जनयन्तीति प्राणादयः पञ्चजनाः ।

भाष्यप्रकाशः ।

विरोधश्च स्यादतोऽपि सा प्रतीयते । अतस्त्वद्रीत्या वाक्यस्यावोधकत्वात् तस्य स्वार्थनिर्वाहार्थ-
मन्योऽर्थो वर्तते । अन्यार्थे वर्तत इति सप्तम्यन्तपाठे तु, तद्वाक्यमन्यार्थे वर्तते इत्येवं
व्याख्येयम् । पञ्चजनवाक्यस्य च सांख्यरीत्या पञ्चपञ्चकनिष्ठधर्मपञ्चकानुपलम्भात् पञ्चपञ्च-
जननिश्चायकोऽन्योऽर्थो वर्तते । स क इत्यपेक्षायां संशयादिरूपपञ्चबुद्धिवृत्तिजनकाः पञ्चजनास्ते
पञ्चेति पञ्चानां ब्रह्मणि प्रतिष्ठितत्वमर्थः प्रतीयते । तदेतदुक्तमतो बुद्धेरित्यादि । एवं सति
प्राणवाक्यं तेषां करणत्वं बोधयत् पञ्चजनवाक्यसूचितं कार्यमाकाङ्क्षते, पञ्चजनवाक्यं च तेषां
तदित्यादिनोक्तरीत्या प्राणवाक्योक्तं भगवन्तमाकाङ्क्षत इति द्वयोर्विभागे साकाङ्क्षत्वे ब्रह्मबोधक-
तया च द्वयोरेकार्थत्वे ब्रह्मज्ञानार्थतया द्वयोरेकप्रयोजनकत्वे च सति यद्व्यानुपपद्यमानत्वेनोक्तं
तत् सर्वं संगतं स्यादतोऽस्य वाक्यशेषत्वम् । यदि चोभयोः परस्परसाकाङ्क्षत्वाद् गौणमुल्लेख-
भावाच्च एकस्य शेषित्वमपरस्य शेषत्वमिति नोपेयते, तदा तु साकाङ्क्षत्वेन खण्डत्वादेव शेषत्वमतो

यस्मिन् ।

अत इति शेषः । अतो द्वितीयप्राणादिपदार्थान्यथेद्वगवतो माहात्म्यविरोधः । सेति अर्थान्तराकाङ्क्षा ।
अत इति भाष्यं विवृण्वन्ति अत इति सांख्यरीत्या । भाष्यं प्रतीकं धृत्वा स्वयं विवृण्वन्ति पञ्चेति ।
पञ्चका इति पञ्चविंशतितत्त्वावयवाः पञ्चकाः पञ्च तन्निष्ठो यो धर्मपञ्चकस्तस्यानुपलम्भात् । किं तु
प्रकृतिविकृतिरिति कारिकोक्तमविकृतित्वादिरूपं चतुष्कम् । अतो बुद्धेरिति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म
स क इति । पञ्चजना इति अत्र पञ्चबुद्धिवृत्तीर्जनयन्ति ते पञ्चजनाः कर्मणि धनू । पञ्चानां जनाः
पञ्चजनाः 'दिकृत्संख्ये संज्ञायाम्' इति समासः । सामानाधिकरण्यनियमस्य छन्दसि विकल्पात् ।
'सर्वे विध्यश्छन्दसि विकल्प्यन्ते' इति परिभाषया । सामानाधिकरण्यपक्षे तु 'उपपदमतिङ्' इति
सूत्रेण समासः । भाष्ये वाक्यं तु तृतीयस्कन्धस्य पङ्क्तिशेषायाः । तेषां तदिति वाक्यं विवृण्वन्ति
स्म एवमिति । पञ्चजनेति एकार्थीभावात्पञ्चजनेषु शक्तिः समासशक्तेः । बुद्धिवृत्तिरूपं कार्यं तु
तात्पर्यवृत्त्या । विग्रहेण तत्प्रतीतिच्छयोच्चरितत्वं तात्पर्यं तदवगतेः । तेषां तदिति तेषां प्राणानां
तत्तद्व्यवस्थादिप्रकारो यत्र गन्धादिज्ञानेषु तादृशि स्वकार्याणि प्राणकार्याणि तेषां जननं न स्वतो न
प्राणेत्यो किं तु भगवतोऽजडत्वात् । केनोपनिपच्छतेः । इति द्वयोरिति भाष्यार्थमाहुः इति द्वयो-
रिति । सर्वमिति भाष्यार्थमाहुः यदत्रेति । यदत्र प्राणवाक्ये पञ्चजनवाक्ये च । अनुपपद्येति
प्राणादीनां प्राणादिमत्त्वं पञ्चजनानां पञ्चत्वम् । ननु सर्वादीनि सर्वनामानिन्ति अन्वर्थसंज्ञावलात्
किं किमन्यत्संगतमिति चेन्न प्राणस्य प्राणवत्त्वं चक्षुषः चक्षुष्मत्त्वं इत्येवं प्रातिस्निकरूपैः सर्वं
बोध्यमिति । अतोऽस्येति विभागे साकाङ्क्षयोरर्थः प्रयोजनं ब्रह्मज्ञानं तस्यैकत्वात् । एकं वाक्यम्-
स्मात् वैवस्वतो न नृप्यतीलस्य निपादपञ्चमानां वर्णानां च पञ्चजनप्रतिपादकत्वं पञ्चजनत्वं
चेत्युक्तम् । मन्त्रस्य यममाहात्म्यपरत्वात् । निपादेषुक्तानां औक्तिरत्वात् । जना यदस्मिन्मित्यत्र तु
पञ्चजना ये ते एव 'वनस्पतयः सत्रमासते' इति श्रुतेः । खण्डत्वादिति भाष्यं विवृण्वन्ति यदि
चेति । उभयोरिति यस्मिन् पञ्च पञ्चजना इत्यस्य प्राणस्य प्राणमित्यस्य च । साकाङ्क्षत्वेनेति

‘संशयोऽथ विपर्यासो निश्चयः स्मृतिरेव च ।

स्वाप इत्युच्यते बुद्धेर्लक्षणं वृत्तितः पृथक्’ ॥

इति । तेषां तत्तत्प्रकारकं स्वकार्यजननं न स्वतः किंतु भगवत इति द्वयो-
रेकार्थत्वे सर्वं संगतं स्यात् । खण्डत्वाच्च शेषत्वम् । सर्वप्रवर्तकत्वाद् भगवतो
न माहात्म्यविरोधः । तत्र प्राणशब्देन त्वग्प्राणप्राणा गृहीताः । रसना चात्रे

भाष्यप्रकाशः ।

न वाक्यशेषत्वानुपपत्तिरित्यर्थः । ननु प्राणादिप्रवर्तकत्वं जीवसाप्यस्तीति भगवन्माहात्म्यमत्र
वाक्यद्वयेऽपि न स्फुटतीति तद्भिरोधात् कथमस्य ब्रह्मवाक्यत्वमित्यत आहुः सर्वेत्यादि ।
नन्वत्र पञ्चैव प्राणादयः प्रतीयन्ते, नान्ये इति कथमत्र सर्वप्रवर्तकत्वसिद्धिरित्यतः पञ्चसु
सर्वनिवेशं व्युत्पादयन्ति तत्रेत्यादि । प्राणशब्दे मुख्यप्राणवाचकः । स च वायुरूप इति
प्राणशब्देन वायुविकारभूता त्वक्, तत्सहभूतं घ्राणं मुख्यप्राणस्य रूपान्तरभूता अन्ये
अपानादयः प्राणा गृहीताः । रसना चात्रे प्रतिष्ठिता ‘तन्निरन्नस्य वर्धते’ इति वाक्यादत्यन्तात्रा-
रक्षिम् ।

यस्मिन् पञ्चपञ्चेति वाक्यस्य ह्याकाङ्क्षत्वेन प्राणस्य प्राणमिति वाक्यं पञ्चसंख्यापूरकं यावत्
तावतो खण्डत्वं पूर्ववाक्यशकलत्वं तस्माच्च शेषत्वमतो नैव वाक्यशेषत्वानुपपत्तिः । एवकारो न-
शब्देनान्वयी । भाष्ये चकारस्यान्यार्थत्वाभावात् । नैवशब्दार्थकत्वम् । जीवस्येति ‘तमुत्क्रामन्तं
प्राणोनूत्क्रामन्ति प्राणमनूत्क्रामन्तः सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति’ इति श्रुतेः । तं जीवम् । स्फुटतीति
तु. प. स्फुट विकसन इत्यस्य रूपम् । स्फोटतीति तु स्फुट विशरणे ष्वा. प. से. रूपम् ।
धातूनामनेकार्थत्वात् प्रयुक्तमन्यग्रास्माभिः स्फुट विकसन इत्यस्यैव रूपं नामधातुत्वाद्वा तत्प्रयुक्तम् ।
सर्वेत्यादीति सर्वान्तर्गतो जीवोपि । तेन जीवसाणुत्वाच्च व्यापकत्वं तत एव न प्राणादिप्रवर्तकत्व-
मित्यग्रे वक्ष्यते । प्राणादीनां सर्ववाचकत्वं व्युत्पादयन्ति प्राणशब्द इति । प्राणपदे वर्णविकारात्
प्राणवाचकं प्राणपदमनुत्तवा प्राणपदोत्तया प्राणान् पञ्चेन्द्रियाणि चानुक्तानि सूचयति तत्र सूचितार्थं
उक्तः प्राणशब्द इति वाचको व्यञ्जनया । त्वक् स्वरूपमाहुः वाय्वित्यादि तथा च सूत्रे प्राणश्च
प्राणश्च प्राणश्च प्राणश्च प्राणाः सरूपैकशेषः । व्यञ्जनापक्षे श्रुतौ प्राणस्येत्येकवचनं
प्राणापेक्षं जाल्यभिप्रायेण व्यञ्जनापक्षे । तत्र द्वितीयप्राणशब्दस्त्वचो वाचकः प्राणपदे ह्रस्वविकाः
प्राणादय इति भाष्यात् । तस्याभिधावृत्तिप्राणि तदाहुः तत्सहेति । ततोभिधावृत्त्या घ्राणं प्राणपद-
वाच्यं प्रसिद्धं हेति । स भगवान् श्रुतिप्रसिद्धः प्राणमिति द्वितीयान्तमुक्तं तदर्थं उक्तः । पुनः
सूचितार्थमाहुः मुख्येति । रसनेति भाष्यार्थमाहुः रसनेति रस आस्वादाने रसाः पदं मधुराम्ल-
ऊवणकटुकपायतिक्रमेदात् । रसयन्ते ये इति रसाः तु. प. से. कर्मणि षन् । तदुक्तं प्रश्नोपनिषदि
रसं च रसनीयं चेत्युत्त्वा एष पुरुषः परेश्वरेत्युक्तम् । तत्र रसो रसना रसनीयमत्रं पुरुषरूपं
यद्यप्यक्षर उक्तं तथाप्यक्षरस्य साधारणाश्रयत्वात् संनिहितान्नत्यागे मानाभावाद्विशेषाश्रयत्वमन्नस्य
न जिह्वायाः श्रुतावग्रहणात् । न चान्नं पृथिवी सा चान्नं जिह्वेति शङ्कम् । पुराणमतत्वात् ।
तृतीयस्य पष्ठेऽप्याये ।

‘निर्मिन्नं तालु वरुणो लोकपालेविशद्भरेः ।

जिह्वाशेन च रसं ययासौ प्रतिपद्यते’ ॥ इति ।

प्रतिष्ठितेत्यन्नं गृहीतम् । वाग् वा तेजसि । अत्ता चान्नं चैकत्र भवतः । सह-
भावित्वात् कचिदेकग्रहणं, कचिदुभयग्रहणमिति तेनैते सर्वे पञ्चैव भवन्त्यति-
रिच्यते परमाकाशः ।

भाष्यप्रकाशः ।

काक्षिणीति तद्ग्रहणायात्रान्नं गृहीतम् । पाठान्तरेऽनस्थाने ज्योतिः पठितम् । तच्च तेजः ।
रश्मिः ।

जिह्वापीन्द्रियमिति सुषोषिनी । रसति अनयाऽस्यां वा रसना । णिचो वैकल्पिकत्वं अत्रे
प्रतिष्ठितत्वमेवं 'रसना' इन्द्रियम् । रामानुजभाष्ये तु अन्नसेति प्राणरसनयोः तन्नेपोपादानमन्न-
शब्दोदितपृथ्वीसंघन्धित्वादित्युक्तम् । 'पृथ्वी वा अन्नमिति' अत्र प्रमाणमाहुः तन्निरन्नेति
निष्कान्तोन्नान्निरन्नः पुरुषः 'अन्नात् पुरुषः' इति श्रुतेः, यतो पुरुषस्य वर्धते अतोत्रे प्रतिष्ठिता पुरुषसा-
न्नान्निरगतस्यान्नत्वात् यथा पटो वृद्धिं प्रतीतिः समवायित्वाच्चथा पुरुषोन्नमिति प्रतीतिः । ननु
निरोपधेर्वर्धते इति कुतो नोक्तं साक्षादन्ने प्रतिष्ठितत्वसंभवादिनि चेन्न पुराणस्याज्ञासिद्धत्वात् न चैवं
सति पुंसो वर्धत इत्युक्त्या अन्नात्पुरुष इत्युक्त्या पुरुषप्रतिष्ठिता सती जायते, अस्ति, विपरिणमते,
इति शङ्क्यम् । 'अत्ता चान्नं चैकत्र भवतः' इति भाष्यात् । अतृत्वं तु जिह्वायां यतो जिह्वा गलाध-
संयोगानुकूलव्यापारवती तत्रान्नमत्र विवक्षितं अत्रे रसना इन्द्रियरूपा करणाधिकरणयोधेति निष्पन्ना
न भावव्युदन्ता । शरीरप्राणस्थत्वेन विचार्यवाक्यानां शरीरस्य तत्र लाज्यत्वेन पदरसानां
स्थूलस्थत्वादत्र भावव्युदन्तताभावात् । ननु जिह्वायां प्रतिष्ठिता रसनं जिह्वाग्रवर्तीति नैयायिकग्रन्था-
दिति चेन्न रसना हि रसग्राहिकेति रसग्रहकारणं कारणताग्राहकस्तर्को न जिह्वाग्रवर्तीत्वेऽपि तु अन्ने
प्रतिष्ठिततत्वे अन्नसत्त्वे रसग्राहकत्वं तदभावे तदभाव इति रसाभिव्यक्तिसानत्वं भवतु जिह्वाग्रसेति
अन्नं पृथिवीति पक्षे जिह्वा अन्नं तस्मिन् प्रतिष्ठिता न चान्नमत्र पृथिव्याधिदैविकी रूपत्रयोक्तेः । तदन्नं
निवृत्कृतम् । निवृत्करणस्य पुरुषं प्राप्य भिन्नत्वात् । तदन्नमत्ता बृहदारण्यकोक्तः 'सर्वमनुमभ्रियत'
इति श्रुतेः । न च गलाधसंयोगानुकूलव्यापारभावः शङ्क्यः 'सर्वतोक्षिशिरोमुखम्' इति श्रुतेः । तथा
चात्ता चान्नं चैकत्र भवतः इति भाष्यस्यायमर्थो रसनायास्तत्राकाङ्क्षया संभवान्न पूर्वोक्त इति वाच्यम् ।
सहभावित्वादिति भाष्यविरोधात् 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूत आकाशाद्वायुः वायोरग्नि-
रग्नेरापः अद्भ्यः पृथिवी पृथिव्या ओषधयः ओषधिम्योऽन्नमन्नात्पुरुषः' इति श्रुतौ आत्मन आकाशो-
त्पादकत्वेन सर्वपूर्वत्वं अन्नस्य तु औषधिम्योऽर्वाकृत्वमिति सहभावित्वाभावात् । वृद्धिस्तु परिणामस्य ।

'पूर्वरूपपरित्यागो द्वितीयस्यादिमस्तथा ।

उभौ चैकीकृतौ लोके वृद्धादिभिरुदितौ' ॥

इति द्वितीयस्य दशमाध्याये 'आमासश्च विरोधश्च, इति श्लोकेति । यद्वा अन्ने प्रतिष्ठितेति
भाष्ये नान्नपदेनान्नजः पुरुषः किं तु अन्नमेवेति पक्षे । अत्र प्रमाणमाहुरिति न संभवस्तत्त्व-
न्निरन्नेत्युत्तरत्र हेतुः यतः पुंसो वर्धतेऽतोऽत्यन्तान्नकाक्षिणी आकाङ्क्षा पुरुषगता रसनायामारोप्यते
पुरुषोत्पन्नाकाङ्क्षा क्षुधितोत्पन्नाकाङ्क्षी यद्यपि तथापि 'रसवर्जं रसोप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते'
इत्यतिक्षुधितो रसनावानपि । उपलक्षणार्थं रसनाद्योराकाङ्क्ष्याकाङ्क्षकभावसंबन्धोऽप्युक्तः ।
तथा चान्नपदं रसनोपलक्षणार्थं गृहीतमिति भाष्यार्थः । तद्ग्रहणायेति उपलक्षणविधया
रसनाग्रहणायात्रं गृहीतमित्यर्थः । तथा च प्रश्नोपनिषद्भुक्तिः रसश्च रसनीयं चेति अत्र रसो
सना प्रापपाठात् रसनीयमन्नं रस इत्यत्र वर्णलोपः । वाग्नेति भाष्यार्थमाहुः पाठेति

भाष्यप्रकाशः ।

वाक् च तेजोमयीति सा तेजसीति तेन वाक्संग्रहः । अत्रा चान्नं चैकत्र भवतः । अत्रार्थमेवान्न-
प्राकट्यात् । अतोऽन्नग्रहणेनैवाचापि गृहीतः । तथा च तस्य तस्य तत्तत्सहभावित्वात् कचिदेकग्रहणं,
कचिदुभयोर्ग्रहणम् । तेजस्येकस्या वाचो ग्रहणम् । प्राणान्नयोस्तूभयोस्त्वग्राणयो रसनान्नयोश्च
ग्रहणमिति सिद्ध्यति । तेन प्राणादिपदैरन्येषां संगृहीतत्वेन, चक्षुःश्रोत्रमनसां च कण्ठत
उक्तत्वेनैते सर्वे प्राणवाक्ये पञ्चसु निविष्टत्वात् पञ्चैव भवन्ति । अतः पञ्चजनवाक्येऽपि
पञ्चजनपदेनैव एव संगृह्यन्ते । अतिरिच्यते परमाकाशः । स च भूतत्वादिविधया पृथिव्या-
दीनां भूतानां तद्गुणानां च संग्राहक इति तेषां सर्वेषां ब्रह्मणि प्रतिष्ठितत्वकथनात् प्राणवाक्ये
च तत्प्रवर्तकत्वकथनाद्विषये तादृशत्वाभावेन वाक्यद्वयेऽपि भगवन्माहात्म्यमेव स्फुटतीति
ब्रह्मवाक्यत्वमेतयोरविवादमित्यर्थः । एतेन बुद्धिबृत्तिजनकत्वं चक्षुःश्रोत्रमनसामेव, न तु

रश्मिः ।

माध्यंदिनपाठादन्यः पाठः काण्वपाठः पाठान्तरं तस्मिन् । तेजोमयीति विवृत्करणप्रसङ्गे तेजोऽशितं
त्रेधा विधीयत इत्युक्त्वा 'योणिष्ठः सा वाग्' इत्युक्तेऽजोविकारः, विकारे मयद्, 'अग्निर्वाग् मूत्वा
मुखं प्राविशत्' इति तेजोभिन्ना वाङ् नोक्ता । अभेदस्योपलक्षणविरुद्धत्वाद् अहोः सा तेजसीति ।
तेनेति । ज्योतिषोपलक्षणविधया वाक्संग्रहः विकारविकार्यभावसंबन्धात् । अस्तेति भाष्यं
विवृण्वन्ति अस्तेति । एकत्रेति । परेऽक्षरे । तथा च श्रुतिः प्रश्नोपनिषदि गार्ग्येण पृष्ठः कस्मिन्
सर्वे संप्रतिष्ठिता भवन्ति इति पृष्ठः पिप्पलादः पृथिवी च पृथिवीमात्रा चेत्याद्युक्त्वा प्राणश्च
प्रातर्व्यं च रसश्च रसनीयं चेदित्याद्युक्त्वा 'एष हि द्रष्टा स्पर्श श्रोता प्राता रसयिता मन्ता बोद्धा
कर्ता विज्ञानात्मा पुरुषः स परेऽक्षरे आत्मनि संप्रतिष्ठित' इति । सहेति भाष्यं विवृण्वन्ति
अत्रार्थमिति । अनुरर्थम् । गृहीत इति उपलक्षणेन गृहीतः । तथा च रसयितेत्युक्तश्रौतपदे रस
आस्वादने चुरादिः पठितः । न तु रस शब्दे व्या. आ. से. ह्रस्वपाठात् । पुरुषविशेषणं रसनया-
स्वादकर्ता प्रतीयते सोयमत्ता तस्य रसनीयं चेति श्रुतौ रसनीयपदेन अन्नग्रहणात् । रसरसनीय
एव इत्यनेनोक्त्वा रसयितेति एष इत्यनेनाभेदकथनात् । तथा चात्र रसनात्वे रसयितृपदेनोच्येते ।
आस्वादनानुभूत्युपापारो रसनानिष्ठः काष्ठानि पचन्तीतिवत् । अन्ननिष्ठो वा व्यापारः । व्यापाराणा-
मनेकविधत्वात् । कचिदिति भाष्यं विवृण्वन्ति तथा चेति । उदाजहुः । तेजसीति तेजसा वाचा
ग्रहणमिति प्राप्ते विवक्षातः कारकाणि भवन्तीति औपलक्षिकपादो रसमी । यथा 'इको यणचि' इत्यत्र ।
उप समीपे क्लेपः संचन्धस्तत्कृतमौपलक्षिकम् । प्राणान्नयोरिति सप्तम्यन्तं पदद्वयम् । प्राणे कयो-
र्ग्रहणमित्याहुः त्वग्राण्येति पष्ठ्यन्तम् । रसना चात्ता च तयोः । तेनैत इति भाष्यार्थमाहुः
तेन प्राणेति आदिपदेनान्नज्योतिषी । अतीति पञ्चजनवाक्य एव संगृहीतेत्योतिरेको भेदः, तस्य
कर्म, भिन्न इति यावत् । भूतत्वादित्यादिपदेन पञ्चतन्मात्रत्वम् । तद्गुणानामिति शब्दरूपरसगन्ध-
स्पर्शानाम् । तत्प्रवर्ततेति । ननु प्राणस्य प्राणमित्युक्ते कथं प्रवर्तकत्वमिति चेन्न 'यद्वाचान्मुदितं
येन वागभ्युपेतं तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते' इति श्रुत्युक्तवागभ्युदयकर्तृयच्छन्दार्थत्व-
प्रवर्तकत्ववत् प्राणस्य प्राणमित्यत्र द्वितीयान्तस्य प्राणस्य प्रवर्तकत्वात् । प्राणपदवाच्यत्वं ब्रह्मणो 'अत
एव प्राणः' इत्यधिकरणे छान्दोग्ये क्तमा सा देवता प्राण इति होवोच्यत्र श्रुतौ । एतयोतिरिति
पञ्चपञ्चजनप्राणवाक्ययोः । एतेनेति । बुद्धीति बुद्धेर्वृत्तीनां संशयादीनां जनकत्वम् । ननु

तस्मात् प्राणादय एव पञ्चजना इति न तन्मतसिद्धिः ॥ १२ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

प्राणान्नयोस्तः कथं प्राणादीनां पञ्चजनत्वमित्याशङ्कापि निरस्ता । केवलानां चक्षुरादीनां न तथात्वमपि तु कर्तृगोलकादियुक्तानाम् । अतस्तद्विशिष्टानामेव पञ्चजनत्वमिति बोधनात् । किंचात्रैवं ब्रह्मणि सर्वप्रतिष्ठासिद्ध्या पञ्चसंख्यादीनानामपि न निस्तात्यर्थकत्वम् । परोक्षवादत्वाच्चैवश्रुतिरिति सर्वं सुस्थम् । तदेतदभिप्रायाहुः तस्मादित्यादि । एवंचात्र पञ्चजनपदे योग आदृतः ।

रश्मिः ।

बुद्धिवृत्तिजनकत्वे संशयादीनां चाक्षुपत्वं बुद्धित्वं वेति चेदुच्यते । एतस्य पूर्ववाक्ये—

‘तैजसात्तु विकुर्वाणाद् बुद्धितत्त्वमभूत् सति ।

द्रव्यस्फुरणविज्ञानमिन्द्रियाणामनुग्रहः’ ॥ इत्यत्र ।

तैजसाद्राजसाहंकारात् । बुद्धिलक्षणमाह इन्द्रियाणामिति । कार्यलक्षणमिदम् । बुद्ध्यनु-
गृहीतान्येवेन्द्रियाणि पश्यन्ति कुर्वन्ति चेति । अत एव बुद्धितारतम्येन इन्द्रियज्ञानक्रिययोस्तारतम्यं
‘द्रव्यस्फुरणविज्ञानम्’ इति स्वरूपलक्षणम् । द्रव्यस्य षटादेः स्फुरणे सति शब्देन संस्कारेणालोकेन वा
यद्विशिष्टं ज्ञानं यस्मात्, केवलं चक्षुषा ज्ञाने तारतम्यं न स्यात् । स्वतः स्फुरणं योगजधर्मादिभिरपि
भवति अतो द्रव्यस्फुरणविज्ञानं बुद्धेरलक्षणमित्युत्त्वाधिभौतिकं विभागनिरूपणेनैव लक्षयति संशय
इति । एवमाध्यात्मिकबुद्ध्यनुगृहीतानीन्द्रियाणि मनसि सूक्ष्मरूपेण स्थितमाधिभौतिकं संशयादिकं
बुद्धिवृत्तिशब्देनोक्तं जायते इति बुद्धिवृत्तिजनकत्वं चक्षुरादीनामिति संशयादीनां चाक्षुपत्वं बुद्धित्वं
चेत्युभयम् । अत्र प्रख्यानरत्नाकरे दैवानुकूल्येनान्तर्त्यामिणा मनस्तत्कार्याधिर्धेयते तबेन्द्रियप्रेरणाय
तत्तदिन्द्रियेण संसृज्यते तत्र तत्तदिन्द्रियदेवतानुकूल्ये विषयसंसृष्टैरिन्द्रियैः स्वावच्छिन्नमनसि पूर्वं
निर्विकल्पकमुत्पाद्यते तदा इन्द्रियदेशे बुद्धेरवृत्तिः । तदा बुद्ध्यापि वृत्तिद्वारा तदनुग्रहे सविकल्पकं
भवतीति बुद्धितत्त्वनिवेश उक्तः । तथात्वमिति तथा बुद्धिवृत्तिजनकत्वम् । तु अम् । कर्त्रिति
आदिना प्राणाच्चे । तद्वीति तथा च साक्षात्परपरया बुद्धिवृत्तिजनकत्वं विवक्षितमिति भावः । ननु
पञ्च बुद्धिवृत्तीर्जनयन्ति इति पञ्चजना इत्यत्र पञ्चपदं साक्षाद् बुद्धिवृत्तिवाचकमिति कुतः परंपरापि
विवक्षितेत्याशङ्काहुः किं चेति । निस्तात्पर्येति तथा च पञ्चपदस्य प्राणान्नयोस्तापर्ववृत्तिरिति
भावः । ‘प्रायशः सर्वशब्दानां व्यञ्जकत्वमपीष्यते’ इति काव्यप्रकाशे । साक्षाद्बुद्धिवृत्तिवाचकत्वमपि
पञ्चपदसाहुः परोक्षेति । प्राणस्य प्राणमित्यत्र प्राणपदे परोक्षवादः, प्राणस्य प्राणमित्यर्थः ।
तथात्रपदे परोक्षवादः रसनाया रसनेत्यर्थः । तथा च ग्रन्थोपनिषत् । प्राणश्च प्रातव्यं च रसश्च
रसनमं चेति प्राणः पवर्गादिः प्रातव्यं कवर्गादिः । ननु रसपदे रसनेत्यस्य परोक्षवादो न त्वत्रपदे
इति चेन्न रसते यः स रसः । कर्मणि घञ् । इत्यर्थेसापि रसपदोक्त्या सूचनात् । अद्यते यत्तदन्न-
मित्युभयोरैकार्थतया रसपदे परोक्षवादेनान्नपदेपि परोक्षवादात् । ऐकार्थ्यात्प्राण इत्यत्रान्याध्वरै-
क्यात् परोक्षवादः औचित्याच्च प्रायपाठाच्च रस इत्यत्रायाध्वरैक्यात् परोक्षवादो प्राणरसनयोः ।
एवमिति पञ्चजनान्तर्गतत्वेन प्रकारेण प्राणान्नयोक्तुम् । सर्वं पूर्वोक्तं शोभनं तस्यास्थितिकर्ता यस्य
तत् । तस्मादित्यादीति । भाष्ये । तन्मतसिद्धिः । शंकराचार्यादिमतैः पञ्चजन-
पदार्थे योगं निश्चेतुमाहुः एवं चेति । ननु रूढियोगमपहरतीति न्यायाद् योगः कुत आदृतः इति

भाष्यप्रकाशः ।

शंकराचार्यास्तु, 'ते वा एते पञ्च ब्रह्मपुरुषाः' इत्यत्र पञ्चसु प्राणेषु प्रयुक्तत्वात् 'प्राणो हि पिता प्राणो माता' इत्यत्रापि पित्रादिरूपेण प्राणस्यैवोक्तत्वाच्च जनसंबन्धेन प्राणादीनां जनशब्द-
भाक्त्वे सिद्धे दिक्संख्येति संज्ञासमासबलात् पञ्चजनेति समुदायस्यापि प्राणादिषु रूढत्वमविरुद्ध-
मित्याहुः तच्चिन्त्यम् । ते वा इति श्रुतौ जनवचनस्य पुरुषपदस्य प्राणापानादिषु प्रयुक्तत्वे-

रश्मिः ।

चेन्न पूर्वपादे 'शुगस्य तदनादरश्रवणात्' इति सूत्रे द्योतितत्वात् । ननु प्रकृते किं सूचकमिति चेन्न
वाक्यशेषस्यैव योगसूचकत्वात् । ननु कथं योगसूचकत्वमिति चेद् भाष्यार्थः स्फुटं नोक्तोन्न्यते ।
शंकरमतमनुवदति स्म प्राणादय इति । ननु पञ्चजना इत्यत्र 'दिक्संख्ये संज्ञायाम्' इति सूत्रेण
समासः स न संभवति पञ्चैतस्य संज्ञाशब्दत्वाभावात् । इत्याशङ्काहुः संज्ञाशब्दा इति । तथा च
शंकरभाष्यं पञ्चजनशब्दः समासान्वाख्यानादवगते संज्ञाभावः संज्ञाकाक्षी वाक्यशेषसमभिव्याहृतेषु
प्राणादिषु वर्तित्यते इति । जातिगुणक्रियायदृच्छाशब्देषु यदृच्छाशब्दाः यौः शुक्लः चलति इत्यः इति
चतुष्टयशब्दाः न च जातिशब्दाः । संज्ञारूपो यदृच्छात्मक इति काव्यप्रकाशात् । तथा च पञ्चक
इत्युक्तौ प्राणादयः पञ्चैत्युत्तरे संज्ञाशब्दत्वेनार्थस्य संज्ञाप्रत्यायकत्वात् पञ्चजना इति समास इति
भावः । 'दिक्संख्ये संज्ञायाम्' इति विशेषस्मरणात् संज्ञायामेव पञ्चजनशब्दस्य जनशब्देन समास इति
'न संख्योपसंग्रहादपि' इति सूत्रस्य शंकरभाष्यं तेन 'संज्ञा पञ्चजनेत्येषा प्राणाद्याः संज्ञिनः श्रुताः'
इति वैयासकिन्यायमालायां संज्ञा प्राणादयः इति पञ्चजनास्तु संज्ञिनः इति युक्तः पाठः । पञ्चजनानां
विचार्यत्वेन संजि'...दिति ज्ञेयम् । स्वेति यतो 'व्यापारवदसाधारणं कारणं करणं' 'साधकतमं
करणं' क्रियासिद्धौ प्रकृष्टोपकारकं करणसंज्ञं स्यात् यद्वापाराव्यवधानेन क्रियानिष्पत्तिस्तत्प्रकृष्टमिति
शेखरे । माहात्म्यमिति तच्च निबन्धे टीकायाम् । रतिर्देवादिविपयेत्यत्र रतिः स्नेहः देवत्वं माहात्म्य-
मित्युक्त्या देवत्वं सर्वप्रेरकत्वं तस्य विरोधः । प्राणस्य प्राणमित्यादौ द्वितीयप्राणादिपदार्थानुक्तेः ।
वैयासकिन्यायमालायां प्राणादीनां पञ्चानां साक्षी चिदात्मा द्वितीयप्राणादिशब्दैरभिधीयत
इत्युक्तं तत्र विवर्तिप्रेरकमिति विरोधः । ब्रह्माद्युतवर्षिणीकारोपि द्वितीयप्राणादिपदार्थान्न जगद् ।
वर्णागम इति पक्षे एकवर्णागमादन्योऽप्रसिद्धः स्पष्टमन्यत् । अत्र वाक्यशेषात् पञ्चानां बुद्धिदृष्टीनां
जनाः पञ्च प्राणादयः इत्येकवाक्यतया सूचनात् । ननु रूढिः कैरुच्यत इति चेत्तत्राहुः शंकरेति
श्रुतिमाहुः ते वा इति । ब्रह्म वायुः पुरुषा जनाः तथा च पञ्च ब्रह्मवायवः पुरुषा जना यद्वा ब्रह्मणो
वायोः जना इति श्रुतिवचनव्यक्तेः, पञ्चसु प्राणेषु जनेषु पञ्चजनपदस्य प्रयुक्तत्वात् । जना पुरुष-
पदार्थाः स्पष्टा इति नोक्ताः । ब्राह्मणमाहुः प्राणो ह्येति । जनेति पुरुषपदोक्तजनसंबन्धेन संबन्धश्च
ब्रह्मेति भिन्नं पदं यदा तदा भेदः । ब्रह्मणः पुरुषा इति मणीसमासे तु अवयवावयविभावः संबन्धः ।
प्राणादीनां ब्रह्मपदार्थानां पुरुषपदार्थजनपदभाक्त्वे इत्यर्थः । संज्ञेति संज्ञाशब्दा रूढा इति भावः ।
प्राणादिष्विति प्राणश्चक्षुःश्रोत्रादिषु । अविरुद्धमिति प्रथमप्रयोगस्य श्रुत्युक्तेषु प्राणेषु सत्त्वात्
प्राणादिषु वाक्यशेषोक्तेषु रूढत्वं पञ्चजनशब्दसाविरुद्धम् । तथा च भाष्यम् । कथं पुनरसति प्रयोगे
रूढिराश्रयितुं शक्येति । ननु रत्नप्रभायां प्राणेषु रूढस्य पञ्चजनपदस्य प्राणादिषु लक्षणेत्युक्तमिति
रूढत्वं विरुद्धमिति चेन्न । पञ्चजनशब्दस्य रूढिरिव नावयवशक्त्यात्मको योग इत्युक्तत्वात् । प्राणापाना-
दिष्विति । ते वा एते प्राणापानादयः पञ्चजनाः ब्रह्मवायव इत्यन्वयः । समासे लक्षणाप्रसङ्गात् ।

भाष्यप्रकाशः ।

नान्येषु रूढ्यभावात् समुदायस्यापि तत्रैव रूढिसिद्ध्या वाक्यशेषोक्तेषु चक्षुरादिषु पञ्चजनशब्दस्य रूढेर्निरस्तत्वात् । न च प्राणापानादय एव पञ्चजनाः सन्तिवति वाच्यम् । तथा सति प्राणा इति बहुवचनेनैव चरितार्थ्ये आदय इत्यस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । स्वस्यापि वाक्यशेषगतां विवक्ष्यन्त इति कथनविरोधप्रसङ्गाच्चेति । समुदायशब्दार्थेऽवयवार्थस्याभावेन जनशब्दस्य तत्रानर्थक्यतया तेन तदुपपादनस्याशक्यत्वादित्यन्ये ।

रुद्धिः ।

इत्येवं प्राणापानादीति । चक्षुरादिषु प्रयुक्तत्वेन । अन्येष्विवति वाक्यशेषोक्तेषु प्राणेषु समुदायस्य पञ्चजनस्यापि तत्रैव प्राणापानादिष्वेव । घटादिपदवदनेकेषु रूढिदर्शनात् प्राणचक्षुरादिष्वपि प्राणेष्वस्तु रूढिरित्याशयेन प्राणानुक्तिः । ननु तर्हि प्राणेषु रूढिस्त्वसहचरितत्वंसंबन्धश्चक्षुरादिष्विति चक्षुरादिषु लक्षणास्त्विति चेन्न योगेन निर्वाहेऽस्य गौरवग्रस्तत्वात् । वाक्यशेषान्तरस्य श्रौतत्वाद्धि-कल्पमाशङ्कते स्म न चेति । एवकारोप्यर्थः । ते वा एते इति धृतौ उक्तवाक्यशेषे संनिधिवत् पञ्चेति पुरुषा इति च पञ्चजना इत्यस्य संबन्धिनो दर्शनात् । प्राणा इतीति सूत्रीयप्राणादयः इत्यत्रेदं बोध्यम् । ननु प्राणा इत्युक्तेपि प्राणापानादिषु रूढिः, तथा वाक्यशेषोक्तप्राणेषु रूढिश्चक्षुरादिषु संबन्धरूपा लक्षणेति चेत्तत्राहुः स्वस्येति । शंकराचार्यस्यापि वाक्यशेषगताः पञ्चजनाः । प्राचां नैयायिकानां मतमाहत्याहुः समुदायेति । अत्र योगः स्फुटति परं तु रूढिर्योगमपहरतीति रूढिरेवोक्ता सा तु पञ्चजनपदकार्थीभावप्रतिबन्धिका पञ्चबुद्धिवृत्तीर्जनयतीति पञ्चजनाः प्राणादय इति भाष्याद् योगसत्त्वादेतदाहुः समुदायेति । इदं प्राचां नैयायिकानां मतम् । समुदायशक्तिः रूढिः, अवयवशक्तियोगः । तत्र पञ्चजनशब्देऽनर्थक्यतया । अयमर्थः । शब्देन्दुशेखरे तु एकार्थीभावस्य स्थलं दर्शितं 'समर्थः पदविधिः' इति सूत्रस्य । अवयवार्थविरुद्धो यत्र समुदायार्थस्तत्रैवैकार्थीभाव इति । तदुक्तं वृद्धैः 'जहत्स्वार्था तु तत्रैव यत्र रूढिर्विरोधिनी' जहत्स्वार्था एकार्थीभावः जहन्ति पदानि स्वार्थं यस्यां वृत्तौ सा जहत्स्वार्था । तथा च तेन जहत्स्वार्थेन पञ्चजनसमुदायगतेन जनशब्देन तदुपपादनं तस्या रूढेरुपपादनं तस्याशक्यत्वात् । न चाजहत्स्वार्था वृत्तिरस्तु व्यपेक्षालक्षणसामर्थ्यरूपेति शङ्क्यम् । महाभाष्ये ऋद्धस्य राजपुरुष इति वारणाय तस्या अनादित्वात् योगप्रतीत्यापत्तेश्च । अन्य इति एकदेशिनः । एकदेशिमतस्यारूपवत्पुत्रे वक्ष्यमाणत्वात् । तेन तदुपपादनस्याशक्यत्वं त्वेवम् । समुदायान्तर्गतजनशब्दस्यानर्थक्यतया । कथं पुनः प्राणादिषु जनशब्दप्रयोगः तत्त्वेषु वा कथं वा जनप्रयोग इति शंकराचार्यभाष्यासंगतिः । समासं शक्तेरतिरिक्तत्वात् । जनशब्दाशक्तः । न च शब्देन्दुशेखरे कुसशक्तित्यागे मानाभावात् प्रत्येकशक्ति-सहकृतया समुदायशक्त्या तथोपस्थितिरयमेव चैकार्थीभावः । जहत्स्वार्था वृत्तिः । पदानामानर्थक्य-मिति तु न युक्तम् । महाभाष्ये सुपन्था इत्यादावात्वाद्यनापत्तेः भूतपूर्वाश्रयणं तु सत्यां गतावयुक्तम् । तदुक्तं वृद्धैः 'जहत्स्वार्था तु तत्रैव यत्र रूढिर्विरोधिनी' । अवयवार्थविरुद्धो यत्र समुदायार्थः तत्रैव सेति तदर्थ इति ग्रन्थेन जनशब्दशक्त्युक्तेः न शंकराचार्यभाष्यासंगतिरिति वाच्यम् ।

'पदं न वाचकं वाक्ये सादृश्यात्स्मारकं परम् ।

विशिष्टवाक्यमेवात्र वाक्यार्थस्य च वाचकम्' ॥ इति ।

सर्वनिर्णयात् । तदुक्तं वैयाकरणमणिसारे 'जहति पदानि स्वार्थं यस्यां सा जहत्स्वार्था' पदवर्णा वा वृत्तौ पदानामानर्थक्यमिति कथं तर्हि महाभाष्ये सुपन्था इति च 'आन्महतः

भाष्यप्रकाशः ।

यदपि, देवाः पितरो गन्धर्वा असुरा रक्षांसि वा निपादपञ्चमाश्रित्वारो वर्णा वा यत् पाञ्चजन्यया विशेषति प्रजापरः पञ्चजनशब्द इति तत्पस्मिन्हेऽपि न दोषः । आचार्येण तु, न तत्त्वानामिह प्रतीतिरस्तीत्येतावन्मात्राभिप्रायेण वाक्यशेषोक्तमादृतमित्याहुः । तदपि सप्रज्ञाविलसितमात्रम् । पूर्वोक्तपक्षद्वयोपगमे सर्वाधारत्वरूपग्रहमाहात्म्यासिद्ध्या पञ्चसंख्याया निस्तात्पर्य-

रश्मिः ।

समानाधिकरणजातीययोः' इत्यस्य शब्दविषयत्वात् । पथिमथ्यभुक्षामात्' इत्यस्य च शब्दविषयत्वात् पदानामानर्थक्येऽप्यदोषात् । न च समानाधिकरणस्य भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तत्वे सति एकार्थबोधकत्वादानर्थक्येऽर्थबोधकत्वासंभवात् समानाधिकरणे आत्वानापतिरिति वाच्यम् । सादृश्यात् स्मारकत्वात् समानाधिकरणत्वस्य । अनर्थकपदैः सार्थकपदसमानाधिकरणस्मारणेनान्महत इति सूत्रे स्मृतसमानाधिकरणाश्रवणात् । पूर्वं महच्छब्दस्य बाहुशब्दस्य चार्थानुभूतो महाबाहुर्इत्यत्र तत्सदृशशब्दाभ्यां सोर्थः स्मारितः । 'सदृशादृष्टचिन्तायाः स्मृतिवीजस्य बोधकाः' इति भाषापरिच्छेदात् । तदुक्तं टीकायां तथा वाक्येऽपि पदं न वाचकं तर्हि संकेताग्रहेऽपि वाक्यार्थज्ञानं स्यात् गौरवं च स्यादित्याशङ्क्याह सादृश्यास्मारकं परमिति । वाक्यावयवभूतस्य स्वतन्त्रपदतुल्यत्वात् पदार्थस्मारकत्वम् । अन्यथा स्वार्थं प्रतिपाद्य कृतार्थत्वे वाक्यार्थो न तैर्जन्येतेति शंकराचार्यैकदेशिनोर्मतद्वयमाहुः यदपीति । निपादेति निपादः पञ्चमो येषाम् । शंकराचार्यैः श्रुत्या पञ्चजनशब्दार्थ उक्तत्वमाहुः यत्पाञ्चेति श्रुत्यर्थस्तु पाञ्चजन्यया प्रजया विशतीति विद तथा विशा पुत्रवरूपसेन्द्रियसाहानार्थं घोषाः सृष्टा इति यत्तदुक्तम् । घोषातिरेकेणेन्द्राह्वानायोगात् इति श्रुत्यनुसारेण प्रजामात्रग्रहेऽपि न दोष इत्यर्थः । प्राणादयः पञ्चजना इति सूत्रोक्तविरोधमाशङ्क्याह शंकराचार्यैः भाष्यकारस्तदाहुराचार्येणेति भगवता व्यासेन । वाक्येति प्राणादीनां पञ्चजनत्वम् । सर्वाधारेति अत्रार्थे श्रुतिः प्रश्नोपनिषत्वा कस्मिन् सर्वे संप्रतिष्ठिता भवन्तीत्यादिः पूर्वमुक्ता । ननु पृथिव्यादीनां पूर्वमुक्तत्वादेव पितृगन्धर्वासुररक्षोभिर्निपादपञ्चमचतुर्वर्णैश्च सर्वप्रतिष्ठा सिद्धिरस्तु इति चेत्तत्राहुः पञ्चेति । पञ्चशब्दद्वये द्वितीयपञ्चशब्दस्य पञ्चबुद्धिवृत्तिवाचकत्वेन प्रथमपञ्चपदं पञ्चसंख्येयान् वक्ति त्वग्घ्राणादिपञ्च प्राणाः प्राणापानव्यानादयः पञ्च पुनः प्राणाः नागकूर्मशृङ्गल-देवदत्तधनंजयाः इति पञ्च, रसनादयः पञ्च । काण्वपाठे वागादयः पञ्च, एतदेकवाक्यतया रसना कर्मेन्द्रियम् । न च पुराणे ज्ञानेन्द्रियेषु पाठविरोध इति शङ्क्यं पुराणमतत्वात् 'अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशत्' इतिप्रकाशकत्वेन वागिन्द्रियस्य ज्ञानेन्द्रियत्वात् । न च वस्तुप्राप्यकारित्वप्रसङ्ग इति शङ्क्यम् । ज्ञानेन्द्रियाणां वस्तुप्राप्यप्रकाशकारित्वेऽपि निस्तात्पर्यकत्वप्रसङ्गवारणप्रसङ्गे चतुर्णां प्राप्य-प्रकाशकारित्वं न वाच्यः । यथा दोरादिचतुष्कम्पन्यदेवेति व्यष्टिसमष्टिभेदेन श्रुत्युक्तमनोबुद्धिचित्ता-हंकाराः । पञ्चेति तन्निष्ठपञ्चसंख्यायाः निस्तात्पर्यकत्वं निष्क्रान्ता तात्पर्यकादिति निस्तात्पर्यका तस्याः भावो निस्तात्पर्यकत्वम् । त्वे चेति सूत्रेण न्हस्वो वा समासाश्रयविधिसं सूत्रं तस्य प्रसङ्गस्य । अयं भावः । यस्मिन् पञ्च पञ्चजना इति मन्त्रे बुद्धिवृत्तिजनाः पञ्चेत्यनुत्तवा पञ्च पञ्चजना इत्युक्तम् । पञ्चेत्यपि वाक्यशेषाद्ग्रहणया लभ्यते एवं च पञ्च पञ्च पञ्च पञ्च पञ्च जना इत्युक्तम् । पञ्चजना वृद्धत्वविशिष्ट पञ्च पञ्च पञ्च । बहुत्वं च पञ्च पञ्च पञ्च पञ्च पञ्चनिष्ठमप्येतदितिच्छयोक्तम् । 'वक्तुर्निष्ठा तु तात्पर्यम्' तत्पतीतीच्छयोचरितत्वं वा । एवं च पञ्चपदस्य त्वग्घ्राणादिपञ्चसु तात्पर्यम् ।

भाष्यप्रकाशः ।

कत्वप्रसङ्गस्य दुर्वारत्वात् । वाक्यशेषानादरे खले कपोतिकावत् सर्वपक्षापातेन वाक्यार्थनिर्णयामा-
वप्रसङ्गाच्च । वाक्यशेषस्यानिर्णायकत्वेन न्यायचर्चावैयर्थ्यापत्तेश्च ।

अन्ये तु वाक्यशेषबलादेव पञ्चजनशब्दस्य प्राणादिषु रुढिमाहुः । तत् पूर्वोक्तपक्षापेक्षया
सम्यगपि वाक्यशेषस्य वराहं गावोऽनुधावन्तीत्यादौ नियामकत्वेन शक्तिग्राहकत्वदर्शनाभियमस्य
रक्षितम् ।

द्वितीयपञ्चपदस्य प्राणेषु पञ्चसु, तृतीयस्य नागादिप्राणेषु, चतुर्थस्य रसनादीन्द्रियेषु वागादीन्द्रियेषु वा,
पञ्चमस्य मन आदिकरणेषु । श्रुत्या प्रजापरः पञ्चजनशब्द इति यदुक्तं तदपि पञ्चजना प्राणादयस्तेभ्यो
हिताः पञ्चजन्या इति न भवति 'पञ्चजनादुपसंख्यानं' इति वार्तिकाच्छ्रुत्ययः पञ्चजनीनमिति
स्यात् अतः स्वार्थे व्यञ्ज । नापि छान्दसेन 'मवे छन्दसि' इति सूत्रेण यत् । अर्थोसंभवात् ।
तथा विशा प्रजयेत्यन्यत् पूर्ववदित्यर्थस्यापि वक्तुं शक्यत्वादविरुद्धम् । अतो वाक्यशेषानादरे
दोषमाहुः वाक्यशेषेति । खले कपोतिकान्यायस्तु—

वृद्धा युवानः शिशवः कपोताः

खले यथामी युगपत्पतन्ति ।

तथैव चामी युगपत्पतार्थाः

परस्परेणान्वयिनो भवन्ति ॥ इति ।

वाक्येति वाक्यं तु यस्मिन् पञ्च पञ्चजना इति । न्यायेति सिद्धान्तमुक्तावल्यां, विश्व-
नाथः । वाक्यशेषादपि शक्तिग्रहः यथा 'यवमयश्चरुर्भवति' इत्यत्र यवपदस्य दीर्घशुक्विशेषे आर्याणां
प्रयोगः कर्त्तौ च म्लेच्छानां यत्रान्या ओपधयो म्लायन्ते अथैते मोदमाना इवोत्तिष्ठन्ति तत्र ।

'वसन्ते सर्वसस्यानां जायते पत्रशतनम् ।

मोदमानाश्च तिष्ठन्ति यवा कणशशालिनः' ॥

इति वाक्यशेषादीर्घशुक्विशेषे शक्तिनिर्णयिते कर्त्तौ च शक्तिग्रमात्प्रयोगः । नानाशक्ति-
कल्पनागौरवात् । हरिपदादौ विनिगमकाभावात् नानाशक्तिकल्पनमिति चकाराद्वेदव्याससूत्र-
प्रामाण्यात्स्मृतैरुक्त एवार्थः । आहुिरिति रामानुजाचार्या व्यञ्जनमाहुः तथा च वाक्यशेषोक्त्य-
नन्तरं भाषयन्ति ब्रह्माश्रयाः प्राणादयः एव पञ्च पञ्चजना इति विज्ञायत इति सम्यगपीति सर्वा-
धारस्वरूपब्रह्माहात्म्यसिद्ध्या सम्यक् तात्पर्यार्थानुत्पत्त्या न तादृश ब्रह्माहात्म्यसिद्ध्यापीति पदम् ।
अपिर्गर्हायाम् । माहात्म्यसिद्धिर्गर्हिता तात्पर्यभावात् पञ्चपञ्चपदयोः । वाक्यशेषोपस्येति वाक्य-
शेषत्वेन रूपेण वाक्यशेषस्य । पूर्वतन्त्रे प्रथमस्य तृतीयपादे पञ्चमाधिकरणे वाराही उपानहादुपमुञ्जते
इति श्रूयते अत्र वराहशब्दमार्थाः शूकरे प्रयुज्यते म्लेच्छाः कृष्णशकुनौ तथा सति लोकव्यवहारेण
निश्चेतव्येषु शब्दार्थेषु आर्यम्लेच्छप्रसिद्धोः समवलत्वादुभयविधोऽप्यर्थः विकल्पेन स्वीकार्यः इति प्राप्ते
उक्तम् । शास्त्रीयधर्मावबोधे शास्त्रप्रसिद्धिर्बलीयसी प्रत्यासन्नत्वादविच्छिन्नपारंपर्यादतत्वाच्च, शास्त्रे च
वराहं गावोऽनुधावन्ति इत्यादौ वाक्यशेष इत्यर्थः । आदिपदेन यवमयश्चरुर्भवति इत्यस्य वाक्यशेषः ।
यत्रान्या ओपधयो म्लायन्ते अथ ते, मोदमाना इवोत्तिष्ठन्ति इति तस्य संग्रहः । गवामनुधावनं शूकर-
विषये संभवति न कृष्णशकुनिविषये इति वाक्यशेषत्वं वराह इत्यस्य । दाप्तीति वराहे वराहपदस्य

ज्योतिषैकेयामसत्यन्ने ॥ १३ ॥

काण्वपाठे, अन्नस्यान्नमिति नास्ति, तदा कथं पञ्च ? तत्राह । ज्योतिषा संख्यापूर्तिस्तेषाम् । यस्मादर्वाकू संवत्सर इति पूर्वं पठितो मन्त्रः । तत्र तदेवा ज्योतिषां ज्योतिरिति । अन्नस्थाने ज्योतिर्ग्राह्यम् । व्याख्यानं पूर्वमेव । तस्मात् सिद्धं न तन्मतस्य श्रुतिमूलत्वम् ॥ १३ ॥

इति प्रथमाध्यायचतुर्थपादे तृतीयं त्रिसूत्रं न संख्योपसंग्रहाधिकरणम् ॥ ३ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

च प्रसिद्धप्रसूत्वरशक्तिसापेक्षत्वात् प्रकृते च प्रसिद्धमावाचिन्यम् । तस्माद् योग एव साधीयानिति दिक् ॥ १२ ॥

ज्योतिषैकेयामसत्यन्ने ॥ १३ ॥ व्याख्यानं पूर्वमेवेति ज्योतिषा तेजोवाचौ ग्रहीतव्ये । मनसोऽन्नमयत्वेन मनसाऽन्नाचूरसना ग्राह्याः । चक्षुषैकं चक्षुरेव ग्राह्यमित्येवं पूर्वोक्त-रीतिक्रमेवैत्यर्थः । ननु काण्वभाष्यंदिनपाठविरोधादिह वाक्यशेषगतप्राणादिग्रहणं न युक्तम् । विकल्पपापादकत्वादिति चेन्न । तुल्यबलतया षोडशग्रहणाग्रहणवत् श्रुत्यभिप्रेतत्वेन विकल्पस्या-वुष्टत्वात् । न च तत्रातिरात्रयागे व्यक्तिभेदेन ग्रहणाग्रहणयोरुपपत्तिवत् प्रकृते ब्रह्मण एकत्वेन रश्मिः ।

शक्तिग्राहकत्वेत्यादिः । प्रसूत्वरिति प्रपूर्वकसत्तैः करणम् । सूत्रं तु 'इण्णश्रुजिसर्तिम्यः करण' इति । प्रसिद्धीति पञ्चजनशब्दस्य प्राणादिषु । योग एवेति तथा च भाष्यम् । महद्ब्रह्मेति सूत्रस्य 'महान्तं विभुमात्मानं' वेदाहमेतं पुरुषं महान्तं'मित्यादौ महच्छब्दो ब्रह्मपरो योगेन एवमव्यक्तशब्दोप्यक्षरवाचक इतीति । विनिति व्याकरणस्याङ्गतया वेदान्ते योगावाधे रुढिरयुक्तेति न रुढिर्योगमपहरतीति नैया-यिकमतप्रसरः । नैयायिकमतस्य पातित्यसाधकत्वस्मरणाच्छ्रुतिविरुद्धांशलाजकत्वस्मरणाच्च ॥ १२ ॥

ज्योतिषैकेयामसत्यन्ने ॥ १३ ॥ भाष्ये । यस्मादर्वागिति ।

'यस्मादर्वाकू संवत्सरोऽहोभिः परिवर्तते ।

तदेवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासतेऽमृतम्' ॥ इति मन्त्रः ।

प्रकृते । काठिन्याद् व्याकुर्वन्ति स्म ज्योतिषा तेजोवाचविति व्याख्यातम् । विकल्प इति केषां-चिदन्नं केषांचिज्योतिरिति स च पूर्वतन्ने परिसंख्याविधिनिरूपणे विकल्पस्य दोषत्वकथनात् । तुल्येति अन्नज्योतिर्ग्रहणयोस्तुल्यबलत्वम् । अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीति श्रुतिज्यो-तिष्ठेमस्य संस्थाविशेषेति । अदुष्टत्वादिति यथाह जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे सत्त्वप्यष्टदोषेषु गत्यन्त-राभावादः ग्रीहियववत् विकल्पोस्त्विति तत्र ग्रीहियवविकल्पो द्वादशतृतीयपादे चतुर्याधिकरणे ग्रीहि-मिर्यजेत यवैर्यजेत इति श्रुत्युपन्यासेनोपपादितः । व्यक्तीति दशमस्याष्टमे पादे तृतीयाधिकरणेऽस्ति अतिरात्रेभेदादतिरात्रव्यक्तिभेदेन । इदमपि तत्रैव । पर्युदासार्थवादनिषेधेषु निषेधार्थमङ्गीकृत्य न चात्रापि व्याघातः शङ्कनीयः । अनुष्ठानविकल्पाङ्गीकारेण भिन्नप्रयोगविषयत्वात् । सत्त्वप्यष्टदोषेषु गत्यन्तराभावात् ग्रीहियववत् विकल्पोभ्युपेतव्यः । तस्मात्प्रतिषेध इति राद्धान्त इति इयमुपपत्तिरिति । तद्वद् दार्ष्टान्तिके योजयन्ति प्रकृतं इति । ब्रह्मणोतिरात्रस्थानीयत्वम् । यस्मिन् पञ्च पञ्चजना इत्यत्र यच्छब्दार्थस्य ।

भाष्यप्रकाशः ।

ग्राह्याणां प्राणादीनामन्यान्यत्वेन युगपद् ग्रहीतुमशक्तिरिति शङ्क्यम् । प्रकृतेऽपि तेषामेव सत्त्वेन ग्राहकशब्दमात्रभेदस्य तत्तत्पाठकरूपाधिकारिभेदाद् ग्रहीतुं शक्यतया सुखेनैवोपपत्तेरिति । भाष्यं तु निगदव्याख्यातमेवेति शुभम् ॥ १३ ॥

इति तृतीयं न संख्योपसंग्रहाधिकरणम् ॥ ३ ॥

रश्मिः ।

दृष्टान्ते षोडशग्रहणाग्रहणे उक्ते दार्ष्टान्तिकेऽब्रह्माज्ञमित्यस्य ग्रहणाग्रहणे ते प्राणायन्तरीति इति । प्राणादीनां ग्राहकत्वमाहुः ग्राह्याणामिति । अन्येति अन्येषां काण्वानामन्यत्वम् । कर्मव्यतिहाराभावात् समासः । समासवत् सुपः सोरभावश्च तद्धितसमासिसमीपे सर्वनाम्नो द्वे विहिते कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वे वाच्ये समासवच्च बहुलम् । बहुलग्रहणात् अन्यपरयोर्न समासवत् । इतरशब्दस्य तु नित्यम् । असमासवद्भावे पूर्वपदस्य सुपः सुर्वक्तव्यः अन्योन्यं विप्रा नमन्तीतिवत् । अन्यमित्यस्य द्वित्वे पूर्वपदस्य सुपः सौ रूपसिद्धिः । ग्रहीतुमिति षोडशग्रहणाग्रहणवत् । प्रकृत इति काण्वपाठे । तेषामिति सोऽयं गकार इतिवत् । तेषां माध्यंदिनपठितानां प्राणादीनामेव सत्त्वेन । ग्राहकौ शब्दौ अब्रज्योतीरूपौ तावेव ग्राहकशब्दमात्रौ तयोर्भेदस्य । तत्तत्पाठकेति काण्वमाध्यंदिनपाठकेत्यर्थः । ग्रहीतुमिति षोडशग्रहणाग्रहणयोर्ग्रहणवत् । षोडशी ज्योतिष्टोमसंस्था । स्वयमेकोपि ज्योतिष्टोमः समाप्तिभेदात् भिद्यते यतो यज्ञायज्ञीयस्तोत्रेण समाप्तावग्निष्टोम इत्युच्यते । तस्मादपि स्तोत्रादूर्ध्वमुक्षुध्यस्तोत्रेण समाप्तावुक्षुध्य इत्युच्यते । अतिरात्रे षोडशिनमित्यादिमन्त्रेण समाप्तौ षोडशीत्याहुच्यते । इत्येवं सप्तसंस्थायान् ज्योतिष्टोमः । श्रीभागवते तृतीयब्राह्मणशेषाया—

‘षोडश्युक्त्यौ पूर्ववक्त्रात् पुरीष्यमिष्टुतावय ।

आप्तोर्गामातिरात्रौ च वाजपेयं स गोसवम्’ ॥ इति वाक्यम् ।

अग्निष्टुत् अग्निष्टोमः पुरीष्या अग्नयः चयनात्मकाः पुरीषं यस्यास्तीति पुरीषी च अग्निष्टुच्च पुरीष्यामिष्टुतौ समासान्तः आप्तोर्गामः अतिरात्रस्यैव भूमां सविशेषोतिरात्र इत्यर्थः । वाजपेयोपि स्वतन्त्रो महाफलः । गोसवः गोसत्रं तयोरपि सहभावः । इति सुबोधिनी । शंकराचार्यभाष्ये तु कथं पुनरुभयेषां तुल्यवदिदं ज्योतिः पठ्यमानं समानमन्नगतया पञ्चसंख्यया केषांचिद्रुद्धते केषांचिन्नेति अपेक्षाभेदादित्याह माध्यंदिनानां समानमन्नपठितप्राणादिपञ्चतया लाभान्नास्मिन् मन्त्रान्तरपठिते ज्योतिष्यपेक्षा भवति तदलाभाच्च काण्वानां भवत्यपेक्षा अपेक्षाभेदाच्च समानेपि मन्त्रे ज्योतिषो ग्रहणाग्रहणे यथा समानेप्यतिरात्रे वचनभेदात् षोडशिनो ग्रहणाग्रहणे तद्वत् इत्युक्तम् । ननु व्याख्यानं पूर्वमेवेति भाष्यमात्रं व्याकृतमन्यत्कुतो न व्याकृतमित्याशङ्क्याहुः भाष्यं त्विति । अत्र यस्मिन् पञ्च पञ्चजना इति विषये संशयः अत्र पञ्च पञ्चजना इति प्रोक्ताः पदार्थाः किं सांख्यशास्त्रोक्ततत्त्वानि आहोसिच्छुतिप्रोक्ताः प्राणचक्षुःश्रोत्रमनोब्रह्मसंज्ञकाः इति । पूर्वपक्षस्तु सांख्यशास्त्रप्रसिद्धायाः पञ्चविंशतिसंख्याया अत्रावभासनात् सांख्यतत्त्वानि पञ्च पञ्चजना इति । सिद्धान्तस्तु वाक्यशेषोक्ताः प्राणादयः पञ्च पञ्चजनाः इति । संगतिस्तु पूर्वाधिकरणोक्ता । किं च पञ्चपदं पचि व्यक्तीकरणे स्वा. आ. सेद, पचि विस्तारे सुरा प. सेद ।

‘संज्ञासु वातुरूपाणि प्रलयाश्च ततः परे ।

कार्पादिद्यादन्वचन्धमेतच्छास्त्रमुणादिपु’ ॥

कारणत्वेन चाकांशादिषु यथाव्यपदिष्टोक्तेः ॥ १४ ॥ (१।१।४)

श्रुतेर्विप्रतिषेधात् स्मृतिरेव ग्राह्येति मतं दूरीकर्तुं श्रुतिविप्रतिषेधो नास्तीत्यधिकरणमारभते । तत्र श्रुतौ सृष्टिभेदा बहवः कचिदाकाशादिका । 'आत्मन आकाशः संभूतः' इति । कचित् तेजःप्रभृतिका । तत् तेजोऽसृजतेति । कचिदन्य-

भाष्यप्रकाशः ।

कारणत्वेन चाकांशादिषु यथाव्यपदिष्टोक्तेः ॥ १४ ॥ ननु पूर्वाधिकरणैः सांख्यमतस्य श्रौतत्वे निराकृते पुनरस्य किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायामधिकरणप्रयोजनमाहुः श्रुतेरित्यादि । स्मृतिरिति सांख्यस्मृतिः । मतमिति सांख्याभिमतम् । नास्तीति इति बोधनाय । विप्रतिषेधबोधकं विषयमाहुः तत्रेत्यादि । असृजतेत्यन्तम् । अन्यथैवेति युगपत् साक्षात् । संशयस्तु एकस्यां सृष्टौ वक्तव्यायामेवं विप्रतिषिद्धनानाप्रकारकमनेन तदनिर्णायिकां श्रुतिं विहायैकप्रकारनिर्णायिका स्मृतिरेवादर्थव्या ? उत, विप्रतिषेधं परिहृत्य सर्वस्मृत्युपजीव्यां रश्मिः ।

इति पंचेः कनिष्कं कर्तरि, तथा च व्यक्तीकृतधुद्धिवृत्तीनां जनाः पञ्च व्यक्तिकारका प्राणादय इत्यर्थो भवति न रूढ्या प्राणादयोर्थाः । रूढेर्वेदान्तानङ्गत्वात् । योगयोधकव्याकरणस्याङ्गत्वात् । न च भाष्ये यौगिकार्थः कुतो न कृतः इति शङ्काम् । भगवदिच्छया प्रसिद्धो योर्थस्तत्परत्वात् भाष्यस्य, उक्तार्थाविरुद्धत्वाद्वा भाष्यस्येति ॥ १३ ॥

इति तृतीयमधिकरणम् ।

कारणत्वेन चाकांशादिषु यथाव्यपदिष्टोक्तेः ॥ १४ ॥ श्रुतेरित्यादीति । 'भाष्ये । विप्रतिषेधात् अनेकधा विरुद्धप्रतिनिधिप्रापणात् । श्रुतेर्हेतोर्ब्रह्मणो विप्रतिषेधात् । ग्राह्येति । अयमर्थः । ननु प्रथमस्य तृतीयपादे औदुम्बरी स्पष्टोद्भायेदिति श्रुत्या औदुम्बरी सर्वा वेष्टयितव्येति स्मृतिरप्रमाणमित्युक्ते ग्राह्येति बुद्धिरेव नोदेतीति चेन्न । सूत्रग्राहेण स्मृतिसंग्रहात् । तथाहि औदुम्बरी ज्योतिष्टोमे सदोनामकस्य मण्डपस्य मध्ये काचिदौदुम्बरीशाखा निखन्यते तस्याश्च वेष्टनं वाससा स्मर्यते इति श्रुतिमूलरहिता स्मृतिरप्रमाणम् । सांख्यस्मृतिस्तु तच्छास्त्ररूपा अष्टकाः कर्तव्या इति वाक्य-वत्प्रमाणं सांख्यानाम् ।

‘एकं सांख्यं च योगं च वेदाण्यकमेव च ।

परस्पराङ्गान्येतानि पञ्चरात्रं च कथ्यते’ ॥

इति परस्पराङ्गत्वात् । तथा चैतन्मतम् । तदुक्तं ‘यावानर्थं उदपाने’ इति गीतायाम् । ‘सांख्योप्येकः सदादतः’ इति निबन्धे । तृतीयाधिकरणे सदाचारस्य मानत्वोक्तेश्च । दूरीकर्तुमिति तत्र श्रद्धालाजनेन पापण्डित्वापादकं दूरीकर्तुमधिकरणमारभत आचार्यः । ननु श्रुतिविप्रतिषेधोक्तिः इति व्यर्थोधिकरणारम्भः इति चेत्त्राहुः श्रुतीति । नास्तीति बोधनायेति योजनामाहुः प्रकाशे इतीति । तत्रेति भाष्यं व्याकर्तुमाहुः विप्रतीति । युगपदिति । अत्रेतनश्रुतिद्वये द्रष्टव्यम् ।

‘एतस्माद् ब्रह्मणः प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।

खं वायुर्ज्योतिरापः पृथ्वी विश्वस्य चारिणी’ इति ॥

मुण्डके युगपत् । इदं परिदृश्यमानं सर्वं ब्रह्म कर्तुं असृजत इति तैत्तिरीये साक्षात् । एवं पूर्वोक्ता-तैत्तिरीये । द्वितीया छान्दोग्ये श्वेतकेतुपाख्याने । सर्वस्मृतीति इदमुपपादितं पूर्वतन्त्रे प्रथमस्य तृतीयपादे

यैव । 'एतस्माज्जायते प्राण' इति । 'इदं सर्वमसृजत' इति च । एवं क्रमव्युत्क्रमानेक-
विधसृष्टिप्रतिपादकत्वाद् वस्तुनो द्वैरूप्यासंभवाद्, 'ग्रहान्त्वा अनु प्रजा पशवः
प्रजायन्ते' इतिवत् सृष्टिवाक्यानामर्थवादत्वेन ब्रह्मस्वरूपज्ञानार्थत्वादध्यारोपाप-
वादन्यायेन न वेदाद्ब्रह्मणः कारणत्वं सिध्यति । अतः परिहृयमानजगतः कारणा-
न्वेपणे क्रियमाणे वाद्यावाद्यमतभेदेषु सत्सु कपिलस्य भगवज्ज्ञानांशावता-
रत्वात् तन्मतप्रकारेणैव जगद्व्यवस्थोचितत्वेवं प्राप्ते, उच्यते । न सृष्टिभेदेषु

भाष्यप्रकाशः ।

श्रुतिरेवादणीयेति । अनिर्णायकत्वमुपजीव्यता च संदेहवीजम् । तत्र संशयस्य पूर्वपक्षयुक्ति-
भिरैवावगमात् तमनुत्वा पूर्वपक्षमेवाहुः एवमित्यादि । क्रमव्युत्क्रमेति नानाविधक्रमैर्नाना-
विधव्युत्क्रमैश्चेत्यर्थः । सृष्टिवाक्यानीतिपाठे त्वर्थवादत्वेनेत्यस्याग्रे, ग्राह्याणीति शेषो बोध्यः ।
शेषं स्फुटम् । एतत्समाधिं व्याकुर्वते न सृष्टीत्यादि । अयमर्थः । श्रुतयो हि ब्रह्मणस्तन्मा-
हात्म्यस्य च बोधनार्थं प्रवृत्ताः । 'वन्दिनस्तत्पराक्रमैः' इति श्रीभागवते वेदस्तुतौ वाक्यात् ।
तत्रापि माहात्म्यमेव मुख्यम् । बोधनद्वारात्वात् । न चाध्यारोपापवादन्यायादरे ब्रह्मस्वरूप-
प्रतिपत्तिः । उन्मत्तादिप्रलाप इव तत्रापि वाक्ये अप्रामाण्यस्य, श्रुतौ च प्रतारकत्वस्य स्फूर्त्या
रदिमः ।

विमता सृष्टिवेदमूला वैदिकमन्त्रादिप्रणीतसृष्टितत्वात् उपचयनाध्ययनादिस्मृतिवत् न च वैयर्थ्यम् ।
अस्मदादीनां प्रत्यक्षेषु परोक्षेषु नानावेदेषु प्रकीर्णस्यानुष्ठेयार्थस्यैकत्र संक्षिप्यमाणत्वात् । अनिर्णायैति
नन्वेतेषां पदानां श्रुतौ कृतोऽनिर्णायकत्वमिति चेन्न पुराणोपबृंहितस्य वेदस्य निर्णायकत्वात् । तमिति
संशयम् । नानेति नानापदार्थो भेदः अनेकपदे नञोर्यः । आश्रयतया एकभेदोऽन्यत्रैकत्वां
संख्येयायां विधायां सा भेदविशिष्टा । नानापदार्थोपि भेदः आश्रयतया विधासु । अतो भाष्योक्ता-
नेकविधापदस्य नानाविधापदस्यैकार्थत्वम् । 'नानानेकोभयार्थयोः' इति विश्वाच । तथा च क्रमव्युत्क्रम-
माभ्यामनेकविधानां सृष्टीनां प्रतिपादकत्वादिति भाष्यार्थप्राप्त्येवमपि क्रमव्युत्क्रममयोरनेकविधानां
सृष्टीनां प्रतिपादकत्वादित्यर्थे क्रमव्युत्क्रमसंबन्धनेकविधासंबन्धिनी न सृष्टीनामित्यर्थेनेकविधानां
क्रमव्युत्क्रममयोरपि मानादेवमर्थ उक्तः । शेषमिति । वस्तुनो ब्रह्मणः । द्वैरूप्यं विकृतत्वम् ।
अतः प्रकृतिर्मायाऽविद्या वा कर्त्री पुरुषोऽसंग इति भावः । गृहानिति श्रुतौ च निश्चये गृहानिति
द्वितीयाऽनोयोगे ज्ञेया । श्रुतिस्तु पटाष्टकपञ्चमाध्याये । अर्थवादत्वेनेति दृष्टान्तेऽर्थवादोऽनुवादा-
त्मकः प्रत्यक्षसिद्धार्थानुवादात् । 'अग्निर्हिमस्य भेषजम्' इतिवत् । दार्ष्टान्तिकेऽप्यर्थवादत्वं आधे गुणानु-
वादत्वं वा 'आदित्यो यूषः' इतिवत् । गुणवादरूपार्थवादत्वम् । आकाशाद्वायुरित्यत्रायवा अद्भ्यः पृथिवी-
त्यत्राप्सु पृथिव्युपादानत्वरूपप्रत्यक्षविरुधार्थबोधकत्वविरोध इति । आदित्ये यूषे आदित्यत्वरूप-
प्रत्यक्षविरुधार्थबोधकत्वविरोधवत् । ननु सांख्यमते निराकर्तव्ये भाट्टमतस्य किं प्रयोजनमिति
चेदुच्यते । मायाप्रकृत्यविद्यावादा अपि श्रौता इति भाष्यस्यानुमानिकसूत्रे दर्शनान्मायावादिनां
व्यवहारे भाट्टमताङ्गीकारात् तनुल्ये सांख्यमतेपि भाट्टमतबोधनस्यैव प्रयोजनत्वात् । ब्रह्मेति
'असङ्गो ह्ययं पुरुषः' सांख्यसूत्रोक्तब्रह्मस्वरूपेत्यादिः । अध्यारोपेति जगज्जन्मादिकर्तृत्वं तदस्य-
लक्षणं काकवन्तो देवदत्तस्य गृहाः इतिवत् । इदं मायोपहितं ब्रह्मणः, अयमेवाध्यारोप इत्युच्यते ।
अस्यापवाद इदानीमुच्यते अपवादो नाम अधिष्ठाने आन्त्या प्रतीतस्य तद्व्यतिरेकेणाभावनिश्चयः ।

रश्मिः ।

यथा शुक्तयादौ ग्रान्त्या प्रतीतस्य रजतादेः शुक्तिव्यतिरेकेण नेदं रजतं किं तु शुक्तिरित्यभावनिश्चयः, अनेन न्यायेन । तत्त्वानुसंधानेस्य प्रपञ्चः । न वेदादिति 'अथात आदेशो नेति नेति' 'नेह नानास्ति किंचनेति' अपवादरूपाद्वेदात् । बाह्येति बाह्या नास्तिकाः । अबाह्याः प्रच्छन्नबौधाः माया-प्रकृत्यविद्यावादिनः । ज्ञानेति तृतीयस्कन्धे कपिलोपाख्याने । एवं शेषं स्फुटमित्यर्थः । अत्र वेदार्थस्य निर्गुणसगुणरूपस्य आरोपापवादसंगत्यधीनत्वं सतो ह्यारोपापवादयोः वेदस्यार्थवादत्वं स्वार्थं प्रमाणाभावोपपादने बाधकाभावादतो निर्वाहकसंगतिं सूचयितुं श्रुतिविप्रतिषेधं निषेधन्ति अतोत्रारोपापवादसंगतिनिषेधतात्पर्यमिति । अनेनाशयेन भाष्यं विवृण्वन्ति अयमर्थ इति । स्याद्यदि ह्यारोपापवादसंगत्या वेदार्थः स्याच्चेहि अपिष्ठाने ग्रान्त्या प्रतीतस्य जगत्कर्तृत्वादेः तद्व्यतिरेकेणाभावनिश्चयः न त्वेवं श्रीभागवते कचिच्छ्रयमाणोप्यध्यारोपापवादो न सार्वत्रिकः । जगन्मिथ्यात्व एव जगज्जन्मादिकर्तृत्वापवादापत्या जगन्नित्यत्वबोधकश्रीभागवतविरोधात् । किं तु पुराणमतत्वेन पुराण एव । भगवदिच्छावशात् । अतो वेदस्तुतिवाक्यं श्रीभागवतीयं वक्ष्यन्ति तदाहुः श्रुतय इति । माहात्म्यं देवत्वं तच्च पदजन्यपदार्थो भवति । अत्र पदज्ञानं तु करणं 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' इत्याद्युक्तपदानां ज्ञानं करणं, माहात्म्यरूपपदार्थधीस्तद्वोधनरूपा द्वारं, शब्दबोधः फलम् । स च यतो यच्छब्दार्थभूताभिन्ननिमित्तोपादानिका प्रत्यक्षभूतकर्तृका जनिरिति । नन्वध्या-रोपापवादानङ्गीकारे वस्तुनो वैरूप्यापत्तिस्तदङ्गीकारे ब्रह्मस्वरूपस्य शुद्धबुद्धमुक्तस्वभावासङ्ग-रूपस्य प्रतिपत्तिः प्रकृत्वादिवैरूप्यादित्याशङ्कते वादीत्याहुः न चेति । इति शङ्कामिति योजनीयम् । तत्रापीति वेदान्तेष्वपि यत्र विधिं परिकल्प्यार्थवादा योज्यन्ते तत्रेत्यर्थः । प्रतारिति प्रकृष्टतारको दैत्यः 'प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च जना न विदुरासुराः' इत्युक्तस्तत्त्वस्फूर्त्या । अत इति । तादृश्याया-नादरणसमानाधिकरणा कारणस्य सिद्धिः । कालोधिकरणम् । अयमर्थः यावत्कालमुक्तन्यायादर-स्तावत्कालं न कारणसिद्धिः वेदस्यार्थवादत्वेन स्वार्थं प्रामाण्याभावात् कारणत्वबोधकस्य । यदा तु ह्युक्तन्यायानादरस्तदा तु वेदस्यानधिगतार्थगन्तृत्वलक्षणप्रामाण्यम् । निर्वाहकसंगत्या स्फोरणात् । ननु कोक्त्यं संगतिरिति चेन्न श्रीभागवत एव—

'ब्रह्मन् ब्रह्मण्यनिर्देश्ये निर्गुणे गुणवृत्तयः ।

कथं चरन्ति श्रुतयः साक्षात्सदसतः परे' ॥

इति राज्ञा षष्ठः श्रीशुकः स्वरूपलक्षणं त्यक्त्वा 'बुद्धीन्द्रियमनःप्राणान् जनानामसृजत्प्रभुः' इति तटस्थलक्षणमाहेति । न च गुणवृत्तय इति श्रुतिविशेषणात् आरोपापवादोपीति वाच्यम् । 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' इति प्रतिज्ञाय 'जन्माद्यस्य यतः' इत्यवदधतो व्यासः अत्राप्येवमिति चेन्न पूर्वं स्वरूपलक्षणमित्यादिसंदिग्धत्वेपीति सहृदयैर्विचारणीयम् । निर्गुणब्रह्म प्रतिज्ञाय सगुणनिरूपणे व्यासस्य प्रतिज्ञाहानिरूपनिग्रहस्थानापत्तिरुपक्रमविरोध इत्यलम् । विद्वन्मण्डने निर्गुणसगुणप्रति-पादकश्रुतिभागौ कल्पयित्वा वाध्यबाधकभावविचारे

'अभेदादनुपाधित्वाजगदप्रत्ययासितः ।

सर्वाधारत्वतस्तावच्छक्तिव्याप्तास्य बाधनम्' ॥

इत्यस्याः कारिकायाः विवरणे । किं च ब्रह्मनिरूपकमहावाक्ये त्वन्यते सृष्टिनिरूपकाणि वाक्यान्वसंगतानि स्युः तदनिरूपकत्वात् । नन्वस्ति संगतिरध्यारोपापवादलक्षणा । तथाहि शुद्धब्रह्मणो

ब्रह्मणः कारणत्वे विप्रतिपत्तिः । सर्वप्रकारेषु तस्यैव कारणत्वोक्तेः । आकाशादिषु कारणत्वेन ब्रह्म यथा व्यपदिष्टमेवैकत्र, अन्यत्रापि तदेव कारणत्वेनोक्तम् । 'न तस्य कार्यं करणं च चिद्यते' इत्यादिनिराकरणं तु लौकिककर्तृत्वनिषेधपरम् ।

भाष्यप्रकाशः ।

विश्वासनाशप्रसङ्गात् । अतस्तस्य न्यायस्यानादरे कारणस्य सिद्धौ न सृष्टिप्रभेदेषु ब्रह्मणः कारणत्वे विप्रतिपत्तिः । सर्वप्रकारेषु कारणत्वोक्तेः । तदेतदाह कारणत्वेन चाकाशादिष्विति । आकाशतेजःप्रभृतिषु क्रमिकेषु प्राणादिषु चाक्रमिकेषु कार्येषु कारणत्वेन यथाव्यपदिष्टोक्तेः । एकत्र यथैव सर्वज्ञत्वसर्वेश्वरत्वसर्वात्मत्वैकत्वाद्वितीयत्वसच्चिदानन्दरूपत्वादधिर्मवत्तया कारणत्वेन व्यपदिष्टमेवमन्यत्रापि तदेव कारणत्वेनोक्तं, तस्मादिति । नच, 'न तस्य कार्यम्' इति निषेध-
रक्षिः ।

तुल्यत्वेन तज्ज्ञापनाय जगज्जननमुत्तवा कर्तृत्वभोक्तृत्वे प्रतिपाद्य तद्द्वारा सोपाधिके ब्रह्मणि बुद्धौ सिद्ध्यायां शास्त्रारुन्धतीन्यायेन पूर्वोक्तप्रयोग कर्तृत्वाधिपेतं ब्रह्म पश्चाद्विध्यते इति चेन्नैवं वक्तुं युक्तं जगदप्रतीतिप्रसङ्गात् । तथाहि न हि जगत्प्रतीतिः श्रुतिसिद्धा येन पूर्वं बोधयति पश्चान्निषेधतीत्युच्येत किंतु लौकिकसिद्धा । तथा च तत्र कर्त्रपेक्षायां कर्तारमेवोपदिशतीति वक्तुं युक्तं न तु लोकसिद्धमेव जगदनुद्य तत्र कर्तृत्वं बोधयित्वा पश्चान्निषेधतीति । तथा सति कार्यस्य प्रतीति-
सिद्धत्वेन कर्त्रन्तरस्याभावाच्च जगत एवासंभवेनानुवादो बाधितविषयः स्यादित्यादिना । जगत्प्रतीतिरत्र शब्दी श्रुतिसिद्धेति चेन्न नित्यानित्यसंयोगमिया इमानि भूतानि इत्यत्र शब्दास्तस्या अभावात् । आधिदैविकानीमानि भूतानीति प्रतीतिः श्रुतिसिद्धा, आधिभौतिकभूत-
विषयिणी त्वियम् । इदंपदप्रयोगात् । नन्विमानि भूतानीत्यत्राधिदैविकप्रतिपादकान्याधिभौतिकप्रति-
पादकानीति चेन्न आधिदैविकप्रतिपादकानि सन्तीदृशस्थलेऽभिमुक्तप्रसिद्ध्याधिभौतिकैर्बध्यैषु तात्पर्य-
वन्तीत्यभ्युपगमात् । सादृश्यात्स्मारकाणि आधिभौतिकानां वा । तथा च निर्वाहकसंगतिः स्फुटति ।
'न कर्तृत्वनिषेधो ब्रह्मणि शक्यनिरूपणः' इति विद्वन्मण्डनात् । किमन्यद्ब्रह्मज्ञाननिर्वाहकमिति जिज्ञासया सृष्टिभिरूपकवाक्यानां निरूपणात् । प्रकृतमुच्यते । कारणस्य सिद्धाविति सामाना-
धिकरण्ये सति सप्तमी 'सिद्धिसमानाधिकरणं न सृष्टीत्यादिभाष्योक्तमित्यर्थः । तथाहि । निर्वाहक-
संगत्यार्थवादत्वनिवृत्तौ सर्वकारणप्रतिपादकानां 'आत्मन आकाशः संभूतः' इत्यादीनां स्वार्थे
प्रामाण्योपपत्तौ तदुक्तेषु सर्वप्रकारेषु तस्यैव न तु प्रकृतेः कारणत्वोक्तिस्तस्याः । न सृष्टिप्रभेदेषु ब्रह्मणः
कारणत्वे विप्रतिपत्तिरिति भाष्यार्थः प्रकाशेन सिद्धः । न च कारणस्य सिद्धावित्यन्तप्रकाशस्य
न सृष्टीत्यादिभाष्येणान्वयोस्त्विति शङ्कम् । अस्य भाष्यस्य सिद्धत्वापत्त्या सर्वप्रकारेष्विति भाष्यस्य
न सृष्टीत्याद्यर्थसाधकस्य वैयर्थ्यापत्तेः । आहेति सूत्रकार आह । कारणत्वेनेति । सूत्रव्याख्याने-
नैवाकाशादिविति भाष्यं विवृण्वन्त आहुः आकाशतेज इति । स्पष्ट्यांचभुवुः एकत्रेति ।
'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' इत्यत्र 'जन्माद्यस्य यतः' इत्यधिकरणे मुख्यतयोक्तेः । सर्वज्ञेति
जगदुपादानापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतमितत्वं जगत्कर्तृत्वं तेन 'यः सर्वज्ञः' इति श्रुत्युक्तसर्वज्ञेति ।
मनसाप्याकलयितुमशक्यस्य विचित्रसन्निवेशस्य सर्वेश्वरातिरिक्तकारणासंभवात् सर्वेश्वरत्वेति !
समवायित्वात्सर्वात्मत्वेति अनेकेश्वरेषु सत्सु विसंयतिरत एकत्वेति । एकरसत्वव्याहत्यापत्तिरतोऽ-
द्वितीयत्वेति । सगुणत्वं स्यादतः सच्चिदानन्दरूपत्वेति । आदिपदेन वैषम्यनैर्घृण्यापत्तिवारणाय
कृतप्रयत्नापेक्षत्वम् । व्यपदिष्टमिति यथा प्रथावद्व्यपदिष्टम् । तस्योक्तेरिति सूत्रेण न तु
व्यपदिष्टमतिक्रम्येति यथाव्यपदिष्टमित्यव्ययीभावो व्याख्यानात् । अन्यत्रेति उक्तेषु 'आत्मन
आकाशः संभूतः' इत्यादिषु । न तस्येति भाष्यं विवृण्वन्ति स्य न च नेति । श्वेताश्वतरे पष्ठाध्याये ।

तस्यैव प्रतीतेः । सर्ववैलक्षण्यार्थं वैदिकानामधाधितार्थैकवाक्यत्वस्याभिप्रेत-
त्वादिति चकारार्थः । कार्यप्रकारे भेदस्तु माहात्म्यज्ञापको न तु बाधकः । बहुधा
कृतिसामर्थ्यं लोकेऽपि माहात्म्यसूचकमिति । तस्मान्न श्रुतिविप्रतिपेधात्
स्मृतिपरिग्रह इति सिद्धम् ॥ १४ ॥

इति प्रथमाध्याये चतुर्थपादे एकसूत्रं यथा व्यपदिष्टाधिकरणं चतुर्थम् ॥ ४ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

श्रुतिज्याकोपः । तस्य लौकिककर्तृत्वनिषेधपरत्वात् । निषेधकवाक्योत्तरार्धे 'स्वाभाविकी ज्ञान-
चलक्रिया च' इति स्वाभाविकक्रियासद्भावप्रतिपादनात् । द्वितीयपादे समाऽभ्यधिकनिषेधाच्च ।
कार्यकारणसापेक्षलौकिककर्तृत्वनिषेधस्यैव प्रतीतेरिति । चकारसूचितं हेतुन्तरमाहुः सर्ववै-
लक्षण्येत्यादि । वैदिकानामिति पदवाक्यानाम् । सिद्धमाहुः तस्मादित्यादि । उक्तरीतौ कस्या
अपि श्रुतेर्ज्याकोपाभावात् तथेत्यर्थः ॥ १४ ॥

इति प्रथमाध्याये चतुर्थपादे चतुर्थभेकसूत्रं यथाव्यपदिष्टाधिकरणम् ॥ ४ ॥

रश्मिः ।

'न तस्य कार्यं करणं च विद्यते न तत्समश्चाप्यधिकश्च दृश्यते ।

परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानचलक्रिया च' ॥ इति ।

लौकिकेति तत्त्वं तु कार्यस्य घटादेः कारणं समवायिनिमित्तं तज्ज्ञानरूपं तत् सापेक्षत्वं
अलौकिकत्वं ब्रह्मनिष्ठमभिन्ननिमित्तोपादानत्वम् । इच्छाया धर्मत्वेन कार्यत्वादन्यानपेक्षत्वं च ।
एतदेवाहुः कार्यकारणेति तस्यैवेत्यादिभाष्यविवरणमिदम् । तथा च तस्यैवेत्यादिभाष्यस्यार्थ-
स्तावत् तस्य कार्यकारणसापेक्षलौकिककर्तृत्वनिषेधस्यैव प्रतीतेः । कस्यै प्रयोजनायेत्याहुः सर्वेति ।
न च पदार्थकारणेभ्यो वैलक्षण्यार्थम् । न च कामधेन्वादेर्नवतत्त्वान्तर्गतत्वेन न नवपदार्थकारणेभ्यो
वैलक्षण्यमिति शङ्क्यम् । कामधेन्वादेः कार्यत्वेनाकार्यत्वेनापि वैलक्षण्यस्य निवक्षणात् । अत्र नैयायिक-
युक्तिसंचार इति सर्वेति भाष्यस्यार्थान्तरं चाहुः चकारेति । चकारार्थोऽग्रे वाच्यत्वेनायमर्थः
सूच्यते । भाष्यस्योक्तार्थेन चकारार्थो वैदिकानामित्यादिर्ध्वनितः अनधिगतो यः सृष्टिभेदेषु ब्रह्मणः
कारणत्वे विप्रतिपत्त्यभावेऽर्थः तस्य गन्तृत्वं तस्य प्रमाण्यस्य 'आत्मन आकाशः संभूतः' इत्यादिषु
विषयत्वेनोदाहृतेषु सत्त्वात् । वैदिकानां लोकानधिगतो यो अवाधितार्थः पूर्वाक्तस्तस्याधिकरणा-
त्मकेनार्थोऽस्यैकवाक्यत्वस्य तथा च सर्ववैलक्षण्यं चकारेण सूच्यत इत्यर्थः । अनधिगतार्थगन्तृत्वं
प्रमाण्यमित्यत्र चकारो मानमित्युक्तम् । तथा च व्याकरणादिना श्रुत्यर्थे कृते 'यत्कर्तृणामुपसंभूते स
धर्मं वेद नेतरः' इति तर्कादिसंपत्तिनाधिगतार्थगन्तृत्वं प्रमाण्यं दुष्टं भवेत् । एवं तु श्रुत्यनुकूलतर्कं प्रष्टुं
नैवा तर्केण मतिराप्नोयेति श्रुत्या यथार्थवस्तुज्ञानं भवतीति । माहात्म्येति । 'यथा त्रिविधभक्तेषु
त्रिविधा भगवत्कृतिः' देवत्वबोधकम् । यथा वा दशविषलीला देवत्वबोधिका । लोके इति स्मृतौ
व्यासादीनां माहात्म्यस्य वाचकं माहात्म्यपदं, सूचकं तु बहुधा कृतिसामर्थ्यं पदमर्थो वा काव्यप्र-
काशे अर्थस्य व्यञ्जकत्वं यथा 'सर्वेषां प्रायशोर्धानां व्यञ्जकत्वमपीष्यते' इति । तत्त्वं वाच्यस्य यथा ।

'भाए धरोव अरणं अजहु णत्थि ति साहिअं तुमए ।

ता भण किं करणिअं एमेअ ण वासरो ठाई' ॥

समाकर्पात् ॥ १५ ॥ (११४५)

पुनरन्यथाशङ्क्य परिहरति । ननु क्वचित् 'असद्वा इदमग्र आसीत्' इति क्वचित्, 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' । तद्वैक आहुरसदेवेदमग्र आसीत् । अन्वया-
कृतमासीत् । 'नासदासीन्नो सदासीत्' 'तम आसीत्' इत्यादिवाक्येषु ब्रह्मणोऽपि
विगानं श्रूयते । तद्वैक आहुरितिवत् पक्षान्तरं संभवति । न ह्यसत्तमः शब्दैर्ब्रह्म

माप्यप्रकाशः ।

समाकर्पात् ॥ १५ ॥ स्रवणवतारयन्ति पुनरित्यादि । प्रकारान्तरेण श्रुतिविप्रतिषेध-
माशङ्क्य परिहरतीत्यर्थः । अत्रापि संशयस्तद्बीजं च पूर्ववदेव । एकस्य ब्रह्मणः कारणत्वे वक्तव्ये
नानाशब्दानां कारणे प्रयोगादनिर्णायिकां श्रुतिं विहायेत्येतावान् विशेषः । पूर्णपक्षमाहुः ननु
क्वचिदित्यादि । विगानमिति विरुद्धं गानम् । कै गै शब्दे । विरुद्धः शब्दः कारणान्तर-
रक्षितः ।

माए मातः अनेन सुखानुज्ञानार्थं प्रियोक्तिः सूच्यते । घोरोव अरणं गृहोपकरणं तण्डुलादि,
अनेनावश्यकरणीयत्वं सूच्यते । अज्जः अद्य, अनेन शीघ्रत्वं सूच्यते । खल्लु ण तिष्ठत्ति नात्तीति
साहित्यं कथितम्, तुमए त्वया । अनेन मया व्याजो नोत्पादितः इति सूच्यते, ता तस्मात् भण,
भण अनेन प्रेरणार्थः शीघ्रत्वं सूच्यते, किंकरणिज्जं किं करणीयम् । एमेय एवमेव, ण न, वासरो
वासरो, ठाइ तिष्ठति । अनेन सायंकाले मम पतिव्रताया गमनं नोचितमित्यात्मनः शुद्धत्वं घोच्यते ।
त्वरया प्रेरय इति वा । अत्र व्यञ्ज्यं किमित्याकाङ्क्षायां काव्यप्रकाशे व्यञ्ज्यमुक्तम् । अत्र खैरः
विहारार्थिनीति व्यञ्ज्यते । अत्रान्येषां मतानि नान्यविधानि । माध्वास्तु आकाशादिष्ववान्तरः
कारणत्वेनापि स एव स्थितः । यथाव्यपदिष्टस्यैव परस्य यच्चाकाशे तिष्ठतीत्यादिनाऽकाशादिपूक्तेः ॥ १४ ॥

इति चतुर्थाधिकरणम् ॥ ४ ॥

समाकर्पात् ॥ १५ ॥ सर्वशब्दानां परमात्मवाचिनः शब्दाः अन्यत्र समाकृष्य व्यवहियन्ते ।

'परस्य वाचकाः शब्दाः समाकृष्येतेरेष्वपि ।

व्यवहियन्ते सततं लोकेदेवानुसारतः' ॥

इति पात्रे चेत्याहुः तत्स्पष्टमिति नात्र सिद्धान्ते सूत्रं प्रवर्तितम् । समाकर्पादित्यधिकरणे भिन्न-
भिन्नशब्दप्रयोगप्रयोजनं न किमपि स्फुटतीति दूषणं वक्ष्यते संगतिस्तु निर्वाहकरूपैव । विषयस्तु उक्त-
श्रुतिरूपः । सांख्यस्मृतिरूपश्च । आकाशादिषु कारणत्वेन यथा व्यपदिष्टायाः प्रकृतेरित्येवं सूत्रार्थस्पर्शि-
त्वात् । न च स्मृतेः सूत्रविषयत्वं नास्त्यपीति युक्तम्, पूर्वतन्त्रे पष्ठेध्याये सत्त्वात्, तथा हि पष्ठस्य द्विती-
यपादे पष्ठाधिकरणे 'उपनयनादिर्नियमः' इति प्रागुपनयनात्कामचारवादमक्षा' इति स्मृतिविषय इति ।
ननु तर्हि कुतो दूषणमपकाः कर्तव्या इति स्मृतिवत् प्रमाणमस्त्विति चेन्न प्रकृतिवादत्वेन मूलश्रुत्य-
भावात् सर्ववेष्टनस्मृतिवत् प्रमाणत्वं न श्रुत्युक्तत्वेनेत्यलम् । सदाचारस्यापि मातुलकन्यापरिणयवदादरः ।
पूर्वतन्त्रे तृतीयपादे पञ्चमाधिकरणे मातुलकन्यापरिणये सदाचार उक्तः । सदाचारस्य स्मृतिमूलत्वम् ।

स्मृतिस्तु—'मातुलस्य सुतामृद्धा मातृगोत्रां तथैव च ।

समानप्रवरां चैव त्यक्त्वा चान्द्रायणं चरेत्' ॥ इति ।

तद्वत्प्रकृतेऽपि पात्रे द्विचत्वारिंशाध्याये रुद्र उवाच ।

'शृणु देवि प्रवक्ष्यामि तामसानि यथाक्रमम् ।

येषां श्रवणमात्रेण पातित्यं ज्ञानिनामपि' ॥ इत्युत्तवा ।

भाष्यप्रकाशः ।

अनुष्ठासकः । कर्मवदिति । यथा, मलवद्वाससोऽन्नं नाद्यादिति निषिद्ध अथो खल्वाहुरभ्यञ्जनं वा व स्त्रिया अन्नमभ्यञ्जनमेव न प्रतिगृह्यं कामनयान्यदिति पक्षान्तरं कर्मविशेष उक्तं तद्वत् ।

रश्मिः ।

‘प्रथमं हि मयोक्तं वै शैवम्’ इत्युक्त्वा ‘काणादेन तु संप्रोक्तं शास्त्र’मित्युक्त्वा ‘सांख्यं तु कपिलेन वा’ इति परंपरया पातित्यसाधकवाक्यम् । समाकर्षात् । सूत्रमित्यधिकरात्मकं सूत्रम् । ननु पूर्वाधिकरणे इमाः श्रुतीरुक्त्वा ब्रह्मविगानपरिहारार्थं सूत्रमिदमिति कुतोधिकरणमिति चेन्न । पूर्वश्रुतिषु सृष्टिवैचित्र्याद्ब्रह्मणः सतो विकारित्वापत्त्या प्रकृतिः कर्त्री पुरुषोऽसङ्ग इति श्रुतिविप्रतिपेधात्स्मृतिपरिग्रहस्तर्कितः । अत्र तु ब्रह्मविगानेन श्रुतिविप्रतिपेधात् स्मृतिपरिग्रहस्तर्कितः इति भेदात् । प्रकारेति प्रकारोत्र विप्रतिपेधे स च प्रकृतिः कर्त्री पुरुषोऽसङ्ग इति हेतुकः श्रुतिविप्रतिपेध इति तादृशहेतुकत्वम् तस्मादन्यः प्रकारः प्रकारान्तरं ब्रह्मविगानेन श्रुतिविप्रतिपेध इत्यत्र ब्रह्मविगानहेतुकः श्रुतिविप्रतिपेध इति ब्रह्मविगानहेतुकत्वं तेन अयं भाष्यीयान्यथाशब्दार्थः । तथा च पूर्वाधिकरणे सेत्वरसांख्यः अस्मिन्नधिकरणे निरीश्वरः सांख्य इत्यपि भेदः । पूर्ववदिति अत्रापि श्रुतिरूपो निरीश्वरसांख्यस्मृतिरूपश्च विषयः । संदेहवीजं तु अनिर्णायकत्वमुपजीवत्वं च । पूर्वस्माद्विशेषमाहुः एकस्येति । विशेष इति अग्रे तु एकप्रकारनिर्णायका निरीश्वरसांख्यस्मृतिरेवादर्तव्या उत विप्रतिपेधं परिहृत्य सर्वस्मृत्युपजीव्या श्रुतिरेवादरणीयेति विशेषपूरणम् । ननु कचिदित्यादीति तैत्तिरीये कचिदिति छन्दोग्ये । एवमव्याकृतमिति पुरुषविधवाद्यनेखि । नास्तवासीदिति ब्राह्मणे द्वितीयाष्टकेऽष्टमाध्याये पीवोन्नाश्रजिबृद्धः सुमेधा इत्यारम्भकेस्ति वै आदिपदेन बृहदारण्यके आरण्ये । नेति नेतीति मूर्तामूर्तब्राह्मणे वाक्यपदोपादानं श्रुतिपदमपहाय ज्ञापयति ‘यद्येति नेतीत्यतदुत्तिसंशयः’ इति श्रीभागवतवाक्यम् । तद्वैक इति । एके मुख्यान्पक्षेणः इति कोशात् एके मुख्या आहुरित्यर्थे कर्मणा ब्रह्मत्वे पक्षान्तरे तत्कर्म तदसतो ब्रह्मत्वे पक्षान्तरं संभवतीत्यर्थः । कर्मवदित्यस्यार्थमाहुः यथा मलवदिति कर्मवत् सप्तम्यादिति । दर्शपूर्णमासस्य कर्मणीव तद्वैक इति श्रुतावपि पक्षान्तरं संभवतीति भाष्यार्थः । कर्मणि किं पक्षान्तरमित्याकाङ्क्षायाः माहुः यथा मलेति अयं न्यायः तृतीयस्य चतुर्थपादेस्ति प्रागवरोधान्मलवद्वासस इत्यधिकरणे मलवद्वाससा न संवेदत न सहासीत नास्यान्नमद्यात् ब्रह्महत्यायै क्षोषा वर्णं प्रतिमुच्यस्ते इति निषिद्धा नासा अन्नमद्यादिति श्रुत्यर्थः प्रकाशे उपन्यस्तः । तत्रार्थं प्रतिपेधः कृत्यर्थं आहोस्वित् पुरुषार्थ इति संदेहे कृत्यर्थः प्रकरणादिति प्राप्ते रजस्वला निःकृत्युपापारा तामवरुद्ध यजेत इति वाक्यात् कृतावमासत्वात् पुरुषे च स्वतन्त्रे प्राशत्वान्निषेधोऽप्यपुरुषार्थ इति स्थितम् । अभ्यञ्जनं घृततैलेन वा युक्तं दीपपुष्पः । कामं यथेच्छम् । अन्यदिति पृथ्वी वा अन्नमिति श्रुतौ पृथ्वी ब्राह्मेत्यर्थः । कर्मविशेष इति दर्शपूर्णमासयोः । वेधिति ‘असन्नेव स भवति असन्नमेति वेद चेत्’ इत्यत्रासन्नब्रह्मवेत्तुनिन्दया । वाधे निषेधः । श्रुतौ तैत्तिरीये । अन्येति प्रथमनिर्दिष्टा अप्यसत्यतिपादिकाः श्रुतयः पक्षान्तरपक्षत्वेन पक्षात् संगृहीता अतः प्रथमाः परित्यज्याव्याकृतपदघटितश्रुत्यर्थपुरस्कारेणार्थमाहुः अव्याकृतेति ।

प्रतिपादयितुं शक्यते । असन्नेव स भवतीति बाधात् । आदित्यचर्णं तमसः परस्तादिति च । तस्मात् कारणत्वेनापि श्रुतिविप्रतिषेधाद् ब्रह्म कारणं नैवेयं प्राप्ते उच्यते समाकर्षात् । आकृष्यते स्वस्थानान्वाच्यत इत्याकर्षः सर्वेष्वेतेषु वाक्येषु असदादिपदानां न निरात्मकत्वाद्यर्था उच्यन्ते । किंतु वैलक्षण्येन ।

भाष्यप्रकाशः ।

तमसः परस्तादिति असन्नेवेत्यत्र यथावेत्तुनिन्दया वाध एवमत्र तमः परत्वकथनेन बाधादित्यर्थः । तस्मादिति अन्वाकृतपदेनाव्यक्तस्य प्रधानस्य ग्रहीतुं शक्यत्वात् । श्रुतौ पश्चान्तरस्याप्यङ्गीकाराद् असदादिशब्दैर्ब्रह्मणः प्रतिपादयितुमशक्यत्वाच्च । शेषमतिरोहितार्थम् । अत्र समाधानं घट्टकथनं पूर्वं व्याचक्षते आकृष्यत इत्यादि । कारणत्वेनेति पूर्वस्मादनुवर्तते । कारणत्वेन ब्रह्मवाद-रणीयम् । अतो नात्र श्रुतिविप्रतिषेधः । कुतः ? समाकर्षात् । आकर्षत इत्याकर्षः । समीचीनो निश्चयनार्थ आकर्षः समाकर्षस्तस्मात् । समीचीन्यं व्युत्पादयन्ति सर्वेष्वित्यादि । किंतु वैलक्षण्येनेति एकश्रुत्युक्तरूपविलक्षणरूपान्तरमभिप्रेत्य श्रुत्यन्तरे तस्य तस्य शब्दस्य स्वार्थात् रहिमः ।

श्रुताचितं तद्वैक आहुरिति श्रुतौ । तर्हि असदादिपदैः कः प्रतिपाद्य इति चेच्छृणु असन्मृत्युरिति बृहदारण्यकादसच्छब्दप्रतिपाद्यो मृत्युः 'मेनेऽसन्तमिवात्मानम्' इति लोकोक्तासच्छब्दायो वा । आदिपदेन 'नासदासीन्नो सदासीत्तदानीम्' इत्युक्तः सदसद्विलक्षणः पदार्थः कश्चित् । भाष्यार्थस्तु तस्माद्ब्रह्मणोपि विगानात् कारणत्वेन रूपेण श्रुतिभिरसदादिनिरूपकैः विरुद्धस्य प्रधानस्य प्रति प्रतिनिरूपस्य येषाम्प्रापणात् । अपिशब्देन पूर्वाधिकरणोक्ताभिरात्मन आकाश इत्यादिश्रुतिभिः वैरूप्यप्रतिपादिकाभिः श्रुतिप्रतिपाद्याद्विरुद्धस्य प्रधानस्य प्रति प्रतिनिरूपस्य प्रापणाच्च मक्षकारणं नेति । न च श्रुतेर्विप्रतिषेधादिति भाष्ये पृथीतत्वरूपाङ्गीकारात् तद्विरोध इति शङ्क्यम् । कर्मादी-नामपि संवन्धसामान्यविवक्षायां पृष्ठयेवेति पृष्ठयङ्गीकारात् विप्रतिषेधपदेन बाधोक्तेश्च । इह तु बाधपदमतिहाय विप्रतिषेधपदमुक्तम् तदन्वर्थमित्येवं समर्थितम् । सूत्रकथनेति । व्याख्यातुमिति भावः । पूर्वं तु उद्देशमात्रम् । ब्रह्मैवेति जिज्ञासासूत्रादनुवृत्तम् । नात्रेति साध्यं तु भाष्यम् । एतदर्थं हेतुरूपाधिकरणावतरणात् । तथाहि ब्रह्मपक्षः न कारणमिति साध्यम् । श्रुतिविप्रतिषेधादिति हेतुः । अत्र ब्रह्मणि श्रुतिविप्रतिषेधरूपत्वप्रसिद्धिः । स्वरूपासिद्धिभेद इत्याहुः । नात्रेति अत्र ब्रह्मणि न श्रुतिविप्रतिषेधः समाकर्षादिति पूर्वसूत्रादनुवृत्तश्चकारस्तदर्थः । वैदिकानामवाधितार्थक-वाक्यत्वस्याभिप्रेतत्वाच्चेति । अपुना व्याचक्षुः आकृष्यत इतीति । समीचीनं विवृण्वन्ति निश्चयनार्थ इति यथा असदितिपदं स्वस्थानान्मृत्युरूपादर्थात् प्रच्यव्यन्ते स आकर्षः स समीचीनः । लक्षणाद्यन्तरेण तृतीयाध्याये वक्ष्यमाणविरुद्धधर्माश्रयत्वनिश्चयनार्थः । सदमक्षसदब्रह्मेति सत्त्वासत्त्वे हि नकुलवद्विरुद्धौ धर्मौ तदाश्रयत्वनिश्चयनार्थः । 'न चासन्नेव स भवति असदब्रह्मेति वेद चेत्' इति श्रुत्युक्तासत्त्वं वेत्तारि स्यादिति शङ्क्यम् । विरुद्धधर्माश्रयत्वेन वेत्तुरङ्गीकारात् । समी-चीन्यमिति विरुद्धधर्माश्रयत्वस्य लक्षणाद्यन्तरानिश्चयनार्थः । निश्चयनेत्यत्र नन्वादित्वाद्युः । सर्वेष्वित्यादीति । भाष्ये । न निरात्मकेति । निर्गतः सत्यदार्थ आत्मा यस्मात्तन्निरात्मकम् । 'असन्नेव स' इति श्रुतौ निन्दाश्रवणात् । किं त्विति नञर्थमूतवैलक्षण्येन । प्रकृतेः । नञर्थपट्टं प्राचीनानां तेषु विरोधितारूपं वैलक्षण्यमादाय भाष्यार्थमाहुः । एकेति । विरोधो नञर्थः अधर्म इत्यत्र

सर्वशब्दवाच्यत्वं च सिद्धं ब्रह्मणः । यथा 'को अद्वा वेद' । 'क इह प्रावोचत्' । 'सर्वे वेदा यत् पदमामनन्ति' । 'यतो वाचो निवर्तन्ते' । 'मनसैवानुद्रष्टव्यम्' इत्यादिसर्वे विरुद्धधर्मा भगवत्युच्यन्ते । एवमनेकविरुद्धशब्दवाच्यत्वं लोक-प्रसिद्धतादृशार्थात् समाकर्षादवगम्यते । तं यथा यथोपासते तथा भवतीति फलज्ञापनार्थमसन्नेव स भवतीति यथा कंसादीनां मारकः । तद्वैक आहुरित्यत्र

भाष्यप्रकाशः ।

प्रत्यावनं कृत्वा तत्तद्रूपविशिष्टं ब्रह्मैवोच्यते । न च लक्षणापत्तिः । यतः सर्वशब्दवाच्यत्वमपि सिद्धं ब्रह्मणः । तदप्युपपादितं तल्लिङ्गाद्यधिकरणेषु । न च सर्वत्र ब्रह्मण एव कारणत्वे वक्तव्ये विरुद्धशब्दप्रयोगस्य किं प्रयोजनमिति शङ्क्यम् । यथा को अद्वा वेदेत्यत्र सृष्टिकर्तृविषयकमज्ञानं, सर्वे वेदा इत्यत्र साधनैस्तज्ज्ञानं यतो वाच इत्यत्र वागाद्यप्राप्यत्वं, मनसैवेत्यत्र तत्प्राप्यत्वमित्येवं ब्रह्मणि विरुद्धा धर्मास्तत्र तत्र ते ते उच्यन्त एवमनेकविरुद्धशब्दवाच्यत्वमपि लोकप्रसिद्धो यत्तादृशधर्मविशिष्टोऽर्थस्ततः शब्दस्य समाकर्षादवगम्यते । तस्य प्रयोजनं तु तेन तेन प्रकारेण तद्भाषणे तादृशतादृशफलातिरिति । तत्रोदाहरणं तु कंसादीनां मारकत्वभावनया यथा मृत्युः । एवमसत्त्वेन भावनादसत्त्वमिति । अतस्तत्तत्फलार्थे समाकर्षे ब्रह्मणः कारणत्वमभ्युपगम्यमित्यर्थः । एवं स्रष्टुं व्याख्यायासदादिशब्दानां प्रवृत्तिनिमित्तं सिद्धान्तसिद्धं स्फुटीकुर्वन्ति तद्वैक इत्यादि ।

रश्मिः ।

धर्मविरोधोर्थः । अभावो वा नञर्थः । आर्थिकार्यो विरोधः । यद्वा पर्युदासो नञर्थः । सद् ब्रह्म तद्भिन्नतत्सदृशो मृत्युः असन्मृत्युरिति बृहदारण्यकात् । तथा चैकश्रुतिः सदेव सोम्येदमिति तदुक्तं रूपं सद्रूपं तद्विलक्षणमसदेवेदमित्यत्रासद्रूपान्तरमित्यर्थः । श्रुत्यन्तर इति असदेवेति श्रुतौ । तस्येति । असच्छब्दस्यार्थो मृत्युस्तस्मात्प्रत्यावनं कृत्वा तत्तदसद्रूपविशिष्टमभेदेन विरुद्धधर्मा-श्रयत्वाय ब्रह्मैवोच्यते इत्यर्थः । सर्वशब्द इति भाष्यमवतारयामासुः न चेति । मृत्युवाचकसा-सच्छब्दस्य ब्रह्मणि लक्षणा । संबन्धस्तु भेदव्यभीषकभावः 'मृत्युर्धावति पञ्चमः' इति श्रुतेः शून्यवाचकसासच्छब्दस्य लोकोक्तस्य वा ब्रह्मणि लक्षणा । 'भेदेऽसन्तामिधात्मानम्' इति लोके ज्ञानाश्रयस्य कर्तुरसद्विषयः तस्य शुद्धा सति ब्रह्मणि भागत्यागलक्षणा ज्ञानाश्रयब्रह्मणो ज्ञानविषयत्वस्य भागस्य त्यागात् । न च शुद्धा सति प्रयोग इति शङ्क्यम् । धर्मः प्रोज्झितकैतवोत्रेत्यस्य विरोधात् । तदुक्तं पद्मपुराणे उत्तरखण्डे उमामहेश्वरसंवादे गुणत्रयकथने द्वित्रत्वारिंशेध्याये ।

'बौधशास्त्रमसत्प्रोक्तं नयनीलपटादिकम् ।

मायावादमसच्छास्त्रं प्रच्छन्नं बौद्धमुच्यते' ॥ इति ।

शास्त्रं शब्दात्मकमिति तत्रातिपाद्यमप्यसतदिति । यथा क इति भाष्यमवतारयन्ति न च सर्वेति । अद्वेति साक्षात् । अज्ञानमिति क इह भ्रष्टे प्रवोचन्न कोपीत्यर्थात् । तज्ज्ञानमिति सृष्टिकर्तृज्ञानम् । आमनन्ति अभ्यसन्ति । अतो वेदोक्तसाधनैः तज्ज्ञानमिति ज्ञायते इति । तत्रेति श्रुतिषु । ते सत्त्वमसत्त्वं च ज्ञानमज्ञानं च वागाद्यप्राप्यत्वं वागादिप्राप्यत्वं च धर्माः । ननु मनसैवेत्यत्र कथं वागादिग्रहणमिति चेन्न । मनः पूर्वरूपं वायुचररूपमिति श्रुतेः वाचामादि मनः तद्वहणात् । यद्वा मनसैवेत्येवकारेणान्येन्द्रियव्यवच्छेदः भक्तिरूपव्यापारस्य तु मनसेति कारणतृतीयया बोधनात् भक्तिश्च वागादिरूपा कीर्तनादिरूपा । एवमुच्यन्त इत्यन्तं भाष्यं व्याख्यायैवमिति भाष्यं व्याचक्रः ।

रदिमः ।

एवमिति अनेके विरुद्धाः सदसदादयः शब्दास्तद्व्याप्यत्वमपीत्यर्थः । लोकेति भाष्यं विवृण्वन्ति लोकप्रसिद्ध इति लोकः स्मृतिः मेनेऽसन्तमिवात्मानमिति तत्प्रसिद्धो यस्तादृशः असत्त्वरूपो धर्मः तद्विशिष्टोऽसद्रूपः स्पष्टमन्यत् । तं यथेति भाष्यमवतारयन्ति लोकप्रसिद्धसेति लोकसिद्धार्था-
 व्याख्यावनस्य । तेनेति असत्त्वेन प्रकारेण । तद्भाष्येन ब्रह्मभावेन । तादृशेति 'मृत्युरित्यन्तविस्मृतिः'
 इत्यत्यन्तविस्मरणरूपफलाप्तिः । न च लोकोक्तासच्छन्दे प्रतिपाद्यासत्त्वेन प्रकारेण ब्रह्मभावेन
 तादृशफलमस्त्विति वाच्यम् । तादृशफलाभावप्रसङ्गात् । पुराणस्य स्वतन्त्रत्वेन तदुक्तरीत्या भावनेनौप-
 निपदपुरुषरूपं फलं भवेत् । असन्निति भाष्यं विवरीतुमाहुः तत्रोदाहरणमिति । मारक इति
 आदिपदेनाम्बष्ठचाणूरशालानां मारकः । मृत्युपदार्थः मृत्युर्भोजपतेरिति वाक्यात् । मारकोपि भावना-
 न्मृत्युरित्यभेदान्वयः । असन्मृत्युरिति बृहदारण्यकात् । निगमयांश्चमूयः एवमसत्त्वेनेति एवं
 पूर्वोक्तप्रकारेण एवं चासन्निति श्रुतौ स परमात्मा असन्मृत्युर्भवति योऽब्रह्म मृत्युर्ब्रह्मेति वेद स्मरति
 स भावयति स्मेति यावत् । स वेत्तेति नार्थः । 'अं तत् सत्' इति त्रिविधब्रह्मनिर्देशात् ।
 नित्यानित्यसंयोगापत्तेर्यः । न च य इत्यत्र नित्यानित्यसंयोग इति वाच्यम् । वेदस्याधिदैविक-
 प्रतिपादकत्वात् । तद्वैक इत्यादीति । भाष्ये । सर्वप्रपञ्चवैलक्षण्यमसच्छन्दप्रवृत्तिनिमित्तम् । सत्
 सर्वप्रपञ्चः नञो वैलक्षण्यमर्थः । सद्विलक्षणत्वम् । तत् सत् असत् सर्वप्रपञ्चवैलक्षण्यविशिष्टम् ।
 इदमित्युक्तप्रपञ्चाभेदकथनात् प्रपञ्चरूपोपि स इत्यर्थः । प्रकृते । इत्युक्तः पक्ष इति सत्यदोक्त-
 ब्रह्मणो विरुद्धधर्माश्रयत्वेन एके इत्यस्य मुख्यार्थकत्वेन च प्रथम इत्यर्थः । भाष्ये । अरूपवत्सूत्रोक्तं
 द्वितीयपक्षमाहुः अव्याकृतमिति । इदं रूपमिदं नाम इदमित्यव्याकृतम् । प्रकृते । वैलक्षण्यबोध-
 कमिति तथा च न तृतीयः पक्ष इति भावः । भाष्ये । नासदासीदिति न असत् सद्विलक्षणो
 मृत्युः नो निषेधे न सदब्रह्मासीत् इति द्वयोर्निषेधेन हेतुना मनोब्रह्मम् । नैवेह किंचनाग्र आसीत् ।
 मृत्युर्नैवेदमावृतासीत् इति कालस्याग्रपदेन मृत्योश्च मृत्युपदेनाभिधानात् । तदुक्तं बृहदारण्यके
 मनोमयब्रह्मणे मनोमयोयं पुरुषः भाः सत्यः तस्मिन्नन्तर्हृदये यथा घीहिर्वा यवो वा एवमयमन्तरात्मन्
 पुरुषः स एष सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः सर्वमिदं प्रशस्ति यदिदं किं च य एवं वेदेति
 मनोमयो मनःप्रायः भाः सत्यस्वरूपं यस्य स भाः सत्यः अन्तरात्मन् इत्यत्र सत्सम्प्रा लुक् ।
 वेदेत्यस्य सत्सार इत्यप्यर्थः । मनःप्रायपदेन टीकास्थेन मनु अवबोधने असुन् । एवं भूतेन सत्यं
 ज्ञानमनन्तं ब्रह्म ज्ञानप्रधानम् न चान्नमयप्राणमयविज्ञानमयानन्दमयाः कुतो न गृहीता इति
 शङ्क्यम् । बृहदारण्यक एव अन्नं ब्रह्मेत्येक आहुः तन्न तथा पूयति वा अन्नमृते प्राणात् प्राणो
 ब्रह्मेत्येक आहुः तन्न तथा शुष्यति प्राणमृतेन्नादेते ह त्वेव देवते एकधाम्यं भूत्वा परमतां
 गच्छत इति एकेन्येग्रे दूषणात् । तत्तथा न गृहीतव्यम् यथा प्राणाद्ब्रह्मकादते विनाशं वै पूयति
 क्षिप्यत इति प्रसिद्धं तथा प्राणो ब्रह्मेत्येकेऽन्य आहुः तदपि न तथा न ब्रह्मम् । अतोन्नाददनीयात्
 पृथ्वीरूपाद्वा ऋते प्राणः शुष्यति वै ह शोपमुपेतीति प्रसिद्धम् । ब्रह्म तु क्लेशोपविवर्जितम् ।
 एत एव तु देवते अन्नप्राणलक्षणे एकधाम्यं एकभावं भूत्वा गत्वा परमतां ब्रह्मतां गच्छतः प्रागुक्त
 इत्यर्थः । विज्ञानमयो जीवो न सृष्टिकर्ता इत्यनुपपद्यते । आनन्दमयस्तु नित्यलीलायां 'मदन्यत्ते
 न जानन्ति नाहं तेभ्यो मनागपि' इति स्मृतेः । सृष्टिकर्तापि । विरुद्धधर्माश्रयत्वात् । इदमित्यतया
 ज्ञानत्वाच्च । अत उक्तं तदपि ब्रह्मेति । तथा च श्रुतिः मनो ब्रह्मेति व्यजानात् मनसो ह्येव खल्विमानि

सर्वप्रपञ्चवैलक्षण्यम् । प्रपञ्चरूपोऽपि स इति प्रथमः पक्षः । अव्याकृतमसत्पक्षेण तुल्यम् । नासदासीदिति मनस्तदपि ब्रह्म, तम आसीदित्यनभिष्यक्तम् । कर्मणोऽपि भगवत्त्वात् । पूर्वकाण्डेऽपि तस्मादेव सृष्टिः । न हि तमस्तः स्वेन गूढत्वं लोके संभवति । अतः कचिद् विलक्षणात् कचिदविलक्षणाद् ब्रह्मणो जगत् । भगवत्त्वादेव स्वयं कर्तृकता च । संभवति चैकवाक्यत्वे

भाष्यप्रकाशः ।

प्रथमः पक्ष इति सदेव सोम्येत्युक्तः पक्षः । असत्पक्षेण तुल्यमिति वैलक्षण्यबोधकम् । तमःशब्देन कर्माप्युच्यते । पूर्वमनभिष्यक्तत्वादित्यभिप्रेत्याहुः कर्मण इत्यादि । कर्मणस्तमः-शब्दवाच्यत्वे युक्तिः न हीत्यादि । शेषं स्फुटम् । एतेनैव यत्रादिकारणे शिवरुद्रभगवती-रश्मिः ।

भूतानि जायन्त इत्यादि । यद्वा मनसैवानुद्गृह्यः इति ध्रुतेर्मनसो दर्शनसाधनत्वमुच्यते तन्मनश्चेन्न ब्रह्म तदा मनः संकल्पनभक्त्यादिव्यापारेण न ब्रह्मदर्शनसाधनं 'स्वयमेवात्मनात्मानं वेत्थ त्वं पुण्योत्तम' इत्यस्याम पाठस्यापि वक्तुं शक्यत्वात् । द्वितीये नवमाध्याये त्रयस्त्रिंशे श्लोके तु नासदासीन्नो सदासीत्तदानीमित्यादेस्तु स्थूलसूक्ष्मकार्यपरत्वमित्युक्तम् । तत्पक्षेण न ब्रह्मवार्ता । तम इति अनभिष्यक्तं ब्रह्म तमः इत्यर्थः । तत्रैव सुबोधिनी तम आसीदिति तमोपि ब्रह्मैव सर्वतः सुसत्त्वसाम्यात् न प्रकृतिः किमावरीवः कुह कस्य शर्मन्निति कार्याश्रयप्रयोजनाभावात् तस्याः कार्याश्रयप्रयोजनाभावादिति किं कार्यं कुह कुत्र कस्य शर्मन् कस्य सुखाय आवरीवः आब्रुणुयादिति श्रुत्यर्थः । इदमप्यवान्तरकल्पाभिप्रायेण । प्रकृते । कर्मापीति यथा तमु काङ्क्षायामित्यस्य रूपमन्ध-कारे, तथा तम ग्लानावित्यस्य रूपं कर्मणि वान्ये । कर्मणो गहना गतिरिति कर्मग्लानिं करोतीति एतेन कर्मणो हि पूर्वभावे श्रुतिरुक्ता । ननु पूर्वं कर्म वा ब्रह्म वा, उभयोः पूर्वत्वे द्वैतमिति चेन्न 'अत एव च नित्यत्वम्' इति सूत्रे वेदस्य प्रब्रह्मपदवाच्यत्वेऽपि भाष्येऽङ्गाङ्गिभावोक्तेश्चोभयोः 'अथातो धर्मजिज्ञासा' 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' इति धर्मधर्मिभावेन धर्मिपूर्वत्वस्य न्याय्यत्वात् । पूर्वमनभिष्यक्तत्वादिति सूत्रेः पूर्वम् । तथा च प्रस्थानरत्नाकरे सुबोधिनी द्वितीयस्कन्धस्य प्रदर्शिता ब्रह्म हि धर्मरूपेण भवन् ज्ञानानन्दकालेच्छाक्रियामायाप्रकृतिरूपेण पूर्वं भवतीति, अतः कर्मानभिष्यक्तम् । कर्मण इत्यादीति कर्मणो भगवत्त्वं 'धर्मो यस्यां नदात्मकः' इति भगवद्वाक्यात् । मावार्थपादसंक्रियामात्रं न धर्मः किं तु अतीन्द्रियो यागादिः स्थिरो धर्मः । द्रव्यदेवतासंबन्धो यागः देवताया अतीन्द्रियत्वं तत्संबन्धोपि प्रीतिहेतुत्वेन स्वीकाररूपोतीन्द्रियः द्रव्यं चालौकिकमित्यनित्यतायां न कोपि हेतुरिति । भाष्ये । तस्मादिति तृतीयाष्टके प्रजापतिरकामयत प्रजा सृजेयमिति । प्रकृते । युक्तिरिति खस्य स्वेन गूढत्वाभाव इति न्यायः । न हीत्यादीति । लोक इति वेदे तु संभवति अनधिगताधेगनृत्वात् । घटः पटेन गूढः इत्यत्र योगजघर्मेण पटस्य घटत्वे खस्य घटस्य स्वेन घटेन गूढत्वात् । स्फुटमिति विलक्षणादसतः । अविलक्षणात् सतः । ननु कर्मणः सृष्टिरित्युक्तं तत्र कर्मरूपसहकारिकारणनिष्ठ-व्यापारमपेक्ष्य कर्म करोतीति प्रयोगो न तु ब्रह्म करोतीतिवत् प्रसिद्धप्रयोग इति कर्तृकत्वं ब्रह्मापेक्ष-मित्याशङ्क्याहुः भगवत्त्वादेवेति । ननु शंकरभाष्ये असद्वा इदमत्र आसीदित्यत्र सदेव ब्रह्म सदिवासीदित्युपचर्यते प्रागुत्पत्तेः तद्व्याकरणाभावापेक्षयाऽतोऽसद्वादापवादेनास्तित्वलक्षणं ब्रह्मेत्युक्तमिति चेत्तत्राहुः संभवतीति सदसद्रूपत्वे संभवति विरुद्धधर्माश्रयब्रह्माधीज्ञानात्रिराकरण-

भाष्यप्रकाशः ।

यक्षादिशब्दाः प्रयुज्यन्ते अथर्वशिरःशिखासुन्दरीतापनीयगोपथब्राह्मणादिषु तत्राप्यप्यमेव न्यायो बोध्य इति बोधितम् ।

रश्मिः ।

माहुः तस्मादिति विरुद्धधर्माश्रयत्वाद् ब्रह्मणः । शब्दवैलक्षण्येनासच्छब्देन श्रुतिविप्रतिषेधः श्रुतिषाधः एवं स्फुटमित्यर्थः । द्वितीयस्कन्धनवमाध्याये सुनोषिनी, एवमन्यान्यपि वाक्यानि तत्तद्भावप्रकारेण बोधयन्ति पूर्वमेकरूपे भगवति न वाधकानि भवन्तीति तथाहुः एतेनेति । शिवेति । आदिपदेन आत्मा वात्वादयः । अथर्वेति । अथर्वशिरः अथर्वशिखा च तत्राहमेकः प्रथममासीद्वर्तामि च भविष्यामि च नान्यः कश्चिन्मत्तो व्यतिरिक्त इतीति रुद्रत्वचनं देवान् प्रति । अथर्वशिखायां च शिव एको ध्येयः शिवंकरः इति सुन्दरीतापिनीयं यथा दुर्गामाहात्म्यं ब्रह्माण्डपुराणे तत्र

स्थिता नित्या अर्धमात्रा यातुचार्या विशेषतः ।

त्वमेव सत्त्वं सावित्रि त्वं देवि जननी परा ।

त्वयैव धार्यते सर्वं त्वयैतत्सृज्यते जगत् ।

इत्युक्तवाग्रेन्यदुक्तवोक्तं महामोहा च भगवतीति तथाग्रे 'सौम्या सौम्यतराशेषसौम्येभ्यः स्त्वतिसुन्दरी' इति अत्र भगवती अतिसुन्दरी च । गोपथब्राह्मणं यथा बृहदारण्यके महद्यक्षं प्रथमजं वेद सत्यं ब्रह्मेति आदिपदार्थः पुरुषविधब्राह्मणे 'आत्मवेदमग्र आसीत्पुरुषविधः' इति वायुविषये त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासीति श्रुतिस्मृतिरीये । अत्र लोकप्रसिद्धो यस्तादृशधर्मविशिष्टोर्थः । तस्माच्छब्दस्य प्रत्यावर्तनं शिवादित्वेन रूपेण ब्रह्मणो भावुकाः शिवादिभक्ताः शिवादिशब्दैर्ब्रह्मैवाहु रिति समाकर्षणन्यायावतरणम् । एवं न्यायो बोध्य इति बोधितम् । अयं न्यायः कारणशब्दविषयः तेन तद्विज्ञाद्यधिकारेण सर्वशब्दवाच्यत्वं मुख्यवृत्त्या प्रतिपादितम् । अत्र तु असच्छब्दस्य मृत्युवाचकस्य समाकर्षण इति विरोध इति कुचोद्यं निरस्तम् । वस्तुतस्तु पुरुषविधब्राह्मणे साकारब्रह्माभिधायकं आत्मपुरुषपदे समाकर्षणन्यायो प्रसिद्धकारणशब्दा असदादयस्तद्विषयः इति । आत्मा परमात्मनि प्रसिद्धः 'आत्मा देहमनोब्रह्मस्वभावधृतिषुद्विषु' इति विश्वात् । पुरुषशब्दश्चात्मनि 'पुरुषात् परं किंचित्सा काष्ठा सा परा गतिः' इति श्रुतेः । असदादयस्तु अप्रसिद्धा इति । न चायं न्यायः कारणशब्दविषय इति व्युत्पत्तावप्रसिद्धकारणविषय इति विशेषणनिवेशे सोऽविभेदित्यसंगतमिति वाच्यम् । विरुद्धधर्माश्रयत्वात् 'ब्रजे स बालको भूत्वा क्रीडते पुरुषोत्तमः' इति ब्रजे बाललीलापरत्वात् ।

'कृतागसं तं प्रदन्तमक्षिणी कपन्तमल्लम्पिणी स्वपाणिना ।

उद्धीक्षमाणं भयविह्वलेक्षणं हस्ते गृहीत्वा मिषयन्त्यवागुरत्' ॥

इति बाललीलावाक्यात् आश्रितत्वादिह तद्योगाच्च जीवधर्मभयस्य योगात् । सुनोषिन्या महानामभयनिरित्यत्र दशधा रसरूपत्वोक्तेः तज्जिवाहकत्वाद्वा तदात्मनोऽकुस्तेति बृहदारण्यकात्मनसकरणानन्तरं भयं वा 'कामः संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धाश्रद्धाधृतिरधृतिर्द्विर्धीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एव' इति बृहदारण्यकात् ।

'न चान्तर्न बहिर्वस्य न पूर्वं ज्ञापि चापरम् ।

पूर्वापरं वह्निभ्यन्तर्जगतो यो जगच्च यः' ॥ इति

अज्ञानान्निराकरणं चायुक्तम् । तस्माच्छब्दवैलक्षण्येन श्रुतिविप्रतिषेधो वक्तुं न शक्य इति सिद्धम् ॥ १५ ॥

इति प्रथमाध्याये चतुर्थपादे पञ्चमं समाकर्षणाधिकरणम् ॥ ५ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

अन्येतु स माकर्षादित्यस्य पूर्वप्रकृतपरामर्षादित्यर्थमाहुः । तन्मते भिन्नशब्दप्रयोगप्रयोजनं न किमपि स्फुटति ।

माध्वास्तु भगवद्वाचिनां शब्दानां जगति समाकर्षणमर्थमाहुस्तत्रापि तथा बोध्यम् ॥ १५ ॥

इति पञ्चममधिकरणम् ॥ ५ ॥

रश्मिः ।

वाक्यात् । शंकररामानुजभास्कराचार्यमतमाहुः अन्ये त्विति । पूर्वप्रकृतेति असद्वा इदमग्र आसीदिति नात्रासन्निरात्मकं कारणत्वेन श्रान्यते यतो—

‘असत्त्वेव स भवति असद्वशेति वेद चेत् ।

अस्ति वशेति चेद्देद सन्तमेनं ततो विदुः’ ॥

इतीत्यसद्वादापवादेनास्तित्वलक्षणं ब्रह्मात्ममयादिकोशे परंपरया ब्रह्मप्रत्यगात्मानं निर्धार्य सोऽकामयत इति तमेव प्रकृतं समाकृष्य सप्रपञ्चां सृष्टिं तस्माच्छ्रावयित्वा तत्सत्यमित्याक्षत इत्यादिना चोपसंहृत्य तदप्येष श्लोको भवति इति तस्मिन्नेव प्रकृतेर्षे श्लोकमिममुदाहरति असद्वा इदमग्र आसीदिति यदि त्वसन्निरात्मकमस्मिन्श्लोकेऽभिप्रेयेत ततोऽन्यसमाकर्षणेऽन्यस्योदाहरणाद-संशङ्कवाक्यमापद्येत तस्मान्नामरूपव्याकृतवस्तुविषयः प्रायेणाऽसच्छब्दः प्रसिद्धः इति तद्व्याकरणाभावापेक्षया प्रागुत्पत्तेः सदेव ब्रह्मासीदित्युपचर्यते इति भाष्यादस्ति वशेति पूर्वप्रकृतं ब्रह्म तस्य सोकामयत इत्यत्राकर्षणं तस्य तस्मिन्नेव प्रकृतेर्षे यः श्लोकोऽसद्वा इति तत्राकर्षादित्यर्थमाहुः ।

रामानुजाचार्याश्चानन्दमयविषयत्वमस्य मन्त्रसाहुः असद्वा इदमग्र आसीदिति सत्यसंकल्पमानन्दमयं विपश्चिदब्रह्मैव समाकृष्यत इति तदानीं नामरूपविभागाभावेन तत्संचन्धितयास्तित्वाभावात् ब्रह्मैवासच्छब्देनोच्यते इति च । भास्कराचार्यास्तु जगत्तदासदिवासीत् असदस्त्वष्टमिवाभूत् इत्यर्थं यामासुः दूषणमाहुः तन्मत इति अयमभिप्रायः इदंशब्दोक्तप्रत्यक्षकार्यस्य भगवदिच्छपेदपदार्थस्य स्वकारणे ल्यो वाच्यः । इदंशब्दस्य परमैश्वर्यकर्तृरूपकार्यवाचकस्यार्थः परमैश्वर्यकर्ता तस्यापि स्वकारणे ल्यः तस्मिन् वाच्ये सत्यसति ल्ये विशेषाभावादुपचारवैयर्थ्यं ततश्च सदसदिति भिन्नभिन्नकारणशब्दप्रयोजनं न किमपि स्फुटति ‘मेनेऽसन्तमिवात्मानं सुप्तशक्तिरसुप्तहृद्’ इति वाक्यं पुराणमते रामानुजाचार्यमतेष्वेवम् । असच्छब्दप्रयोगप्रयोजनं न किमपि । भास्कराचार्यमतेष्वेवम् । जगत्सदासीदसदासीदिति भिन्नभिन्नकारणशब्दप्रयोगप्रयोजनं न किमपि स्फुटति । ननु कदाचित्सं-जगत्कदाचिदसज्जगदिति प्रतीतिः प्रयोजनमस्त्विति वाच्यम् । सिद्धान्तेऽपि तौल्यात् । आचार्यस्त्वे-तन्निराकरणायासदित्यत्र पर्युदासमङ्गीकृतातः कचित् इत्याशुक्तमिति ज्ञेयम् । नैवविज्ञानेन्द्रमिक्षुमतयो-र्ज्ञेयमाहुः इति । तथा च मध्वाचार्यभाष्यीयपाठवाक्यम्—

जगद्वाचित्वात् ॥ १६ ॥ (१।४।६)

एवं शब्दविप्रतिषेधं परिहृत्यार्थविप्रतिषेधं परिहरति कौपीतकिन्नात्मणे बालाक्यजातशत्रुसंवादे । बालाकिरजातशत्रवे ब्रह्मोपदेष्टुमागतः । आदित्यादि-दक्षिणेक्षिपुरुषपर्यन्तं परिच्छिन्नब्रह्मोपासनान्युक्त्वा तथा निराकृते तमेव ज्ञानार्थमुपससाद । ततः सुप्तपुरुषसमीपमुभावागत्य ब्रह्मवाच्यं चक्रुतः ।

भाष्यप्रकाशः ।

जगद्वाचित्वात् ॥ १६ ॥ अधिकरणप्रयोजनमाहुः एवमित्यादि । शब्दविरोधकृतो यो ब्रह्मणि कारणत्वप्रतिषेधस्तं परिहृत्य अर्थविरोधकृतं तमनेनाधिकरणेन परिहरतीत्यर्थः । विषयमाहुः कौपीतकीत्यादि । गार्ग्यनामा बालाकिर्बालाकपुत्रोऽजातशत्रवे फाशिराजाय रश्मिः ।

‘परस्य वाचकाः शब्दाः समाकृष्यान्तरेणैव ।

व्यवह्रियन्ते संततं लोकवेदानुसारतः’ ॥ इति ।

वेदो य आकाशे तिष्ठन्नित्याद्यन्तर्यामिब्राह्मणम् । तत्कारणत्वेनेति पूर्वसूत्रे तथाहि । आकाशादिष्ववान्तरकारणत्वेनापि स एव स्थितः । यया व्यपदिष्टस्यैव परस्य य आकाशे तिष्ठन्नित्यादिना आकाशादिषूक्तेरिति जगति तु जगद्वाचित्वादिति सूत्रे तथाहि । तर्हि कथं तेषां शब्दानां जगति प्रसिद्धिः ॐ जगद्वाचित्वात् ॐ.....जगति हि व्यवहारो लोकस्य न तु परमात्मनि तथा । अतो जगति प्रसिद्धिः शब्दानामिति । तथेति प्रसिद्धः प्रकारो रूपं बोध्यम् । अयमभिप्रायो द्रष्टव्यः । मण्डूक्योपनिषदि ॐ इत्येतदक्षरमिदं सर्वं तस्योपव्याख्यानं भूतं भवद्भविष्यदिति सर्वमोङ्कार एव यच्चान्यत्किञ्चिन्नालातीतं तदप्योङ्कार एव सर्वं श्वेतद्रव्यं अयमात्मा ब्रह्मेति श्रुतेः । उक्त प्रकारः प्रसिद्धो न विषयः सूत्राणामिति संदिग्धस्यैव विषयत्वात् ॥ १५ ॥

इति पञ्चमाधिकरणम् ॥ ५ ॥

जगद्वाचित्वात् ॥ १६ ॥ शब्देति असदादिशब्दविरोधकृतः । अर्थेति जीवरूपोर्थः । कर्तृत्वैवमर्थविरोधकृतम् । तमिति ब्रह्मणि कारणत्वप्रतिषेधम् । कौपीतकीत्यादीति कौपीतकिन इति रामानुजाचार्यभाष्यात्कौपीतकाः केचन सामवेदभेदाः सन्ति । तथा च चरणव्यूहे सामवेदस्य सहस्रमासीत्तेष्वनध्यायेष्वधीयानास्ते शतक्रतुना वज्रेणामिहताः । शेषान्व्याख्यास्यामः तत्र राणायनीयानां सप्तभेदा भवन्ति राणायनीयाः शाव्याः सुग्रेयाः कौलोपाः महाकौलोपा लाङ्गल्यनाः शार्दूलाः कौशुमाक्षेति अत्र कौपीतका न गणिताः अतः शतक्रतुहस्तेषु भेदोऽयं द्रष्टव्यः । हननात्पूर्वं ब्राह्मणं कौपीतक्याख्यं तदधुना शंकराचार्यादिभाष्येषु प्रसिद्धम् । न ह्यबालाकिब्राह्मणमिदमग्रे एक इत्यस्य व्याख्यानं पृथक्तया तस्योपादानात् । ते च कौपीतकिनः केशधारिणः । ‘कौपातकः कचे’ इति विश्वात् । तालव्यस्य मूर्धन्यः आकारस्येकारश्छान्दसौ यया लोके पाण्डित्यपदं वेदे तु शाण्डित्यपदं तद्वत् । लोके मूर्धन्यादिर्वेदे तालव्यादिरेवमत्र वेदे मूर्धन्यपकारमच्ये । लोके तु तालव्यशकारमच्ये इत्यपि द्रष्टव्यम् । गार्ग्योक्तनाभेति गार्ग्यस्योत्रापत्वं गार्ग्यः तन्नाम गर्ग इति तत् ह्यबालाकि-ब्राह्मणे नैकवाक्यताप्यत्रोक्ता गार्ग्यपदेन ह्यबालाकिर्हानूचानो गार्ग्य आस इति श्रुतेः । पलाकेति अत इम् । चत्सकाया अपत्यमिति विग्रहे स्त्रीभ्यो ङक् स्यात् कचिदपवादविषये उत्सर्गस्य

भाष्यप्रकाशः ।

ब्रह्मोपदेष्टुं स्वकीर्त्यर्थं स्वत एवागतः आदित्यचन्द्रविद्युत्तनयितृवाय्वाकाशाशम्यवादश्च्छायाप्रति-
श्रुत्काशब्दस्वप्नशीरदक्षिणाधिसव्याक्षिपु यः पुरुषस्तत्पर्यन्तं शान्युपासनान्युक्तवान् यथा आदित्य-
निष्ठपुरुषस्य बृहत्पाण्डरवासा अतिष्ठाः सर्वेषां भूतानां मूर्धेत्येवं गुणकोपासने अतिष्ठाः सर्वेषां मूर्धा
भवेतीति परिच्छिन्नं फलम् । तथान्यत्रापि तत्तद्गुणकोपासने तत्तत्परिच्छिन्नफलमजातशत्रुणा
तस्मा उक्तमिति तादृशानि परिच्छिन्नब्रह्मोपासनानि तान्युक्त्वा ततो राज्ञा उक्तप्रकारेण तदुक्ते
प्रकारे निराकृते बालाकिस्तमेव पूर्णब्रह्मज्ञानार्थमुपससाद शिष्यत्वेन समित्पाणिर्निकटे गतः ।
ततो राजा सेहेन हस्ते तं गृहीत्वा समाव उत्थाय कचिदेकान्ते सुप्तपुरुषसमीपमुभावागत्य,
बृहत्पाण्डरवासः सोमराजन्नित्यादिभिः संबोधनेस्तं राजा संबोधयाम्बुके तदापि तं - सुप्तं ब्रह्म
रस्मिः ।

प्रवृत्तिरित्यगतिकगतिः न च वंशब्राह्मणे । बलाकाकौशिकाद्वलाकाकौशिक इति बलाकाशब्दो न बलाक-
शब्द इति शङ्क्यम् । समाप्तौ काश्यपीवालाक्यमाडरीपुत्रात् काश्यपीवालाक्यमाडरीपुत्र इत्यत्र बलाक-
शब्दस्य स्वार्थे व्यञ्जन्तस्य सत्त्वात् । स्त्रीलिङ्गशब्दात् व्यञ्जः प्रसिद्धः । स्वेति हसवालाकिमेकवाक्यार्थं
वक्ष्यन्ति 'अन्यार्थं तु जैमिनिः' इति सूत्रे तत्रत्यहसत्वं ब्रह्मवित्त्वाद्भवेत्तत्वं तदत्राप्येकवाक्यार्थत्वात् च
वक्तव्यमित्याशयेन स्वकीर्त्यर्थमिति । आदित्यचन्द्रेत्यादिभाष्यार्थमाहुः आदित्येति सहोवाच गार्ग्यः
य एवादित्ये पुरुषः एतमेव ब्रह्मोपास इत्येवंविधेषु । अत्र पुरुषपर्यन्तमिति भाष्याद्य एवादित्ये पुरुष
इत्युपासना तमेव ब्रह्मोपास इति तदनुवाद उपासनाया गानत्वादवग्रह इतिवत् ज्ञानमुपासना ।
आदित्यपुरुष इति श्रुतं श्रवणं प्रति लक्ष्मीकृत्य यः शब्दः स प्रतिश्रुतः स इवेति प्रतिश्रुत्काः स च
शब्दश्चेति स च हसवालाकिब्राह्मणे य एवायं यन्तं पश्चाच्छब्दो नूदेत्येतमेवाहं ब्रह्मोपासे इत्यत्रोक्तः ।
यन्तं गच्छन्तं पुरुषं अनुदेति उत्पद्यते प्रतिश्रुत्काशब्देति पाठे प्रतिश्रुत्का टापः । शब्दश्च । यानीति
हसवालाकिब्राह्मणे च स होवाच गार्ग्यः य एवासावादित्ये पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपासे इति । स्वसंघाते
कर्ता भोक्तेलेवमुपासे । स यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये स एक इति भृगूपनिषत्कात् । तान्यप्येष मा
मैतस्मिन् संवदिष्टा इति । एतस्मिन् संघाते । यानि अतिष्ठाः सर्वेषां भूतानां मूर्धा राजेति वा
अहमेतमुपासे इत्युपासनान्यजातशत्रुरुक्तवानित्यर्थः । बृहत्पाण्डरवासा इति हसवालाकिब्राह्मणे ।
अतिष्ठाः सर्वेषां भूतानामिति श्रुतौ बृहत्पाण्डरवासा नास्ति । अतिष्ठा इति स य एतमेवमुपास्ते
इति श्रुतेः अस्याः श्रुतेः शेषश्रुतिमाहु अतिष्ठा इति । परिच्छिन्नमिति । सर्वभूतातीतत्वं सर्वपूज्यत्वं
राजत्वं च । अतीत्य सर्वाणि भूतानि तिष्ठतीत्यतिष्ठाः स्योतिक्रान्तो तिष्ठ इति वा । अन्यत्रेति चन्द्रादिषु ।
तत्तद्गुणकेति । यथा हसवालाकिब्राह्मणे बृहत्पाण्डरवासाः सोमो राजेलेवंगुणकोपासने परिच्छिन्नफलं
तु अहरहर्हसुतः प्रसुतो भवतीति श्रुत्युक्ता अस्योपासकस्य प्रकृत्यात्मके यज्ञे अहरहः किल सोमः सुतः
कृतामिषवो भवति विकृत्यात्मके च यज्ञे प्रस्तुतः प्रकृष्टं सुतरां स्तुतो भवति सुतो भवतीति वा । उभय-
विधयज्ञानुष्ठानसामर्थ्यं भवतीत्यर्थः । एवमन्यत्र विद्युदादिषु । तस्मा इति बालाक्ये । परिच्छि-
न्नेति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म परिच्छिन्नेति । तथा निराकृत इति भाष्यार्थमाहुः तत इति ।
उक्तेति यथा आदित्यनिष्ठपुरुषस्येलाद्युक्तप्रकारेण । तदुक्त इति बालाक्युक्ते कर्तुर्भोक्तृत्वेन स्वसंघात
उपासनप्रकारे निराकृते । तमेवेति भाष्यार्थमाहुः बालाकिरिति । तमजातशत्रुम् । उपेति यथा
हसवालाकिब्राह्मणे स होवाच गार्ग्य उप त्वायातीति त्वा त्वामजातशत्रुम् । ततः सुषेति भाष्यं
विवृण्वन्ति स्म । ततो राजेति । बृहत्पाण्डरवासः शुक्लवासः । इत्यादिभिरिति कौपीतिक-

भाष्यप्रकाशः ।

यथा क्षिप्तवान् । स पुरुषस्त एव समुत्तस्यौ । तदा राजवालाकी वक्ष्यमाणाभ्यां प्रश्नोत्तराभ्यां ब्रह्मवाचं चक्रतुः । तत्र, कैष एतद् बालाके इत्यादिके बालाकिं प्रति, पुरुषसमस्थानं, स्वभावस्था, तत आगमनं चेति त्रयविषयके राजप्रश्ने पुरुषपदेन जीवः प्रकान्तः । यदा च बालाकिस्तं न ज्ञातवत्तदा राजैव, यत्रैष एतद् बालाके पुरुषोऽशयिष्टेत्यादिनोत्तरं जगाद । तत्र हिताख्यासु हृदयनिकटस्थनाडीषु जीवस्य शयनं, तत्र स्वप्नसुषुप्त्याख्यमवस्थाद्वयं, ततः पुनरत्रागमनं वदता राज्ञा तत एवाग्निविस्फुलिङ्गन्यायेनोत्पत्तिरुक्ता । ततः, स एष प्राण एव प्रज्ञात्मेदं शरीर-मात्मानमनुप्रविष्ट आलोमभ्य आनखेम्यस्तद्यथा क्षुरः क्षुरधानेऽवहितो विश्वम्भरो वा विश्वम्भर-कुलाय इति दृष्टान्तद्वयेन ब्रह्मणः प्रज्ञात्मप्राणाख्यस्यानुप्रवेश उक्त इति सर्वोऽपि पष्ठोऽध्यायो

रश्मिः ।

ब्राह्मणामिप्रायं दसपालाकिब्राह्मणे नास्ति संबोधनत्रयातिरिक्तम् । यद्येति दसपालाकिब्राह्मणे तु स नोत्तस्यौ तं पाणिपेयं बोधयाचकार सहोत्तस्यौ इति श्रुतिः । राजावालाकी इति द्विवचना-न्तम् । ब्रह्मचायमिति वादयितुं योग्यं ब्रह्म चक्रतुः । यद्वा । वाद्यते ध्वन्यते वदेर्यन्तादचो यत् । तत्रेति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म तत्रेति । इत्यादिक इति कैष बालाके पुरुषोऽशयिष्ट क वै तदभूत् कुत एतदगात् इत्येवं रूपे । पुरुषेति स्वीयतेस्मिन्निति स्थानम् । तत्कैतिपदेन पृष्ठम् । स्पष्टमन्यत् । तस्मादेवेति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म यदा च बालाकिरिति । इत्यादिनेति कुत एतदगादित्यस्याः अग्रे यथा सुप्तः स्वप्नं न किञ्चन पश्यत्यथास्मिन् प्राण एवैकधा भवतीत्यादिना शयनभवनयोराधार उत्थानापादानं च प्राणपदवाच्यः परमात्मेत्युत्तरार्थः ब्रह्मासूतवर्णिण्याम् । रामानुजाचार्यमास्करा-चार्यानुसारेणार्थमाहुः तत्र हिताख्येति । तत्रेत्युत्तरे तत्रेति हितानामनाडीषु अत्र स्वप्न उक्तो न सुषुप्तिः सा दसपालाकिब्राह्मणे पुरितत्यामुक्ता । अयं यदा सुषुप्तो भवतीत्युपक्रम्य पुरितति शेते इति श्रुतेः । तत इत्यवस्थाद्वयात् । अत्रेति हृदये । तत एवेति जागरितावस्थाप्रस्थिताजीवादेव । उक्तेति । तथा च श्रुतिः । कुत एतदागादित्यस्याः अग्रे पृष्ठमर्थमजानते गार्ग्यय बालाकये स्वयमेवाजात-शशुणोक्ता हितानाम नाढ्यः तासु तथा भवति यथा सुप्तः स्वप्नं न कथंचन पश्यत्यथास्मिन् प्राण एवैकधा भवति तदैवं वाक् सर्वानामभिः सहाप्येति मनः सर्वैर्ध्यानैः सहाप्येति स यदा प्रतिबुध्यते यथाग्नेर्ज्वलतः सर्वा दिशो विस्फुलिङ्गाः विप्रतिष्ठेरन् एवमेवैतस्मादात्मनः प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठन्ते प्राणेशो देवा देवेशो लोका इति । ब्रह्मणोऽप्यनुप्रवेशश्चेति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म ततः स एष इति । पुरुषविषयब्राह्मणे तु स एष इह प्रविष्ट इति पठ्यतेऽत इयमपि कौपीतकि-ब्राह्मणस्या । श्रुत्यर्थस्तु । प्राणस्य प्रकृष्टज्ञानात्मकत्वं ब्रह्म ते ब्रवाणीत्युपक्रमात् । आत्मानमिति अत एव विश्वः 'आत्मा देहमनोमयस्वभावधृतिबुद्धिषु' इति । आलोमभ्य इत्यादि आठमिविधो मर्यादायामाज्जित् टीकायाम् । तत्र लोमनखाभ्यापकत्वप्रसङ्गः लोभाग्रं नखाग्रमिति व्याख्याने लोमनखयोर्लक्षणपक्षः । क्षुरः क्षुरधाने क्षुरो धीयतेऽस्मिन् नापितोपस्काराधाने एकदेशेऽवहितः प्रवेशितः सितः स्यात् यथा वा विश्वम्भरो अग्निः जाठरत्वेन विश्वस्य मरणादिश्वम्भरकुलाये अस्याधारमूत-काण्डादिब्रह्मणे नीढे व्याप्य सितः । सर्वोपीति कौपीतकिब्राह्मणस्य पष्ठोऽध्याये । दसपालाकिब्राह्मणं

तत्र, 'कैप एतद् बालाके पुरुषोऽश्विष्ठे' इत्यादौ जीवः प्रक्रान्तः । तस्मादेव सर्वोत्पत्तिरुक्ता ब्रह्मणोऽप्यनुप्रवेशश्च । तत्र संदेहः । जीव एव ब्रह्मसहितः कर्ता ? ब्रह्मैव चेति ? । तत्र जीव एव कर्ता सर्वस्य जगतो ब्रह्मत्वादयस्तस्य धर्माः राजत्ववद् यजमानत्ववद्वा । अस्मिन् प्रकरणे ब्रह्मोपक्रमेण जीवपर्यवसानोक्तेः । सर्वत्रैव ब्रह्मत्वेनोक्तो जीव एव कर्ता । तथा सति लोकेऽपि जीवकर्तृत्वं सहजं भवेद् । वन्धमोक्षव्यवस्था च । एवं सत्यर्थात् प्रकृतेरेव फलिष्यतीत्येवं प्राप्ते

भाष्यप्रकाशः ।

विषयः । संदेहमाहुस्तत्रेत्यादि । पूर्वपक्षमाहुः तत्र जीव इत्यादि । सर्वस्य जगतो जीव एव कर्ता । यो वै बालाक एतेषां पुरुषाणां कर्ता यस्य चैतत्कर्मैति कर्तारं वेदितव्यत्वेनोपक्षिप्य सुसंपुरुषनिकटममनाद्युत्तरं तस्मादेव प्राणानां देवानां लोकानां चोत्पत्तिकथनात् । नच ब्रह्मणोऽपि कर्तृत्वम् । तदनुप्रवेशमात्रस्यैव बोधनात् । अतः साहित्यमात्रं ब्रह्मणो भवतु । नच जीवस्य रश्मिः ।

तु चतुर्थाध्याये बृहदारण्यके । तत्रेत्यादीति कैप एतद्बालाके पुरुषोऽश्विष्ठेति पुरुषपदमुपक्रमो ब्रह्म ते प्रवर्णयति संदेहपीजं ब्रह्मणोऽनुप्रवेशस्यावश्यकत्वाद्ब्रह्मसहित इति । एतेषामिति स वेदितव्य इति श्रुतिशेषः । श्रुत्यर्थः पूर्वपक्षे जीवपरः यत्तदोर्नित्यसंबन्धात् । यस्य वा एतत्कर्म त्रिविधमिति जीवः कर्ता न ब्रह्म धर्माधर्मलक्षणकर्मानाश्रयत्वात् स जीवो वेदितव्य इति । उपक्षिप्येति प्राप्तकाले कृत्यप्रत्ययेनोपक्षेपो ध्वनितः । सुसंपुरुषेति आदिपदार्थः पूर्वमुक्तः । तस्मादेवेति जीवादेव । साहित्यमात्रमिति । ब्रह्मणा सहपुरुष इति न तु स यदा प्रतिबुद्ध्यते इत्यनन्तरमेतस्मादात्मनः इत्यत्र ब्रह्मसहितादात्मनो जीवादित्येन ब्रह्मणो विप्रतिष्ठन्ते इति क्रियायामन्वयः । पुत्रेण सहागतः पिता इत्यत्रैव । ब्रह्मत्वादय इति भाष्यमवतारयन्ति न च जीवस्येति । तथात्रेति अत्र सांख्यमते 'प्रकृतिपुरुषयोः अन्यत्सर्वमनित्यम्' 'असङ्गो ह्ययं पुरुषः' इति च वदतां सांख्यानानां न जीवः पुरुषातिरिक्तः तस्य व्यवस्था भाषावादिवत् । प्रकृत्यभिमानन्त्वमिति मलिनशुद्धौ प्रतिबिम्बितत्वं जीवत्वं प्रकृतौ प्रतिबिम्बितत्वमीश्वरत्वं प्रकृतिपुरुषयोरनादिरविवेकः । 'निःसंगेषुपरागोऽविवेकात्' जपास्फटिकयोरिव नोपरागः किं त्वभिमानः । तथा च प्रकृतेर्जडायाः अप्यभिमानन्त्वमहं कर्तेति तदेव ब्रह्मत्वं चितुपरागस्याप्यविवेकानादित्वेनानादित्वात् । तदभिमानन्त्वमुपाधिस्तदा भवति यदा ज्ञानान्मुक्तिः सा तु मलिनशुद्धिरूपप्रतिबिम्बाधारनिवृत्तिः 'मुक्तिरन्तरायध्वस्तेन परः' इति अतस्तेषां ब्रह्मत्वादीनामपि आगन्तुकत्वं मलिनशुद्धिरूपोपाधेः स्वाभाविकत्वात् । अभिमन्ता गीतात्रयोदशाध्याये ।

'प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्वानादी उमावपि ।

विकारांश्च गुणान्श्चैव विद्धि प्रकृतिसंभवान् ॥

कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते ।

पुरुषः सुखदुःखानां मोक्षत्वे हेतुरुच्यते ॥

पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुङ्क्ते प्रकृतिजान् गुणान् ।

कारणं गुणसङ्गोऽस्य सदस्योऽनिजन्मसु ॥

उपद्रष्टातुमन्ता च मर्ता भोक्ता महेश्वरः ।

परमात्मेति चाप्युक्तो देहेस्मिन् पुरुषः परः' ॥ इति

भाष्यप्रकाशः ।

कर्तृत्वे उपक्रमोक्तस्य ब्रह्मत्वस्य बृहदादीनां धर्माणां न विरोधः शङ्क्यः । यथा तुल्येऽपि सर्वत्र जीवत्वे कचिदेव देहे अन्यनियोजकत्वोपाधिना राजत्वं, कर्मकरणे मुख्यत्वोपाधिना यज्ञमानत्वं चोच्यते, तथात्र प्रकृत्यभिमानन्त्वोपाधिना तेषामाप्यगन्तुकानां वक्तुं शक्यत्वात् । नचोपक्रम-
स्यासंजातविरोधत्वेन प्रावल्याद् ब्रह्मण एव कर्तृत्वं युक्तमिति शङ्क्यम् । उपसंहारस्यात्र विवरणरूपत्वेन पूर्वोक्तार्थनिर्णायकत्वाद्वात्र ब्रह्मोपक्रमेण जीवपर्यवसानोक्तेर्ब्रह्मत्वेनोक्तो जीवः एव कर्ता । एवमुपक्रमोपसंहारभेदस्तु सर्वत्रैवेत्युपायज्ञापनार्थम् । एवमत्र देहविशिष्टस्याभिमानिनो दैहान् प्रति कर्तृत्वे बोधिते सति लोकेऽपि जीवस्य कर्तृत्वं देहसहभाव्येव भवेत् । तत्तत्कर्मणां बन्धमोक्षव्यवस्था च सुखेनोपपद्येत । एवमभिमानिनः कर्तृत्वे सिद्धे सति यो यादृगभिमानी तेन तादृक् कर्तव्यमिति नियमात् सर्वकर्तृत्वं प्रकृत्यभिमानिनः सेत्स्यति । सांख्यमते प्रकृतौ महत्तत्त्वे चां प्रतिविम्बितस्यैश्वरत्वोपगमान्मलिनबुद्धौ प्रतिविम्बितस्यैव जीवत्वात् प्रतिविम्बस्य चाधारा-
रक्षिणः ।

मधुपूदन्यामत्र जीवो व्याकृतः प्रकृतिं पुरुषं चैव विन्दीत्यादिश्लोकेषु । अस्मिन्नित्यादि भाष्यमवतारयन्ति स्म न चोपक्रमस्येति । ब्रह्म ते ब्रवाणीत्यस्य । अग्रे षोडशपुरुषा आदित्यादय उक्ताः । उपसंहारस्येति स एष प्राण एव प्रज्ञात्मेदं शरीरमात्मानमनुप्रविष्ट इत्यस्य । इत्यालोकि-
प्राब्रणे तु सत्यस्य सत्यमिति प्राणा वै सत्यं तेषामेव सत्यमित्यस्य । उपसंहारार्थं उक्तः । द्वितीयस्य तु तस्योपनिषदिति पूर्वमुक्तं तत्र कासाद्युपनिषदित्यत आह सत्यस्येति किं वा सत्यं किं पुनः सत्यमित्यत आह प्राणा इति प्राणा वै सत्यं सच्च सत्यमिति व्युत्पत्तेः । तेषां प्राणानां मध्ये य एव उक्तः आत्मा सत्यमथाध्यं तत्त्वमित्यर्थः । तस्योपनिषदित्यस्य तु तस्याकाशशब्दोदितस्य आत्मनो ब्रह्मणः उपनिषत् इति नाम उपसमीपं निरन्तरं सादयति गमयतीति व्युत्पत्तेः निरन्तरं समीप-
गमिकेत्यर्थः । रामानुजाचार्यभाष्ये तु सर्वान्पामनो अपहृत्य सर्वेषां च भूतानां श्रैष्ठ्यं स्वाराज्य-
माधिपत्यं पर्येति य एवं वेदेत्सुपसंहाराः एकत्र फलस्तुत्योपसंहारोऽन्यत्र तां विहाय । फलस्तुत्येवैति-
रिक्तत्वादिति विवेकः । विवरणेति उपक्रमोक्तब्रह्मानुसंधायैव प्राणो ब्रह्म एव प्रज्ञायां बुद्धावात्मा स्वरूपं यस्य जीवस्येत्यन्यत् स्पष्टम् । पूर्वोक्तेति घटः कलश इतिवत् । शक्तिग्रहं व्याकरणोपमान-
कोशासवाक्याल्लवहारतश्चेति वाक्यात् । प्रासङ्गिकमाहुः एवमिति । एतद्व्यायेति । उपक्रमस्या-
संजातविरोधत्वेपि विवरणेन शक्तिग्रहो नोपक्रमेणेति न्यायज्ञापनार्थम् । तथा सतीति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म एवमत्रेति । दैह्यानित्यादि प्रकृतिजान् 'पुरुषः प्रकृतिस्यो हि भुङ्क्ते प्रकृतिजान् गुणान्' इति गीतायाः । कर्तृत्वं भोगकर्तृत्वम् । देहसह सहभावि एव । बन्धमोक्षेति भाष्यार्थमाहुः तत्तदिति । अन्यैकजीवस्य देहभेदेपि कर्तृत्वस्य प्रकृतिगुणनिष्ठत्वेन प्रकृतेर्वन्ध-
मोक्षापत्तिः बन्धमोक्षव्यवस्था च सहजा भवेदिति भाष्यार्थात् । यादृगिति यादृक्कर्माभिमानी तादृक् कर्तव्यम् । सर्वेति । आदेहं सर्वकर्मकर्तृत्वम् । आधारेति प्रतिविम्बाधारः । प्रकृतिमहत्-
त्वाख्यं मनः मलिनबुद्धिश्च तदधीनत्वे चारुणजपाकुसुमाधीनस्फटिकारुणिमवत्कर्तृत्वं जीवस्याभि-
मानिन इति भावः । अयं जीवाणुलवादे तृतीयः पक्षः । तत्र मूलप्रकृतावेव चित्रप्रतिविम्ब ईश्वर इति आचरणशक्तिप्राधान्येनाविधादिशब्दितायां तस्यायेव चित्रप्रतिविम्बो जीव इति च कथनात् । मूलप्रकृतिरविकृतिरिति अविषादयो वह्मणसंविज्ञानेन महत्तत्त्वमलिनबुद्ध्यादयः तैः शब्दितायां

उच्यते । जगद्वाचित्वात् । एतेषां पुरुषाणां कर्ता यस्य चैतत् कर्मेत्युपक्रमे एतच्छब्देन जगदुच्यते । पुरुषशब्देन च जीवः । तज्जडजीवात्मकं जगद् ब्रह्मकर्तृकमिति हि पूर्वसिद्धम् । तदनुरोधेनात्रापि ब्रह्मपरत्वमेवोचितं, न तु सर्वविघ्नवोऽश्रुतकल्पना च । अतः सुपुसावपि ब्रह्मण्येव लयस्तस्मादेव सर्वमिति ज्ञातव्यम् । प्राणात्मशब्दवाच्यत्वं तु पूर्वमेव सिद्धम् । तस्मान्न जीवाधिष्ठिता प्रकृतिः कारणम् ॥ १६ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

धीनत्वात् । न च ब्रह्मानुप्रवेशोक्तिवैयर्थ्यम् । तस्य साक्षित्वमात्रबोधनार्थत्वात् । तत्त्वं तु, स एष इत्येक्यविधानाच्च ब्रह्मेतो भिन्नम् । अतोऽभिमानिन एव कर्तृत्वात् प्रकृतेरेव कर्तृत्वमर्थादेव फलिष्यतीत्येवं प्राप्ते इत्यर्थः । समाधिं व्याकुर्वन्ति एतेषामित्यादि । अत्रापि कारणत्वेनेत्यनुवर्तते । कारणत्वेन ब्रह्मैवादरणीयम् । नात्र जीवः कर्तृत्वेन विवक्षितः । कुतः ? जगद्वाचित्वात् । अत्र हि बालाकिनोक्तानादित्यादीन्निराकृत्य अजातशत्रुणा, 'यो वै बालाक एतेषां पुरुषाणां कर्ता यस्य चैतत् कर्म स वै वेदितव्यः' इति सिद्धान्तकथनोपक्रमे, एतेषामित्येतच्छब्देनादित्यमण्डलाद्युल्लेखादुपलक्षणविधया जडं जगदुच्यते । पुरुषशब्देन च जीवरूपम् । तज्जडजीवात्मकं जगद् ब्रह्मकर्तृकमिति हि पूर्वसिद्धम् । आदित्यमण्डलाद्युत्पत्तेः प्रागेव, 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते', 'तत्तजोऽसृजत', 'एतस्माज्जायते प्राणः' इत्यादिष्वादिसृष्टिवोधिकासु रश्मिः ।

तस्यां मूढप्रकृतावेवेति सांख्यमतम् । न च कर्ता कारयिता हरिः इत्युक्तमन्वानुप्रवेशो हि कर्तृत्वादेवं तु तदुक्तिवैयर्थ्यमित्याशङ्क्य समापत्ते न च ब्रह्मेति । 'असङ्गो ह्ययं पुरुषः' इति सूत्रात् । पञ्चविंशतितत्त्वेषु कुत्रास्य प्रतिविम्बितत्वस्य निवेश इत्याशङ्काहुः तत्त्वं त्विति । स एष इत्युपसंहारश्रुतिः । एवं सतीति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म अत इति । ननु भाष्ये एवं सतीत्यसामिमानिन एव कर्तृत्वे सतीत्यर्थः । अत्र तु पञ्चम्यन्तं कुत इति चेन्न विवक्षातः कारकाणि भवन्तीति । अर्धादिति असङ्गत्वरूपायां प्रकृतेर्विकारशीलायाः । एतेषामित्यादीति भाष्ये एतेषामादित्यादीनाम् । एतत् एति गच्छतीत्येतत् 'एतस्तुद च' इति सूत्रेणादिप्रत्ययस्तस्य तस्य तुडागमश्च । कर्मेति क्रियत इति कर्म 'सर्वधातुभ्यो मनिन्' इति मनिन् । कृति कर्म जगदित्युक्तम्, तच्च जडम् ।

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ।

आपयन् सर्वभूतानि यन्मार्गदानि मायया' ॥

इति शीतातः । पुरुषेति पुरुषाणामित्युक्तः पुरुषशब्देन जीवः । प्रकृते । अनेमां श्रुतिं सकलमाहुः पूर्वापरसंन्याय । अत्र हि बालाकिनेति । निरारकृत्येति अत्र हि बालाकिरजातशत्रुणा ब्रह्म ते ब्रवाणीति संवदितुमुपचक्रमे स च कतिचिदादित्याद्यकारणान्पुरुषान् मुख्यब्रह्मदृष्टिभाज उक्त्वा तूष्णीं बभूव तमजातशत्रुर्मुखा वै खलु मा संवदिष्य ब्रह्म ते ब्रवाणीति । असुर्यब्रह्मनादितया तं निराकृत्येत्यर्थः । तत्कर्तारमन्यं वेदितव्यतयोपचिक्षेप तमाहुः अजातशत्रुणेति । एतच्छब्देनेति भाष्यमवतारयन्ति एतेषामित्येतच्छब्देनेति । उक्तार्थस्य भगवदिच्छया प्रसिद्ध्यभावात् प्रसिद्धार्थमाहुः उपलक्षणेति । पुरुषेति भाष्यं विवृण्वन्ति पुरुषशब्देनेति । जीवेति पुरि शेते इति व्युत्पत्त्या जीवरूपं जगदुच्यते । तज्जडेति भाष्यं विवृण्वन्ति तज्जडेति । भूतानीति भूतं क्षमादि पिशाचादि च तेजोषाम् छान्दोग्यश्रुतिः । इत्यादिष्विति ।

भाष्यप्रकाशः ।

श्रुतिषु सिद्धम् । अत्रापि पूर्वमिन्द्रप्रतर्दनसंवादे एवमेव सिद्धमतस्तदनुरोधेनात्रापि कर्तृत्वस्य ब्रह्मपरत्वमेवोचितम् । न तु पुरुषशब्देन देहमात्रमभिप्रेत्य तत्कर्तृत्वस्य प्रकृत्यभिमानीति संभवदुक्तिकृत्वेन तदङ्गीकृत्य सर्वश्रुत्युपपन्नो विधेयः । नच, न जायते न म्रियते चेति श्रुतेर्जीवोत्पत्तिः सिद्धान्तेऽप्यनिष्टेति जडजीवात्मकजगत्कर्तृत्वकथनमसंगतमिति शङ्क्यम् । 'सर्व एवात्मानो व्युच्चरन्ति' इति श्रुत्यन्तरेण व्युच्चरणरूपाया उत्पत्तेस्तत्राप्यङ्गीकारात् । अतो जडवत् स्वरूपान्यथाभावाभावादेव, न जायत इत्युपपत्तेर्न सिद्धान्ते दोषः । नच सिद्धान्ते उपलक्षण-विधावत् पूर्वपक्षे संकोच इति दोषतौल्यात् साम्यं शङ्क्यम् । ब्रह्मण उपक्रमे श्रुतत्वेन तदादरस्य युक्ततया उपलक्षणविधाया अदुष्टत्वात् । प्रकृत्यभिमानीनस्त्वश्रुतत्वेन तत्कल्पने श्रुतत्यागोऽश्रुत-कल्पना च स्यादिति दोषाधिक्यात् । नच ब्रह्मपदमत्र सांख्यमिममतजडब्रह्मवाचकमिति शङ्क्यम् । स्वरूपलक्षणविरोधप्रसङ्गात् । अतः सर्वश्रुत्येकवाक्यत्वायात्रापि ब्रह्मैव कर्त्रिति मन्तव्यत्वात् सुपुत्रावपि ब्रह्मण्येव वागादीनामत्रोक्तानां लयः । तस्मादेव सर्वं यथापतनं विप्रतिष्ठत इति ज्ञातव्यम् । नच प्राण एव ब्रह्मात्मेत्यस्य विरोधः । ब्रह्मणि प्राणात्मशब्दवाच्यस्येन्द्रप्रतर्दनसंवादे पूर्वमेव सिद्धत्वादिति । तस्मादत्र प्रकृत्यभिमानी जीवो न तत्कर्तृत्वेन सिद्ध्यतीति न तदधिष्ठिता प्रकृतिः करणमित्यर्थः ॥ १६ ॥

चक्षिः ।

‘एतस्मान्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।

खं वायुज्योतिरापः पृथ्वी विश्वस्य धारिणी’ ॥

इति । मुण्डके आदिपदेन ‘धावापृथिवी जनयन् देव एकः’ इति । पूर्वसिद्धमित्यस्य भाष्यस्यार्थान्तरमाहुः अत्रापि । पूर्वमिति भाष्येपि पूर्वमनुगमाधिकरणे कौपीतकिब्राह्मणे वा पूर्वम् । एवमेवेति जगद् ब्रह्मकर्तृकमेव सिद्धम् । तदनुरोधेनेति भाष्यं विवृण्वन्ति अतस्तदनुरोधेनेति । अत्रापीति कौपीतकिब्राह्मणेपि । संभवदिति प्राक्तनकर्मद्वारा । कर्मणां प्ररोहैकत्वभावत्वम् । सर्वश्रुतीति यतो वा इमानीति श्रुतिविध्वजः । न जायत इति ‘न जायते म्रियते वा विपश्चित्’ इति । न च विपश्चित् सूर्य इति शङ्क्यम् । सूर्य आत्मा जयतस्तथुपभेति आत्मत्वात् । व्युच्चरणेति सर्व एव जीवाः सर्व एवात्मानः इति व्युच्चरणं समागमः । ‘अनित्ये जननं नित्ये परिच्छिन्ने समागमः’ इति सुबोधनीकारिकायाः । जडे शब्दरूपरसगन्धस्पर्शपरावृत्तिजवीवेचित्याहुः अत इति । अन्यथा-भावः शब्दादिपरावृत्तिः । अश्रुतकल्पना चेति भाष्यमवतारयन्ति न चेति । उपलक्षणेति एतच्छब्देनोपलक्षणविधया । संकोच इति देहमात्रसंकोचः । शङ्कते न च ब्रह्मेति । सांख्येति सांख्यैरभिमतं जडं प्रकृतिः ब्रह्म असङ्गपुरुषसदुभयवाचकमभिमानिवाचकमिति यावत् प्रतिविम्बं वा जडं ब्रह्म तद्वाचकं बोधक्रमगतं ब्रह्मपदमित्यर्थः । स्वरूपेति सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति श्रुत्युक्तम् । अतः सुपुत्रावित्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म अतः सर्वेति । अत्रापीति कौपीतकिब्राह्मणेपि । विप्रतिष्ठन्ते इति जागरिते विप्रतिष्ठन्ते तच्च विषयोपपादनं पूर्वमुक्तम् । न जीवादिति भावः । प्राणात्मेति भाष्यं विवृण्वन्ति न च प्राण इति । पूर्वमिति अनुगमाधिकरणे । कौपीतकिब्राह्मणे वा पूर्वम् । तदधिष्ठेति प्रतिविम्बाधिष्ठिता प्रतिविम्बाधारभूता प्रकृतिः । न च गीताविरोध इति वाच्यम् । यद्यपि क्षेत्रक्षेत्रज्ञनिर्देशाभ्यां क्षेत्रज्ञनिरूपणं न्यायं तथापि क्षेत्रेषु देहेषु द्वा सुपर्णेति श्रुत्या

जीवमुख्यप्राणलिङ्गादिति चेत्तद्व्याख्यातम् ॥ १७ ॥

किञ्चिदाशङ्क्य परिहरति । नन्वत्र जीव एव प्रक्रान्तः । कैप एतद् बालाके पुरुषोऽशयिष्ठेति । ब्रह्म त्वद्यापि न सिद्धमेतादृशं, नैतादृशमिति । अतः शयनोत्थानलक्षणजीवधर्मदर्शनात् तस्यैव ब्रह्मत्वं जगत्कर्तृत्वं च । तत् स्वतोऽनुपपन्नं प्रकृतौ फलिष्यति । अथवा मुख्यप्राणलिङ्गमप्यत्रास्ति । प्राण एवैकधा भवतीति सुषुप्तौ तस्यैव वृत्तिरुपलभ्यते । विद्यमानादेव सर्वोत्पत्तिप्रलयौ । स च

भाष्यप्रकाशः ।

जीवमुख्यप्राणलिङ्गादिति चेत्तद्व्याख्यातम् ॥ १७ ॥ भाष्यमत्र निगदन्त्या- रश्मिः ।

जीवमात्रस्याशक्यनिरूपणत्वात् उपद्रष्टेत्यादिना ब्रह्मनिरूपणात् । न चात्र मानाभाव इति शङ्क्यम् । भुङ्क्ते इति जीवे भोक्तृत्वसिद्ध्या भोक्तेति भोक्तृत्वस्य पृथगुक्तस्य मानत्वात् । न चानुवाद इति शङ्क्यम् । गौरवात् । न चानभ्रजन्त्योमिचाकशीति श्रुतिविरोधः शङ्क्यः स्वेनाशननिषेधात् । जीवरूपेण भोक्तृत्वस्यावरेणात् । अन्यथा माण्डूक्योपनिषदि स्थूलभुक्तवोक्तैर्विरोधः स्यात् । न च चरणरूपेण स्थूलभुक्तमिति शङ्क्यम् । ॐ । न च प्रकृतेरनादित्वं न युज्यत इति शङ्क्यम् । मायया च निषेवितमिति वाक्यात् । माया प्रकृतिरिति । न च क्षेत्रक्षेत्रज्ञनिर्देशविरोध इति शङ्क्यम् । उपक्रमे,

‘प्रकृतिं पुरुषं चैव क्षेत्रं क्षेत्रज्ञमेव च ।

एतद्वेदितुमिच्छामि ज्ञानं ज्ञेयं च केशव’ ॥

इति ज्ञेयोक्तेः । न च क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवं सांख्यरीत्या सर्वनिवेशः क्षेत्रक्षेत्रज्ञनिर्देश इत्यध्याय-
नाम्नः इति शङ्क्यम् । प्रतिबिम्बस्य चिद्वन्मण्डने दूषणात् निरीश्वरवादापत्तेरिति ॥ १६ ॥

जीवमुख्यप्राणलिङ्गादिति चेत्तद्व्याख्यातम् ॥ १७ ॥ निगदेति । तथाहि ।

किञ्चिदिति प्रतीतार्थत्वागेनायमात्मा ब्रह्मेति शारीरब्राह्मणे जीवस्य ब्रह्मत्वोक्तेरुपक्रमो जीवपरः कैप इत्यत्र जीवः स्पष्टः । सुप्तात् सुषुप्ताच्च जीवाञ्छ्रौती सृष्टिः तत्कर्तृत्वं प्रतिबिम्बे धाधितम् । प्रकृतौ भविष्यति उपसंहारे स एष प्राण एव विज्ञानात्मेत्येकवचनेन सांख्यवाददर्शनात् फलनिरूपणेपि पापाहत्यादीनां संभव इत्याशङ्क्येति । ननु ब्रह्म ते भवाणि इत्युपक्रम इति चेत्तत्राहुः ब्रह्म त्विति । अस्तूपक्रमवार्ता अत्रेन्द्रप्रतर्दनसंवादेपि ब्रह्म न सिद्धं प्राणपदं ब्रह्मवाचकमिति सिद्धं ततस्त्वष्ट्वधोत्र तु शारीरब्राह्मणोक्तो जीव उपक्रमे उक्तः । अत इति शक्यार्थविचारात् । जीवमुख्यप्राण-
लिङ्गादिलेखवचनादेकं दुष्टमेकं लिङ्गमित्युक्त्या दुष्टं जीवलिङ्गं व्याख्याय मुख्यप्राणलिङ्गं व्याकुर्वन्ति स्म अथ वेति । ननु कोऽस्वरसो येन पश्चान्तरोक्तिरिति चेच्छृणु उपक्रम एवासंभवी यतोऽयिष्ठेति स्वार्थकधातुमात्रं न किं तु सुषुप्तिसहितस्वभवाचकः यदा सुप्तः स्वप्नं न कंचन पश्यति इति श्रुतेः दृष्टवालाकिब्राह्मणे पुरीतति श्वेते इति सुषुप्तिनाडीपुरीतद्रष्टाया उक्तेश्च सुषुप्तात्पुरुषात्सृष्टिः सुखमहमस्वाप्सं न किञ्चिदवेदिपमिति प्रत्ययविरुद्धेति प्रविष्टब्रह्मणः सृष्टिर्युक्तेत्यस्वरस इति । ननु अत्रापि स दोषस्तदवस्था इति चेत्तत्राहुः सुषुप्ताविति यदा सुप्तः स्वप्नं न कंचन पश्यति अथास्मिन् प्राण एवैकधा भवतीति उपक्रम्य एतस्मादात्मनः प्राणा यथायतनं प्रतिवृत्ते प्राणेभ्यो

प्रकृत्यंशोऽतो जडादेव प्रधानात् सृष्टावपि सर्वोत्पत्तिः । अतोऽस्मात् प्रकरणाज्जी-
वद्वारा साक्षाद्वा प्रकृतेः कारणत्वमित्येवं प्राप्ते उच्यते तद्व्याख्यातम् । एतयो-
रुभयलिङ्गत्वमेव नास्तीति, आश्रयत्वादिह तद्योगादित्यत्र सर्वमेव कार्यं भगवत
एव नान्यस्यादिति । अतोऽस्माद् ब्रह्मवाद एव सिद्ध्यति, न प्रकृतिवादः ॥ १७ ॥

अन्यार्थं तु जैमिनिः प्रश्नव्याख्यानाभ्यामपि चैवमेके ॥ १८ ॥

स्वमतेन परिहारमुक्त्वा नियतधर्मवादेनापि परिहारमाह । स्वापप्रति-
योधौ जीवधर्मावेव । चक्षुरादित्याधारत्वं प्राणस्येति । तस्मिन्नपि पक्षे अन्यार्थं
तद्धर्मकीर्तनम् । भेदे हि तन्निराकरणमवश्यं कर्तव्यमिति तु शब्दः । ब्रह्मप्रति-

भाष्यप्रकाशः ।

ख्यातमित्युपरम्यते ॥ १७ ॥

अन्यार्थं तु जैमिनिः प्रश्नव्याख्यानाभ्यामपि चैवमेके ॥ १८ ॥ अत्र
सांख्यमतमाचार्यदेवयानामन्येषामप्यनुमतं न भवतीति ज्ञापनाय सूत्रप्रयोजनमाहुः स्वमतेने-
त्यादि । नियतधर्मवादस्वरूपमाहुः स्वापेत्यादि । परिहारमाहुः तस्मिन्नित्यादि । यस्मिन् पक्षे
रहितः ।

देवा देवेभ्यो लोका इति च । प्राणवृत्तयोऽपानादयः प्रतिष्ठन्ते जागर्ति परीक्षकैरुपलभ्यन्ते । ननु
प्राणोस्तु परं तु ब्रह्मणोऽनुप्रवेश उक्तः । तस्मादेवात्मनः सकाशात्प्राणप्रतिष्ठाद्युक्तम् । तथा च
शंकराचार्यभाष्यं 'परस्माच्च ब्रह्मणः प्राणादिकं जगज्जायते' इति वेदान्तमर्यादेति चेत्तत्राहुः
विद्यमानादिति । प्राणादिति वृत्तौ मरीचिकाख्यायां लालुमद्वृत्तायां वृत्तावन्येवम् । प्राणे विद्य-
मानाद् ब्रह्मणः सत्त्वादिवात् कर्तृत्वरूपादित्यर्थः अत एव एतस्मादात्मन इति श्रुतावात्मपदं
प्राणेश्वात्मपदाभावात् । भाष्यं चातः सुषुप्तावपि ब्रह्मण्येव लयस्तस्मादेव सर्वं ज्ञातव्यमिति स च प्राणः
प्रकृत्यंशः । प्रकृतेर्मायारूपाया महत्त्वं महत्त्वाद्देहतत्वं तस्मात्तानसहंकाराच्छब्दः ततः खं ततः
स्पर्शस्ततो वायुरिति प्रकृत्यंशः समष्टिप्राणः व्यष्टीनां प्राणा अपि प्रकृत्यंशः । सांख्य आह अत इति
यतो भवतामेवमतोऽस्माकमपि जडादेवेत्यादिः । अतोऽस्मादिति । कौपीतकिप्रकरणात् । जीवद्वारेति
प्रकृतौ प्रतिविम्यो जीवस्तस्मात्सर्वम् । साक्षादिति 'प्रधानाद्ब्रह्मजायते' इति । एतयोरिति लिङ्गयोः ।
प्रकाणित्वोपपादने उभयलिङ्गत्वमेव नास्तीति उभयलिङ्गत्वाभावे व्याख्यातः केल्याकाङ्क्षायामनुगमा-
धिकरण इत्याहुः आश्रितत्वादिहेति कथं व्याख्यातमित्याहुः सर्वमिति । नन्वेवं सति प्रतर्दन-
वाक्यनिर्णयेनैवेदमपि वाक्यं निर्णीयेत न निर्णीयते यस्य चै तत्कर्मैत्यस्य वाक्यस्य ब्रह्मविषयत्वेन
तत्रानवधारितत्वात् तस्मादत्र जीवमुख्यप्राणाशङ्का पुनरुत्पद्यमाना निवर्त्यते । सिद्धमाहुः अत इति
शक्यार्थादस्माद्ब्रह्मणात् । एवं निगदव्याख्यातमित्यर्थः ॥ १७ ॥

अन्यार्थं तु जैमिनिः प्रश्नव्याख्यानाभ्यामपि चैवमेके ॥ १८ ॥ अत्र जैमिनिम-
तोक्तेः प्रयोजनं वक्तुमाहुः अत्र सांख्येति । आचार्यदेवयानामिति ईषदना आचार्या
आचार्यदेवयानाः 'ईषदसमाप्ता कल्पव्यदेश्यदेशीयरः' इति सूत्रेण देवयप्रत्ययः । अन्येषामाचार्यदेवयत्वं
प्रत्यधिकरणं स्फुटमेव दूषणात् । अन्येषामिति जैमिनीनाम् । नियतेति स्वापप्रतियोधौ जीवस्यैव
चक्षुरादित्याधारत्वं प्राणस्येति नियतधर्मवादः 'तत्प्रमाणं वादरायणस्यानपेक्षत्वात्' इति सूत्रे

पत्त्यर्थमेव जीवलयोद्गमौ । मृतिवैलक्षण्येन प्राणकीर्तनमाश्रयब्रह्मबोधाय । कुत एतदवगम्यते तत्राह उपक्रमोपसंहाराभ्यामेवावगम्यते । 'यो वै बालाक एतेषां पुरुषाणाम्' इत्युपक्रमे मुख्यं ब्रह्मैव निर्दिष्टम् । तज्ज्ञानेनासुरजयः, सर्वेषां भूतानां श्रेष्ठं स्वाराज्यमाधिपत्यं चेति फलम् । न ह्येतद्व्ययममुख्ये संभवति । अपि च प्रश्नव्याख्यानाभ्याम् । 'कैप एतद् बालाके पुरुषोऽशयिष्टेति प्रश्नः । तत्र जीवस्य ज्ञातत्वादधिकरणमेव न ज्ञातम् । यत्रैव एतद्बालाके पुरुषोऽशयिष्टेति

भाष्यप्रकाशः ।

एतयोर्जीवमुख्यप्राणधर्मत्वात् तल्लिङ्गत्वमेव, न ब्रह्मधर्मत्वं, तस्मिन्नपि तद्वर्माणां कीर्तनमन्यार्थं ब्रह्मबोधार्थम् । तथा च ब्रह्मपरिचायनाय तच्छेषत्वेनैतत्कथनान्नैतेन सांख्यमतसिद्धिरित्यर्थः । ननु सूत्रे तुशब्दादस्य पक्षस्य पूर्वसाध्यायस्त्वमेव कुतो नाद्रियत इत्याकाङ्क्षायां तोः प्रयोजनमाहुः भेदे ह्रीत्यादि । एतस्य मतस्य पूर्वसाद् भेदे यतो हेतोर्जैमिनिनापि सांख्यमतनिकारणमवश्यं कर्तव्यमिति ज्ञापनाय तुशब्दो, न तु सिद्धान्तपक्षादस्योत्कर्षज्ञापनार्थः । गामाविश्य च भूतानीत्यादिभिर्भूतादिसर्वकार्यस्य भगवत्कार्यतयैव सिद्धत्वादिति । तर्ह्यस्मिन् पक्षे जीवप्राणयोः कथमन्यार्थत्वमित्यत उपपादयन्ति ब्रह्मप्रतीत्यादि । अपिचेत्यनेन सूचितं हेतुमाहुः

रश्मिः ।

जैमिनिना व्यासग्रहणात् जीवस्वरूपं व्यासोक्तं यथाशास्त्रम् । 'जैमिनिः कर्मतत्त्वज्ञः' इति धर्मशास्त्रे नियतधर्मवादः । यथा मन्वादिष्वनधिकारं जैमिनिः । अधिकारं व्यास आह स्वापेत्यादीति श्रुतिं यदा सुप्तः स्वप्नं न कंचन पश्यति अत्रास्मिन् प्राण एवैकधा भवतीति । न ब्रह्मेति परंपर्या न ब्रह्मधर्मत्वम् । नन्वत्रापि ब्रह्मणः एकविधत्वं तत्प्रमाणं बादरायणस्यानपेक्षत्वादिलौत्तिकसूत्रशेषादिति शङ्कम् । आत्माधिकः कलादिभिर्न भोगः इति जैमिनिसूत्रात् आदित्यादिग्रहेषु कलादिभिः सकलगुणैरधिक आढ्यः न भोगो ग्रहः आत्मेति ज्योतिषजैमिनिसूत्रमुपोधिण्याम् । आत्मलक्षणस्य ज्योतिर्विन्नीलकण्ठैः प्रतिपादनात् । तस्मिन्नपीति वेदवेदान्तादिपदशास्त्रेषु वेदशास्त्रपक्षे । ब्रह्मपरीति दर्शपूर्णमासयोर्ब्रह्मत्वार्थं ब्रह्मपरिचायनाय । एतदिति जीवमुख्यप्राणलिङ्गकथनात् । ब्रह्मिष्ठो ब्रह्मा तं दर्शपूर्णमासयोः घृणीत इति वाक्यात् । ज्यायस्त्वमिति तोः पूर्वोक्तस्य व्यासपक्षस्य निराकरणस्य तोरर्थात् इति भावः । तु इति पूर्वपक्षिणमिति तुः, तुः पूर्वपक्षनिरासः इति भाष्यात् । पूर्वस्वादिति वेदान्तमतात् । कर्तव्यमिति अन्यथा पदशास्त्रव्यवस्था भज्येत । वेदशास्त्रमेव सांख्यशास्त्रम् । कर्मणः कर्तृत्वादि च न स्यात् प्रकृतेरुपादानत्वे । तथा च पूर्वपक्षिणं सांख्यं तुदतीति तुरिति भावः । भगवदिति । गीतायां न कर्मकार्यतया न सिद्धत्वमित्येवकारव्यावर्त्यम् । ब्रह्मप्रतिपत्तीत्यादीति प्रतिपत्तिज्ञानं तद्ब्रह्मणो जगज्जन्मादिकर्तृत्वेन भवति तज्जगज्जन्मादिकर्तृत्वभेदेषां पुरुषाणां कर्तृत्वेनोक्तं सुषुप्तावपि ब्रह्मण्यपलयः इति भाष्योक्तो लयः । तावेतौ जीवलयोद्गमौ ब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थमेव तल्लक्षणत्वात् । मृतिः शरीरब्रह्मणे उक्ता 'सुषुप्त्युत्कान्त्योर्भेदेन' इत्यधिकरणे विवृता तत्र सर्वप्राणानां भगवन्निकटे गमनमुक्तमत्र तु वागादिलयाधारत्वं प्राणस्येति वैलक्षण्यं तेन । प्राणकीर्तनं प्राण एवैकधा भवति इति श्रुत्या । एतदिति आश्रयब्रह्मबोधनार्थत्वम् । जीव प्राणधारणे इति धातुपाठात् साक्षात्प्राणश्रयजीवमपहायाश्रितत्वं परंपर्यावगम्यते । अपि चेति स्वरादेराकृति-

व्याख्यानम् । न हि नाडीज्ञापयितुं व्याख्याति, किं तु प्रतिज्ञातं ब्रह्म । कथमेतदवगम्यते, नाडीव्यतिरिक्त आत्मा ज्ञाप्यत इति तत्राह एवमेके । एके शाखिनो वाजसनेयिनः । तत्रापि हस्तवालाकिब्राह्मणे, 'स होवाचाजातशद्युर्यत्रैष एतत् सुप्तोऽभूद् य एष विज्ञानमयः पुरुषस्तदेपां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाय, य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिच्छेते' इत्यत्र आकाशशब्दं ब्रह्म सता सोम्य तदा संपन्नो भवतीति च । खं ह्यपीतो भवतीति च । तस्मादाधारभूतब्रह्मज्ञापनार्थत्वाज्जीवमुख्यप्राणलिङ्गात् प्रकृतिवाद इत्यसंगतम् ॥ १८ ॥

इति प्रथमाध्यायचतुर्थपादे षष्ठं त्रिसूत्रं जगद्वाचित्वाधिकरणम् ॥ ६ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

उपक्रमेत्यादि । फलमिति उपसंहारे निर्दिष्टं फलम् । जीवस्य ज्ञातत्वादिति । एष इति पदेन बालाकिज्ञातपदार्थस्यैव निर्देशात् तथेत्यर्थः । शेषं स्फुटम् ॥ १८ ॥

इति षष्ठमधिकरणम् ॥ ६ ॥

रश्मिः ।

गणत्वादन्वयेत्यर्थे प्रयुज्यते तत्र किं चेत्यनुत्तवा एतल्लयोगः सूचयति सूत्रान्वयान्तरम् । प्रश्नव्याख्यानाभ्यामप्येवमेवैके शाखिनश्चेति तदाहुरपि चेत्यनेनेति हेतुमिति । उपक्रमोपसंहाररूपम् । समुच्चयार्थकेनापि नाथं हेतुः समुचित इति भावः । उपसंहार इति सर्वान्प्राप्नोपहृत्वेत्यादिनोक्तस्तस्मिन् । भाष्ये । असुख्ये साक्षात्प्राणाश्रये जीवेऽङ्गीकृते सति संभवत्यपि तु परंपरयाश्रये ब्रह्मण्यङ्गीकृते सति संभवति । सूचितार्थं व्याख्याय वाच्यार्थं वक्तुमाहुः अपि चेति । अन्यचेत्यर्थकमव्ययम् । मनोरमायां खरादेराकृतिगणत्वात् । केत्यत्र किमः सम्यन्तात् किमोदिति अत्रत्ययादधिकरणसत्तया अधिकरणविषयकः प्रश्नः इत्याहुः तत्रेति । प्रकृते । बालाकिज्ञातेति ज्ञातमत्र शास्त्रदृष्ट्या प्रत्यक्षं वा । अधिकरणं न ज्ञानमिति जीवाधिकरणं किमिति प्रश्नः । शेषमिति उत्तरसंयत्नप्रकारकयद्विषयी प्रश्नः तद्वर्मावच्छिन्नत्वतदुद्देश्यकं उक्षणादिनिरूपणमिति व्युत्पत्त्या को घटः कम्बुग्रीवादिमान् घट इत्यत्र दर्शनेन तादृशत्वाच्छ्रुत्यन्तरसिद्धमाकाशप्रज्ञोत्तरयतीत्याहुः यत्रैव इति यत्रेत्यस्याकाशशब्दब्रह्मणि इत्यर्थः । 'ननु श्रुत्यन्तरे पुरीतति शेते इति यत्रेत्यस्य पुरीतति इत्यर्थः । कृते नेति चेत्तत्राहुः नहीति । आकाशेति आकाशः शब्दो यस्य प्रतिपादकस्तदाकाशशब्दं ब्रह्म । यत्रैव जीवः सुप्तोऽभूत् एतज्जगत्सुप्तोऽभूत् । स्वयं विवृणोति य एष इति विज्ञानमयो जीवः प्राणानामिन्द्रियाणां विज्ञानं प्रकाशनसामर्थ्यम् । करणे व्युटा स्वविज्ञानेन प्रत्यक्षप्राणत्यामाङ्गीकृतेनादाय गृहीत्वा हृदय इत्याकाशविशेषणम् । सप्तम्यन्तं न हृदयब्रह्मणोक्तब्रह्महृदयमिति नपुंसकशब्दात् । अत उक्तमाकाशशब्दं ब्रह्मेति । अन्यच्च सतेति सता ब्रह्मणा तदा सुप्तौ । स्वमिति स्वमात्मानमपि इतः प्राप्तो भवति । सिद्धमाहुः तस्मादिति जीवमुख्येत्यत्र त्यन्लोपे पञ्चमी आधारभूतब्रह्मज्ञापनार्थत्वात् जीवमुख्यप्राणलिङ्गाज्ञाय पूर्वसूत्रोक्तरीत्या प्रकृतिवाद इत्यसंगतमित्यर्थः । संगतिस्तु निर्वाहकरुणा प्रत्यधिकरणम् ॥ १८ ॥

इति षष्ठाधिकरणम् ॥ ६ ॥

वाक्यान्वयात् ॥ १९ ॥ (११४७)

पुनर्जीवव्रत्तवादेन प्रकृतिकारणवाक्यमाशङ्क्य निराकरोति । बृहदारण्यके चतुर्थे पष्ठे च याज्ञवल्क्यमैत्रेयीसंवादे, येनाहं नास्मृता स्यां किमहं तेन कुर्यामिति विरक्तिमुक्त्वा, यदेव भगवान् वेद तदेव मे ब्रूहीति पष्ठे तामभिमुखीकृत्य, न वा अरे पत्युः कामायेत्यादिना अमृतत्वाय ज्ञानमुपदिशति पष्ठे । पुनरुपसंहारेऽप्येतावदरे खत्वमृतत्वमिति होक्त्वा याज्ञवल्क्यः प्रवव्राजेति ।

भाष्यप्रकाशः ।

वाक्यान्वयात् ॥ १९ ॥ अधिकरणमवतारयन्ति पुनर्जीवेत्यादि विषयमाहुः बृहदित्यादि प्रवव्राजेत्यन्तम् । इदं वाक्यद्वयं प्रकृतिसंबन्धशून्यकेवलपुरुषतत्त्वज्ञापनपरम् । यथार्थेन्धायेरित्यारभ्य वागेकायनमित्यन्तेन नामरूपात्मकप्रपञ्चीत्यचिलयाधारधावणात् । सांख्यमते केवलस्य पुरुषस्य तथात्वाभावात् । किंतु प्रकृतसंसृष्टवत्परम् । तेन तादृशस्य जीवस्य प्रकरणित्वम् ।

रश्मिः ।

वाक्यान्वयात् ॥ १९ ॥ पुनर्जीवेत्यादीति जीव एव ब्रह्मेतिवादेन जीवस्य प्रतिबिम्बत्वात् प्रतिबिम्बसाकारणत्वात् प्रकृतौ कारणत्वपर्यवसानात् प्रकृतिकारणवादेत्यादि । चतुर्थे पष्ठे ब्राह्मणे पष्ठेऽप्याये च ब्राह्मणं तु पञ्चमं एतद्ब्राह्मणद्वयं विषयः । येन जन्मना हेतुना 'जातस्य हि ध्रुवो मृत्युः' इति वाक्यात् । अहं मैत्रेयी नास्मृता न शब्दो नन्वास्मृतत्वाभिलाषसूचनायान्यथाऽस्मृता सामित्येतावतैव चारितार्थ्यं लाघवं च । किं चास्मृतत्वाय ज्ञानोपदेशस्यासंगतिः स्यात् 'नाऽपृष्टो ब्रूयात्' इति सुषोभिण्याः एवं तु किं कुर्याममृतत्वार्थं किं कुर्यामिति प्रश्नव्यक्तेरमृतत्वाय पृष्टोऽमृतत्वाय ज्ञानमुपदिदेशेति अमृतत्वाय ज्ञानोपदेशस्यासंगतिर्नेति । स्यामिति हेतुहेतुमद्भावे लिङ् तेन जन्मना संपूर्णेन किं कुर्यामिति कृतिविषयकप्रश्नः नास्मृतत्वस्य कृतेष्व कार्यकारणभावः । न मृतत्वस्य कृतेष्व कार्यकारणभावः । कृतिपदेन सेवाकृतिकर्मकृत्योर्विवक्षणात् मृतत्वेऽप्यसत्कृतिसंभवात् । अतो हेतुहेतुमद्भावे लिङ्भ्यमपि न नञौ । विरक्तिमिति । येनाहमिति वाक्यार्थस्य व्यञ्जकत्वात् व्यञ्जनयोक्त्या वाक्यार्थेन विरक्तिव्यञ्जनात् । भगवान् याज्ञवल्क्यः । मे मम मैत्रेय्या मा इ इति ऋदे मा मामित्यर्थः । एवं विषयः स्फुटः संशयस्कौष्ठ्याहुः संशयबीजमिति । पूर्व्वेति पूर्व्वं शरीरब्राह्मणं ततः पूर्व्वस्मिन्न्योतिर्ब्राह्मणे । आत्मज्योतिः सम्राडिति होवाचेति श्रुतेर्ब्राह्मणः प्रकृतत्वम् । तत्र आत्मन इत्यादीति । ननु जायापत्योरादित्वमपेक्षितमित्याशङ्काहुः स्वप्रतीत्येति । स्वप्रतीतिर्दम्पत्योर्नोस्ति । ननु दम्पत्योर्मित्रस्वभार्यारूपयोः स्वप्रतीत्या प्रियत्वमस्त्येवेति चेन्न मुक्तस्य विषयरागाभावात् भार्याया अपि 'पुत्रे कृष्णप्रिये रतिः' इति वाक्याद्विषयप्रियत्वाभावात् । जायायाः पत्नीत्वे दम्पत्योः सहाधिकारस्य पूर्व्वतन्त्रसिद्धत्वात् तयोः प्रियत्वं स्वप्रतीतिगोचरो न भवति तथा च प्रतीतिः प्राधान्यात् न पाठक्रम इति भावः । यद्वा पुत्राणामादी पुत्रादी पुत्रा आदयो येषां वित्तवश्वक्षत्रादीनां ते पुत्रादयः पुत्रादी च पुत्रादयश्च पुत्रादयस्तेषामपेक्ष्येत्यर्थः । जीवमेवेति अयमात्मा ब्रह्मेति श्रुतौ जीवे आत्मपदप्रयोगात् । जीवस्येति । भाष्ये । तदित्यव्ययं लुप्तपृष्ठीकं तस्येति निष्पन्नं तस्यार्थो जीवस्येति अव्ययार्थ आत्मत्वेन बोधानन्तरमिति । तत्रैतन्न विषयसप्तमी तदर्थस्त्विद्विषयकमेव जीवविषयकमेव दर्शनदिकं विषये इति भाष्यान्वयः 'न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवति आत्मनस्तु कामाय पतिः प्रियो भवति न वा अरे जायायाः कामाय जाया प्रिया भवति आत्मनस्तु

तत्र जीवस्य प्रकरणित्वं ब्रह्मणो वेति संशयः । तत्रात्मनः प्रियत्वं स्वप्रतीत्या पुत्रायपेक्षया बोधयस्त्रीवमेवोपक्रमे आत्मत्वेन वदति । तदनु तत्र दर्शनादि विधत्ते । तेन सर्वं विदितमिति फलमाह । तत्र कथमात्मज्ञानेन सर्वज्ञानमित्याकाङ्क्षायां, ब्रह्म तं परादादित्यादिना, इदं सर्वं यदयमात्मेत्यन्तेन तस्यैव सर्वत्वमाह ।

भाष्यप्रकाशः ।

जीवलिरस्य भूयस्त्वात् । अथवा ब्रह्मणः प्रकरणित्वम् मृतस्वरूपस्य फलसोक्तत्वादित्याशयेनाहुः तत्रेत्यादि । एवंचास्मिन्नपि सूत्रे आनुमानिकं नेत्यानुमानिकसूत्रादाकाशादिषु कारणत्वेन चेत्याकाशादिब्रह्माद्यानुवर्तते । तथाच ब्रह्मण्येव वाक्यान्वयाद् ब्रह्मैव कारणत्वेन मन्तव्यं, न तु प्रकृतिविशिष्टो जीवः । सर्वश्रुतीनामेकवाक्यात् । अतो नानुमानिकसूत्रे योजनं पर्यवस्यतीत्याशयेन पूर्वपक्षमाहुः तत्रात्मन इत्यादि । स्वप्रतीत्येति लौकिक्या स्वप्रतीत्या । जीवमिति प्रकृतिसंस्पृष्टं पुरुषम् । तदनु तत्रेति जीवस्यात्मत्वेन बोधनानन्तरं तद्विषयकमेव । 'ब्रह्म तं परादात्' इत्यादिनेति ब्रह्म तं परादाद्योज्यव्रात्मनो ब्रह्म वेद स्रष्टं तं परादादित्यादिना । अर्थस्तु— ब्रह्मक्षत्रादिरूपा वर्णाभिमानिनी देवता तं वक्ष्यमाणलक्षणं पुरुषं परादाज्ज्ञानापराधात् पराङ्मुखात् । अपराधमाह । योज्यव्रात्मनो ब्रह्म वेदेति । यः पुमान् अन्यव्रात्मन आत्मनः सकाशादन्यद् ब्रह्मक्षत्रादि वेदेति । अत्र सार्वविभक्तिकः । तथाचायमात्माभिन्नत्वेन मां पश्यतीत्यपराधात् तमात्मज्ञानरहितं कुर्यादित्यर्थः । सर्वत्वमाहेति । इदं सर्वं यदित्यन्तमनृद्यभागः । अपमात्मेति विधेयभागः । तथाचात्मनः सर्वत्वादात्मज्ञाने सर्वज्ञानमुपपन्नमिति भाषेनात्मनः सर्वरूपत्वमाहेत्यर्थः । तदन्विति एवं प्रतिज्ञोपपादनमुखेन तन्माहात्म्यधावणानन्तरं कथमस्मिन् संपाते आत्मज्ञानं भवतीत्याकाङ्क्षायां दुन्दुभ्यादिदृष्टान्तत्रयमाह । यथा दुन्दुमेर्हन्यमानस्य न बाह्यान्धन्दाब्धकुपात् तद्ग्रहणाय दुन्दुमेस्तु ग्रहणेन दुन्दुभ्याघातस्य वा शब्दो गृहीत इत्यादि । अर्थस्तु— यथा दुन्दुमेर्हन्यमानस्य सकाशाद् बाह्यान् अतिरिक्ताब्धन्दां महाकोलाहले ग्रहणाय गृहीतुं न शक्यतां समर्थः पुरुषो भवेत् । किंतु हन्यमानस्य दुन्दुमेरेव शब्दो गृहीतो भवति । तत्र कारणं दुन्दुमेर्दर्शनम् । दुन्दुभ्याघातस्य वा दर्शनम् । तदेतदुक्तं, दुन्दुमेस्तु ग्रहणेन दुन्दुभ्याघातस्य वेति । तथा च महाकोलाहलाभिभावे कस्मिंश्चिद्विषयः ।

कामाय जाया प्रिया भवति' इत्यारम्भे 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यो मैत्रेय्यात्मनि वा अरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञाते इदं सर्वं विदितमित्यादिज्ञानोपदेशं जीवविषयकं विधत्ते । भाष्ये । तेनेति आत्मध्रवणादिना श्रुतिराह । प्रकृते । वक्ष्यमाणेति अपराधिनम् । सार्वेति तथा च अत्र द्वितीयायाः अन्यदित्यन्वयेति । आत्मन इति भाष्यीयस्य तस्येत्यस्यार्थः । प्रतिज्ञेति प्रतिज्ञात्वावच्छिन्ना प्रतिज्ञा तद्विशिष्टं वाक्यमपि प्रतिज्ञावाक्यम् । तन्माहात्म्येति जीवमाहात्म्यधावणानन्तरम् परंपर्येत्यादि भाष्यायोगेति स्पष्टोच । यथा गृहेति भाष्यं विवरीतुं श्रुतिमाहुः यथा दुन्दुमेरिति आदिपदेन स यथा वीणायै वाद्यमानायै न बाह्यान्धन्दाब्धकुपात् ग्रहणाय वीणायै तु ग्रहणेन वीणावादस्य वा शब्दो गृहीतः स यथा शङ्खस्य ध्यायमानस्य न बाह्यान्धन्दाब्धकुपाद्ग्रहणाय शङ्खस्य तु ग्रहणेन शङ्खस्य वा शब्दो गृहीत इति दृष्टान्तद्वयबोधकश्रुतिसंग्रहो बोध्यः । भाष्यं विवृण्वन्ति स्म यथा दुन्दुमेरिति आपाताख्यः संयोगः । अनुमानेति भाष्यं विवरीतुमाहुः

तदनु कथमस्मिन् संधाते आत्मज्ञानं भवतीत्याकाङ्क्षायां दुन्दुभ्यादिदृष्टान्तत्रयमाह । परंपरया बाह्याभ्यन्तरभेदेन । यथा महाकोलाहले दुन्दुभेर्हन्यमानस्य शब्दो गृहीतो भवति । तत्र करणं दुन्दुभिर्दर्शनं दुन्दुभ्याघातदर्शनं वा । अनुमानद्वारा चित्ते तत्र निविष्टे तत्साक्षात्कारो भवतीति तथा आत्मनो बोधककार्यानुसंधाने तत्साक्षात्कारो भवतीति । तत्र कथं सर्वत्वमित्याकाङ्क्षायां तत एवोत्पन्नं सर्वं नामरूपात्मकं तस्मिन्नेव लीयत इति । स यथेति द्वयेनाह । मध्ये

भाष्यप्रकाशः ।

च्छन्दे श्रुते, कस्यामिति जिज्ञासायां योग्यतया सजातीयशब्दान्तरेण वा कारणमनुमिनोति । एवमनुमानद्वारा चित्ते तत्र निविष्टे ततः प्रयत्नेनान्यथा वा तस्य दुन्दुभेः साक्षात्कारो भवतीति दृष्टान्तः । तथाप्रात्मबुद्धत्वायाम्, आत्मनो बोधकानि यानि घटादिरूपाणि तत्कार्याणि तेषां विचारेण चित्तेऽनुमानद्वारा आत्मानुसंधाने तस्यात्मनोऽप्यस्मिन् संधाते श्रवणादिभिः

रश्मिः ।

तथा चेति योग्यतयेति एकपदार्थेऽपरपदार्थसंबन्धो योग्यता । एकस्मिन् पदार्थे महाकोलाहलाभिभावके शब्देऽपरपदार्थस्य दुन्दुभेः संबन्धः । खान्विताखितत्वं संबन्धः स्वं शब्दः तस्माद्वा एतस्मादात्मनः इति श्रुतेः तेनान्वित आकाशस्तेनान्वितो वायुरित्येवं संबन्धः स्वरूपः । अनया कारणानुमानं दुन्दुभिर्शब्दः क्वचिदाश्रितः गुणत्वाद्रूपादिवदिति । ननु रूपादिकं न दृष्टान्तः साध्यतावच्छेदकस्वरूपसंबन्धेन हेतुतावच्छेदकसमवायसंबन्धेन हेतुमति घटादिरूपादौ साध्याभावात् । प्रत्युत साध्याभाववद्वृत्तित्वेन साधारणो हेतुरिति चेन्न घटादिभिर्नौपविष्टत्वरूपादीनां दृष्टान्तत्वात् । तथा च श्रुतिः 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः आकाशाद्वायुर्वायोरग्निरग्नोरापः अद्भ्यः पृथिवी पृथिव्या ओषधयः' इति । स्वरूपं रूपं तेजसस्तन्मात्रा तत्राश्रयो दुन्दुभिरेव संबद्धत्वात् ततश्च शब्दः दुन्दुभ्याश्रित इत्यनुमितिः । अत्र नैयायिकैः साध्यतावच्छेदकसंबन्धश्चैवित्यप्रयुक्तसमवायाङ्गीकारेण शब्द आकाशाश्रित इत्यनुमित्यापत्त्यार्थान्तरं निग्रहस्थानमित्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः सजातीयेति ।

'सर्वः शब्दो नभोवृत्तिः श्रोत्रोत्पन्नस्तु गृह्यते ।

वीचीतरङ्गन्यायेन तदुत्पत्तिस्तु कीर्तिता' ॥

इति भाषापरिच्छेदस्य मुक्तावल्याम् । दूरस्थशब्दस्याग्रहणादाह श्रोत्रेति ननु घृदङ्गाद्यवच्छेदेनोत्पन्ने शब्दे श्रोत्रे कथमुत्पत्तिरित्यत आह वीचीति आद्यशब्दस्य बहिर्दृशदिगवच्छिन्नोन्यशब्दस्तेनैव शब्देनोत्पाद्यते एवाद्यशब्दव्यापकः । एवं क्रमेण श्रोत्रोत्पन्नः शब्द उपलभ्यत इति । एवं च श्रोत्रोत्पन्नेन तत्कारणं शब्दाद्यनुमिनोति तेन शब्देन तत्कारणं तेन तत्कारणमित्येव सजातीयशब्दान्तरेण कारणं दुन्दुभिमनुमिनोति शब्दान्तरं कारणजन्यं कार्यत्वात् षट्पदिति कारणं दुन्दुभ्यादिकमिति । अनुमानेति भाष्यं विवृण्वन्ति एवमनुमानद्वारेति । तत्रेति दुन्दुभ्यादौ जानाति इच्छति यतते इत्यत्रेच्छा न नियतेत्याशयेनाहुः ततः प्रयत्न इति । अन्यथेति । अप्रयत्नकर्तृत्वेन द्वितीयपक्षे दुन्दुमिसाक्षात्कारोऽनुमितिः सोक्ता । तथेति भाष्यं विवृण्वन्ति तथाप्रात्मेति । बुभुक्षेति चोदुमिच्छायां सन् भूभावः खरि चेति चर्तव्यम् । तत्कार्याणीति शरीरकार्याणि शरीरसमवेतचेष्टयेति अग्रे ग्रन्थात् । अनुमानेति अनुमानं च संधातः आत्मवान् चेष्टावत्त्वात् देवदत्तसंधातवत् । कार्यादिति वा हेतुः । भाष्यप्रकाशे तत्र कार्यलिङ्गकानुमानमित्यग्रे वक्ष्य-

भाष्यप्रकाशः ।

साक्षात्कारो भवतीति अत्र प्रथमो दुन्दुभिदृष्टान्तः परंपरया ज्ञानजनने । शरीरसमवेतचेष्टया निमित्तभूतस्यात्मनो ज्ञानात् । द्वितीयस्तु बाह्याद् भेदेन ज्ञानजनने । तत्र बाह्यशब्दा रागादि-भेदज्ञापकास्ते शब्दप्रयोजकं नेतरभेदेन प्रत्याययन्तीति तांस्तद्ग्रहणाय न शक्नुयात् । वीणाया वीणावादस्य वा ग्रहणेन तु अयमीदृशः शब्दो न केवलमङ्गुलीसंसर्गप्रयुक्तः, किंतु मनोव्यापार-विशेषप्रयुक्त इति ज्ञायते । अतः स शब्दस्तत्कारणस्य बाह्याद् भेदेन ज्ञापकतया गृहीतो भवति ।

रश्मिः ।

माणत्वात् । एतदनुमानद्वारा संपातात्मवान् इत्यनुमितिविषयास्यात्मनोऽनुमितेरनुपश्चात् चित्तप्र-वेशस्यानुपश्चाद्वा संधानेऽनुमितिविषयत्वेन ज्ञाने संधट्टने 'संधानं स्यादभिपवे तथा संधट्टनेपि च' इति विश्वात् । चित्तसाधिकरणत्वोक्तेः । मनसि धीरिव चित्तेपीति । भवतीति यथा चैद्यदेहोत्थितं ज्योतिरित्यत्र भगवत्प्रमेयघलेन जीवदर्शनं तथा द्रष्टव्य इति श्रुतिघलेन भवति । अत्रेति मैत्रेयीब्राह्मणे । अनेन प्रकाशेन परंपरयेति भाष्यं विवृतम् । ज्ञानेति आत्मनो ज्ञानजनने । उपपादयन्ति शरीरेति चेष्टाक्रिययोर्भेदोऽस्मन्मतेऽतः शरीरसमवेता चेष्टा । निमित्तेति शरीरसमवेतचेष्टानिमित्तभूतस्य अनेन आत्मनो बोधकानि यानि चेष्टादिरूपाणि कार्याणि तैश्चित्ते चात्मानुसंधाने जीवसाक्षात्कारो भवतीति भाष्यार्थः । ननु चेष्टावत्त्वं हेतुरर्थान्तरसाधकम् । संधात इन्द्रियवान् चेष्टावत्त्वादिति चेत् तत्र द्वितीयदृष्टान्तमाहेत्याहुः द्वितीयस्त्विति बाह्यादात्मनः सकाशाद्बाह्यादिन्द्रियसमूहात् लिङ्गदेहात् वृत्तावप्येवमर्थो बाह्यशब्दस्य मनसः आत्मनो वा भेदेन ज्ञानजनने । तत्रेति तत्र श्रुतौ । वीणायां वा विचार्यमाणायाम् । वीणाशब्दाच्चतुर्थ्यौ पष्ठवर्थे । कोलहलाभावात् परमैश्वर्यबधोग्यशब्दा रागाद्यनुकूला बाह्या अतिरिक्ताः शब्दाः रागतानमूर्च्छनानां भेदा भैरवादयस्तेषां ज्ञापकाः शब्द-सामान्यं विहाय रागादिषु वीणापदसूचितम् । वीणैश्वर्यवद्देह बाधते इति श्रुतिप्रसिद्धार्थात् ॥ शब्दाः शब्दप्रयोजकं मनोव्यापारं नेतरभेदेन इतरलिङ्गशरीरं ततो भेदेन न प्रत्याययन्ति मनोव्यापारो न लिङ्गभिन्नः रागादिभेदज्ञापकशब्दप्रयोजकत्वात् अस्मदाद्यभ्यस्तरागशब्दवत् । इति तानिति इति हेतोः तान् शब्दान् तद्ग्रहणाय लिङ्गभिन्नमनोव्यापारग्रहणायात्मपदार्थमनोग्रह-णाय वा । न शक्नुयान्न शक्नान् हेतून् पुरुषः कुर्यात् इति श्रुत्याज्ञाविधौ लिङ् । तर्हि कं शब्दं शक्नुयात् इत्याह वीणाया इति । ग्रहणं ज्ञानम् । तयथा रागादिभेदज्ञापकशब्दानामभिभावके कस्मिंश्चित्शब्दे श्रुते कस्यायं शब्द इति जिज्ञासायां योग्यतया सजातीयशब्दान्तरेण वा कारणमनु-मिनोति । एवमनुमानद्वारा चित्ते तत्र प्रविष्टे प्रयतनेनान्यथा वा तस्या वीणायाः तद्वादस्य वा साक्षात्कारो भवतीति । एतादृशग्रहणे न तु अयमीदृशः वीणासंबन्धी शब्दः समानो व्यापारो रागादिभेदज्ञापकशब्दप्रयोजको न त्वङ्गुलीचालनविशेषजन्यशब्दप्रयोजकोऽतो मनोव्यापारविशेष-प्रयुक्त इत्युक्तम् । स शब्दो वीणाशब्दः । तत्कारणस्येति मनोव्यापारविशेषस्य मनसो वा विलक्षणस्य बाह्यालिङ्गात् । तथा च मनोव्यापारविशेषं लिङ्गभिन्नं वीणाशब्दप्रयोजकत्वात् आत्मवत् यत्रैवं तत्रैवं गन्पवत् । ननु पक्षः पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नभेदवान् कथमिति चेन्न मनोव्यापारविशेषं पक्षः । तस्य षोडशकलिङ्गभेदात् मनोव्यापारस्य लिङ्गनिवेशेति तद्विशेषस्य लिङ्गनिवेशाभावात् । नन्यत्वेवं प्रकृते आत्मविषये क्रियायातमिति चेन्न मनस आत्मत्वात् । तद्व्यापारतद्विशेषयोरप्यात्म-

रश्मिः ।

त्वात् । नन्वन्नमयादि व्यतिहायान्न मन आत्मग्रहणे किं कारणमिति चेन्न 'मनसैवानुद्रष्टव्यः' इति श्रुतेरुक्तात्मनो मनोग्राह्यत्वात् । ननु ग्राहकस्य किं प्रयोजनमात्मत्वेन निरूपणे इति चेन्न आत्मनः स्वग्राह्यत्वात् । 'स्वयमेवात्मनात्मानं वेत्थ' इति गीतायाः । ननु स यथा वीणायै इति श्रुतौ यथा-पदात्तयेत्यायाति तस्य संदर्भस्य कोर्थ इति चेच्छृणु । तथात्मनो बाह्याद्भेदबुभुत्सायां आत्मा बाह्यभिन्नः प्राणधारकत्वात् जीववत् । 'जीवो जीवमजीवयत्' इत्यत्रात्मवाचकत्वं जीवपदस्य आत्मा लिङ्गभिन्नः वीणाशब्दप्रयोजकत्वाद् वा । मनोऽन्यापारविशेषवदिति दृष्टान्तः तथा चेष्टया इन्द्रियाणि सिद्ध्यन्तु नाम परं तु चेष्टया तद्विज्ञातमसिद्धौ चाधकाभाव इति भावः । सकलेन्द्रिय-रहितसंघाते चेष्टावत्त्वस्य साधारण्यश्च । ननु बाह्याद्भेदसाधनेऽपि न मनोभिन्न आत्मा मनसैवानु-द्रष्टव्य इति श्रुतेः मनोग्राह्यत्वात् । 'स्वयमेवात्मनात्मानं वेत्थ त्वं पुरुषोत्तम' इति गीतावाक्यादिति चेत्तत्राहुः तृतीयस्तिविति । मनसः सकृदाश्रयप्राणस्य प्राणप्राण्यण उपसंहारप्राण्यणे वा त्रयं वा इदं नामरूपकर्मैत्यारम्भके निरूपितस्य नामरूपकर्मात्मकस्य तदेतन्नयः सदेकमयमात्मेति श्रुतेः आत्म-रूपस्य भेदज्ञानजनने । तत्रेति ध्मा शब्दाद्विषययोग्योः ध्वा. प. अ. धमतीति ध्मा कर्तरि क्तिप् अज्जिक्कारञ्छान्दसः शङ्खस्य ध्वः शङ्खध्व इति । बाह्या अतिरिक्ताः शङ्खशब्दाः प्राणेन मनोभेद-ज्ञापकाः प्राण आत्मा मनोभिन्नः परंपरया शङ्खशब्दस्त्वस्य प्रयोजनकत्वादित्यत्र हेतोः स्वरूपा-सिद्धत्वात् । परंपरया शङ्खशब्दप्रयोजकत्वस्य हेतोरवान्तरशब्दादौ सत्त्वेन प्राणेऽभावात् । ग्रहणं ज्ञानं पूर्ववत् अनुमानं तु प्राण आत्मा मनोभिन्नरूपनामकर्मात्मत्वात् । यन्नैवं तन्नैवं मनोवत् । साक्षाच्छङ्खशब्दप्रयोजकत्वाद्वा । ननु साक्षाच्छङ्खशब्दप्रयोजकत्वं मनोमये वेदे ।

‘स एष जीवो विवरप्रसूतिः प्राणेन पोषेण गुहां प्रविष्टः ।

मनोमयं सूक्ष्ममुपेत्य रूपं मात्रा स्वरो वर्ण इति स्वविष्टः’ ॥ इति ।

एकादशस्कन्धवाक्यात् । तथा हृदि च वर्तते मनोभिन्नत्वं नास्तीति हेतोः साधारण्यमिति चेन्न मनोमयस्य कारणत्वेन प्रयोजकत्वाभावात् हृदस्त्वन्यथासिद्धत्वात् मनोनिविष्टमनसैव स्वविष्ट-व्यक्तेः संभवाद्वदन्यथासिद्धमिति भावः । जीवादीनां साक्षाच्छङ्खशब्दप्रयोजकत्वं वर्तते तेषां मनो-भिन्नत्वमपि वर्तत इत्यदोषः । मुख्यप्राणस्येति आसन्यप्राणस्य आसन्यस्य सेवायामिन्द्रियाणां देवतात्वमिति शास्त्रार्थनिबन्धटीका । अस्योक्तत्रयस्यात्मत्वमुक्तश्रुतेः । आत्मनः अमृतत्वम् । एकः सत्रेतन्नयं तदेतदमृतमिति श्रुतेः एक इत्यात्मा पूर्वमुक्तः । अमृतस्य प्राणत्वं प्राणो वायुत्वमिति श्रुतेः । ननु दुन्दुभिदृष्टान्तेन संघात आत्मज्ञानमुक्तम् । द्वितीयेन दृष्टान्तेन मनस्सादात्मकं कारणम-प्युक्तम् । तृतीयेन प्राण उक्तः । स क इति चेच्छृणु प्राणपदेन प्राणादयः पञ्चोपस्थाप्यन्ते आत्म-पदेनात्मत्वमप्युपस्थाप्यते एवं च प्राणा आत्मरूपाः प्राणपदार्थाः । ते च संध्यायां अमिलेकाक्षरं ब्रह्मेति ब्रह्मपदेनात्मानमुपक्रम्य गायत्री छन्दसां मातेदं छपस्व म इति गायत्र्यभेद उक्तः गाता मातरं अमो डा संध्याव्याख्याने तु गायत्री गायत्रीमातेव मातेति व्याख्यानं भट्टोजीदीक्षितकृतम् । ननु स्त्रीत्वान्वयः कथमिति चेन्न भगवत्सेवानुकूल्यरूपपुंस्त्वस्योमित्यनेन प्राप्तेः । गायत्र्यां प्रसादरूप-शक्तेरेव स्त्रीत्वात् भगवत्सेवाप्राप्तिकूल्यरूपस्त्रीत्वस्येह छपस्वेति श्रुतिपदविरुद्धत्वात् । तदुक्तं गोपाल-तापिनीये प्रणवत्वेन प्रकृतित्वं वदन्ति ब्रह्मवादिन इति महोपनिषत्तुर्गे अ० देवा ह वै प्रजापतिम-भुवन् अनुष्टुभस्य मध्वराजस्य नारसिंहसाह्य मन्त्राज्ञो ब्रूहि स होवाच प्रजापतिरोद्धारः सावित्री

भाष्यप्रकाशः ।

तृतीयस्त्वभ्यन्तरान्मनसोऽपि भेदज्ञानजनने तत्र बाह्याः शब्दा मन्द्रतारादयस्ते प्राणस्य न मनोभेदज्ञापकाः । शंखस्य शंखध्वस्य वा ग्रहणेन तु शब्दस्तत्कारणस्यान्तःकरणाद् भेदेन ज्ञापकतया गृहीतो भवति । मुख्यप्राणस्यायं शब्द इति । एवं संघाताद् भिन्नतया संघातेऽन्तरात्मज्ञाने उपायो मननात्मक उक्तः । तत्र कार्यलिङ्गमनुमानमात्मनि चित्तं निवेशयतीति सिद्धम् । तत्रात्मकार्यविवक्षयैव इतः पूर्वमात्मज्ञाने सर्वज्ञानस्योक्तत्वादात्मा सर्वत्वेन वक्तव्यः । तत्र कथमात्मनः सर्वत्वमित्याकाङ्क्षायां तत् एवोत्पन्नं सर्वं तत्रैव लीयत इति घटादेः पूर्वं पथाच्च मृदिव सर्वस्यात्मेति बोधनाय, स यथा आर्द्रधात्रेरिति स यथा सर्वासामपामिति कण्डिकाद्वयेनाह । तेन नैयायिकाद्यभिमतं निमित्तमात्रत्वं निराकृतम् । तथापि स्थितिदशायां रश्मिः ।

गायत्रीमित्यङ्गानि जानीयाद्यो जानीते सोमृतत्वं च गच्छति अग्रे ओं भूर्लक्ष्मीर्भुवर्लक्ष्मीः सुवः कालकर्णी तन्नो महालक्ष्मीति श्रुतिः अत्र ओं सुवः महालक्ष्मीत्यभेदेनोक्तिः । पद्मपुराणे चोत्तरखण्डे ।

‘वृषभानुरिति ख्यातो गोपो ज्ञातिमतां वरः ।

तस्य पत्नी महाभागा नाम्ना सौभाग्यसुन्दरी ॥

ताडुभौ ब्रह्मसावित्र्यौ स्वांशेन जगतीं गतौ ।

तयोर्मेहे महालक्ष्मीः प्रादुर्भूता सुरेश्वरी ॥

अयोनिजा विशालाक्षी कृष्णसानन्दकारिणी ।

मासे भाद्रपदेष्टम्यां भौमे मूलक्ष्मिण्डिते’ ॥ इति ।

तस्य वाचकः प्रणव इति योगसूत्रम् । तस्यासङ्गपुरुषस्य । तथा चात्मतद्वाहके मनसि उत्त्वा आत्मवाचकः प्रणवः उक्तः । स प्राणपदार्थः । नामरूपकर्मत्वात् । कर्म च ‘क्रिया सा राधिका देवी’ इति कुत्रचिद्वाक्यात् राधिका । ननु आकाशस्य शब्दो न प्राणस्य नामरूपकर्मरूपस्य श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् आकाशशरीरं ब्रह्म कार्यत्वेनाकाशसमन्वयाच्च । ननु स यथेत्यत्रापि श्रुतौ दर्शनात् तथेत्यायाति तस्य संदर्भस्य कोऽर्थ इति चेच्छृणु तथावात्मबुभुत्सायां आत्मा प्राणभिन्नः प्राणकर्तृत्वात् कुलालवत् ।

‘आसीज्ज्ञानमयो ह्यर्थः केवलं निर्विकल्पितम् ।

वाङ्मनोगोचरातीतं द्विधा समभवद् बृहत् ।

तयोरेकतरो ह्यर्थः प्रकृतिः सोभयात्मिका’ ॥ इति ।

एकादशस्कन्धसार्धश्लोकात् । सिद्धमाहुः एवमिति । संघातादिति सूक्ष्मदेहात्ममनसश्च । ननु सूक्ष्मदेहग्रहणेनैव मनोग्रहणात् । पृथङ्मनोग्रहणमपार्थमिति चेन्न श्रुतिप्रामाण्यात् सूक्ष्मदेहे वक्तव्ये पञ्चदशग्रहणात् । तथा सकीचैर्मास्तपूर्णरन्ध्रैरित्यत्र न कीचकपदस्य मास्तपूर्णरन्ध्रत्वविशिष्टे वेणो शक्तिः किं तु वेणाथैवैवमयापि बाह्यपदस्य पञ्चदशके शक्तिर्न तु षोडशत्वविशिष्टे इति । मननेति दुन्दुभ्यादिरष्टान्तप्रयेणात्मज्ञानोक्त्या दष्टान्तावधारणमात्रेणात्मनोपि दष्टान्तोक्तरीत्यानुस्तमेति । युक्तिषु कार्यलिङ्गमनुमानम् । तत्र संघात आत्मवान् चेष्टावत्त्वादिति चेष्टया आत्मकार्यत्वात् । कार्यादिति हेतुर्वा । तत्र कथमिति भाष्यं विवरीतुमाहुः तत्रात्मकार्येति

स एव नातिरिक्तं विशतीति, स यथा सैन्धवघन इत्यनेनाह । आधेयत्वेन तावन्मात्रतानिराकरणायाह न प्रेत्य संज्ञास्तीति । कार्यातिरिक्तरूपं कथयितुं न शक्यत इति तत्र विशेषाकाङ्क्षायामतिरिक्ताकथने वञ्चकत्वमाशङ्क्य तत्परिहा-

भाष्यप्रकाशः ।

भेददर्शनात् पूर्वोक्तं सर्वमुपचारमात्रं मंस्यत इति तन्निवारणाय मध्ये स्थितिदशायामपि स आत्मैव केवलो, नातिरिक्तं किमप्याधेयत्वेन विशतीत्यन्तर्बहिस्तत्त्वानन्तरत्वमवाह्यत्वमैकरूप्यं चाह । 'स यथा सैन्धवघनोऽनन्तरोऽवाह्यः कृत्स्नो रसघन एव स्वादेवं वा अरे इदं महद्भूतमनन्तमपारं कृत्स्नः प्रज्ञाघन एव' इति । तर्हि सर्वदा कुतो न प्रतीयते इत्यत आह । एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यतीति । एतानि शरीरात्मकानि महान्ति च भूतानि कार्यत्वादस्य ज्ञापकानीति तेभ्यः समुत्थाय तद्द्वारा स्वं ज्ञापयित्वा तानि विनश्यन्ति सन्त्ययमात्माऽप्यनुविनश्यत्यदर्शनं प्राप्नोतीति तर्हि समुत्थानानुविनाशक्रियादर्शनात् कालपरिच्छिन्नो भविष्यतीत्याशङ्कायां तावन्मात्रतानिराकरणायाह न प्रेत्य संज्ञास्तीति । प्रेत्य भूतलयोचरं संज्ञा सम्यग् ज्ञापकं नास्ति । कार्यमेव तस्य ज्ञापकं रूपम् । अतस्तसिन् लीने कार्यातिरिक्तं तस्य रूपं वक्तुं न शक्यत इति न ज्ञायते । न तु स एव नास्तीत्यतो न ज्ञायत इति । तथाच तदानीमपि विद्यमानत्वान्न स कालपरिच्छिन्न इत्यर्थः । एवमुक्ते मैत्रेय्या मोहो जातः । सा होवाच मैत्रेयी, अत्रैव मा भगवान् मोहान्तमापीपदन्न वा अहमिदं विजानामि न प्रेत्य संज्ञास्तीति । मोहान्तं मोहमध्यमापीपदद् आपादितवानसि शेषोऽर्थः स्फुटः । एवं मैत्रेय्या उक्ते तत्र विशेषाकाङ्क्षायामतिरिक्ताकथने वञ्चकत्वमाशङ्क्य तत्परिहारायाह ।

रश्मिः ।

तन्तुकार्यपटवत् । इतः पूर्वं विषयश्रुतौ विवृण्वन्ति तत्र कथमिति । निमित्तेति 'संसारमहीरुहस्य बीजाय' इति नैयायिकाः । मायावादिनस्तु सगुणात् सृष्टिरिति, सांख्याः 'प्रधानाजगज्जायत' इति तेषामभिमतं निमित्तमात्रत्वमात्मनो निराकृतमभिन्ननिमित्तोपादानत्वं सूद्वेति दृष्टान्तेन समन्वयाधिकरणोक्तं स्मारितम् । मध्येपीति भाष्यं विवरीतुमाहुः तथारपीति । पूर्वोक्तं सूद्विष घटादेः पूर्वं पश्चाच्च सर्वस्यामेति बोधनाय कण्डिकादयोक्तम् । तावन्मात्रेति भाष्यं विवरीतुमाहुः तर्हीति । कालेति कालपरिच्छेदः शरदः शतं सूर्यपरिस्पन्दस्तद्विषयस्ताचदिति । कार्यमात्रतानिराकरणाय । कार्यातिरिक्तेति भाष्यं विवरीतुमाहुः कार्यमेवेति । कार्यमिति शरीरं जीवपक्षे जगत् सिद्धान्ते कार्यं तस्य जीवस्य ज्ञापकमपि व्यक्तिस्थानं सिद्धान्ते जगत्कर्तृत्वं लक्षणम् । स एव जीव एव । तदानीमिति संपातादिलयकाले । स इति जीवः । मोहान्तमिति 'अन्तः प्रान्तेन्तिके' इति विश्वात् । एकस्य मध्यवाचकत्वात् । कोशान्तराद्वा मध्यार्थकस्तदाहुः मोहमध्यमिति मोहमध्यं यथा भवति तथा । मोहमध्ये इति यावत् । आसमन्तात् प्रापितवानसि । शेष इति न वा इत्यादेरर्थः शेषः स स्फुट इत्यर्थः । तत्र विशेषेति भाष्यं विवृण्वन्ति एवं मैत्रेयेति तृतीयान्तं संहिताविवक्षाभावान्नाहुणः विवक्षातः कारकाणि भवन्तीति पृष्ठचन्तं वा । तत्रेति विज्ञानघन एवेति प्रतिज्ञाय पुनर्न प्रेत्य संज्ञास्तीति विरुद्धवदने । कार्येति कार्याद्वैलक्षण्यं नित्यत्वेनैव ।

रायाह स होवाचेति । अविनाशीत्यनेन कार्यवैलक्षण्यं सिद्धवत्कारेणोक्त्वा विषयसंबन्धेन संसारमाह मात्रासंसर्गस्त्वस्य भवतीति । विशेषतस्त्वकथने हेतुमाह यद्वैतमित्यादिना, यावत्समाप्ति । चक्षू रूपमेव पश्यति, नात्मानम् ।

भाष्यप्रकाशः ।

स होवाचेत्यादि । स होवाच याज्ञवल्क्यः । न वा अरे मोहमहं ब्रवीम्यविनाशी वा अरे अयमात्मा अनुच्छित्तिधर्मा मात्रासंसर्गस्त्वस्य भवतीति । अत्र, अविनाशीत्यनेन स्वरूप-नित्यत्वस्य, न विद्यते उच्छित्तिर्येषां तेऽनुच्छित्त्यस्तादृशा धर्मा यथेत्यनुच्छित्तिधर्मेत्यनेन स्वरूपधर्माणां च नित्यत्वस्य बोधनात् कार्यवैलक्षण्यं सिद्धवत्कारेणोक्त्वा विषयसंबन्धेन संसारमाह । मात्रासंसर्गस्त्वस्य भवतीति । तथाच यद्यनित्यः स्याद् विषयसंबन्धेन पुनः संसारः कस्य स्यादतः सोऽविनाशीत्यर्थः । यद्येवं तर्हि तद्दर्शनार्थं विशेषोऽपि वक्तव्य इत्याकाङ्क्षायां विशेषतस्त्वकथने हेतुमाह यद्वै तमित्यादिना, यावत्समाप्ति यद्वै तन्न पश्यति पश्यन् वै तद् द्रष्टव्यं न पश्यति । न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते अविनाशित्वात् । न तु द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद् विभक्तं यत् पश्येदिति । तन्न पश्यतीत्यत्रानुस्वारस्य परसवर्णः । यतश्चक्षू रूपमेव पश्यति, नात्मानमतो यद्वै तन्न पश्यतीत्यनेनात्मदर्शनाभावमनूय कार्यस्य कारणात्मकत्वात् । ननु रूपमप्यात्मेति कथमदर्शनमुच्यत इति चेत् तत्राह । पश्यन् वै तद्द्रष्टव्यं न पश्यति । रूपात्मकमात्मानं पश्यन्नपि द्रष्टव्यत्वेन न पश्यतीति । तथाचेदं तस्य दर्शनाभावस्य स्वरूपं, न तु सर्वथा अविषयतया तद्दर्शनाभावरूपमित्यर्थः । ननु कथमेतदवगम्यते अत्येदमेव स्वरूपं, न सर्वथा तद्दर्शनाभावरूपमित्यतो युक्तिमाह । न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वादित्यादि । दृष्टेरिति पञ्चमी । घ्राणाद् रसादित्यादिपञ्चमीप्रायपाठस्यैवाग्रे दर्शनात् । तथाच द्रष्टुरात्मनो दृष्टेश्चक्षुरिन्द्रियाद् विपरिलोपो विरुद्धः परिलोपः सर्वथा अवर्शन-
रश्मिः ।

सिद्धवत्कारसूचकं वैपदं निश्चयवाचकम् । वै निश्चयेनाविनाश्यनुच्छित्तिधर्मेति । विशेषत इति भाष्यं विवरीतुमाहुः यद्येवमिति । विवृण्वन्ति विशेषतस्त्विति । चक्षू रूपमिति भाष्यं विवरीतुं व्याख्येयां श्रुतिमाहुः यद्वै तन्नेति । यद्वै तन्नित्यादीति भाष्ये परसवर्णकथनादाहुः तन्न पश्यती-त्यत्रेति 'अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः' इति सूत्रेण । विवृण्वन्ति यतश्चक्षुरिति अत्र यदित्यव्ययं यत इत्यर्थे, वै निश्चयेन । द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोकोक्तं चक्षुरिति । रूपमेवेति आत्मकर्म-कदर्शनाभावस्य किंचित्कर्मकदर्शनरूपप्रतियोगिनिरूपणाधीननिरूपणकत्वादप्येव पश्यतीति लब्धम् । ननु द्रव्यमपि पश्यन्तीति चेन्न । बाह्यास्त्वावद्रपातिरिक्तं द्रव्यं नेच्छन्ति तद्वादानुरोधिरूपं भगवत उक्तमिति । नात्मानमिति तन्न पश्यतीत्यस्यार्थः । एतेन भाष्यमपि व्याकृतम् । ननु रूपमिति भाष्यं व्याचक्रुः कार्यस्येति । तत्राहेति एतेन तन्नेति भाष्यं क्रियाध्याहारेण व्याकृतम् । पश्यन् वा इति भाष्यं व्याचक्रुः पश्यन्वेति । व्यत्ययो बहुलमिति सूत्रविभागेन ।

'सुपतिङुप्रग्रहलिङ्गनराणां कालद्वलपृस्वरकर्तृयजं च ।

व्यत्ययमिच्छति शास्त्रकृदेषां तदपि च सिद्ध्यति बाहुलकेन' ॥

इति लिङ्गव्यत्ययः पश्यन्तीत्यर्थः । द्रष्टुर्दृष्टिः । द्रष्टव्यत्वेनेति किं तु रूपत्वेन पश्यति । इदमिति द्रष्टव्यत्वेनादर्शनम् । सर्वथेति रूपत्वेनापि । तद्दर्शनेनेति आत्मदर्शनाभावरूपम् ।

ननु रूपमप्यात्मेति चेत् । तत्रापश्यन् वै तद् द्रष्टव्यत्वेन न पश्यति । न हि द्रष्टृ-
स्वरूपं दृश्यज्ञानेन ज्ञातं भवत्यतद्रूपत्वात् । एवं द्रष्टृदृश्यव्यवहारे अज्ञानावस्थायां
विशेषतस्तज्ज्ञानमशक्यमुक्त्वा ज्ञानोत्तरं कर्मकर्तृभाव एव नास्तीत्याह । यत्र

भाष्यप्रकाशः ।

रूपो न विद्यते । कुतः । अविनाशित्वात् । स्वरूपतः स्वरूपधर्मतश्च नित्यत्वात् । तर्हि पश्यत्वमेव,
नापश्यत्वं तत्राह । न त्वित्यादि । यद् द्वितीयं पश्येद् यद् दर्शनकरणमिन्द्रियं तत्तु तत् आत्मनो-
ऽन्यद् विभक्तं नास्ति । भेदे विभागे च सति द्रष्टृदृश्यभावः । स तु कार्ययो रूपचक्षुषोरेवातो
रूपदर्शनम् । न तु कार्यस्य रूपस्य चक्षुषश्च कारणादात्मनो भेदो विभागो वा । अतस्तदभावाच्चक्षुः
स्वकारणमात्मानं न पश्यतीत्यपश्यत्वम् । न हि द्रष्टुः स्वरूपं दृश्यज्ञानेन ज्ञातं भवति ।
अतद्रूपत्वात् एवमग्रेऽपि बोध्यम् । एवं द्रष्टृदृश्यव्यवहारे अज्ञानावस्थायां विशेषतस्तज्ज्ञान-
मशक्यमुक्त्वा ज्ञानदशायां विशेषतो वक्तुं शक्यो भविष्यतीत्याकाङ्क्षायां ज्ञानोत्तरं कर्मकर्तृभाव
रश्मिः ।

स्वरूपत इति आत्मत्वादिरूपतः । स्वरूपधर्मो अविनाशित्वं जगज्जन्मादिकर्तृत्वं समन्वयाधि-
करणोक्तमभिन्नमित्तोपादानत्वमिदमित्यतया शब्दाप्रतिपाद्यत्वं चेक्ष्यत्वधिकरणोक्तं तथा च रूपेऽप्यस्ति-
भातिप्रियत्वेनान्वयात् रूपत्वेन विरुद्धः परिलोपोऽदर्शनरूपो न विद्यत इति भावः । पश्यत्वमिति
चक्षुष आत्मनः पश्यतीति पश्यत्वम् । अपश्यत्वं स्वाभिन्नात्मनश्चक्षुषोऽपश्यत्वं न रूपतोऽप्यात् ।
भेदे विभागे चेति । ननु च न तु तद्द्वितीयमस्तीत्यत्राभावप्रतियोगिद्वितीयं चक्षुरादीन्द्रियं
तत्र द्वितीयत्वं अन्यदित्युक्तभेदप्रयोज्यमस्तु विभक्तमित्यधिकमिति चेन्न समवायाभ्युपगमाच्च
साम्यादनवस्थितेरिति सूत्रे गुणादिष्वपि विचारे इत्यादिना विभागस्यापि स्वरूपानतिरेक उक्तः
स न क्षोदक्षमः । पदार्थतत्त्वविवेचनग्रन्थे शिरोमणिना विभागतत्त्वविवेचनात् । यथा दिक्कालौ
नेश्वरादतिरिच्येते इति दिक्कालतत्त्वे विवेचिते तथा । एवमपि भिन्नो घटः पटाद्विभक्तः । इति प्रत्यये
विभागो भेदस्वरूप एवमन्यत्रापि स्वरूपानतिरेको द्रष्टव्यः । ततोऽन्यद्विभक्तमिति श्रुतिरिति ।
विभागो गुणान्तरमिति नैयायिकाः । न चैवं सति न तु द्वितीयमस्तीत्युक्त्वा ततोऽन्यदिति विभक्तमिति
चोभयोरपेक्षपदमस्तु तावतैव चारितार्थमिति दोषानुद्धार इति वान्यम् । सजातीयविजातीयस्वगत-
द्वैतवारणाय द्वितीयान्यविभक्तपदानामाभावशक्यत्वेनादोषात् । यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवामूत् तत्केन कं
पश्येदिति वक्ष्यमाणत्वात् । द्वितीये सजातीयमन्यद्विजातीयं घटः पटादन्यो न तु घटोऽप्यत
अन्य इति प्रत्ययात् । विभक्तत्वं स्वमते । यथाविभागमविभागः स्वगतः यत्र कपाले कर्म ततः
कपालद्वयविभागः । ततो घटारम्भकसंयोगनाशस्तत्स्तेनैवं कपालविभागेन सकर्मणः कपालस्याकाश-
दिविभागो जन्यते ततः पूर्वसंयोगनाशः तत् उत्तरदेशसंयोगः ततः कर्मनाश इति मुक्तावल्याम् ।
'अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम्' इति गीता ब्रह्मणि । एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म इति च ।
नहीति भाष्यं विवृण्वन्ति नहीति स्पष्टम् । विरुद्धधर्माश्रयत्वादाहुः अतद्रूपेति । अरूपवत्त्वे
जगद्विलक्षणं ब्रह्मेति प्रतिपादनात् । अत एव रूपब्रह्मज्ञाने तत्तुल्यचक्षुरादिसाधनं आत्मज्ञाने तु
भक्त्यादीति युज्यते । ननु रूपमेव चक्षुःस्थले कुतो नोक्तं कार्यत्वसाम्यादिति शङ्कम् । भाष्ये
दृश्यज्ञानेनेत्यत्र दृश्यपदेन रूपं गृहीतम् । तस्याः तद्रूपत्वप्रतिपिपादयिषायाः । युगपदेकवैवात्म्या-
भेदाभेदौ न प्रतिपनुं शक्येते इति अतो रूपं नोक्तम् । चक्षुरुपात्तं प्रकाशे । अतिदिशति एवमग्रेपीति

वा अन्यदिव स्यादित्यादिना । इदमेव हि ज्ञानममृतत्वमिति ।

भाष्यप्रकाशः ।

एव नास्तीत्याह । यत्र वा अन्यदिव सात् तत्रान्योऽन्यत् पश्येदित्यादि । यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत् केन कं पश्येदित्यादि । तथाचावस्थाद्वयेऽप्यशक्यवचनत्वाद् विशेषतो न वक्तुं शक्य इत्यर्थः । तदेतन्निगमयति येनेदं सर्वं विजानाति तं केन विजानीयाद्, विज्ञातारमरे केन विजानीयादिति । एवमुपदिश्योक्तमुपसंहरति उक्तानुशासनासि मैत्रेय्येतावदरे खल्वमृतत्वमिति । इदमेव हि ज्ञानं सर्वनिमित्तोपादानभूतमविनाश्येकमेव तत्त्वमित्याकारकज्ञानोत्तरं यस्मिन्निर्विषयमात्मरूपं ज्ञानं तदेवाऽमृतत्वमित्यर्थः ।

रश्मिः ।

यद्वै तन्न जिघ्रतीत्यादौ यद्वै तन्न रसयतीत्यादौ यद्वै तन्न वदतीत्यादौ यद्वै तन्न शृणोतीत्यादौ यद्वै तन्न मनुते इत्यादौ यद्वै तन्न स्पृशतीत्यादौ यद्वै तन्न विजानातीत्यादौ । एवं दृष्टीति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म एवं द्रष्टृति । यत्र वा अन्यदिव सात्तत्रान्योन्यत्पश्येदन्योन्यजिघ्रेदन्योन्यद्रसयेत् अन्योन्यदभिवदेत् अन्योन्यं शृणुयादन्योन्यमन्वीतान्योन्यत्स्पृशेदन्योन्यद्विजानीयादिति । अग्निमां शुतिमाहुः यन्न त्वस्येति । इत्यादीति तत्केन कं जिघ्रेत् तत्केन कं रसयेत्तत्केन कमभिवदेत् तत्केन कं शृणुयात् तत्केन कं मन्वीत तत्केन कं स्पृशेत् तत्केन कं विजानीयात् इति । अग्निमामाहुः येनेवमिति येनेदं सर्वमिति कचित्पाठः । श्रुत्यर्थः स्पष्टः । इतीति श्रुतिस्थं पदम् । अग्निमाया आभासमाहुः एवमुपेति इदमेव हीत्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति इदमेवेति । सर्वस्य निमित्तोपादानभूतं अविद्वद्दशायां सखण्डब्रह्मज्ञाने विचारविषये 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः' इत्यादिभिः ज्ञानं प्रवृत्तं तदत्रोक्तम् । यन्निर्विषयमात्मरूपं ज्ञापितं विद्वद्दशायामखण्डब्रह्मज्ञाने विचारविषये यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवामृदित्यादिभिर्ज्ञानं तदत्रोक्तम् । इदमखण्डसखण्डभेदेन द्वैराश्यं प्राप्तं ज्ञानं मैत्रेयीब्राह्मणे एकस्मिन्नमृतत्वप्रश्ने उक्तमित्येतदेवामृतत्वम् । निष्क्रान्तं विषयेभ्यः इति निर्विषयं ग्राहकस्य मनोऽदेरात्मरूपत्वात् तद्विषयादपि निष्क्रान्तम् । श्रुत्यन्तरेति शरीरब्राह्मणस्येन । तस्येति जीवस्य ब्रह्मत्वमेतदात्मत्वम् । ननु सिद्धान्ते जीवस्यैतद्ब्रह्मत्वं दूषणाय कुतः पूर्वपक्षिज्ञानविषयमाचार्यमतस्याधुनिकत्वाच्चेति चेन्न पूर्वपक्षपूर्वपक्षत्वात् जीवीयब्रह्मत्वस्याचार्यमतस्याधुनिकत्वेऽपि छान्दोग्ये ऐतदात्म्यमिदं सर्वमिति मतस्यानाधुनिकत्वाच्च । अतिरिक्तत्वादिति 'अधिकं तु भेदनिर्देशात्' इति सूत्रभाष्ये एतदुक्तम् । अत्र चेति ब्राह्मणे । स यथाद्रिषाभेरेभ्याहितस्य पृथग्भूमाविनिश्चरन्त्येवं वा अरे अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्यद्वेदो यद्वेदः सामवेदोयर्वाजिरस इतिहासः पुराणविषया उपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यातानि दत्तं हुतमाशितं याचितमयं लोकः परलोकः सर्वाणि भूतानि अस्यैवैतानि सर्वाणि प्रतिप्लवितानीत्यत्र । ब्रह्म तं परादाद्योन्यत्रात्मनो ब्रह्म वेद क्षत्रं तं परादाद्योन्यत्रात्मनो इत्याद्युक्तत्वा इदं ब्रह्मेदं क्षत्रमिमे लोका इमे देवा इमानि भूतानीदं सर्वं परमात्मेत्यत्र चात्राम्याहितसेत्यस्य प्रज्वलितसेत्यर्थः । अमित आसमन्ताद्धितस्य अन्यप्रेत्यत्र सार्वविभक्तिकक्षत्रम् । अन्यत् । जगत्कर्तृत्वेति यथाकममुक्तश्रुत्यर्थो आदिपदेनेदं प्रवेत्यत्र ब्रह्मसमन्वयेन ब्राह्मणजातित्वरूपं ब्रह्मत्वं ब्रह्मलिङ्गम् । अभ्यर्हितेति अभ्यर्हितत्वं सेश्वरसांख्ये इवानीश्वरसांख्ये ईश्वरव्यवप्रतिपादकब्राह्मणप्रतिपाद्यत्वम् । तस्मिन्निति जीवे शरीरब्राह्मणोक्तं ब्रह्मत्वं जगत्कर्तृत्वं च । असद्गुरुपादुत्कृष्य जीव उत्कर्षः उत्कर्षणं तस्यै । सिद्धान्ते तु जीवे एतदात्मत्वम् ब्रह्मत्वं जगज्जन्मादिकर्तृत्वं ब्रह्मत्वमंशमात्रं तत्त्वमसीत्यत्र तस्य त्वं तत्

तत्रादिमध्यावसानेषु जीवप्रकरणमित्येव प्रतिभाति । तस्य ब्रह्मता जग-
त्कर्तृत्वमित्युत्कर्षः । न तु तस्मादन्यद् ब्रह्मत्वेन वक्तुं युक्तम् । अर्थविरोधाच्च ।
तस्माद् वेदे सृष्टिवाक्यानामेतद्व्यायेनान्यार्थत्वान्न ब्रह्म जगत्कारणमिति प्रकृति-

भाष्यप्रकाशः ।

एवं विषयवाक्यं व्याख्याय पूर्वपक्षी स्वाभिप्रायमाह तत्रादीत्यादि । नन्वयमात्मा
ब्रह्मेति श्रुत्यन्तरे एतस्य ब्रह्मत्वं विहितं, न तु ब्रह्मण एतदात्मत्वमतोऽस्मादात्मनो ब्रह्मणो-
ऽतिरिक्तत्वाद्वा च जगत्कर्तृत्वजगदात्मकत्वादिरूपब्रह्मलिङ्गादस्य ब्रह्मप्रकरणत्वमेवास्तिविति चेत्
तत्राह तस्य ब्रह्मतेत्यादि । तथाचाभ्यर्हितत्वात् तस्मिन्नेतद्ब्रह्ममुत्कर्षायोच्यते । ननु किमत्र
मानमिति चेदन्यथाऽनुपपत्तिमेव जानीहि । एतावदरे खल्वमृतत्वमित्यनेनाऽमृतत्वस्यात्रैव
नियमितत्वान्न तु तस्मादन्यद् ब्रह्मत्वेन वक्तुं युक्तमर्थविरोधाच्च । ब्रह्म ह्यविकारं कथं
कार्यरूपेण विकुर्यादित्यर्थविरोधादित्यर्थः । सिद्धमाह तस्मादित्यादि । [अर्थविरोधेन ब्रह्मणः
कारणताया धाधितत्वादात्मातिरिक्तब्रह्माभावाच्च वेदे सृष्टिवाक्यानामेतद्व्यायेन अत्राद्वैधाग्रेरिति
दृष्टान्ताद्यथा तत्संसृष्टस्याग्रेर्नानाविधभूमजनकत्वं तथा प्रकृतिसंसृष्टस्यैव जीवस्य रूपनामात्मक-
प्रपञ्चजनकत्वमिति सिध्यतीत्येतद्व्यायेन] जीवस्तुत्यर्थत्वान्नातिरिक्तं ब्रह्म जगत्कारणमिति
जीवाधिष्ठिता प्रकृतिरेव कारणम् । तेन प्रकृतिकारणवाद एव युक्त इति प्राप्ते इत्यर्थः । सूत्रं

रहिमः ।

त्वमसीति प्रकारद्वयदर्शनात् । न त्वित्यादि भाष्यमवतारयन्ति स्म ननु किमिति । अन्यथेति
तथा हि अत्रोपसंहारस्यार्थसामृतत्वरूपस्य निर्णायकत्वेन तत्र च ब्रह्मता जगत्कर्तृत्वं चेत्तद-
द्वयविशिष्टजीवं एतावत्पदेन परामृश्यामृतत्वोक्तिः प्रमितार्थः । जीवस्यामृतत्वं तद्ब्रह्मतारूपार्थान्तरं
विनानुपपद्यमानस्तस्योपपत्त्यर्थान्तरकल्पना जीवस्य ब्रह्मत्वकल्पनार्थोपसिद्ध्यन्मानमिति प्रस्थानरत्ना-
करेर्थापत्तिस्तु प्रत्यक्षेण शब्देन वा प्रमितस्यार्थस्यार्थान्तरं विनानुपपद्यमानस्य उपपत्त्ये यथार्थान्तर-
कल्पना एवमर्थापत्तेर्नानतोक्ता । तथापि लाघवाज्जीवस्य ब्रह्मत्वजगज्जन्मादिकर्तृत्वयोः कल्पना-
प्रकारान्यप्रकारेणोपक्रमोक्तस्य ब्राह्मणेऽमृतत्वानुपपत्तिरित्यन्यथानुपपत्तिर्मानं जानीहीत्युक्तम् । सांख्य-
मते प्रमाणानां त्रैविध्यात् 'त्रिविधं प्रमाणं तत्सिद्धौ सर्वसिद्धेर्नाधिक्यसिद्धिः' इति सूत्रात् ।
तदपि मानत्वमनुमानत्वेनान्यथानुपपत्तेर्नान्यथानुपपत्तित्वेन यथा नैयायिकानाम् । तदनुमानं तु
जीवन्देवदत्तो गृहे नास्तीत्यत्र देवदत्तो बहिरस्ति जीवत्वे सति गृहेऽवसत्वात् इति केवलव्यतिरेकि
सांख्यमतत्वादुपात्तम् । यादृशार्थान्तरं विनानुपपद्यमानत्वं तादृशार्थान्तरं ब्रह्म जगत्कर्तृत्वविशिष्ट-
जीवरूपं भाष्ये वक्ष्यते इत्याशयेन विवरीतुमाहुः एतावदिति । अत्रैवेति । त्रिविधप्रमाणेषु
शब्दप्रमाणेन जीव एव । विवृण्वन्ति न तु तस्मादिति । अर्थेति भाष्यं निक्षिप्य व्याचक्रुः
अर्थेति । विकुर्यादिति परिणामवादिनः सांख्याः । आहृति पूर्वपक्ष्याह । ब्रह्मण इत्यविकृतसे-
त्यर्थः । आत्मेति आत्मा जीवः तदतिरिक्तस्य ब्रह्मणोऽभावात् । ननु वेदे 'प्रजापतिरकामयत् प्रजां
सृजेय' इति तृतीयाष्टके सृष्टिरुक्ता तस्याः का गतिरित्यत्र आहुः वेदे सृष्टीति । एतद्व्यायो मैत्रेयी-
ब्राह्मणन्यायक्षेन । अतिरिक्तमिति जीवातिरिक्तं तदुक्तं 'जन्मादिरवस्थातः पुरुषचतुर्वर्णः' इति 'उपा-
धिभेदेऽप्येकस्य नानायोग आकाशस्येव षट्यदिभिः' इति च सूत्रान्म्याम् । कापिलसांख्यप्रवचनसूत्रवृत्तौ ।

वाच एव युक्त इत्येवं प्राप्ते उच्यते वाक्यान्वयात् । इदं वाक्यं भगवत्येवान्वेति,

भाष्यप्रकाशः ।

पठित्वा सिद्धान्तं व्याकुर्वते इदमित्यादि । अत्रापि कारणत्वेनेत्यनुवर्तते [इति प्रागेवोक्तम्] । कारणत्वेन ब्रह्मैवात्रावगतव्यं, न जीवः । कुतः ? वाक्यान्वयात् । वाक्यस्यान्वयो वाक्यान्वयस्तस्मात् । सर्वस्मिन् वेदरूपे महावाक्ये ब्रह्मण एव कारणत्वेनानुगमदर्शनादिदमपि रश्मिः ।

तेनेति जीवेपि बाधात् प्रकृतिमात्रपर्यवसानेन । अनुवर्तते इति मण्डूकभृत्यानुवर्तते । 'कारणत्वेन चाकाशादिषु यथा व्यपदिद्योक्ते' इति सूत्रात् । वाक्य इति सप्तमीसमासः वाक्ये अन्वय इति । पाठः प्रमादात् । यद्वा श्रुतिः स्ववाक्यं कर्म भगवत्येवान्वेति अन्तर्भावितण्यर्थः । कर्मणि घञ् अन्विधातोः संहिताया नित्यत्वात् 'नित्या धातूपसर्गयोः' इति वाक्यात् । वाक्ये अन्वयः इति पाठः । ननु वाक्यं भगवत्येवान्वेतीति भाष्याय प्रतीतिर्यमादाय कर्तृयुपपदे समासोस्त्विति चेत्सत्यं कर्तरि कृदित्यस्य तत्रोपपदं सप्तमीस्थमित्यत्राविचारितत्वात्, प्रत्ययस्याचो विधानेपि एरजित्यनेन च यो जयोऽय इति साधनान्न कर्तृयुपपदेऽञ्जविधानमिति । एतदाशयेनाहुः सर्वस्मिन्निति । वेदरूप इति वेदान्तरूपेपि । वेदपदसं वेदान्तेषु शक्तेः । वेदेनुगमो वेदार्थो रामकृष्णयोरिति कृष्णोपनिषदः 'गूढं ब्रह्मणि वाच्यमे' इति श्रीभागवततृतीयस्कन्धे अनुगमपदेन वेदान्तेनुगमाधिकरणे शब्दसंदेह-वारकप्रथमपादे संदिग्धतत्पराणां वाक्येषु ब्रह्मण एव कारणत्वेनानुगमप्रतिपादनात् स स्मर्यते । एवं सूत्रं व्याख्याय कुम्भकारः कारः करः कृतिः कर्तृत्वेवमादिषु धातोरैकस्मादप्युपपदेऽनुपपदे प्रत्ययनियमाभावात् कर्तृयुपपदेऽञ्च प्रत्यय इति संभवेन भाष्यं विवृण्वन्ति इदमपीति । तथा च महावाक्यस्यान्वयो वाक्यान्वयः इति भाष्ये विग्रहः सप्तमीसमासे योगविभागेष्टेष्टसिद्ध्यर्थत्वात् पृष्ठीतस्वरूपः कर्तृकर्मणोः कृतीति कर्तृर्वाक्यात्पृष्ठी सुप्तिङ्चयो वाक्यं भगवति भगवद्विव्यं वैषयिकाधारे सप्तमी । अन्वयं सुप्तिङ्संभन्धं प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावं करोतीत्यर्थः । अत्र वाक्ये कर्तृयुपपदे एरजित्यञ्च । ननु यथा कर्मण्यणित्यादौ कर्मणीत्यादिः सौत्री प्रथमार्थे सप्तमी धातोरण् भवति कर्म चोपपदसंज्ञमिति तदर्थ इतीति चेन्न भाष्ये कर्तृयुपपदे ध्वनितेऽचि धातोरञ् भवति कर्ता चोपपदसंज्ञः इति कर्तरि कृदित्यनुसंधापरिजिति सूत्रार्थ इत्यस्यापि वक्तुं शक्यत्वात् । ननु 'तत्रोपपदं सप्तमीस्थम्' इति सूत्रमत्र तत्रेतिपदेन सामान्यतः सप्तम्यन्ते पदे कर्तरीत्यादौ वाच्यत्वेन स्थितं वाक्यादि तद्वाचकं पदमुपपदसंज्ञं स्यादिति वृत्तौ संभावितायामपि वृत्तिकारः सप्तम्यन्ते पदे कर्मणीत्यादौ वाच्यत्वेन स्थितं कुम्भादि तद्वाचकं पदमुपपदसंज्ञं स्यादित्यादिति कर्तृयुपपदेऽञ्ज दुर्लभ इति चेन्न 'श्यालः खसोरयाग्रहीत्' इत्यत्र पुमान् स्त्रियेति सूत्रविचारदर्शनात् अत्राप्यसति दोषे तत्रोपपदं सप्तमीस्थमित्यस्य विचारे बाधकभावात् । तथा च सिद्धान्तकौमुद्यां ध्यमर्थः । तत्रोपपदमिति सूत्रेण मुख्यस्य कर्तृत्वत्रेतिपदेन गौणमुख्यन्यायसनायेन ग्रहणात् कर्मण्यणित्यादेरग्रहणापत्त्या कुम्भकार इत्यत्र कर्मणि घञ् प्रसक्तिरतः कर्तृमुख्यस्योपपदेन्वयः । संस्कारः सकर्मणीत्यादौ सप्तम्यन्त उपपदेपि यथा प्रयाजशेषेणामिचारयति अत्र प्रधानक्रमानु-रोधेनादावामेवहविषोरभिधारणं पश्चादैन्द्रसेति मुख्यक्रमेण ज्ञाप्यते तथेत्याह वृत्तिकृत् गौणमुख्य-न्यायं पाधितुं सप्तम्यन्ते पदे कर्मणि इत्यादावित्यादि । तस्मिन् च सत्येव वक्ष्यमाणः प्रत्ययः स्यादिति

नात्र जीवप्राधान्यगन्धोऽपि । सर्वत्र भगवदन्वयेनैव जीवस्यापि प्रियत्वम् ।

भाष्यप्रकाशः ।

वाक्यं भगवत्येवान्वेति । नात्र जीवप्राधान्यगन्धोऽपि, येन प्रकृतिवाद आशङ्क्येत । न [नू] चोपक्रमे । 'न वा अरे' इत्यादिना निरुपधिप्रियत्वेन जीवात्मन एव प्रकृतत्वात् कथं न तस्य प्राधान्यमिति [अत आहुः सर्वत्रेत्यादि । अत्रायमर्थः । अत्र मैत्रेय्यै मोक्षोपायमुपदेष्टुं निरुपधि-प्रियमात्मानं प्रकृत्य मोक्षोपायभूतं तद्दर्शनं दर्शनीयायभूतं श्रवणादित्रयं चोपदिशति । तत्र प्रियत्वस्यापाततो विचारे देह एव तादृशः प्रतिभातीति तन्निवारयितुमात्मदर्शनादिना सर्वज्ञानं सर्वत्रात्ममेदद्रूपरपराधं च वदन् सर्वस्याप्यात्मत्वं बोधयति तादृशसर्वात्मकत्वं च देहस्य न संभवति, इति तद्विद्मः कश्चिदात्मात्र द्रष्टव्यत्वादिनोपदिश्यते इति तस्याः ज्ञाने श्रवणेन जाते ततः स क इत्याकाङ्क्षायां दुन्दुभ्यादिदृष्टान्तत्रयं मननार्थं वक्ति तत्र देहचेष्टादिभिः परंपरया ज्ञापयितुमाधोदृष्टान्तः । ततो बालाङ्गेदं ज्ञापयितुं द्वितीयः । ततोऽभ्यन्तराङ्गेदं ज्ञापयितुं तृतीयस्तेषु त्रिष्वपि दुन्दुभिदुन्दुभ्यापातः जीणावीणावादः शङ्खशङ्खम्बरूपेण द्वौ द्वौ वदन् द्वौ जीवपरमात्मानौ देहाङ्गिनाविति साधयति ततो यदि द्वावपीदृशौ तदा द्रष्टव्ये आत्मन्येकवचनं किमित्युक्तं । यद्येक एव तादृशस्तदाजीवे तादृशस्याननुभवात् पूर्वदृष्टान्तत्रये द्वौ द्वौ किमित्युक्तावित्याकाङ्क्षायां जीवस्य तदंशत्वेन तदधीनत्वं वक्तुं 'स यथार्द्रधात्रो' 'स यथा सर्वासामयाम्' इति कण्डिकाद्वयेन सर्वोत्पादकं प्रलये सर्वाधारं च साधयति तेन नियामकादात्मनो नियम्यस्यात्मनो भेदः आत्मत्वेनैकरूप्याच्चाभेद इति सिद्ध्यति । एवं सिद्धे भेदे सर्वोत्पत्ति-लयाधारो य आत्मा स एव मोक्षार्थं निदिष्ट्यासितव्य इति बोधयति तथा च] शङ्खम् ।

रश्मिः ।

कौमुदी । वाक्यमाणः कर्मणि षञ् । उपातकर्मानुरोधेनोक्तम् । तेन अन्येप्यजादयः प्रत्यया भवन्त्येव यथा वाक्यान्वय इत्यत्रैरच् । ननु तर्हि चयो जयो अय इति प्रयोगा न स्युः उपपदामावादिति चेन्न भगवदिच्छया प्रवृत्तानामदुष्टत्वात् ।

'लोके शब्दार्थसंबन्धो रूपं तेषां च यादृशम् ।

न विवादस्तत्र कार्यो लोकोच्छित्तिस्तथा भवेत्' ॥

इति पत्रावलम्बनात् । लौकिकत्वात् छन्दोवत्सूत्राणि भवन्तीति वाक्यान्वयादित्यलौकिकः प्रयोग इति । तेन वाक्यान्वयपदं द्वेषा व्याकृतम् । वाक्येऽन्वयो वाक्यान्वयः । वाक्यस्यान्वयो वाक्यान्वय इति । ननु वाक्यस्यान्वय इति भाष्योक्तमस्तु योगविभागस्येष्टसिद्ध्यर्थत्वाद्भाष्यप्रकाशोक्तमपि भा स्त्विति चेन्न । इष्टसिद्धिसत्त्वात् । अनुव्याख्यानस्यापि निःश्रुतत्वात् । एवं वाक्यं महावाक्यमित्यङ्गीकृत्योक्तम् । वाक्यमित्यत्र महत्त्वाभिनिवेशे तु एकत्वमविवक्षितमित्याशयेन वृत्तौ वाक्यानामन्वय इत्युक्तम् । अन्यथा भाष्ये महावाक्यमिति वदेयुः । अत एव भाष्यभाष्येप्येकवचनान्तेन समासः । वाक्यस्यान्वय इति । वाक्यं हीदमिति शंकरभाष्येप्येकवचनम् । नात्रेति भाष्यं विवृण्वन्ति नात्रेति । गन्धशब्दस्तु छेदे संबन्धिनि वा जीवप्राधान्यसंबन्धिवाक्यमपीत्यर्थः । 'गन्धो गन्धक आमोदे छेदे संबन्धिगर्वयोः' इति विभात् । येनेति जीवप्राधान्येन । जीवस्य प्रधानतिरेकादसंगित्वेन प्रकृतिकारणवादः । न चोपक्रम इति इत आरभ्य कचित्तुस्तुक्ते लघुबृहद्भाष्यानां तयोः सूचीकटाह्न्यायेन लघुव्याख्यानं व्याक्रियते । सर्वत्रेति

तस्यैव सुखरूपत्वात् । सर्वोपनिषदनुरोधेनैवास्याप्यर्थस्य वक्तुमुचितत्वात् ।

भाष्यप्रकाशः ।

आत्मनः प्रकृतत्वेऽपि प्रियत्वेनैव प्रकृततया स्वेन रूपेणाप्रकृतत्वात् प्रकृततावच्छेदकविचारे सर्वत्र भगवदन्वयेन जीवेऽपि तस्य सत्त्वात् तदन्वयेनैव जीवस्यापि प्रियत्वम् । प्रियत्वस्य सुखधर्मत्वाद्, यो वै भूमा तत् सुखं नाल्पे सुखमस्तीति श्रुत्या ब्रह्मण एव सुखरूपत्वादत्र प्रतीयमानस्यापि [प्रियत्वादिरूप] प्राधान्यस्य ब्रह्मण्येव पर्यवसानेनोपक्रामस्य जीवबोधकताया निश्चेतुमशक्यत्वादुपक्रामाद्यपेक्षया उपपत्तेर्वलिष्ठत्वात् । [अतः परमात्मैव मोक्षार्थं हेय इत्यर्थः । ननु आर्द्रधाप्रेष्टान्तेन प्रकृतिसंसृष्टस्यैवात्मनः प्रकृतत्वाच्चत्र च सत्त्वगुणसंसर्गेण प्रियत्वस्यापि शक्यवचनत्वात्तत्रेवमुपपत्तिरिति चेत्तत्राहुः सर्वेत्यादि 'आत्मैवेदमग्र आसीत्' 'स ऐश्वर्यं लोकास्तु सृजै' 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः' 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' 'तत्तेजोऽसृजत' 'आनन्दाश्चैव सखिमानि भूतानि जायन्ते' इत्यादिषु सर्वेषु साधारणेषु वाक्येषु कैवल्येवात्मनः प्रकृतत्वात् । बहूनामनुग्रहस्य च न्याय्यत्वात् सर्वोपनिषदनुरोधेनैवैतद्वाक्यार्थो वक्तुमुचितः । न च दृष्टान्तबाधः । ऐश्वर्य इत्यादिनेच्छाया उक्तत्वात् तत्संसर्गेणैव दृष्टान्तोपपत्तेः । किंच तन्मते प्रकृतेर्नित्यत्वेनानश्वरत्वादार्द्रधर्मा च नश्वरत्वेन तेषां प्रकृतिस्थानीयत्वेन वक्तुमशक्यत्वाच्च । दृष्टान्ते विवक्षितार्थमात्रग्रहणे तु इच्छामात्रसंसर्गस्यैव वक्तुमुचितत्वम् । न त्विच्छाया द्वितीयत्वं धर्मत्वेनात्मान्तर्गतातित्वात् भिन्नाभिन्नत्वम् । किंच याज्ञवल्क्यो मोक्षार्थंमुपदिशति । मोक्षस्तु ब्रह्मात्मज्ञानादेव संगतो भवतीत्याहुः

रश्मिः ।

भाष्यमवतारयन्ति न चोपक्रम इति । प्रियत्वेनेति ।

'अहमात्मात्मनां धातः प्रेष्ठः सन् प्रेयसामपि ।

अतो मयि रतिं कुर्यादेहादिर्यत्कृते प्रियः' ॥

इति श्रीभागवते प्रेयास आत्मानो मेत्रयोब्राह्मणद्वये जीवाः तेषां मध्ये हे धातः अहे प्रेष्ठः । देहादिर्यत्कृते प्रिय इत्यत्र निरुपधिप्रीतिविषयत्वस्य स्वसिक्तुक्तेरानन्दधर्मत्वाच्च प्रियत्वं ब्रह्मधर्मस्तेन । एवकारोपात्मत्वे व्यवच्छेदो येन जीवोपि संभाव्येत । एतदेवाहुः स्वेनेति । आत्मत्वेन जीवत्वेन वा । प्रकृततावच्छेदकं प्रियत्वं अन्यब्राह्मणेषु प्रकृतान्येषु सर्वेष्वत्र ब्राह्मणे तां प्रियत्वमवच्छिनत्ति इति तस्य विचार इत्यर्थः । भाष्यं विवृण्वन्ति सर्वत्रेति जगति संमन्वयाधिकरणोक्तेनास्तिमातिप्रियत्वेन भगवदन्वयेनेत्यर्थः । तस्येति ब्रह्मधर्मस्य प्रियत्वस्येत्यर्थः । तस्यैवेति हेतुभाष्यं विवृण्वन्ति प्रियत्वस्येति । सुखेति सुखरूपसेति भाष्ये व्युत्पत्त्या तु सुखधर्मेति । यद्वा सुखधर्मत्वात् सुखरूपत्वं धर्मधर्मिणोरैक्यादित्यर्थः । शोभनानि खानि येन प्रियत्वेनेति सुखं प्रियत्वं भवति । ननु भूमाधिकरणे ब्रह्मणः सुखत्वमुक्तमत आहुः यो वै भूमेति । एवकारोप्यर्थे ब्रह्मणोपीत्यर्थः । ब्रह्मण्येवेति प्रियत्वावच्छिन्ने इत्यर्थः । उपक्रमेति ।

'अलौकिको हि वेदार्थः न युक्त्या प्रतिपद्यते ।

तपसा वेदयुक्त्या च प्रसादात् परमात्मनः' ॥

इति श्रुतेरुपक्रमादिन्यायरूपमुक्तिर्दुर्बला । का सा वलिष्ठोपपत्तिरित्याकाङ्क्षायां सर्वोपनिषदि

‘तमेव विदित्वा अतिमृत्युमेति’ ‘आनन्दाद्वेव खल्विमानि भूतानि जायन्ते’

भाष्यप्रकाशः ।

तमेव विदित्वेत्यादि । तथा च सावधारणश्रुत्या न प्रकृतिसंसृष्टज्ञानान्मोक्ष इत्यर्थः । किंचाग्रे
सर्वासामपां समुद्र, एकायनमेवमित्यादिना अप्सपर्शानां त्रयोदशानां समुद्रादयस्त्रयोदश यथा
आधारभूतास्तथा आत्मा आधारभूत इत्युक्तं तत्र आपः समुद्रसजातीयाः स्पर्शादयः पञ्च त्वगादीनां
ग्राह्याः । संकल्पादयः सप्त मनआदीनां कार्याणि । अक्षशब्दश्च गतौ यौगिकः । अचि बल-
मित्यध्वेति व्युत्पत्तेः । अयनशब्दश्चाधिकरणव्युत्पन्नः यन्त्यसिन्निति व्युत्पत्तेः । तथा च यथा
सजातीयानि सजातीये ग्राह्याणि ग्राहके कार्याणि कारणे लीयन्ते इति तेषां तल्लयस्थानमेव-
मात्मापि सजातीयानां ग्राह्याणां कार्याणां च लयस्थानमिति सिद्ध्यति । तच्च तदेकमव्यक्तम-
नन्तरूपमिति श्रुत्युक्तप्रकारके भगवत्युपपद्यते सांख्यमते भूतानां मात्रासु तासामिन्द्रियाणां चाह-
कारे तस्य महति महत्तश्च प्रकृतौ लयः । आत्मनि तु न कस्यापि लयः इत्यतः प्रकृतिस्तसंसृष्टो वा
न वक्तुं शक्यते । अतो लयस्थानविचारेपि आत्मा ब्रह्मैव आयाति न तु प्रकृतिसंसृष्ट इत्याशये-
नाहुः आनन्दाद्वेवेत्यादि । अत्रापि सावधारणश्रुत्योत्पत्तिस्थितिलयहेतुस्तत्स्थानं च ब्रह्मैवे-
त्युक्तं तेनापि तथा । अतो यत्पूर्वपक्षिणोक्तं ब्रह्मता जगत्कर्तृत्वं च तस्योत्कर्षार्थं तदसंगतमित्यर्थः ।
ननु सांख्यप्रवचने ‘ईदृशेश्वरसिद्धिः सिद्धा’, इतिप्रवाद्यादृशः पूर्वमुक्तस्तादृशः प्रकृतिसंसृष्ट
एवास्त्विति चेन्नाहुः सर्व एवात्मान इति । अस्यां सावधारणश्रुतौ हि बहूनामात्मनां ब्रह्मणः
सकाशाद्युचरणमुक्तं तथा सति ‘एष उ एव इत्यादिश्रुते स यं व्युच्चरितमात्मानं यथा
करोति स तथा भवतीत्युपपद्यते । सांख्यमते तु नित्या बहवः आत्मानस्तेषु यः प्रकृतिसंसृष्टस्तस्य
कार्येश्वरत्वं तच्चासंगतम् । बहुषु समानेष्वेकस्यैव प्रकृतिसंसृष्टस्येश्वरत्वं नान्येषामित्यत्र निया-
मकाभावात् । न च कर्मानादित्वाच्चदुपपत्तिस्तेषां मते प्रकृतिपुरुषातिरिक्तस्यानादित्वाभावात् ।
नापि प्रकृतिस्वभावाच्चदुपपत्तिस्तस्याः आत्मनां च स्वस्वभावस्यैकरूप्यादेकस्यैव संगो नान्येषा-
मित्यत्र तन्मते नियामकस्य वक्तुमशक्यत्वादतस्तन्मतमप्यसंगतम् । किंच तन्मते चिद्रूपस्य जीव-
स्याहंताममतानां शेषरूपेणावस्थानं मोक्षस्तदसंगतमित्याहुः ‘एष खेवानन्दयाति’ तथा च श्रुतौ
निरुपधिसुखस्यैव मोक्षरूपत्वात् ब्रह्मणः अतस्तन्मते मोक्षवाक्यमप्यसंगतं
स्यात् । तदेतत्सर्वं हृदिकृत्याहुः संदिग्धादित्यादि ।] किंचेदभवान्तरवाक्यं महावाक्याद्
दुर्बलम् । तच्छेषत्वात् । महावाक्यं तूपनिषत् । ततोऽपि महावाक्यं वेदः । स तु सर्वोऽपि
भगवत्पर एव । सर्वे वेदा इति श्रुतेः । वेदैश्च सर्वैरित्यादिस्मृतेश्च । उपनिषद्विचारेऽपि,
तं त्वोपनिषदमिति, आत्मैवेदमग्र आसीदित्यादिवाक्यदर्शनात् तस्या अपि तत्परत्वमेव ।

रश्मिः ।

त्यादिभाष्यमित्याशयेनाहुः किंचेदमित्यादि । किंचेति साकल्ये उपपत्तेः साकल्याद्वक्तुमुचितत्वादि-
त्यर्थः । बलिष्ठोपपत्तिरारभ्यत इति वा । ‘किंचारम्भे च साकल्ये’ इति विश्वः । इदं ब्राह्मणद्वयम् । तं
त्वोपनिषदमिति साकल्यब्राह्मणे आत्मैवेदमिति पुरुषविधब्राह्मणे । अन्यच्चापीति भैरवी-

[] एतच्छिद्धान्तर्गतः प्रकाशः पश्चात् तत्कर्तृभिः प्रणीय योजितः इति ज्ञायते । मूलभूतस्याक्षरलिखितपुस्तकेऽयं
भागो नास्ति कर्तुमिष्टं नो निर्मितः । पुस्तकान्तरे तैरेव खरूपेणाधिकतया पत्रग्रान्तभागे निवेदितास्ति सोऽयं
मुद्रितोऽस्ति ।

भाष्यप्रकाशः ।

[अत उदाहृतजातीयैः श्रुतिसद्वैतस्थाप्रतिपादनादत्रापि प्रियत्वबोधनेन नित्यनिरवधिमुखात्मकं तत्स्वरूपम् । आर्द्रैर्वाग्निरित्यादिकण्डिकाद्वयेन तत्कार्यं सर्वाणि भूतान्यस्यैव निःश्वसितानीति-
कथनादंशाश्च प्रतिपादिता इतीदमपि वाक्यं ब्रह्मपरमेवोचितमित्यर्थः । एतावानर्थस्तद्वोधक-
वाक्यसम्बद्धश्च मैत्रेयीब्राह्मणद्वयेऽपि समानः । अग्रे तु तयोर्भेदः । तत्र यौ द्वावात्मानौ पूर्वं
कार्यद्वारा परिचायितौ तयोः किं सर्वथा भेदः किं वा कार्यकारणयोरिव भेदाभेदावुत
अंशांशिनोरिव तावुत सर्वथा अभेदः तयोः स्वरूपं च किमित्याकाङ्क्षायां मैत्रेय्या अधिकार-
परीक्षार्थं प्रथमे ब्राह्मणे 'स यथा सैन्धवखिल्यः' इत्यादिना दृष्टान्तेनांशत्वं 'एवं वा अरे इदं
महद्भूतम्' इत्यादिना दार्ष्टान्तिकस्य जीवस्य स्वरूपं च वदति । स यथा सैन्धवखिल्यः स जीवः
सिन्धुरुदकं तत्र भवं सैन्धवं लवणं तस्य खिल्यः शकलः उदके जले प्रास्तः प्रक्षिप्तः सन्
उदकमेवानुक्षेपाधारभूतमुदकमेव लक्ष्मीकृत्य विलीयेतोदकभावमापद्येत नाहास्य न कश्चिदस्य
सैन्धवखिल्यस्योद्ब्रह्मणाय उद्धृत्य पूर्ववत् ब्रह्मणायेव स्यात् इवशब्दोऽनर्थकः शक्तः स्यात् । यतो
हेतोर्धत्तः यस्मादुदकदेशादाददीत आस्वादनाय तद्ब्रह्मीयात् लवणमेव लवणरसमेवास्वादयेत् ।
अतो लवणभावेनांशत्वेऽपि उदकरूपेणैव तस्य सत्ता । न तु खिल्यभावेनेति लयदृष्टान्तं
व्याख्याय 'एवं वा अरे इदं महद्भूतमनन्तमपारं विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय
तान्येवानु-विनश्यति न प्रेत्य संज्ञास्ति' इति लयं निरूप्य यथायं लवणदृष्टान्त एवमेवारे मैत्रेयि
इदं जीवात्मतत्त्वं महदादिलक्षणकत्वाद्ब्रह्मैव महदनवच्छिन्नं भूतं सिद्धं अनन्तमविनाशिअपार-
मनादिविज्ञानघने ज्ञप्तिमात्रस्वरूपे एव । प्रथमान्तपक्षे ज्ञप्तिस्वरूप एव इत्यर्थो वाच्यः । तादृशः
सन्नेव एतेभ्यः स्थूलसूक्ष्मशरीराकारेण परिणतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय भूधर्यरश्म्यादिभ्यो रसः
सैन्धवभावमिव पराभिध्यानादहमाविशेषफलभोक्तृभावं प्राप्य तेन स्वस्वरूपं ज्ञापयित्वा तानि
विनश्यन्ति सन्ति अनु पश्चात् विनश्यति भोक्तृभावं त्यजति न प्रेत्य संज्ञास्ति विमुक्त्यनन्तरं संज्ञा
देवमनुष्यादिसंज्ञा नास्ति किंतु ज्ञप्तिमात्रस्वरूप एव भवति । इत्येवं लये संज्ञाभावं व्याख्याय
तन्निरूपणार्थं मिष्टोदके तत्प्रक्षेपे अविभागदशायामपि भेदज्ञानाच्च संज्ञाया अभावे इति मैत्रेय्या
मोहो जातः प्रेत्य सम्यग्ज्ञानाभावः कथं किमात्मनः स्वरूपनाशादुत दर्शनाभावात् तत्र यदि
स्वरूपनाशाच्चदा विज्ञानघने आत्मनि अनन्तमपारमिति विशेषणार्थ्या अनादिनिधनत्वं यदुक्तं
तत्कार्यं संगच्छते अहं च कथममृता भविष्यामि यदि दर्शनाभावात् तदा स्वरूपसद्भावे कथं
दर्शनाभाव इति मैत्रेय्या मोहो जाते याज्ञवल्क्यः आत्मनः स्वरूपसद्भावमभिप्रेत्य सर्वोत्तमा दर्श-
नाभावस्य प्रकारमाह यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यतीत्युपक्रम्य जिघ्रति अभिवदति
शृणोति मनुते विज्ञानातीत्यन्तमाह यत्र यस्यां विभागदशयां हि निश्चये तद् द्वैतमिव भवति
मास्त्यद्वैताभावेऽपि द्वैताविरुद्धमद्वैतं भवति तत्र इतरइतरं पश्यत्येवं सर्वेन्द्रियव्यापारजनकभेदक-
धर्मस्य स्थूलसूक्ष्मदेहरूपस्य सत्तायां द्वैतदर्शनकथनपूर्वकं अत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत्केन कं
पश्येत् जिघ्रेत् अभिवदेत् शृणुयात् मन्वीत् विजानीयात् येनेदं सर्वं विजानाति तं केन विजा-
नीयात् विज्ञानातारमरे केन विजानीयादित्यन्तेन । यत्राविभागदशायामेतदीयभेदकधर्मस्य
स्थूलसूक्ष्मदेहरूपस्य लये कटककुण्डलाकारलये तयोः सुवर्णभावे कटककुण्डलादिकार्यभूतहस्तकर्ण-

भाष्यप्रकाशः ।

शोभाजननाद्यकरणवत् देहयोः विज्ञातृभावाद्ब्रह्मरूपतायां तथोरपि ज्ञानजननरूपस्वकार्यकरणा-
भावात् सम्यग्ज्ञानाभावः । समुद्रे लवणस्यैव ब्रह्मणि लीनस्य जीवस्य स्वस्मिन् भगवतो भिन्नत्वेन
प्रतीतिराहित्यं अन्यस्य ब्रह्मविदोपि तस्मिन् जीवे तथाप्रतीतिराहित्यं न्यरूपयदिति सिद्ध्यति । अत्र
च भूतरूपदेहद्वयनाशो न विशेषदर्शनात् शुक्तिकारजतनाशवत् अभिप्रेतः किं तु कार्यस्य कारणे
लये कार्यरूपादर्शनवदभिप्रेतः । 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्' इतिवाक्यसामञ्जस्यात् । एवं
जीवस्यापि लये स्वकार्याक्षमत्वं तेन दर्शनादिकर्तृत्वाभावोपि बोध्यः । तेनेदं सिद्ध्यति यत्पूर्वं
मोक्षार्थं ससाधनमात्मज्ञानमुपदिष्टं तत् जीवहश्यामेव श्रवणादिभिः साधनीयम् । लयेऽविभागे
सति तस्य कर्तृमशक्यत्वादिति । जीवस्वरूपं किमित्याकाङ्क्षा तु 'इदं वा अरे महद्भूतमनन्तमपारं
विज्ञानघन एवेत्यनेन पूरिता । तेन मोक्षार्थिनो जीवस्य स्वरूपज्ञानार्थमत्र ब्रह्मोपदेशः ।
तथा च करणग्रामाभावात् तस्य ज्ञानाभावः । तेनांशरूपस्य विज्ञानात्मनः सत्त्वादिदानीं च
करणग्रामस्यापि सत्त्वात् पूर्वोक्तैः दर्शनसाधनैस्तवाभूतत्वाय परमात्मा द्रष्टव्य इति तव तस्य
ज्ञानमित्युक्तं भवति । एवमधिकारपरीक्षायां ज्ञातायां तस्य मोक्षार्थं ब्रह्मस्वरूपमुपदेष्टुं द्वितीयब्राह्मणे
वागेकायनमित्यन्तं पूर्ववदुक्त्वा 'स यथा सैन्धवघनः अनन्तरोऽब्राह्मः कृत्स्नो रसघन एव स्यादेवं
वा अरे इदं महद्भूतमनन्तमपारं कृत्स्नः प्रज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानु-
विनश्यति न प्रेत्य संज्ञास्ति' इत्यादिपूर्ववदाह तेन जीवस्वरूपादिशेषो बोधितः । अयं तु यथा
सैन्धवघनः अनन्तरोऽब्राह्मः कृत्स्नो रसघन एव स्यादिति दृष्टान्तं निरूप्य दार्ढान्तिकेऽनन्तरत्वम-
वाह्यत्वं च संगृह्यन् अग्रे कृत्स्नत्वं प्रज्ञानघनत्वं चाह इदं महद्भूतमनन्तमपारमिति पूर्ववदाह
तेन ब्रह्मणो महदादिभिर्भूतुर्भिविशेषणैरेव जीवसाम्यं प्रज्ञानघनत्वेन स्वरूपसाम्यं वस्तुतस्तु
तत्र विज्ञानघनपदादत्र च प्रज्ञानघनपदाच्चतः कश्चिद्विशेषोपि, अनन्तरत्वमवाह्यत्वं कृत्स्नत्वं च
ततोधिकं तेन ब्रह्म जीवादधिकमिति बोधयन् जीवस्य सान्तरत्वं सबाह्यत्वमकृत्स्नत्वं च द्वेचयति
तेन तस्य खिल्यतां द्रढयति भूतसमुत्थानानुविनाशप्रेत्यसंज्ञाभावात् पूर्ववदाह तत्र मैत्रेय्याः
ब्रह्मनिष्ठयोर्भूतसमुत्थानविनाशयोर्न संदेहः । हृदि द्वयोर्जीवपरमात्मनोराध्यात्मिकाधिदैविकंतया
स्थितत्वेन जीवे तथात्वस्यैव परमात्मनि तथात्वस्य सुखेन बोधुं शक्यत्वात् । प्रेत्यसंज्ञाभावस्तु
लोकान्तरगत्यनन्तरं सम्यग्ज्ञानाभावरूपः स तु जीवेन्द्रियाणां लये सति जीवविषयो भवति
ब्रह्म तु न विलीयते जीवोपि हृदानीं वर्तत इति ब्रह्मविषयका संज्ञाभावो जीवस्य लोकान्तरग-
मनोत्तरं कथमित्येवं मैत्रेय्या मोहे जाते तन्निवारणार्थं अविनाशी वा अरे अयमात्मा
अनुच्छिद्यिधर्मा मात्रासंसर्गस्त्वस्य भवति इत्याह तत्र मात्रारूपाणां विषयाणां यः संसर्गः स
ब्रह्मण्यनुपपन्नः इति तेन जीवल्लिङ्गेन जीवरूपमेव अत्र ब्रह्मास्तु न तु ततोधिकम् ।
अन्यथैतद्विरोधापचेरित्यत आहुः सर्वान्यचहारेत्यादि । तथा च पूर्वं जीवमुख्यप्राणलिङ्गसूत्रे
जीवस्य ब्रह्माश्रितताया उक्तत्वात् जीवीयसर्वव्यवहारस्य तन्मूलकत्वात् हस्तपुस्तकसंयोगे पुरुष-
पुस्तकसंयोगवत् विषयस्पर्शोपि ब्रह्मण उपपद्यते अप्रिमवाक्योक्तं विज्ञातृत्वमपि ब्रह्मण एव धर्मः
नान्योऽन्योऽस्ति द्रष्टा इत्यादिश्रुतेर्द्रष्टृत्वस्य तत्रैव नियमनात् स च धर्मस्तदंशत्वात् जीवेपि भासते
इति नात्र जीववाक्यशङ्क्यर्थः । ननु तथापि मात्रासंसर्गं सत्यदर्शनं कथमुपपद्यत इत्याकाङ्क्षाया-
माहः एवं सेतीत्यादि । अयमर्थः । अत्र हि यदेतं न पश्यति इत्यादिना आत्मविषयक-

भाष्यप्रकाशः ।

सर्वेन्द्रियजन्यज्ञानाभावस्य स्वरूपं प्रकारश्चोच्यते तथा हि यद्वै तन्नेत्यत्रानुस्वारस्य परसवर्णः । तं प्रज्ञानघनमात्मानं यन्न पश्यति तत्पश्यन् वै तद्रूप्यं न पश्यति द्रष्टव्यत्वेन पश्यति । ननु रूपमन्यात्मा इति द्रष्टव्येन दर्शनसत्त्वे कथमदर्शनमित्याकाङ्क्षायामदर्शनमुपपादयति नहीत्यादि । अदर्शनं लोपः विरुद्धः सर्वतो लोपः विपरिलोपः दृष्टेरिति पञ्चमी घ्राणादित्या प्रायपाठात् हि यतो हेतोः द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपः द्रष्टुरात्मनो दृष्टेः दर्शनात् विपरिलोपः विरुद्धदर्शनसामर्थ्य-
कृतं अदर्शनं न विद्यते तत्र हेतुरविनाशित्वात् । ज्ञानात्मकस्य स्वरूपस्य धर्मस्य च नित्यत्वात् । तेन जीवस्य पश्यत्वम् । तर्हि कथमपश्यत्वं तत्राह न त्वित्यादि । यदन्यत्कार्यं रूपमिन्द्रियं फलणं विभक्तमंशरूपं जीवतत्त्वं द्रष्टुं पश्येत् परमात्मविषयकं दर्शनं कुर्यात् तनु ततः परमात्मनः सकाशात् द्वितीयमन्यद्विजं नास्ति तथा च दर्शनसाधनस्य द्रष्टुश्च परमात्मनः सकाशादन्यत्वाभावेन विभक्तत्वाभावेन च द्वितीयत्वाभावात् द्रष्टव्यत्वेनादर्शनं तथा च सामान्यतो द्रष्टव्यत्वेन रूपात्मकस्यात्मनो दर्शनात् पश्यत्वं तेन मात्रासंसर्गात् द्रष्टृदृश्यव्यवहारदशायां विशेषतः कारणत्वेनाविभक्तत्वेन द्वितीयत्वेन च अदर्शनादपश्यत्त्वमित्युभयमपि संगच्छते एवं सर्वत्रापि । ननु तर्हि ज्ञानस्वरूपत्वात् ज्ञानधर्मकत्वाच्च द्रष्टृत्वे सिद्धे स्वरूपेणैव परमात्मानं कुतो न पश्यति इत्यतः किञ्चित्पाठभेदेन पूर्ववदाह यद्वा अन्यदिव स्यादित्यादि तथा च स्वरूपे धर्मे च विद्यमानेऽपि ब्रह्मणि लीनत्वेन द्रष्टृदृश्यभावाभावात् न विज्ञानीयादित्यर्थः । तथा च साधकस्य संसारदशातोऽग्निमे लोकांतरे मन्त्राहूपविषयसंसर्गे सत्यपि तस्य संसर्गस्यैवदात्मेऽनुसंहिते द्वितीयत्वाभावात्सम्यग्दर्शनाभावः । मुक्तौ तु अविभागे सति द्रष्टृदृश्यत्वाभावात् सम्यग्ज्ञानाभावः । तेन ब्रह्माविभक्ततया ब्रह्मात्मकत्वेनावस्थाने ब्रह्मैव विज्ञातुं सर्वज्ञैर्वा तु ज्ञप्तिमात्रस्वरूपो ज्ञप्तिधर्मा च कार्यकारणशक्तिरहितस्तत्प्रति न तु सविषयज्ञानवान् । इदमेवाभूतत्वमित्युपसंहरति । उक्तानु-
शासनासि मंत्रेयि एतावदेव खल्वभूतत्वमिति प्रव्रजति च । तत एतस्य ब्राह्मणस्य पूर्वब्राह्मणार्थ-
निश्चयकं इत्याद्येन सिद्धमाहुः अतो वाक्येत्यादि । एवं प्रकृतिकारणवादे निरस्ते यो ब्राह्म-
वक्ष्येनोक्तः परमात्मा स मंत्रेय्या श्रुत इति पूर्वोक्तरीत्या मननं निदिध्यासनं च त्वया कतेन्यं जीवदशायां ततः साधनपरिपाकेन दर्शने मुक्तौ जीवस्य विज्ञातृभावरूपो ब्रह्माभाव इति फलं सिद्धमिति । एतदेव तत्त्वदीपे तत्प्रकाशे चाचार्यैः—

‘व्यापकत्वश्रुतिस्त्वस्य भगवत्त्वेन युज्यते ।

आनन्दांशमिन्न्यक्तौ तु तत्र ब्रह्माण्डकोटयः ।

प्रतीयेरन् परिच्छेदो व्यापकत्वं च तस्य तत् ॥

इत्येनेनोक्तं व्याख्यातं च । किं चायमेव संवादो न प्रेत्यसंज्ञास्तीति प्रेत्यसंज्ञाभावं बोधयन् एतावदेव खल्वभूतत्वमिति मोक्षस्यैवावत्त्वं च बोधयन् निःसंबन्धो निरानन्दो मोक्ष इतिवादमुत्थापयति तथा आत्मनः प्रज्ञानघनं नित्यमेकसं स्वरूपं बोधयन् अनुच्छित्तिधर्मपदस्याविनाश्रिपद-
व्याख्यातत्ववादिमते निर्धर्मकनिर्विषयकनित्यज्ञानात्मकस्वरूपेणावस्थानं मोक्ष इतिवादमुत्थापयति सिद्धान्ते तु आनन्दधर्मस्य प्रियत्वस्य परमात्मनिष्ठत्वात् परमात्मनश्च सर्वत्रैव जीवेऽप्यन्यत्वात् सोऽपि धर्मा मुक्तावभिन्यज्यते । अनुच्छित्तिधर्मपदं च धर्मनित्यत्ववाचकमिति पूर्वं व्याख्यातम् । तथा सति जीवीयज्ञानपरिमाणादीनां धर्माणां नित्यत्वात् निर्विषयकज्ञानस्वरूपः सविषयज्ञानधर्मा

‘सर्व एवात्मानो व्युच्चरन्ति’ ‘एष ह्येवानन्दयाति’ इत्यादिश्रुतिसहस्रैर्निःसंदिग्धै-
र्ब्रह्मणः स्वरूपं कार्यमंशाश्च प्रतिपादिता इतीदमपि वाक्यं तत्परमेवोचितम् ।

भाष्यप्रकाशः ।

लयः श्रावणाचाणुः ब्रह्माविभक्तत्वादननु च ब्रह्मधर्मो ब्रह्मभूतो मुक्ताववतिष्ठते । इत्येतद्रोधनाय
निवृत्त्ये तथोक्तमिति ज्ञेयम्] एवमन्यत्रापि । अतः सर्वोपनिषदनुरोधेनैवास्याप्यर्थस्य वक्तुमुचित-
त्वात् तासु च, तमेव विदित्वा अतिमृत्युमेतीत्यवधारणदर्शनादत्रापि श्रवणादिविधीनां ब्रह्म-
विषयत्वमेव मन्तव्यम् । तथा अत्रोक्तं यथाऽर्द्धधाम्नेरित्यादिदृष्टान्तसिद्धं कारणत्वं समुद्रादिदृष्टान्त-
सिद्धं प्रलयाधारत्वं च तदैव संगच्छेत यदा प्रियं ब्रह्मैवात्राद्रियेत । आनन्दद्वयेवेति सावधारण-
श्रुत्या तत्रैव तन्नियमनात् । नच जीव एव ब्रह्मेति युक्तम् । सर्व एवात्मानो व्युच्चरन्तीति श्रुति-
विरोधात् । अमृतत्वरूपं फलमपि तत् एव । एष ह्येवानन्दयातीति सावधारणश्रुतेः । अतः

रश्मिः ।

प्राज्ञणद्वयेपि । अस्यापीति मैत्रेयीप्राज्ञणद्वयस्यापि । तमेव विदित्वेति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म
तासु चेति । मैत्रेयीप्राज्ञणेन सहैक्यतां वक्तुं तद्विभज्यन्ते अत्रापि । ननु प्रियत्वेनोपक्रमात्
‘प्रेमा ना प्रियता हार्दं प्रेम स्नेहः’ इति कोशात् मैत्रेयीप्राज्ञणद्वयस्य भक्तिप्रतिपादकत्वेपि एकवा-
क्यताया उपात्ताया महानारायणोपनिषदः कथं भक्तिप्रतिपादकत्वमिति चेन्न । तमेवैत्यत्रैवकारो-
नान्यथा व्याख्येयः तं विदित्वेति किं तु तमात्मानमेव विदित्वेति ततश्चात्मज्ञानं तु भक्त्या ।
भक्त्या जानाति चाख्ययमिति श्रुतेः । ‘भक्त्या मामभिजानाति यावान् यश्चास्मि तत्त्वतः’ इति
गीतायाश्चेति भक्तिरर्थापत्तिलभ्येत्यदोषात् । न च भक्त्या ज्ञानं कृतो नेति शङ्क्यम् । ‘नायमात्मा
बलहीनेन लभ्या’ इति मुण्डके बलपदवाच्यभक्तिहीनालभ्यत्वोक्तेः । सिद्धान्तमुक्तावल्यां ‘ज्ञानाधिको
भक्तिमार्ग एव तस्मान्निरूपितः’ इति तट्टीकायां च प्रभवः उपपादयांचक्रुः सृष्ट्युमतिक्रामतीति
सृष्ट्युमतिक्रान्तो मोक्षः । ब्रह्मविषयत्वमिति एवकारेण विभूतिव्युदासः । भक्तिहोसेऽयं विषयः स्पष्टः ।
आर्द्धधाम्नेरिति व्याकृतम् । समुद्रादीति स यथा सर्वासामपाः समुद्र एकायनमेव सर्वेषां स्पर्शानां
स्वगेकायनमेव सर्वेषां गन्धानां नासिके एकायनमित्यादि । आनन्देति । ननु प्रियं प्रीतिविषयमा-
नन्दः सुखमिति कथं पर्यायतेति चेन्न तसु समन्वयादित्यधिकरणे ब्रह्मणोऽस्ति भातिप्रियत्वेनान्वयोक्तेः ।
अस्ति सत्यधर्मः, भाति ज्ञानधर्मः, प्रियत्वमनन्तानन्दधर्म इति सिद्ध्या प्रियत्वेनोपक्रान्तधर्मप्रियत्व-
स्थानन्दे सत्त्वादानन्दस्य पर्यायत्वम् । तत्रैवेति प्रिये ब्रह्मण्यानन्दरूप एव भूतकर्तृत्वादिनियमनात् ।
सर्व एवेति भाष्यं विवरीतुमाहुः न चेति । आत्मान इति । आत्मानोऽवतारा जीवास्तु
पृथगुक्ता व्युच्चरन्त्येवेति माध्वाः । तद्यत्रात्मजीवयोः पृथग्व्युच्चरणं श्रुतं तत्रास्त्येव । भाष्यं तु
केवलात्मव्युच्चरणबोधिका श्रुतिस्तद्विषयमात्मपदं यत्रात्मजीवोभयविषयं तच्छ्रुतिसंग्राहकं च ।
अमृतत्वेति उपसंहारोक्तममृतत्वरूपम् । तत् इति ब्रह्मणः ‘फलमत उपपत्तेः’ इति व्याससूत्रात् ।
अमृत आनन्द इति भाष्यादाहुः एष ह्येवेति । एष आकाश आनन्दः । आनन्दममृतं करोतीत्यर्थः ।
अत इति । तमेवेति भक्तिरसविषयं ब्रह्मणो रूपं तत्पदेनोक्तं प्रसिद्धं सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति श्रुत्या ।
नन्वत्राम्भस्यपारे भुवनस्य मध्ये इति महानारायणोपनिषदो रामानुजाचार्यभाष्येण रसो वै स इति
श्रुत्यनुवर्तितरसपदीयानारायणोऽनात्मा तत्पदार्थ इति चेन्न पुरुषसूक्तोक्तसाकारब्रह्म तत्पदार्थः
सान्निध्यात् । तस्य च दशरसरूपत्वं सर्वरस इति श्रुतेः विरुद्धसर्वधर्माश्रयत्वेनानन्तरूपत्वेन

सर्वव्यवहारस्य तन्मूलकत्वेन पूर्वमुक्तत्वात् । विषयस्पर्शो विज्ञातृत्वमपि तस्यैव ।

भाष्यप्रकाशः ।

उदाहृतजातीयैः श्रुतिसहस्रैस्तथा प्रतिपादनादिदमपि वाक्यं ब्रह्मपरमेवोचितमित्यर्थः । ननु सत्यमेवं, तथापि मात्रातंसर्गस्त्वस्य भवतीति विषयसंसर्गरूपेण लिङ्गेनात्र जीव एव वक्तव्योऽन्यथा तद्विरोधस्य दुर्वारत्वादित्यत आहुः सर्वेत्यादि । पूर्वमिति । जीवमुख्यप्राण-लिङ्गसूत्रे । तथाच जीवस्य ब्रह्माश्रितत्वाजीवधर्मा ब्रह्मण्युच्यन्ते इति विषयस्पर्शोऽप्युपपद्यते । न त्वेतावतात्र जीववाक्यत्वम् । विज्ञातृत्वं तु ब्रह्मधर्म एव । नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टेत्यादिश्रुतेः ।

रश्मिः ।

च स्वरूपत्वमेतस्य ज्ञानं तु भक्त्येत्युक्त्यान्यनिष्ठभक्तिरसविषयं च शास्त्रार्थनिरूपकद्वितीयस्कन्ध-नवमाध्यायोक्तमिति आनन्दाक्षेपेति कार्यं माहात्म्यज्ञानाय तेन सुयोधिन्मुक्तस्य—

‘माहात्म्यज्ञानपूर्वस्तु सुदृढः सर्वतोऽधिकः ।

स्नेहो भक्तिरिति प्रोक्तस्तथा मुक्तिर्न चान्यथा’ ॥

इति श्रुतिवाक्यद्वयेन सिद्धम् । आनन्दस्य प्रियशिरस्त्वादिकमानन्दमयाधिकरणे प्रपञ्चितम् । सर्व एवात्मान इत्यंशाः आत्मपदवाच्या जीवाः अंशो नानाव्यपदेशादिति सूत्रात् । एष ह्येवा-नन्दयातीति फलमानन्दस्य फलत्वात् । एतच्चतुष्टयादित्यर्थः । सज्जतीयैरिति सज्जतीयत्वं च भक्तिरसविषयब्रह्म-भक्तिजनकमाहात्म्य-जीव-फलेतिचतुष्टयप्रतिपादकत्वेन । श्रुतीति यथा अन्तर्ह-र्द्धमाधिकरणे छान्दोग्ये प्रथमप्रपाठके य एपोन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते इति स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदित इति भक्तिजनकमाहात्म्यं, उदेति ह वै सर्वेभ्यः पाप्मभ्य इति फलम् । य एवं वेदेति जीवः । तमेव विदित्वेति समानम् । यथा तल्लिङ्गाधिकरणे छान्दोग्ये प्रथमप्रपाठके सर्वाणि ह इमानि भूतानि आकाशदेव समुत्पद्यन्ते इति भक्तिजनकमाहात्म्यं परोवरीयसो ह लोकान् जयति इति फलं य एतदेवं विद्वान् परोवरीयांसमुद्रीयमुपास्ते इति जीवः । तमेव विदित्वेति समानम् । ययातिदेशाधिकरणे तत्रैव कतमा सा देवता प्राण इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमे-वाभिसंविशन्ति प्राणमुजिहते इति भक्तिजनकमाहात्म्यं तांश्चेदविद्वान् प्रस्तौष्यः इति जीवः, मूर्धा ते व्यपतिष्यदिति फलम् । लब् । न त्वं प्रस्तौष्यसि न ते मूर्धा व्यपतिष्यतीत्यर्थः । तमेव विद्वानिति समानं इत्येवं श्रुतिसहस्रैरित्यर्थः । तैश्चासंदिग्धैः निःसंदिग्धत्वमिति भाष्यात् पूर्वं संदिग्धत्वेपि केषुचिच्छ्रुतिवाक्येषु न्याय(सूत्र)प्रापणानन्तरमसंदिग्धत्वमिति श्रुतिसहस्राणां निःसंदिग्धैरिति भाष्ये विशेषणं तथा भाष्ये ब्रह्मणः स्वरूपं तमेव विदित्वेति श्रुत्युक्तं भक्तिविषयं तं लोकवेदप्रसिद्धं पुरुषोत्तममिति पुरुषोत्तमरूपम् । ॐ स्वराह जन्मावस यतोऽन्यादादितरतश्चेति वाक्यात् । इमानि भूतानीति कार्यं प्रसिद्धमंशा जीवा इति प्रसिद्धं चकारेण फलम् । तत्परं ब्रह्मपरम् । प्रकृते । तद्विरोधस्येति विषयवाचकमात्रापदवाच्यामात्रासंसर्गविरोधस्य । सर्वेत्यादीति सर्वो यो ‘व्यवहारः सन्निपातो मनोमात्रेन्द्रियासुभिः’ अहंमेति मतिः अहमित्यसत्प्रत्ययः ममेत्यसत्प्रत्ययगोचरसंबन्धिनो जीवजडधर्मास्ते तत्रैव ‘जीवमुख्यप्राणलिङ्गादिति चेन्नोपासात्रैविष्यादाश्रितत्वादिह तद्योगात्’ इति सूत्रभाष्ये उद्दिष्टास्त्रिपिण्णी मतिर्वा सापि व्यवहारस्तस्य ब्रह्म मूलं परंपरा च यस्मात्साक्षात्कारणं व्याख्यानात् स तन्मूलको व्यवहारःस्त्वनेत्यर्थः । अत्रेति मैत्रेयीब्राह्मणद्वये । विज्ञातृत्वमिति भाष्यं विवृण्वन्ति विज्ञातृत्वमिति । अत इति ब्रह्मणः । भाष्ये । तस्येति साकारब्रह्मणः । अत्र पक्षे तन्मूलकत्वेनेति भाष्यस्य तानि ब्रह्मणः स्वरूपकार्यांशफलानि मूलानि कारणानि यस्य व्यवहारस्य स

एवं सति सर्वमेव संगतं भवेत् । अतो वाक्यान्वयान्न जीवपरत्वं येन प्रकृतिवादः स्यादिति ॥ १९ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

बोधयित्वोक्तम् । अतस्तदपि सर्वस्य जीवजडरूपस्य वस्तुतो ब्रह्मत्वादेव संगतं भवेत् । यच्च तत्रोक्तं खिल्यत्वं जीवस्य संज्ञाभावादिकं च तदपि संगतं भवेत् । तत्रापि प्रियत्वरूपस्य प्रकृततावच्छेदकस्य महावाक्यशेषत्वादीनां च तुल्यत्वात् तस्यापि ब्रह्मण्येव तात्पर्योदविरुद्धं भवेत् । तत्र यद्, यद्वै तन्न पश्यतीत्यादिवाक्यराहित्यं पाठभेदादिकं च तदपि मैत्रेय्या अधिकारपरीक्षार्थम् । अत एव तत्र, उक्तानुशासनासीति नोक्तम् । पुनरुपदेशस्य चिकीर्षितत्वात् संन्यस्तमपि न ब्रह्म तदुभयमुक्तमतोऽर्थभेदेऽपि तात्पर्यैक्यादैकार्थ्यम् । एतस्य तदर्धनिश्चायकत्वादस्यैव च प्राग्वत्यम् । तदेतच्चृदि कृत्वा सिद्धमाहुः अत इत्यादि ॥ १९ ॥

रश्मिः ।

संकर्षणव्यूहः तस्य तत्तल्लीलासामग्रीरूपेण भवने प्रयुज्यव्यूहः अयं धर्मो यद्भक्तमनोरथपूर्णं तदेव वासुदेवव्यूहरूपं वासुदेवस्य मोक्षत्वात् लोकवतु लीलैकैवल्यमिति व्याससूत्रात् । इति चतुर्व्यूहानुपक्रम्यैकमेवाद्वितीयमिति श्रुतिसंनिवेशात् तथा चाविभागदशायां भेदरूपान्यत्वायां विभागजन्योऽद्वितीयत्वं जनयति तत्रान्यत्वं योगमाया 'योगमायामुपाश्रितः' इति वाक्यात् । विभागश्च विभक्तमिवेति वाक्योक्तः द्वितीयत्वं च स्वरूपे प्रतीतं विभागानुसंधानदशायां तु माया भिदारूपा औपाधिकं द्वितीयत्वं चेति । इदमात्मा न पश्यति विभागजन्ययोगमायाजन्यत्वात् । भक्तिमार्गे द्वितीयस्कन्धनवमाध्यायोक्ते नित्यलीलावादोक्ते चात्मनि । न तु विभक्तत्वमिति विभक्तमिव च स्थितमिति गीतायाः । किं च इदं सर्वं यदयमात्मेति ब्रह्म तं परादात् योऽन्यत्रात्मनो ब्रह्म वेदेत्युक्तवोक्तम् । तदपि यद्वै तन्न पश्यतीत्यादिभिरिन्द्रियाणां सर्वेषामात्मत्वं बोधितम् । अत्र सर्वपदं सर्वेषां नास्ति शक्तम् । अतोपि द्वितीयत्वं भेदश्चातोपि द्वितीयत्वेनान्यत्वेन च दर्शनं न निषिद्धं तदेतदाहुः सर्वस्येति चक्षुरादेः । अग्रे सर्वत्र ततोऽन्यद्विभक्तं यजिज्जेततोऽन्यद्विभक्तं यद्रसयेदित्येवमात्मत्वं बोधयित्वेत्यर्थः । किमनेन सिद्धमित्याकाङ्क्षायामाहुः अतस्तदपीति । सर्वपदात्सर्वस्य चान्यत्सद्वितीयत्वाम्यां विनाऽनिरूप्यत्वात् । तदपि कर्तृकर्मभावराहित्यमपीत्यर्थः । एवेति प्रकृतिव्युदासकं न प्रकृतित्वात् । संगतमिति इदं सर्वं यदयमात्मेति श्रुतौ सर्वस्यात्माभेदोक्तेः । न च प्रकृत्यभेदोऽस्त्विति शङ्क्यम् । गौणभेदात्मशब्दादिति व्याससूत्रात् । अत इदं सर्वमिलत्रात्मपदं न प्रकृतिप्रतिबिम्बवाचकं गौणत्वापत्तेः, एवमसंगतं भवेत् । ब्रह्मपरिग्रहयुगमाहुः यच्चेति भादिपदेन मात्रासंसर्गस्त्वस्य भवतीत्युक्तं मात्रासंसर्गः तदपि आश्रितत्वादिह तद्योगात् संगतं भवेत् । प्रकृतिपरिग्रहे तु सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्थायां प्रकृतावस्वच्छायां प्रतिबिम्बासंभवेन तद्वर्मानाश्रितत्वात् । उपक्रमस्याप्रतिबिम्बसाधारण्यमाहुः तत्रापीति ब्रह्मण्यपि । तुल्यत्वं 'अतो मयि रतिं कुर्याददेहादिर्यत्कृते प्रियः' इति । महावाक्यशेषत्वादयो अत्रैव पूर्वमुक्ताः । तत्रात्रोक्तप्रियस्य ब्रह्मणो हि प्रतिपादकस्य ब्रह्मणद्वयस्य महावाक्यशेषरूपस्य शेषत्वं तादर्थ्यं भक्तार्थब्रह्मप्रतिपादकत्वेन पूर्णतार्थत्वमिति यावत् । अन्यथा ज्ञानत्वेन प्रसिद्धस्य प्रकाशत्वप्रतिपादकत्वेन न्यूनतात्पर्यनिग्रहस्यानापत्तेः । तत्रेति द्वितीये ब्राह्मणे । उपदेशस्येति पष्ठ इत्यर्थः । पष्ठस्य तात्पर्यानुक्तौ तात्पर्यमाहुः एतस्येति, तेन

प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमाश्रमरथ्यः ॥ २० ॥

नियतधर्मवादिनामपि मतेन प्रकृते सिद्धान्तं वक्तुं पक्षान्तराण्याह । तत्र ब्रह्मवादैकदेशिवादाः सन्ति । तत्र जीवो नाम स्वस्य भोगनिष्पत्त्यर्थं स्वांशो भगवता कृतो विस्फुलिङ्गवदित्याश्रमरथ्यो मन्यते । अनादिसिद्ध एव जीवश्चे-
तन्यमात्रं शरीरादिसंघाते प्रविष्ट इति चित्ति तन्मात्रेण प्रवेशे च मोक्ष इति च औडुलोमिराचार्यः । काशकृत्स्नस्तु आसक्त्या विषयभोक्तृरूपं भगवत एव जीव इति । तेऽपि स्वमतानुसारेणात्र परिहरन्ति । तत्र पुत्रादिप्रियसहवचनाज्जी-
वप्रकरणमेवैतदित्याशङ्क्य जीवोपक्रमस्यान्यत् प्रयोजनमित्याह । प्रतिज्ञा-
सिद्धेरिति पट्टी । तस्या लिङ्गमंशत्वाज्जीवस्य तदभेदेनोपक्रमः प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गं
भवति । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञा ।

भाष्यप्रकाशः ।

प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमाश्रमरथ्यः ॥ २० ॥ सूत्राण्यवतारयन्ति नियतेत्यादि । अत्रोक्तं
प्रियत्वं जीवधर्म एवेतिवादिनां मतेन मैत्रेयीब्राह्मणे प्रकृतिवादनिरासरूपं सिद्धान्तं वक्तुं समत्यर्थं
पक्षान्तराण्याहेत्यर्थः । अत्र आश्रमरथ्यमते श्रुतिर्भाष्य एव सूचिता । औडुलोभिमतं तु,

‘यथा नद्यः स्रन्दमानाः समुद्रेऽस्तं यन्ति नामरूपे विहाय ।

तथा विद्वान् नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम्’ ॥

इति मुण्डके श्रुतिर्मुलं बोध्यम् । नामरूपेति स्वीये नामरूपे । नदीदृष्टान्ताच्च भिन्नत्वं
शरीरे प्रवेशश्च नामरूपव्याकरणश्रुत्या । चेतन्यात्मकत्वादिकं तु भाष्य एव स्फुटम् । काशकृत्स्न-
मतेपि व्याकरणश्रुतिः ‘सर्वाणि रूपाणि विचित्र्य धीरः नामानि कृत्वाऽभिवदन्यदास्ते’ इति पुरुषसूक्त-
श्रुतिश्च मूले इति बोध्यम् । पुत्रादिप्रियसहवचनादित्यादि पुत्रादिरूपा ये लौकिकाः प्रियास्तैः
सह वचनादत्रात्मनोऽपि लौकिकमेव प्रियत्वं प्रतीयत इति जीव एवात्रात्मपदेन परामृश्यते । अतो
जीवप्रकरणमेवेदमित्याशङ्क्येत्यर्थः । तदभेदेनेति ब्रह्माभेदेन । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानमिति

रश्मिः ।

‘अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् ।

जीवभूतां महाबाहो ययेदं चार्चते जगत्’ ॥

इति व्यापकजीवो जीवन्मुक्तोपि आध्यात्मिकादित्रितयविदाश्रयः प्रकृतिरपि न समवायिनी
किं तु प्रियत्वरूपब्रह्मधर्माविष्टो जीव इति भगवानेवाश्रयः इति सिद्धम् ॥ १९ ॥

प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमाश्रमरथ्यः ॥ २० ॥ एवेति निराकारे आश्रमरथ्योरीकृते द्वितीय-
पादे प्रियत्वं चाधितम् । नियतो जीवधर्म इत्येवकारः । भाष्ये । सन्तीति कृष्णद्वैपायनमता-
देकदेशविदः परे । ‘वदन्ति ते यथाप्राज्ञं न विरोधः कथंचन’ इतिपाश्चात् । स्वस्येति निराकारस्य
द्वितीयपादे आश्रमरथ्यमतकथने उक्तत्वात् । व्यासमते स्वसिद्धान्ते तु स्वस्य ‘अनश्नन्नन्योभिचाकशीति’
इति श्रुतेर्जीवस्यैव भोगः । भगवतेति निराकारेणैव साकारेणेति वार्थः । तदभेदेनेति क
जीवस्यैवोपक्रम इति शङ्कम् । गौणमुख्यन्यायवाधात् प्रतिज्ञासिद्धेश्च । प्रकृते । जीवात्मकधन-

तस्यैवाग्रे व्युत्पाद्यमानत्वात् तस्या एतत् साधकम् । यथा जीवो भगवानेवं जड इति । एवमाइमरथ्यो मन्यते । श्रोतव्यादिविषयस्तु भगवानेव । तस्मान्नि-
यतधर्मजीववादेऽपि न जीवोपक्रमो दोषः ॥ २० ॥

उत्क्रमिष्यत एवंभावादित्यौडुलोमिः ॥ २१ ॥

लिङ्गमित्यनुवर्तते । यदत्र जीवोपक्रमेण भगवतः श्रवणादिकमुक्तं तत् संसारभावादुत्क्रमिष्यतो जीवस्य लिङ्गम् । मुक्तौ जीवो भगवानेव भविष्यतीति ज्ञापकम् । अन्यथा सैव कथममृता भवेत् । इतिशब्दो हेतौ । स्त्रिया विश्वासार्थं

भाष्यप्रकाशः ।

मैत्रेय्यात्मनि वा अरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञात इदं सर्वं विदितमिति वाक्योक्तं तत् । प्रतिज्ञासिद्धेरिदं कथं लिङ्गमित्यत आहुः तस्यैवेत्यादि । तस्यैवेति सर्वत्वसैव । तस्या एतत्साधकमिति । उपक्रमे जीवात्मकथनं प्रतिज्ञायाः साधकम् । अन्यथा एतद्व्युत्पादनकोटौ जीवस्या[स्फुटतया] कथनाजीवज्ञानाभावे प्रतिज्ञा बाधिता स्यात् । कृते तूपक्रम उल्लेखे सोऽपि ब्रह्मब्रह्माद्यभिमानि-
तया तत्र निविशेदत स्तथेत्यर्थः । [यथा जडे ब्रह्मकार्यत्वाद्व्रह्मत्वोपचार एवं जीवेषु ब्रह्मांशत्वा ब्रह्मोब्रह्मत्वोपचार इत्यर्थः ।] तथा सत्यस्मिन् मते प्रतिज्ञैवास्य ब्रह्मणः प्रकरणत्वनियामिकेति ज्ञेयम् । एवमेवाग्रिमे मतद्वयेऽपि ॥ २० ॥

उत्क्रमिष्यत एवंभावादित्यौडुलोमिः ॥ २१ ॥ एवंभावादित्यस्य विवरणं संसारभावादिति । एवं कथनस्य मुक्तिप्राप्तिरिति किं गमकमित्यत आहुः अन्यथेत्यादि । चिद्रूपे ब्रह्मणि जीवस्य प्रवेशो हि तन्मते मोक्षः । ब्रह्म तु चिद्रूपं व्यापकमितीदानीमपि जीवस्तत्र प्रविष्टोऽस्त्येव । परं संघातान्तरायेण । यथा कुसुमस्य वस्तु गृहे । तद् यदा ततो बहिः

रक्षितः ।

मिति तदभेदेनेत्येव । अन्यथेति जीवात्मकथनत्वे प्रकारे । बाधितेति सर्वविज्ञानाभावप्रसक्ते-
रिति भावः । उल्लेख इति आपाततः । विषयपदसमभिध्याहारेण जीवस्योल्लेखे सोऽपि आत्मापि पूर्वोक्त-
ब्रह्मब्रह्माद्यभिमानतयेत्यादिः । तथेति ब्रह्माभेदेन जीवात्मकथनत्वम् । अत्र पाप्मेन विरोध इत्युक्तं तत्तद्गीकाविषयकम् । प्राज्ञपदात्र तुरीयविषयकं च । किं च आचार्यवान् पुरुषो वेदेति छान्दोग्या-
देकदेशिमतानि तत्तद्भाष्यनियतानि । एवं च तत्तदर्थानां पदस्यान्यस्य संनिधेः कारणाद् बोधे श्रुतिसिद्ध्यर्थो बोधे धाधकाभावः । यथेह सहकारतरौ मधुरं पिको रौति अत्र पिकपदशक्तिग्रहः । तथात्र बाल्यं भाष्यमिति । सिद्धमाहुः तथा सतीति । एवमेवेति यथात्वेपि प्रतिज्ञाया विषयवाक्यो-
क्ताया अन्ययो नोक्त इति तत्समारणम् ॥ २० ॥

उत्क्रमिष्यत एवंभावादित्यौडुलोमिः ॥ २१ ॥ संसारभावादिति । एवमिति शब्देन संसारदोषः स चेत्यम् । संसारिणो विषयवाक्ये मात्रासंसर्गस्त्वस्य भवतीति पूर्वमुक्तत्वेन यत्र वा अन्यदिव सादिसादिना यत्रेति संसार इत्यर्थात् । यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवामृत इत्यत्र यत्रेति मोक्षे ज्ञाने इत्यर्थात् । तत्रैवंभावादुत्क्रमिष्यतो जीवस्य लिङ्गमित्येवंभावात् इत्यस्य संसारभावादित्यर्थः । एवमित्यस्य पूर्वोक्तदित्यर्थात् । एवंभावात्पूर्वोक्तभावादित्यर्थः । पूर्वोक्तः संसारः । भाष्ये । जीवसेलस्याज्ञादिसिद्धयेत्यर्थः । औडुलोमिमते तथेति । अनादिसिद्धत्वं तु आर्त्तिज्यमिति सूत्रे

गौणप्रियवैराग्यार्थं च जीवोपक्रमः कर्तव्य एवेति औडुलोमिराचार्यो मन्यते ।
तस्माद् भिन्नजीवपक्षेऽपि नात्र दूषणम् ॥ २१ ॥

अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः ॥ २२ ॥

लिङ्गमित्येव । भगवत एवावस्था जीव इति । अतः संसारदशायामपि
जीवो ब्रह्मेति नात्रोत्क्रमणमुपचारो वा । अन्यथा कथमात्मनस्तु कामाय सर्वं

भाष्यप्रकाशः ।

प्रक्षिप्यते तदा गृहस्य भवति । तथा जीवोऽपि संघाताद् बहिर्भूय यदा साक्षाच्चित्संबद्धः
स्यात् तदा मुच्येतेति संघाताद् भिन्नत्वबोधनार्थमेव जीवोपक्रमः । सा हि मोक्षेच्छुर्विद्यां
पृच्छति । तद् यदि तस्यै मोक्षयोग्यं जीवस्वरूपं न ज्ञापयेत् सैव कथममृता भवेत् । अतो,
येनाहं नामृता स्वामित्यादिकं तद्वाक्यमेवैवं कथनस्य मुक्तिलिङ्गत्वे गमकमित्यर्थः । तदेतदाहुः
इतिशब्द इत्यादिना । दूषणमिति प्रकृतिवादापत्तिरूपं दूषणम् ॥ २१ ॥

अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः ॥ २२ ॥ जीवस्य ब्रह्मावस्थाविशेषत्वबोधनार्थं जीवोप-
क्रम इत्यत्र किं गमकमित्यपेक्षायामाहुः अन्यथेत्यादि । यदि हि जीवस्य ब्रह्मावस्थाविशेषत्वमत्र
रश्मिः ।

ऋतौ यजतीति ऋत्विगिति व्युत्पत्त्यार्त्विज्यमनादीति । मुक्ताविति ज्ञाने । 'आर्त्विज्यमित्यौडुलोमिः
तस्यै परिकीर्यते' इति तृतीयाध्यायस्य चतुर्थचरणे 'चिति तन्मात्रेण तदात्मकत्वादित्यौडुलोमिः' इति
चतुर्थध्याये चतुर्थपादे । ज्ञापकमिति एतेन प्रतिज्ञापि व्याख्याता । प्रकृते । सैवेति
एवकारेण कात्यायन्या व्यवच्छेदः याज्ञवल्क्यस्य द्वे भार्ये धर्मवतुः । अमृत्येति संघाताद्भिन्न आत्मा
मैत्रेय्या अमृता मुक्तिर्हित्वान्यथारूपमिति वाक्यात् । नामृत्येति अत्र ना पुमान् भगवत्सेवानुक्त-
लत्ववत्यहमिति सिद्धान्ते वर्णागमोन्यत्र नकारो वर्णः । यद्वा न अमृता स्याम् किं तु शरीरे
मृतेऽमृता स्वामित्यर्थः । टीकायां तु येनाहममृता न स्यां तेन कर्मणा किं कुर्याम् किं तु यदेवा-
मृतत्वसाधनं मे मद्यं ब्रूहुपदिशेत्यर्थः । मुक्तीति । लिङ्गत्वं हेतुत्वम् । भाष्ये । स्त्रिया इति
'स्त्रीशुद्धिजन्धूतां त्रयी न श्रुतिगोचरा' इति वाक्ये विश्वासात् त्रयी न श्रुतिगोचरेत्यर्थात् ।
गौणेति स्त्रोक्तृष्टत्वज्ञानस्य स्वस्मिन् वैराग्यजनकत्वनियमेन गौणमुत्पन्न्यायमतादस्य गौणत्वादिः ।
भिन्नेति संघाताद्भिन्नत्वार्थः । अनादिसिद्धजीव इति ॥ २१ ॥

अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः ॥ २२ ॥ अवस्थितरवस्था संसारावस्था इति यावत् ।
भाष्ये । अवस्थितरवस्थाया लिङ्गं हेतुः विषयवाक्ये उपसंहारेण प्रकरेणेति इतिशब्दार्थ इत्याहुः
लिङ्गमित्येवेति । कस्यावस्थेत्याकाङ्क्षायामाहुः भगवत एवेति । प्रतिज्ञास्वाप्नोत्पत्त्या भगवतः
एवकारेण मायाव्युदासः । अवस्थेति मात्रासंसर्गस्त्वस्य भवतीत्युत्पत्त्याऽऽसत्त्वाविषयभोक्तरूपा-
वस्था जीवः । पूर्वस्ये दोषमाहुः अत इति उपक्रमोपसंहाराभ्यामित्यर्थः । नात्रोत्क्रमणमिति
विषयवाक्ये यत्र त्वस्य सर्वमालम्ब्येत्यादिना ज्ञानोक्तौ उत्क्रमणं नोक्तमत एव न ज्ञानोपचारः

प्रियं भवतीति । न ह्यन्यस्य सर्वं प्रियं भवति । मोक्षस्तु ज्ञानमेव । उत्तरत्र कर्तव्याभावात् । अवस्थया व्यवसायात् सिद्धान्ताद्विशेषः । इतिशब्देनैतावदरे खल्वमृतत्वमित्युपसंहारो हेतुरस्य पक्षस्येति काशकृत्स्नो मन्यते । तस्माज्जीवोपक्रमो, भगवत एवावस्थाविशेषो जीव इत्यस्य पक्षस्य लिङ्गम् । तस्मान्मैत्रेयी-ब्राह्मणेनापि जीवद्वारा प्रकृतिकारणवादासिद्धिरिति सिद्धम् ॥ २२ ॥

इति प्रथमाध्याये चतुर्थपादे सप्तमं वाक्यान्वयाधिकरणम् ॥ ७ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

बोधनीयं न स्यात् तदा, आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवतीति सर्वभोक्तृत्वमात्मनो न वदेत् । ब्रह्मातिरिक्तस्य सर्वभोक्तृत्वाभावेन सर्वसिन् प्रियत्वाभावात् । अतः सर्वभोक्तृत्वेकसिन्मात्मनि वक्तव्ये प्रतिनियततत्तद्विषयभोक्तारं तदवस्थाविशेषमुपक्रमे वदति । तथाच सर्वप्रियत्ववाक्यमेवं तद्व्यमकमित्यर्थः । येनाहं नामृता स्यामिति मोक्षार्थं प्रश्नात् तत्रानुचरे तदपूर्तिरित्याशङ्क्यां तन्मतेन समाधिमाहुः मोक्ष इत्यादि । सिद्धान्ताद् विशेष इति सिद्धान्ते [तुपपत्तिपक्षादरात्सर्वं नित्यं यथास्थितमेव ब्रह्मरूपं तेन कालकृतविशेषरूपया व्यवस्थया न तादृशरूपव्यवसायः । अत्र त्ववस्थया व्यवसाय इति सिद्धान्ताद्विशेष इत्यर्थः] त्वंशत्वे व्यवसाय इति तथा । अस्य पक्षस्येति ज्ञानमेव मोक्ष इति पक्षस्य । शेषमतिरोहितार्थम् ॥ २२ ॥

इति सप्तमाधिकरणम् ॥ ७ ॥

रक्षितः ।

जीवे । प्रकृते । न ह्यन्यस्येति भाष्यं विवृण्वन्ति ब्रह्मातीति । प्रियत्वेति भोक्तृत्वनिबन्धनप्रियत्वाभावात् । भाष्ये । अस्य पक्षस्यापूर्वत्वादेतुमाहुः इतिशब्देनेति । हेतुरिति । इति शब्दार्थे तृतीयार्थः । प्रकृते । ज्ञानमेवेति श्रुतावेतावत्पदेन पूर्वोक्तज्ञानमनूयामृतत्वविधानात् । 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः' इति ब्रह्ममात्रविषयकं तत् । इति पक्षस्येति इत्येवं सर्वस्य काशकृत्स्नपक्षस्य आश्चर्य्योद्बुद्धोमितयोः स्थान्तरसत्त्वात् । अतिरोहितेति भाष्ये । काशकृत्स्नमतसिद्धमाहुः तस्मादिति उपसंहारस्यार्थनिर्णायकत्वात् । अधिकरणसिद्धमर्थमाहुः तस्मादिति । ब्रह्मैकदेशिवादात् । जीवद्वारेति 'अपरेयमितस्त्वन्यां' 'जीवमृताम्' इति गीतायाः काशकृत्स्नमते स्तियं शक्तिः संसारदशापन्नापि इत्येवमतिरोहितार्थम् । शंकराचार्यमते पूर्वसूत्र एव पूर्वपक्षः सिद्धान्तस्तुपिमतभेदात् । माध्वास्त्वब्राह्मणसमाप्तिवाक्यशब्दाक्षराणां ब्रह्मणि समन्वयमाहुः । रामानुजाचार्योस्तु सांख्यात्मा वा परमात्मा वेति संशयमाहुः । भास्कराचार्यस्तु शंकराचार्यवत् पूर्वसूत्रं व्याख्याय वाक्यं नामकार्यश्रुतिपादनपरं विभज्यमानमाकाङ्क्षावत्तदं पदजातमुच्यत इति वाक्य-लक्षणमुक्त्वा त्रिसूत्रां भेदाभेदाशुक्त्वा प्रतिपादिता भेदे भेदोपीत्याहुः भेदोप्यस्ति यतः संसारी न कदाचिन्मुक्तपुंः । तस्य मुक्त्यर्थं विद्योपदेशोर्थवानिति त देतश्चातिविरुद्धम् । माध्मोक्तवाक्यान्वयः श्रुतिषु स्मृतिषु च सष्ट इति न सूत्रविषयवाक्यत्वमर्हतीति भाष्ये प्रकाशे नानूदितानि मतानीति धेयम् । रामानुजभाष्ये तु काशकृत्स्नमतेन व्याससिद्धान्तसमाप्तिस्त्वदेकदेशिमतवाक्यं विरुणद्धि । भास्करभाष्येति 'आर्षीज्ज्ञानमथो षर्थः' इत्यस्य विरोधः । जीवानामपि सत्त्वात् ॥ २२ ॥

इति सप्तममधिकरणम् ॥ ७ ॥

प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादष्टान्तानुपरोधात् ॥ २३ ॥ (१।१।८)

एवं प्रकृतिकारणवादनिराकरणेन ब्रह्मण एव कारणत्वे सिद्धेऽप्यर्धजरतीयतयोभयस्थापनपक्षं परिहर्तुमधिकरणमारभते ।

भाष्यप्रकाशः ।

प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादष्टान्तानुपरोधात् ॥ २३ ॥ अधिकरणप्रयोजनमाहुः एवं प्रकृतीत्यादि । अनुमानिकाधिकरणमारभ्य वाक्यान्वयाधिकरणान्तग्रन्थे आद्यैस्त्रिभिः सांख्यमतस्याशब्दत्वसाधनात् प्रकृतिकारणवादनिराकरणेन, यथाव्यपदिष्टाद्यधिकरणत्रये श्रुतिविप्रतिषेधपरिहाराद्, वाक्यान्वयाधिकरणे जीवब्रह्मवादनिराकरणात् पुरुषच्छायायुक्तप्रकृतिकारणवादनिराकरणेन ब्रह्मण एव जगत्कारणत्वे सिद्धेऽपि ब्रह्मणो निर्विकारत्वात् कार्ये त्रिगुणात्मकत्वाददर्शनाच्च ब्रह्मणो निमित्तत्वं, स्मृतिसिद्धस्य प्रधानस्य समवायित्वमित्यभ्युपेयम् । यदि च श्रौत एवाग्रहस्तदाऽपि श्वेताश्वतरादावजावाक्यस्यसाजापदस्य छागीशरीराभिधायकत्वाच्छागीशरीरां यथा तदधिष्ठानुशरीरात्मशक्तिविधया नानाप्रजाजनकं, तथा सांख्योक्तं प्रधानमपीश्वरोपाधिभूतं सन्नानाविधप्रजाजनकमित्येतमर्थं रूपकातिशयोक्त्या बोधयितुं शक्नोति । यदि चेदं नोपेयते तदापि,

रश्मिः ।

प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादष्टान्तानुपरोधात् ॥ २३ ॥ सांख्यराद्वान्तीयप्रकृतिनिराकरणात् स्मृताया गीतोक्तायाः 'अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् । जीवभूताम्' इति जीवरूपायाः उपेक्षानर्हत्वात् प्रसङ्गसंगत्या निरूपणमिताहुः वाक्यान्वयाधिकरण इति । जीवब्रह्मेति ।

'भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च ।

अहंकार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा' ॥

इति गीतायामष्टसु प्रकृतिपदम् । कापिलसांख्यप्रवचनसूत्रवृत्तौ विषयाध्याये 'सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृतिः प्रकृतेर्नहान् महतोहंकारात् पञ्चतन्मात्राण्युभयमिन्द्रियं स्थूलभूतानि पुरुष इति पञ्चविंशतिगुणाः' इति सूत्रम् । तत्र पुरुषो जीवः । गीतायाम्

'अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् ।

जीवभूतां महाबाहो ययेदं धार्यते जगत्' ॥

इति नवमी प्रकृतिः । न जीवब्रह्मवादः अंशत्वाद्जीवस्य तदभेदेनोपक्रम्य मैत्रेयीब्राह्मणे तस्य निराकरणात् । पुरुषच्छायेति पुरुषो जीवः सांख्योक्तः । छायाऽर्कयोपिद युक्ता प्रकृतिर्जगत्कर्त्री व्यामोहिका च ताभ्यां युक्तो यः प्रकृतिकारणवादः तस्य निराकरणेन । यद्वा । पुरुषो महत्तद्य तस्य छाया प्रतिविम्बो जीवः तेन युक्तो यः प्रकृतिकारणवादस्तस्य निराकरणेन । अर्धजरतीयतयेत्यादि भाष्यं विशदयन्ति ब्रह्मणो निर्विकारत्वादिति । एवमपि चिन्तामण्यादिवदविकृतं मद्य कारणमिति चेत्तदाह कार्ये त्रिगुणेति । स्मृतीति सांख्यस्मृतिसिद्धस्य 'प्रधानाजगद्वायत इति' इति सूत्रं स्मृतिः । अभ्युपेयमिति कार्ये त्रिगुणात्मकत्वामाभ्युपेयम् । अजेति अजामेकां ओदितेत्यादिवाक्यस्य । छागेति कल्पनोपदेशसूत्रभाष्ये व्युत्पादितम् । छागीति पाठे जातित्वं विवक्ष्य यथाकथंचित्प्रयोगः । छागा शरीराधिष्ठाता जीवः तस्य शरीरात्मकशक्तिसत्त्वकर्मावितत्वात् । अतच्छदिपया । रूपकेति

भाष्यप्रकाशः ।

‘यस्तन्तुनाभ इव तन्तुभिः प्रधानजैः स्वभावतो देव एकः समावृणोति स नो दधातु ब्रह्माऽव्ययम्’ इति तत्रत्यवाक्यान्तरे तन्तुनाभशरीरस्य दृष्टान्तितत्वेन तन्तुनां प्रधानजत्वकथनेन च ईश्वरशरीरात्मकप्रधानांशैः शरीरैर्जीवानावृणोतीति सिद्ध्यति । अत एव, ‘कार्योपाधिरयं जीवः कारणोपाधिरीश्वरः’ इत्यपि कचिदुच्यते तेन शुद्धसत्त्वात्मिका ईश्वरोपाधिः । रजस्तमोमिश्रमलिनसत्त्वात्मिका जीवोपाधिरित्युपाधिविभागोऽपि युज्यते । अत ईश्वराऽधिष्ठिता तच्छरीरभूता प्रकृतिरपि कारणम् । नच सा प्रथमकार्यरूपेति युक्तम् । चूलिकोपनिषदि,

‘विकारजननीं मायामष्टरूपामजां ध्रुवाम् ।

ध्यायतेऽध्यासितां तेन तन्यते प्रेर्यते पुनः ॥

स्रयते पुरुषार्थांश्च तेनैवाधिष्ठिता जगत् ।

गौरनाद्यन्तवती जनित्री भूतभाविनी’ ॥ इति ।

श्रावणेन तद्विरोधात् । नच माया कश्चिदतिरिक्तैवेति वाच्यम् । विकारजननीमित्यनेन षोडशविकारजनकत्वस्य, अष्टरूपमित्यनेन प्रकृतिप्रकृतिविकृतिमेवेनाष्टरूपत्वस्य प्रकृतिधर्मस्य तस्यां श्रावणेन, श्वेताश्वतरे ‘मायां तु प्रकृतिं विधातु’ इति श्रावणेन, गीतायामपि, ‘दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया’ इति, ‘सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसंभवाः’ इति सरणेन च मायाशब्दस्य पर्यायतायामेव पर्यवसानात् । श्वेताश्वतरे, ‘कालः स्वभावो नियतिर्यदृच्छा भूतानि योनिः पुरुष इति चिन्त्यम्’ इति सर्वान् वादानपास्य, ‘ते ध्यानयोगनुगता अपश्यन् देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढाम्’ इति परमेश्वरशक्तेः स्वगुणनिगूढत्वश्रावणान्नैत्रायणीयोपनिषदि च, ‘तमो वा इदमग्र आसीदेकं तत्परे स्यात् तत्परेणेति विपमत्वं प्रयात्येतद्रूपं वै रजस्तद्रजः खल्वीरितं विपमत्वं प्रपात्येतद्वै सत्त्वस्य रूपम्’ इति श्रावणाद् गुणा अपि सत्त्वादय एव ग्राह्याः । अतः पूर्वोक्तन्यायैः सिद्धेऽपि ब्रह्मणः कारणत्वे शरीराख्यशक्तिरूपां तां विना कारणतानिर्वाहाभावादर्थजरतीयतया मायायाः समवायित्वं, ब्रह्मणो निमित्तत्वमित्युभयकारणत्वस्थापनपक्षपरिहारः प्रयोजनमित्यर्थः । एवं सति श्रुत्युक्तत्वाविशेषात् समवायिकारणं, प्रकृतिनिमित्तकारणं ब्रह्म ? उत सर्वविधं कारणं रहिमः ।

‘रूपकातिशयोक्तिः स्यान्निगीर्णोध्यवसानतः ।

पश्य नीलोत्पलद्वन्द्वान्निसरन्ति शिताः शराः’ ॥ इति ।

ननुक्तमजापदं सष्टिलक्षकमिति चेत्तत्राहुः यदि चेदमिति । कश्चिदिति तत्त्वानुसंधान-
ग्रन्थादाबुच्यते । अष्टरूपां गीतोक्त्याम् । अध्यासितामिति ब्रह्मणाऽध्यासाख्यसंघन्धेन
संपद्भ्याम् । अथ वा अन्यसंघन्धेन संघद्भ्याम् । गौरिति गौरनादवती सा त्विति पाठस्त्वन्यतः ।
प्रकृतीति एका प्रकृतिः सप्तप्रकृतिविकृतयः । इति श्रावणेनेति अमेदश्रावणेन । न्यायाः सूत्राणि ।
कारणतेति कुलालादौ तयादर्शनादिति भावः । अर्धजरतीयेति समन्वये सति जीवपरमात्मा ब्रह्म
तत्तद्धनं जगदभिन्ननिमित्तोपादानत्वमप्यर्धजरतीयम् । अर्धनारीश्वरवत् । निमित्तं ब्रह्म समवायी

ननु ब्रह्मकारणतां न निराकुर्मः श्रुतिसिद्धत्वात् । किंतु समवायिकारणं प्रकृतिरेव । कार्यकारणयोरवैलक्षण्यात् । समवायिकारणानुरोधि हि कार्यम् । अन्यत् सर्वं भगवानस्तु । अपेक्ष्यते च समवायिनिमित्तयोर्भेदः । कर्मण्यपि श्रुतिस्मृतिसमवायो धर्मः । एवं ब्रह्मवादेऽपि स्मृत्युक्ता प्रकृतिः समवायिकारणम् ।

भाष्यप्रकाशः ।

ब्रह्मेति संशयः । स च प्रयोजनकथनादर्थदेव लभ्यते इत्यतो नोक्तः । पूर्वपक्षमाहुः नन्वि-
त्यादि । कार्यकारणयोरवैलक्षण्यं व्युत्पादयति समवायीत्यादि । तथाच कार्येषु कचिद् रजसः,
कचित् तमसः कचित् स्रयाणामपि गुणानां प्रकाशप्रवृत्तिनियमादिभिरनुवृत्तिदर्शनाद्वैयत्यतुच्छत्वा-
देर्दर्शनाच्च कार्यमात्रं प्रकृत्यनुरोधीत्यतः प्रकृतिरेव समवायिकारणमित्यर्थः । ननु सत्तायाः
सर्वत्रानुवृत्तिदर्शनाद् ब्रह्मणोऽपि समवायित्वमस्तु, किं बाधकमित्यत आह अपेक्ष्यते
चेत्यादि । यदि हि भगवतः समवायित्वं स्यात् तद्गुणा अपहृतपाप्मत्वादयः स्वरूपधर्माः
सन्निधानन्दाश्चानुवर्तेरन् । नचात्र भगवत्सत्त्वानुवर्तते । प्रतीयमानायास्तस्यां भावविकारत्वेन
ब्रह्मधर्मत्वाभावात् । किंच । यदि भगवानेव समवायी निमित्तं च स्यात् सर्वं कार्यं सर्वदा
स्यात् । अपेक्षितस्य सामग्रीमात्रस्य भगवद्रूपतया सत्त्वात् । नचेयं लौकिकी युक्तिर्न वैदिकै-
रादरणीयेति वाच्यम् । यतः कर्मकाण्डेऽपि श्रुतिस्मृतिसमवायो धर्मेऽङ्गीक्रियते । असदा-
दिकृतेष्व निमित्तत्वम् । एवं ब्रह्मवादेऽपि स्मृत्युक्ता प्रकृतिः समवायिकारणं, ब्रह्म निमित्तकारण-
मित्येवाङ्गीकार्यम् । न चैवं तस्याः श्रौतत्वहानिः । यथा हि ब्रह्मणोऽनुमानगम्यत्वेऽपि मुख्यतया
उपनिषद् एव गमयन्तीत्यौपनिषदत्वमेवं प्रकृतिं मुख्यतया स्मृतिरनुमानं च गमयतीति तस्या
आनुमानिकत्वं स्मार्तत्वं चाभिलष्यत इति तावन्मात्रेण तद्वानेरभावादित्येवं प्राप्ते इत्यर्थः ।

रश्मिः ।

जीव इति । इत्युभयकारणव्यवस्थापनपक्षो मैत्रेयीब्राह्मणे तस्य परिहारः । प्रयोजनेति । तदुक्तं पूर्व-
पक्षमिति । पूर्वोक्तसंशयप्रकारं स्फुटं सूचयन्तः पूर्वपक्षमाहुरित्यर्थः । भाष्ये । न निराकुर्मः इति ।
मैत्रेयीब्राह्मणविचारेण न निराकुर्मः इति । किंतु समन्वयसूत्रे तेन ब्राह्मणेनार्थजरतीत्युच्यते इत्यर्थः ।
किंतु समवायीति । अत्र सूत्रे पादार्थमहिम्ना एकसंबन्धिज्ञानमपरसंबन्धि स्मारकमिति
'प्रधानाजगज्जायत इति' इति सूत्रस्मरणात् । प्रकृतिः समवायिनी चेति स्फूर्त्या समन्वयसूत्रे
मैत्रेयीब्राह्मणेन किंतु समवायिकारणं प्रकृतिरेवेत्यर्थः । यद्यपि 'न समवायोस्ति प्रमाणाभावात्'
इति सांख्यसूत्रं तथापि प्रसिद्धाभिप्रायेण तदुक्तिरतो न व्याससूत्रविरोधः । प्रकृते । प्रकाशो-
त्पादि । तथा च सूत्रं 'प्रकृतेराद्योपादानतामन्येषां कार्यत्वश्रुतेः' 'प्रकाशस्तत्सिद्धौ कर्मकर्तृत्व-
विरोधः' । तत्सिद्धौ जीवसिद्धौ । कर्म जीवः कर्त्री प्रकृतिः प्रवृत्ती रजसानियमश्चादिनाऽप्रकाशस्त्व-
कार्यम् । अनुवर्तेरन्निहि ब्रह्मवादाननुसंधायकोक्तिरतो न समन्वयाधिकारणविरोधः । जायतेऽस्ति
विपरिणमति वर्धतेऽपक्षीयते नश्यतीति पदं भावविकाराः प्रकृतिधर्माः सांख्ये । कर्मण्यपीति भाष्यं विवृ-
ण्वन्ति न चेपमिति कर्मणीत्यस्यार्थमाह कर्मकाण्ड इति । श्रुतिस्मृती विधिपादे श्रुतयः स्मृतिपादे
स्मृतयः इति । समवायो नित्यसंबन्धः । धर्मं नित्यधर्मव्यवहारक्यारूपे धर्मं । एवं ब्रह्मेति भाष्यं
विवृण्वन्ति एवं ब्रह्मेति । श्रौतत्वेति प्रधानाजगज्जायते इति श्रौतत्वं चूलिकोपनिषदाद्युक्तं च

ब्रह्म निमित्तकारणमित्येवं प्राप्ते उच्यते । प्रकृतिश्च निमित्तकारणं, समवा-
यिकारणं च ब्रह्मैव । प्रकृतिपदप्रयोगात् स्मृतिसिद्धतृतीयसर्वधर्मापदेशः ।
चकाराद् यत्रेत्यादिसर्वसंग्रहः । कुत एतत् ? । प्रतिज्ञादष्टान्ताऽनुपरोधात् ।

भाष्यप्रकाशः ।

अत्र सिद्धान्तं वक्तुं द्वात्रिंशद्व्याकुर्वन्ति प्रकृतिश्चेत्यादि । ईदृशतिना ईदृश्यादिभिर्वा कर्तृत्वेन
ब्रह्म सिद्धमेवेति न तत्रेदानीं शङ्का । अतः परं लोकन्यायेन कर्तृरुपादानोपकरणसापेक्षत्वादिह
तदाकाङ्क्षायां पूर्वपक्षिणा प्रकृतिरूपस्याप्यते । सा निमित्तकारणभूता समवायिकारणभूता च
प्रकृतिरत्र ब्रह्मैव । न तु ततोऽतिरिक्ता प्रकृतिशब्दश्च स्वरूपे रूढो मृतप्रकृतिर्षटः कार्पास-
प्रकृतिः षट् इत्यादिप्रयोगदर्शनात् समवायिकारणमभिधत्ते, प्रकृष्टा कृतिर्येनेति योगमहिम्ना च
निमित्तम् । अतः प्रकृतिपदप्रयोगाद् स्मृतिसिद्धा ये तृतीयकारणात्मका असमवायिनः सर्वे
धर्माः संयोगादयस्तेषामपदेशः कथनम् । चकारात् पुराणोक्तानां,

‘यत्र येन यतो यस्य यस्यै यद् यद् यथा यदा ।

स्यादिदं भगवान् साक्षाद् प्रधानपुरुषेश्वरः’ ॥

रश्मिः ।

पूर्वाक्तम् । ब्रह्मैवेति आकाशस्तल्लिङ्गादित्यधिकरणे उक्तत्वात् । हन्तैतमेव पुरुषं सर्वाणि नामान्य-
मिवदन्ति इति माध्वभाष्योक्तवाक्यादेवकारः । प्रतिज्ञासूत्राद्ब्रह्मेत्यनुवर्तते । न त्विति ‘स पतिः पत्नी
चामवताम्’ इति पुरुषविधमाख्ये ‘प्राप्तं तन्निजरूपाय गोविन्दाय नमो नमः’ इति श्रीविठ्ठलेशदीक्षिताः
अर्धनारीश्वरोपि । सांख्यमतेनोक्तत्वाऽधुना प्रकृतिपदं प्रयुक्तं न प्रधानपदं तदाशयमाहुरित्याशयेन
प्रकृतिपदेत्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म प्रकृतिशब्द इति । अयमर्थः । सत्त्वं प्रधानपदं प्रयोक्तव्यं
‘प्रधानाजगज्जायत इति’ क्षीरवशेषितं प्रधानस्य’ इति चातः पुरुषोऽसङ्गः प्रधानं यत्तदभिन्ननिमित्तोपा-
दानं तदवाचकं आकाशस्तल्लिङ्गादिति न्याये ब्रह्मवाचकमिति तथापि तस्य न प्रसिद्धमीश्वरवाचकत्वं
प्रकृतिपदस्य तु ‘प्रणवत्त्वेन प्रकृतिस्त्वं वदन्ति ब्रह्मवादिनः’ इति गोपालतापिनीये ‘प्रकृतिमगन्
क्विल यस्य गोपवध्वः’ इति च प्रसिद्धमतः प्रधानपदमतिहाय प्रकृतिपदमुपात्तमिति तदेतदुक्तं प्रकृती-
त्यारभ्य रूढ इत्यन्तेन । यद्यपि वेदान्ते रूढिर्नास्ति तथापि ब्रह्मवादिनो वदन्तीति संहिताश्रुतेः
ब्रह्मवाचकप्रकृतिपदरूढिः । यद्वा । योगमात्रं ब्रह्मज्ञानमित्यदोषः । यद्यपि यत्समवेतं कार्यमुत्पद्यते
तत्समवायिकारणम् । आविर्भावकश्चतुर्थाधारत्वं वा कारणत्वं तद् ब्रह्मसामानाधिकरण्यादुपपन्नं
तथापि गोपार्थं प्रयोगावाहुः मृतप्रकृतिरिति । अभीतिः । स्वरूपप्रकृतिपदार्थः ‘प्रकृतिमगन् क्विल
यस्य गोपवध्वः’ इति स्मृतौ । अतः प्रयोगादिप्रसिद्ध्या प्रकृतिपदं ब्रह्मणि प्रयुक्तं न ज्ञानिनामिव
षट्षट्पदपदवत् । प्रकृष्टेति व्यवहारोपयोगित्वं प्रकृष्टत्वं न तु बालक्रीडार्थं मूपादिवद्वा कृतिः ।
संयोगादय इति सिद्धान्ते विमानात्सृष्टिः सृष्टिभेदवाद एभिः भाष्यप्रकाशकृद्भिरुक्ता सा ।
तेषां निमित्तान्तर्भूतानाम् । अत्र यद्यपि तृतीयपदार्थः सुषुप्तिः कामश्च संयोगादीनां चकारार्थं
संग्रहात् तथा च कामसुषुप्त्योः सर्वधर्मापदेश इति भाष्यार्थो भवेत् कामाकामरूपं ब्रह्मेत्यर्थोपि
सौषुप्त्यपेक्षणाविधयास्तु न च वैराग्याय भाष्यप्रकाशीयोर्यः । स च सुषुप्तिव्याख्यानेपि तुल्ये सुषुप्ति-
स्वकामरूपो भगवानिति भाष्यादिति वाच्यम् । विरुद्धधर्माश्रयत्वेन कामस्फूर्तेः । चकारादि-

प्रतिज्ञामात्रत्वे अदृष्टद्वारापि भवेत् । दृष्टान्तमात्रत्वे त्वनुमानविधया स्यात् तथा सति सर्वसमानधर्मवद्ब्रह्म स्यात् समवायिकारणम् । उभयोर्ग्रहणे तु प्रतिज्ञाया दृष्टमेव द्वारमिति समवायित्वसिद्धिः ।

भाष्यप्रकाशः ।

ज्ञादृष्टान्तयोरैकाग्र्येनेत्यत उभयोर्ग्रहणमित्यर्थः । तदेतदुपपादयन्ति प्रतिज्ञामात्रत्व इत्यादि । हेतोरिति शेषः । तथा च हेतुश्चेत् प्रतिज्ञामात्रमत्रोच्येत तदा अदृष्टा या योगजप्रत्यासत्तिसिद्धद्वाराऽप्येकविज्ञानेन सर्वज्ञानं भवेत् । यथा, 'विश्वं पश्यति दूरतः' इति ।

'अनागतमतीतं च वर्तमानमतीन्द्रियम् ।

विप्रकृष्टं व्यवहितं सम्यक् पश्यन्ति योगिनः' ॥

इत्यादिवाक्योक्तम् । तथा सति न तेन समवायित्वसिद्धिः । यदि च दृष्टान्तमात्रं हेतुः स्यात् तदा, सर्वं वाच्यं ज्ञेयत्वात् तदेकदेशवत्, यदो वाच्यो ज्ञेयत्वात् पटवदित्यादिवत्, सर्वं सज्ज्ञेयत्वादित्यप्यनुमानं संभवतीत्यनुमानविधया स्यात् । तथा सति सर्वसमानो यो धर्मो ज्ञेयत्वादिरूपस्तद्ब्रह्म स्यात् तु समवायिकारणम् । उभयोर्ग्रहणे त्वेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाया दृष्टमेव कार्यकदेशप्रत्यक्षमेव द्वारं समवायित्वगमकम् । यथा होकस्मिन् मृत्पिण्डे मृद्विकारत्वनिश्चयोत्तरं सर्वसिंस्तत्सजातीये तथा ज्ञानान्मृत्तिकायां तत्समवायित्वज्ञानं तादृशैकदेशप्रत्यक्षादेव भवति, नानुमानात्, तथा प्रकृतेऽप्येकत्र सन्मयत्वे निश्चिते सर्वेषु तत्सजातीयेषु सत्त्विकारत्वज्ञानात् सति सर्वसमवायित्वज्ञानं तादृशप्रत्यक्षादेव भवतीति सति समवायित्वसिद्धिर्न तु स्मृतिसिद्धायाः प्रकृतेरित्यर्थः । ननु भवत्वेवमेकविज्ञानात् सर्वविज्ञानं, तथापि सा ब्रह्मोपाधिभूतत्वाद् रहसिः ।

इति छिद्यकल्पकं क्रियेत । योगजेति योगिनो द्विधा युक्ता युक्तानाश्चातो योगजधर्मस्यापि द्वैविध्यम् । युक्तस्य तावद् योगजधर्मसहायेन मनसाकाशपरमाण्वादिनिखिलपदार्थगोचरं ज्ञानं सर्वदैव भवितुमर्हति द्वितीयस्य चिन्ताविशेषोपि सहकारीति । योगजधर्मप्रत्यासत्तिं प्रकृते वर्णयन्ति यथा चिन्मिति । न तेनेति विषयतासंबन्धेन संबन्धिनि विश्वस्मिन् समवायाभावात् । न च धर्मोदृष्टम् । योगजधर्मेपि धर्मत्वात् । दृष्टान्तेत्यादि भाष्यं विवृण्वन्ति यदि चेति । सर्वं सदिति सर्वं ज्ञेयत्वेनानुभूतं पक्षः न चिन्नाप्यन्तर्यामी । अतो न साधारण्यं ज्ञेयत्वरूपहेतोः । इत्यपीति ननु किमनुमानान्तरमिति वाच्यम् । प्रक्षज्ञानं सर्वज्ञानकारणं समवायिविषयकत्वात् मृत्पिण्डज्ञानवदित्यनुमानमस्तु । न त्विति तथाच सर्ववज्ज्ञाने विषयतासंबन्धो न तादात्म्यं समवायापरपर्यायम् । उभयोरिति भाष्यं विवृण्वन्ति उभयोरिति । दृष्टमिति दर्शनविषयमित्यर्थः । इदमेव विषयविषयकं दर्शनं तदाहुः दृष्टमेव कार्यकदेशप्रत्यक्षमिति । दृष्टान्तरूपं तद्द्वारं कथमित्याकाङ्क्षायामाहुः यथा हीति । तथा ज्ञानादिति सामान्यरुक्षणालौकिकप्रत्यासत्त्यामृतत्वेन ज्ञानात् । स्मृतीति । अनेन विशेषणेन वेदवेदान्तसारे द्वितीयनवमाध्याये आनन्दस्य जगत्कर्त्री शक्तिस्तस्याः कर्तृत्वं न विरुद्धम् । आत्मनोर्भत्वात् तेन तत्राभिन्ननिमित्तोपादानत्वमविरुद्धम् । समन्वयाधिकरणभाष्यविरोधश्च न । अत्राग्रे भेदाभेदमतनिरासदर्शनाद्विचर्तविशिष्टद्वैतमते निरस्यन्तः परिणामसूत्रस्य वक्ष्यमाणत्वाद्वादाद्वैतं समर्थयितुं चिदचिन्धरीरविशिष्टस्य सत्त्वाद्युपाधिकस्य चोपादानत्वं दूषयितुं समवायिनं निवारयन्ति ननु भवत्त्विति । एवमिति पूर्वोक्तप्रकारेण केवलस्यैव प्रकृतित्वमित्येकविज्ञानेनेत्यादिः । ब्रह्मोपाधीति शुद्धसत्त्वप्रधाना यामा

भाष्यप्रकाशः ।

ब्रह्माविनाभूता वा, ब्रह्माविभक्ता वास्तीति शरीरद्वारकं ब्रह्मण एव समवायित्वं स्वतश्च कर्तृत्व-
मित्येव युक्तं पूर्वोक्तश्रुतिभ्यः । न तु केवलस्यैव प्रकृतित्वम् । उक्तव्याकोपात् । न च
'सदेव सोम्येदमग्र आसीद् एकमेवाद्वितीयम्' इत्यादिश्रुतिविरोधः । तत्र हि, सदेवेत्येवकारे-
णान्ययोगं व्यवच्छिद्यग्रे विवृणोत्येकमेवेति । एकशब्दश्च मुख्ये रूढः । 'एके मुख्यान्यकेवला'
इति । तथा च मुख्यं ब्रह्मावास्तीति सिद्ध्यति, न तु तेन तदविनाभूतस्याविभक्तस्य वा शरीर-
स्यासिद्धिरिति तदविरोधात् । न चैकपदस्य मुख्यार्थत्वमेव, न केवलार्थत्वमित्यत्र किं गमकमिति
शङ्क्यम् । सुबालोपनिषदि प्रलयप्रकरणे पृथिवीलयामारम्याश्चरं तमसि लीयत इत्यन्तेन सर्वस्य
तमसि लयमुक्त्वाऽग्रे, 'तमः परे देवे एकीभवति दिव्यो देव एको नारायणः' इति तमसो
नामरूपविभागानर्हतया ब्रह्माविनाभावेनाविभक्ततया वाऽवस्थितिवोधनस्यैव गमकत्वात् । न
च, 'लीङ् श्लेषणे' इति घात्वर्थादक्षरान्तानां तमसा अविभागस्तमसस्तु ब्रह्मणा स्वरूपैक्यमिति
शब्दान्तरादवगम्यते, न त्वविनाभावोऽविभागो वेति वाच्यम् । अन्तर्यामिब्राह्मणे, यस्य तेजः
शरीरं यस्य तमः शरीरमिति शरीरत्वेन श्रावणात् सुबालोपनिषद्यपि, यो मृत्युमन्तरे संचरन्
यस्य मृत्युः शरीरमिति मृत्युपदेन सर्वानर्थमूलतया तस्यैवोल्लेखाच्च तमसः शरीरतयैव सिद्ध-
त्वेन स्वरूपैक्यस्य प्रहीतुमशक्यत्वाद् । तस्मात् सशरीरस्यैव प्रकृतित्वं सच्छब्दावाच्यत्वं च,
न केवलस्येति चेन्नैवम् । अद्वितीयपदविरोधापत्तेः । एकमेवेति कथनोत्तरं मुख्यान्वार्थयोर्वा-
रश्मिः ।

सा ब्रह्मोपाधिसद्वच्छिन्ना चित् सगुणं ब्रह्म तथा च शंकरभाष्यं प्रकृतित्वोपादानकारणं ब्रह्माभ्युपग-
न्तव्यं निमित्तकारणं चेति । ब्रह्माविनाभूतेति प्रतिबिम्बपक्षे ब्रह्मसगुणत्वापादिका । ब्रह्माविभक्तत्वेति
रामानुजाचार्यमते तथाच भाष्यं प्रकृतिश्च ब्रह्मेति । तथा तत्राप्यविभक्तनामरूपं कारणावस्यं ब्रह्मैव
प्रकृतिशब्देनोच्यत इति ब्रह्मविभक्ताप्युक्ता आत्मकृतेरिति सूत्रस्य भाष्ये अविभक्तनामरूप आत्मा
कर्ता स एव विभक्तनामरूपः कार्यमिति । शरीरेति प्रकृतिद्वारकं मावायां ब्रह्मप्रतिबिम्बात् प्रकृतेः
शरीरं रामानुजाचार्यमते अन्तर्यामिब्राह्मणोक्तं चिदचिच्छरीरं ब्रह्मणः सगुणसेत्यर्थः । कर्तृत्वं
त्वस्या एव स ईक्षां चक्रे स प्राणमसृजत इति श्रुतेः ईक्षापूर्वकं च कर्तृत्वं निमित्तकारणेणैव दृष्टं
उभयमते । स्वतश्चेति आत्मनः स्वस्य च । अत्र मायाशरीरब्रह्मणः समवायित्वं प्रकृतिद्वारा स्वस्य कर्तृ-
त्वमपि । पूर्वोक्तेति प्रतिज्ञादृष्टान्तोक्तान्तिभ्यः उभयमते । केवलस्येति प्रकृतिपदसामानाधिकरण्यम् ।
श्रुतीति उभयोः पक्षयोरैवकारणोपाधिशरीरयोः व्यवच्छेदात् । अग्रे सृष्टेः पूर्वकाल इत्यर्थात् ब्रह्मणः ।
शुद्धस्य ब्रह्मणः तद्योपनिषदि सदसती माया पुरुषविधब्राह्मणे च 'स आत्मानं द्वेषापातयदिति ततः
पतिः पत्नी चाभवताम्' इति प्रकृतिपदस्वरूपे शक्तिरूपैव चूलिकायां तेन ब्रह्मणा अध्यासितां
स्वस्यात्मरूपायामध्यासविषयायामर्हं प्रकृतिरिति परस्मिन्परावभासस्याध्यासत्वादिनि नो व्याकोप
इति वाच्यम् । उभयोरैकतरपक्षे विशेषात् । विवृणोतीति भगवान् निम्बासद्वारा । एक इति
कोशोयम् । गमकत्वेति तथा च यदि केवलार्थः स्यात् तर्हि तमोवस्थितिकथनं न स्यात् ।
शब्दान्तरादिति लीयत इत्यनुक्त्वा एकीभवतीति कथनादित्यर्थः । यस्य तमः शरीरमिति तेजः
शरीरमिति समभिन्वाहारात् विरुद्धपर्याश्रयत्वे पर्यवसानात् नावान्तरप्रलयकारणतमोग्रहणम् ।
तस्येवेति तमस एवकारेण शान्तस्य मङ्गलरूपस्य व्यवच्छेदः । स्वरूपेति अवान्तरमूलकारणतमसो

भाष्यप्रकाशः ।

रणार्थमेव तत्प्रयोगात् । अन्यथा तद्वैयर्थ्यस्य वञ्जलेपायितत्वात् । न चाद्वितीयपदेन मुख्यत्वमेव विवक्षित इति वाच्यम् । एकमेवेत्यनेनैव समाम्यधिकराहित्ये सिद्धे व्याख्यानापेक्षामावात् । तेनासिद्धान्तेनाप्यसिद्ध्या सुतरां तदभावाच्च । एतेनैव, 'नान्यत् किञ्चन मिष इत्यन्तरनिषेधपरत्वमपि दत्तोत्तरम् । 'साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च,' 'यदा तमस्तन्न दिवा रात्रीर्न सन्न चासन् शिव एव केवलः' इति सर्वभूतवति काले तद्रहिते तमोऽवशेषाङ्किते च काले ब्रह्मण एव केवलत्वश्रावणेन, यदा तमस्तत् स्वेनकीभूतं तदा केवलो न शरीरीत्यर्थव्यक्तैर्दिसंख्यापूरक एव निषेधपर्यवसानसिद्धेश्च । न च कालोक्तिविरोधः तस्याः सृष्ट्युत्तरव्यवहारे सर्वाधारतया प्रतीयमानकालोपरञ्जनेन पूर्ववृत्तान्तबोधनार्थत्वात् । अन्यथा शिष्यसृष्टिकालस्थत्वेन कालसत्तामवधारयतः पूर्ववृत्तान्तबोधनाभावप्रसङ्गात् । न च कालसत्ताबोधकत्वे किं बाधकमिति शङ्क्यम् । एतस्य सर्वतः पूर्ववृत्तान्तबोधकत्वेन तत्र च ततोऽन्यस्य व्यवच्छेदे कालावच्छेदकप्रमाणस्यापि व्यवच्छिन्नत्वादत्र कालानुवादस्य वक्तुमशक्यत्वेन सत्त्वतया कालसत्ताबोधने वाक्यभेदप्रसक्तेरेव बाधकत्वात् । न चात्र कालविशिष्टसत्त्वताबोधकत्वमिति शङ्क्यम् । गौरवप्रसङ्गात् । समानजातीये बृहदारण्यकवाक्ये, सोऽनुवीक्ष्य नान्यदा-

रदिमः ।

ग्रहणं तमोऽवशेषक्ये भवति । तत्प्रयोगादिति अद्वितीयपदप्रयोगात् । विवृतमिति तथा च अद्वितीयस्वरूपं मुख्यत्वमित्यर्थः । व्याख्यानेति विवरणेत्यर्थः । नन्वेकमेवेत्यनेन द्वित्वाद्वैशिष्ट्यं निषिध्यते इति कथं समाम्यधिकराहित्यं युगपद्विचित्र्यविरोधात् । इति चेत्तत्राहुः तेनेति एकमेवेत्यनेन । अनेनेति तद्विवरणेनाद्वितीयमित्यनेन । तदभावादिति व्याख्यानापेक्षामावात् । एतेनेति एकपदव्याख्यानत्वेन । मिषदिति श्रुत्युत्तरादिति शेषः । मिषदन्तरेति व्यापारयन्निषेधपरत्वमद्वितीयपदसेत्यर्थः । शिव इति । तमःपदादान्तरप्रलयविषयत्वे तमोधिष्ठाता शिवः कृष्णः । सर्वभूतेति साक्षित्वं सर्वभूतवति काले सति । तद्रहित इति । तन्नेत्यादिनिषेधात् । तमोऽवशेषाङ्कित इति कालस्याग्रे विचार्यत्वात् बोधनार्थं काल इत्यर्थात् तमो न कालविशेषणमपि तु तमः स्वाभाविककृष्णविशिष्टं तत्तदा शिवः सन्नवान्तरप्रलये केवल इत्यर्थः । एवं च तमोऽवशेषाधारत्वेन संमन्दांशस्तेनाङ्कित इत्यर्थो भवति न तु कालाधिकरणकं तमः इति किंतु कृष्णाधिकरणकं तमः काले तु तमोऽवशेष इति । ब्रह्मण इति शिवस्य चेत्यपि द्रष्टव्यम् । यदा तम इति विवृण्वन्ति यदा तम इति । कालोक्तीति केवलपदार्थेन सः । प्रतीयमानेति । स्थितिकालस्योपरञ्जनं समीपरञ्जनं अभावात्मकप्रलये प्रतियोगिनां कारणत्वेन योग्यं तेन पूर्ववृत्तान्तः । प्रतियोगिवृत्तान्तस्त्वस्य बोधनं तदर्थत्वात् । अभावज्ञाने प्रतियोगिज्ञानस्य कारणत्वात् । नन्वेवमपि सृष्टिपुत्तान्तकथनमस्तु कालोपरञ्जनस्य किं प्रयोजनमिति चेत्तत्राहुः अन्यथेति । बोधाभावेति । कालाभावे सति बोधाभावेत्यादिः । उपचेति सदवेत्यवकारेण शिव एवेत्यवकारेण चेत्यर्थः । वाक्यभेदेति यदा पराम्प्रदाभ्यां बोधितः कालोऽप्यासीत्तत्र साक्ष्यप्यासीन्विद्योऽप्यासीत् सदप्यासीदिति वाक्यभेदप्रसङ्गादित्यर्थः । अनुवीक्ष्येति ।

‘अनु द्विने सहायं च पश्चात् सादृश्ययोरनु ।

आयामे च समीपे च लक्षणादावनु क्रमेः ॥

भाष्यप्रकाशः ।

त्मनोऽपश्यदित्यनुवीक्षाश्रावणस्य बाधापचेद्य । तस्माच्चिदचिच्छरीरविशिष्टस्य सत्त्वाद्युपाधिकस्य
वोपादानत्वाङ्गीकारे केवलाद्वितीयश्रुत्योर्विरोधो दुर्वार एव । एवं च, तमः परे देवे एकीभव-
तीति, तमो वा इदमग्र आसीदेकं तत् परे सादित्यादावपि य एकीभावः स परस्वरूपत्वमेव,
न तु नामरूपविभागानर्हत्वमात्रमित्येवं मन्तव्यम् । लयस्य श्लेपरूपत्वेन विभागाभावात्मकत्वे
रश्मिः ।

इति विश्वः । एतेषु सहाय्ये अनु । तथा च अर्धाङ्गत्वेन सह वर्तमानां वीक्ष्यात्मनोन्यन्नापश्यत्
किं तु आत्मैवेदमग्र आसीत् इति सृष्टिपूर्वकालेऽग्रे व्यवलिच्छात्मरूपेण स्वरूपात्मिकां प्रकृतिमग्निति
वाक्योक्तां प्रकृतिमपश्यत् । तृतीयसर्वधर्मापदेश इति भाष्यात् । 'प्रणवत्वेन प्रकृतित्वं वदन्ति
ब्रह्मवादिनः' इति गोपालतापिनीयाच्च । युक्तं च शब्दार्थयोरैक्यं औत्पत्तिकसूत्रात् । प्रणवस्वरूपं
गायत्र्यर्थविवरणकारिकासु श्रीमद्गोस्वामिभिर्निरूपितम् । अनोरन्येषां । हीने रामानुजाः शैवाचार्याश्च ।
हीनं चिदचिच्छरीरं वीक्ष्यात्मनोन्यन्नापश्यदपि तु चिदचिच्छरीरविशिष्टं आत्मानमद्वैतमपश्यत्
विशिष्टाद्वैतमपश्यत् । माध्वनिम्बार्कयोः समीपेऽनुः अनु समीपे वर्तमानं भिन्नं जगद्वीक्ष्य आत्मनः
आत्मकार्यात् अन्यन्नापश्यत् तथैव नैयायिकाः । यथा 'अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम्'
इति गीतायां तद्विव्रत्वे सति तद्वत्तत्त्वभूयोधर्मवत्त्वरूपसादृश्यं तत्रापि योज्यम् । ना पुनरो वाऽन्यदिति
छेदः सादृश्ये शंकरपादाः अन्यर्थसादृश्यं ज्ञानकाशायां मायायां विवर्ताद्वैते पश्चादित्यर्थे वातुः
तथाऽविभागाद्वैते पश्चादर्थेऽनुः अनुमानसृष्टेः पश्चादनुवीक्ष्यात्मनोन्यत् नापश्यत् किं तु
ज्ञानावृक्षरसा यथा मधुकृत् मधुभावानन्तरमद्वैतमपश्यत् तथापश्यत् । अविभागाद्वैतमपश्यत् ।
सादृश्येनुक्रमे भास्कराचार्याः ज्ञानकाशायां सादृशां मायायामनुवीक्ष्य 'भेदवाचकानां पदानां
विक्षेपं कार्यात्मना वीक्ष्य यथा कटकं सुवर्णं सुवर्णं कटकं नेत्यत्र आत्मनोऽन्यन्नापश्यत् । ना
आत्मनोऽन्यदपश्यदिति तन्मार्गीयोऽन्योर्धोपि ज्ञेयः । लक्षणादौ अनुरिति वैयाकरणाः 'लक्षणेत्यं-
मूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यनवः' इति सूत्रे आयामेपि कचिद् ग्रह्यः । इति ब्रह्मणो निबन्धोक्त-
नानावादानुरोधिरूपं सोनुवीक्ष्येत्यत्र । सिद्धमाहुः तस्मादिति । पूर्वग्रन्थात् । एवेति । कालस्य तु
श्रुत्यन्यथातुपपत्त्या ब्रह्मत्वं 'कालोऽस्मि लोकक्षयकृत्' इति स्मृत्येति । नोपरस्मनेनाप्यन्य-
मृतसिद्धिः कालवदित्वेकारः । माया च तमोरूपेति नृसिंहतापिनीयात् । प्रकृतिरूपतमोपि
स्वरूपमित्यापत्त्या सुबोधिन्मुक्तावान्तरप्रलयविषयत्वं भज्येतेति तदर्थं तत्स्वरूपमाहुः एवं च तम
इति अक्षरं तमसि लीयते तमः परे देवे एकीभवतीति वाक्यम् । परस्वरूपत्वमिति समाकर्षादित्य-
धिकरणोक्तरीत्या तमः स्वार्थात्समाकृत्यते ग्रन्थान्वय इत्यनभिप्यक्तस्य तमसः परस्वरूपत्वं तथा च
सुबोधिन्न्यामिष्टापत्त्या न तत्र विरोधः । एकीभावलक्षणं रामानुजभाष्येऽस्ति तद्विशेष्यीकुर्वन्ति
न त्विति तथा च परस्वरूपत्वे सति नामरूपविभागानर्हत्वमेकीभावः । तथा च भाष्यं न तु
लय एकीभावः इति तमोभिधानातिस्फुटचिद्वस्तुप्रकारस्य ब्रह्मणो विभक्तनामरूपतयावस्थानमभिधीयते
इति रामानुजानाम् । श्लेपेति छिप आलिङ्गने । तदक्षरात्मकत्वाजगतो ब्रह्मणा सह भवति ।
श्लेपरूपत्वेन विभागाभावात्मकत्वं न संयुक्तम् । गुणत्वापत्त्या 'नायं गुणः कर्म न सन्न चासन्'
इति गुणत्वनिषेधात् । तथा च 'श्रुतिः यथा प्रियया क्रिया संपरिष्वक्तः' इति । प्रस्थानरत्नाकरेपि
स्पर्शनरूपेण श्लेपस्तु विभागाभाव एव संयुक्ता अप्यतुल्यव्यतयो भवन्ति संछेपे तु न तथा

भाष्यप्रकाशः ।

एकीभावस्य पृथक्त्वाभावात्मकत्वं एव पर्यवसानात् । न च शरीरत्वबोधकश्रुतिविरोधः तस्याः सृष्टिकालीनवृत्तान्तपरत्वात् । अन्तर्यामिब्राह्मणे तथात्वस्य स्फुटत्वात् । सुवालोपनिषदपि, 'अन्तःशरीरे निहितो गुहायामज एको नित्यः' इत्युपक्रम्य पृथिव्यादिभूत्वन्तानां शरीरत्व-
क्रयनेन तत्रापि सृष्टिपूर्वकालाज्जलाभात् । प्रलयप्रकरणस्य प्रागेव समाप्तत्वाच्च । तस्मान्नोक्तश-
रीरविशिष्टस्य प्रकृतित्वम् । नापि प्रधानादेर्गतपतितमृतसर्पादिवत् स्थितिरिति निश्चयः ।

रश्मिः ।

यथा मिलिताङ्गुलेरिति । एवेति न चैकत्वरूपसंख्यायामन्तर्भावोऽस्त्विति शङ्क्यम् । 'न पश्यतीत्याहु-
रेकीभवति' इत्यादि बृहदारण्यके 'ततोऽन्यद्विभक्तं यत्पश्येत्' इत्यादौ विभक्तपदेन विभागोपस्थित्या
एवमन्यत्र शरीरब्राह्मणेऽन्यं नवतरं कल्याणतरङ्गरूपं तनुत इत्यत्र पृथक्कृते इत्यर्थे इति पार्थक्यो-
पस्थित्या चैवकारः । शरीरत्वेति 'तम आसीत् तमसा गूढमग्रे प्रकेतम्' । तमसस्तन्महानजायतैकम्'
इत्यादि श्रुतिविरोधः । रामानुजाचार्यमतेऽस्याः शरीरत्वबोधकत्वं तथा मनुस्मृतेश्च—

‘आसीदिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम् ।

अप्रतर्क्यमविज्ञेयं प्रसुप्तमिव सर्वतः’ ॥

इति शरीरत्वबोधकत्वं सिद्धान्ते तस्यास्तस्याश्चावान्तरसृष्टिकालीनेत्यादिः । न तु स्थिति-
प्रलयकालीनवृत्तान्तबोधकत्वमिति वार्थः । न तु सृष्टिप्राक्कालीनवृत्तान्तबोधकत्वमिति वार्थः ।
स्फुटत्वादिति पृथिव्यादिशरीराणां सृष्टिकालीनत्वादित्यर्थः । ननु परस्वरूपसत्त्वे इति विशेषणैर्ही-
कृते एकीभावलक्षणस्यासंभवः । तमसोऽव्यक्तत्वेन तस्य च महानव्यक्ते लीयते अव्यक्तमक्षरे
लीयते इति प्रलयश्रुतेरव्यक्तस्योत्पत्तिप्रलयौ प्रतीयते तथा च महाभारते

‘तस्मादव्यक्तमुत्पन्नं त्रिगुणं द्विजसत्तम ।

अव्यक्तं पुरुषे ब्रह्मन् निष्कले संप्रलीयते’ ॥

इति परस्वरूपत्वाभावाद्विशेषणाभावप्रयुक्तविशिष्टाभावादिति चेन्न । अत्र हेतुमाहुः
प्रलयेति । प्रागेवेति । अक्षरं तमसि लीयते तमः परे देवे एकीभवतीत्यादेः प्रागेवेत्यर्थः । तथा
चात्र प्रकरणाभावात् नोत्पत्तिप्रलयौ ततश्चानित्यत्वाभावात् न विशेषणाभावप्रयुक्तविशिष्टाभावः ।
तस्मादिति ततश्च परस्वरूपत्वात् । नोक्तेति व्याख्यातमेतत् । एवं चिदचिच्छरीरविशिष्टस्वप्रकृतित्वं
निपार्य शंकराचार्यमतेऽपि वारयन्तो भास्कराचार्यमतेऽप्याहुः नापीति गर्तं विपयादिदार्ष्टान्तिके ।
मृतेत्यनेन जडत्वं दार्ष्टान्तिकेऽपि दृष्टान्तस्तु टीकायां द्रष्टव्यः । तथा च विषयपतितजडप्रधानादेरित्यर्थः ।
विचर्तात्मन एव परिणामस्यैव विवर्तः परिणाम इति व्याख्यानात् । गीतायां विद्मनादी उभाव-
पीत्यत्र व्यवहारे वयं भाट्टा इति 'न कदाचिदनीदृशं जगत्' इति पूर्वमीमांसायाः प्रच्छन्नघोषत्वाच्च
प्रतिषिध्यतसगुणस्यानादित्वम् । अतः सगुणस्यैव निमित्तत्वं उपादानत्वं चेत्यपि न केवलाद्वितीय-
श्रुत्योर्विरोधादिति । गीतायां कारणताशक्तिः प्रकृतिरिति विशिष्टाद्वैतमिति रामानुजाः । सुषोधिन्नां
द्वितीयस्य नवभाष्यायै सदानन्दस्य जगत्कर्त्री शक्तिः सा स्वरूपं सद्ब्रह्मपुज्यते इति 'प्रकृतिं पुरुषं
पेव विद्मनादी उभावपि' इत्यत्र तृतीयपुमर्थरूपं केवलं ब्रह्मोच्यतेत्यापि । अत्र परिणामस्वात्मिको-
न्मयाभावः इति विशेषः । तन्तुनामतन्तुवत् । आदिपदेन भास्कराचार्यभाष्ये शंकराचार्यमतेन आत्म-
कृतेरिति ग्रन्थे आत्मकृतेरित्यादि व्याख्यास्य परिणामो विवर्तत्वेन न स्वीकृत्य तत्राभावेदे प्रलोक्य-

भाष्यप्रकाशः ।

एवं सति गौरनाद्यन्तवतीत्यादौ, 'प्रकृतिं पुरुषं चैवं विद्ध्यनादी उभावपि' इत्यादौ च यदनादित्वा-
दिकथनं, तच्चतुर्मुखाऽजत्रिदशाऽमरन्यायेन जगत्साधारणोत्पत्तिनाशनिषेधपरमित्येव मन्तव्यम् ।

‘तन्मायाफलरूपेण केवलं निर्विकल्पितम् ।

वाङ्मनोगोचरातीतं द्विधा समभवद् बृहत् ॥

तयोरेकतरो ह्यर्थः प्रकृतिः सोभयात्मिका ।

ज्ञानं त्वन्यतमो भावः पुरुषः सोऽभिधीयते’ ॥

इत्यादिपुराणवाक्येभ्यश्च । तेन, यस्तन्नुनाम इति वाक्यमपि प्रधानोत्पत्त्यनन्तरकाल-
वृत्तान्तबोधकमेवेत्येव निश्चयः । एवैव परमाण्वादिकारणवादानामपि गतिर्वोद्ध्या । कालः स्वभाव
इतिश्रुत्यैव तेषामनादरणीयत्वस्योक्तत्वादिति । तस्मात् केवलस्यैव ब्रह्मणः समवायित्वमिति
निश्चयः । एवं सत्येकविज्ञानेन यत् सर्वं विज्ञातं तन्न योगजधर्मादिना, न वा अविनाभाव-
रश्मिः ।

सांकर्यप्रसङ्गः इति भेद आस्थित कार्यात्मना इत्येव । एवं च न त्रैलोक्यसांकर्यप्रसङ्गः इति मतम् ।
तत्र विक्षिप्तगुणः प्रकृतिः परिणामः । विक्षिप्तगुणा प्रकृतिरित्यादिपदार्थो विक्षिप्तगुणप्रधानं तस्य स्थितिः
द्वितीयादिशब्दार्थभूतमुपाधिदृष्टान्तो जलचन्द्रेषु जलं तद्वत् । एवं चेति गौः प्रकृतिः ।
अनादित्वादीति । आदिशब्देनान्तर्विकृतत्वं च ‘विकारांश्च गुणांश्चापि विद्धि प्रकृतिसंभवान्’
इत्युत्तरार्थात् । चतुर्मुखे चतुर्मुखशासवजश्च त्रिदशाश्च तेऽमराश्चेत्यनेन न्यायेन । अत्र
अजशब्देनोत्पत्तिनिषेधो जगत्साधारणः परब्रह्मणस्तुत्पत्तिरस्यैव नारायणाद् ब्रह्माऽजायत इति
श्रुतेश्च । अमरशब्देन नाशनिषेधः सोऽपि जगत्साधारणः त्रिदशानां प्रलये नाशत् । यथा पञ्चाङ्गादी
प्रथमप्रबोधी तं प्रति लोको वक्ति न स्वपितीति तद्वत् । मन्तव्यमिति शंकररामानुजमास्करादि-
मतानुयायिभिर्मन्तव्यं कुत इत्यतो हेतुमाहुः तन्मायेति । मायाफलं प्रतिविम्बादि शंकरमास्करमतयोः ।
मायाचित् फलं चित् ताभ्यां रूप्यते व्यवहियत इति इति रामानुजाचार्यमतोर्थकः । शैवमतेऽपि
चकारादुक्तवाक्यानि । तेनेति उपाधिचिदचित्तां विवक्षणेन । एषैवेति सांख्यमतस्य कारण-
त्वांशेऽवैदिकत्वप्रतिपादनेन समीपतरवर्तिनि कारणत्वांशेऽवैदिकत्वादिरूपा सा सामान्यतोऽधिकरणे
विशेषतो द्वितीयाध्याये स्पष्टा । परमाण्वादयः कारणानि तेषां वादानामित्यत्र परमाणवः आदयो
तेषां कालादीनामित्यतद्गुणसंविज्ञानोपीत्याशयेनाहुः काल इति । इयं श्वेताश्वतरेस्ति । तद्गुणसंवि-
ज्ञानपक्षे परमाण्वादिवादा उपक्षलक्षणविधया ज्ञेयाः

‘कालः स्वभावो नियतिर्यदृच्छा भूतानि योनिः पुरुष इति चिन्त्यम् ।

संयोग एषां न त्वात्मभावादात्माप्यनीशः सुखदुःखहेतोः’ ॥

इति । सिद्धमाहुस्तस्मादिति प्रकृतेः स्वरूपत्वेनोपाध्यायभावात् । सिद्धान्ते तु प्रकृतिं
पुरुषं चेति व्युत्पादितम् । श्लोकानन्तरम्

‘कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते ।

पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते’ ॥

इत्यादिकं द्वितीयाध्यायप्रवक्तृत्वाद्योक्तरीत्योपपाद्य तन्मायाफलरूपेणेत्यादिसांख्यमतेन वेदान्ते
इति च न तदर्थं उच्यते । न योगजेत्यादि नैयायिकादिमते भेदवादा योगजज्ञानलक्षणा

कार्यकारणयोर्भेदाभेदमतनिराकरणाय पिण्डमणिनखनिकृन्तनग्रहणम् ।
तथा सति यत्र कचिद् भगवान् ज्ञातः सर्वत्र ज्ञातो भवति । सर्वं च ज्ञातं भवति

भाष्यप्रकाशः ।

महिम्ना, नाप्यविभागादिमहिम्ना श्रुत्यभिप्रेतं, किंतु दृष्टेनैव द्वारेणेति सिद्धम् । अतः परं दृष्टान्ते
पिण्डादिपदग्रहणस्य प्रयोजनं विचारयन्ति कार्यकारणयोरित्यादि । कार्यकारणयोरभेदे
त्रैलोक्यव्यवहारः संकीर्येत । अत्यन्तभेदे चैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं बाध्येत । अतस्तयोर्भेदा-
भेद एवास्थेयः । दृश्यते च तथा । तन्तव एव ज्ञातता वितताश्च सन्तो लोके पटत्वेन व्यव-
हियन्ते, प्राप्रियन्ते, पटत्वज्जातिं च विभ्रति । एवं च प्रतिज्ञादृष्टान्तयोरुभयोरप्युपपत्तिरिति
मतनिराकरणाय पिण्डादित्रयग्रहणम् । यदि हि भेदाभेद आद्रियते, तदा येन रूपेण भेदस्त-
द्रूपं कारणज्ञानेन न ज्ञातं भवेत् । ततो भिन्नत्वात् । अथ ज्ञायते तर्हि न तद्रूपं भिन्नमित्यभेद-
एवास्थेयः, कृतं भेदेन । न च सर्वथा अभेदे व्यवहारसांकर्यप्रसङ्गः । अवस्थाभेदादेवं तन्निवृत्तेः ।
अतः कयाचिदवस्थयाऽवस्थितं कारणमेव कार्यं न तु ततो भिन्नाभिन्नमिति बोधनायावस्था-
रूपाणां पिण्डादीनां ग्रहणमित्यर्थः । एवमङ्गीकारे गुणमाहुः तथा सतीत्यादि । कार्यस्यैव-

रश्मिः ।

सामान्यलक्षणा चालौकिक्यः प्रत्यासत्तयः उपाधिवादिनामविनाभावोपि पूर्वं व्याख्यातः । विशिष्टा-
द्वैतवादिनामविभागादिः । मिश्रमतेषु । दृष्टेनैवेति शास्त्रदृष्टेन मनसा भक्तिसहकारिकारणकेन
भक्तिरेव वा मनःकल्पनरूपा । तथा च बृहदारण्यके मनसैवानुद्रष्टव्यो नेह नानास्ति किंचन ।
गोपालतापिनीये भक्ती रहस्यभजनं तदिहामुत्रफलभोगनैराशयेनामुष्मिन् मनःकल्पनमेतदेव च नैः-
कर्म्यमिति । यद्वा दृष्टेन समवायेकदेशमृत्पिण्डादिप्रत्यक्षेण द्वारेण । भेदाभेद इति । न भेदाभेदा-
वित्युक्तम् । अत्यन्तभेदस्य प्रतीयमानस्याविवक्षणात् ततः 'समर्थः पदविधिः' इत्यस्याप्राप्तिः । अतः
भेदयुक्तोऽभेद इति समासः स त्वत्यन्तभेदे बाधितः । अत्यन्तभिन्नपरनिष्ठभेदेन युक्तो घटप्रतियोगिक-
भेदाभावो नास्तीति । अतश्चैलोक्यव्यवहारसांकर्यनिवृत्तिमात्रप्रयोजकः सुवर्णं कटकं नेत्यादिरूप-
भेदस्तेन युक्तोऽभेदः कटकं सुवर्णमित्यादिरूपस्तद्वाचकपदैः समासस्येष्टेः । ननु द्वन्द्वनियामकोऽवास्तवो
भेद इति मुक्तावल्यां विश्वनाथ इति चेन्न भास्कराचार्यमतेऽस्य वास्तवत्वात् । अन्यथैकविज्ञानेन
सर्वविज्ञानयाधापतेः । जयरामकृतसमासवादे च समासत्वं विभक्तिशून्यपूर्वपदकनामसमुदायत्वम् ।
अथ विभक्तिशून्यपूर्वपदकत्वं विभक्तिशून्यपदघटितशब्दबोधप्रयोजकानुपूर्वमित्वम् । शब्दबोधे तु
क्षत्यन्तभेदसामावाद्भेदाभेदाविति द्वन्द्वे कृतेऽव्याप्तिरतो भेदयुक्तोऽभेद इति समासान्तरं युक्तम् ।
देवपूजको ब्राह्मणो देवब्राह्मण इतिवत् । भेदस्याभेदो भेदाभेद इति वा सद्विष्णुत्वं पष्ट्यर्थः ।
भेदसहिष्णुरभेदो भेदाभेद इत्यर्थः । प्रतिज्ञादृष्टान्तयोरिति आत्मा कर्ता प्रधानं समवायि तां
शक्तिं विधिपति यया सूर्यो रश्मीनां विशेषं करोति तद्भदेव संहरति अत एव प्रतिज्ञा 'उत तमादेशम्'
इत्यादिः दृष्टान्तो मृत्पिण्डादिस्त्वयोरित्यर्थः । उपपत्तिरिति अभेदे प्रतिज्ञोपपत्तिः कार्यकारणयोः
सर्वरम्यादिरूपयोर्भेदे पिण्डादिदृष्टान्तोपपत्तिः । अवस्थेति परमरूपेणाविर्भवतीति द्वितीयनवमाध्याये
इति साऽवस्था तेन भेदाभेदवादे भेदाभेदोप्यनया दिशा समर्थनीय इति सूचितम् । न त्वन्तर्यामि-
ब्राह्मणोक्तमृत्पिण्यादिशरीरज्ञानेन किं तु तदेकदेशपिण्डादिज्ञानेन सर्वविज्ञानमिति । यद्वा भेदाभेदः

इति सामान्यलक्षणप्रत्यासत्तिनिराकरणाय च, वाचारम्भणं विकारो नामधेय-

भाष्यप्रकाशः ।

मवस्थाविशेषविशिष्टकारणरूपत्वे ज्ञाते सति यत्र क्वचित्कार्ये केनचिदवस्थैविशिष्टेन भगवान् ज्ञातः सर्वत्र कार्ये तत्तदवस्थाविशिष्टत्वेन ज्ञातो भवति, सर्वं च कार्यं तदभिन्नत्वेन ज्ञातं भवतीति बोधसौकर्यरूपो गुण इत्यर्थः । नन्वत्र सामान्यप्रत्यासत्तिर्नास्तीत्यत्र किं गमकमित्यत आहुः सामान्येत्यादि । चोऽवधारणे । यदि हि सामान्यलक्षणात्र विवक्षिता स्यात् तदा, तत् सामान्यादिति वदेन्न तु वाचारम्भणमित्यादि । वदति त्वेवम् । तत्रायमर्थः । यो विकारः पृथुबुधोदरादिः स वाचारम्भणं वाचिकक्रियात्मको न तु कारणाद् व्यक्तिभेदापादकः । यथा सुप्त उत्थित उपविष्टे च पुरुषेऽवयवविन्यासभेदोऽतो नामधेयं नैमित्तिकक्रियायाः पदार्थस्वरूपभेदानापादकत्वान्नामैव । तथा चात्र कारणावस्थात्मनैवैकरूप्यस्य विवक्षित्वाद् व्यक्ति-

रविमः ।

वादः । संभ्रमात् । आन्तेर्जोविधर्मत्वात् । क्वचित्कार्यं इति क्वचिदिति कार्यानियमः ब्रह्मविदां ज्ञानादिविषयो तेन कारणावस्थायामपि ब्रह्मविदां ज्ञानादिविषयायां बोध्यम् । भगवानिति तथा च सुबोधिण्यां एकैकस्मिन् पदार्थे दशविधलीलासहितो भगवांस्तिष्ठतीति । वदेदिति एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानाय वदेत् । वाचिकेति वाचिकेत्यनेन मानसाः कायिकयाश्च व्युदासः तादृशक्रियाजन्यः 'शब्द इति चेन्नातः प्रभावात्' इति सूत्रोक्तः स वाचिकक्रियात्मकः तथा च तदनन्यत्वसूत्रभाष्यम् । तत्र विकारो वाङ्मात्रेणैवारभ्यते न वस्तुत इत्यर्थः । प्रतिभातीति । एवं च पृथुबुधोदरादिरिति यथा श्रुतं चेत् 'मृदादि भगवत्कार्यं षट्पाकारसंयुतम्' इति निबन्धो विरुध्येतेति पृथुबुधोदरादिपदं पदभावविकारलक्षकं स पदभावविकारः वाचैवारभ्यते यतः सुवर्णं वस्तु मृत्पिण्डादि च 'जायतेस्ति विपरिणमति वर्धतेऽपक्षीयते नश्यति' इत्यादिशब्दविषयकं भवति । न त्विति किं तु कायिकक्रियात्मक एव कारणावस्थात्मिकभेदापादकः । अत्र दृष्टान्तमाहुः यथेति । अवयवेति पदभावविकारस्थानापन्नः । नैमित्तिकेति जलाहरणादिनिमित्तैः संपाद्यते या क्रिया तस्याः जननादिपदरूपायाः । पदार्थेति अन्यथा पदभावविकारैः देवदत्तादिरूपपदार्थभेदः स्यात् तेन च प्रत्यभिज्ञापापप्रसङ्गः स्यात् । नामैवेति तथा च स्वार्थे धेयप्रत्ययः इति भावः । व्यक्तिभेदानादर इति । अयमर्थः । सुकृतं सुवर्णमिति सुवर्णस्य विशेषणविशिष्टस्य वाक्ये ब्रह्मात् । सुकृतं समवायि विवक्षितम् । एवं च कटकदारिरूपं सुवर्णं जगद्रूपं ब्रह्म षट्पाकारादिरूपं पिण्डमित्येवं व्यक्तिभेदानादरः स च सामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्या न कटकत्वादिरूपया ब्रह्मत्वरूपया षट्त्वादिरूपया ज्ञानेन संभवति व्यक्तिभेद एव तत्प्रसरात् । नन्वस्ति व्यक्तिभेदः स्वस्वकारणाभेदेऽपि अन्यस्मात् स्वस्वकारणभेदभिन्नाद्भेद इति । जगति त्वनुभवेनैव भेद इति चेन्न स्वस्वकारणेत्याद्युक्तानां जगत्पदार्थानामेकत्वेन ज्ञानं तत्र भक्तिव्यापारो मनःकरणं तथा च भक्तिः प्रत्यासत्तिर्न सामान्यलक्षणेति । इदं बृहदारण्यकोक्तरीत्या मनसैवानुद्रष्टव्यमेतद्रूपमेवं ध्रुवमिति गोपालतापिनीये 'भक्तिरस भजनं तदिहायुग फलयोगनैराशयेनामुष्मिन् मनःकल्पनमेतदेव स नैःकर्ममिति' गीतायां च—

भाष्यप्रकाशः ।

भेदानादर एव सामान्यलक्षणानादरगमकः । यथा बहुसुवर्णाकाङ्क्षायां कटककुण्डलकलशभृङ्गा-
रादिव्यक्त्यनादरस्तथेत्यर्थः । एतदेवैकादशस्कन्धे भगवताप्युक्तम् ।

‘यथा सुवर्णं सुकृतं पुरस्तात् पश्चाच्च सर्वस्य हिरण्यमस्य ।

तदेव मध्ये व्यवहार्यमाणं नानापदेशैरहमस्य तद्वत् ॥

न यत् पुरस्तादुत यच्च पश्चान्मध्येऽपि तन्न व्यपदेशमात्रम् ।

भूतं प्रसिद्धं च परेण यद्यत् तदेव तस्यादिति मे मनीषा’ ॥

इति । यत् परेण भूतं यच्च परेण प्रसिद्धं तत्तदेव सादित्यर्थः । अंशे कार्यत्वाभावात्
प्रसिद्धमिति पृथग्व्यपदेशः । एवमष्टमस्कन्धेऽपि ।

‘यथा हिरण्यं बहुधा समीयते नृभिः क्रियाभिर्व्यवहारवर्त्मसु ।

एवं वचोभिर्भगवानघोक्षजो व्याख्यायते लौकिकवैदिकैर्जनैः’ ॥ इति ।

एतेनाकारादिभेदकृत एव तत्तल्लौकिकवैदिकव्यवहारभेदो, न घस्तुभेदकृतः । यथा
फलशरूपेण सुवर्णेन जलाहरणादिकं, कटककुण्डलादिरूपेण तेन हस्तकर्पादिशोभनमिति । एतेनैव
फलभेदोऽपि व्याख्यातः । अन्यच्च तत्रैवाऽमृतमन्थने ब्रह्मस्तुतौ-

‘त्वय्यग्र आसीत् त्वयि मध्य आसीत् त्वय्यन्त आसीदिदमात्मतन्ने ।

त्वमादिरन्तो जगतोऽस्य मध्यं घटस्य मृत्त्वेव परः परस्माद्’ ॥

इति । कुत्सितत्वादिभानं तु दोषदृशामेव, न ब्रह्मविदाम् । यथा स्वाङ्गे पुरुषस्य । प्रसिद्धं तद्
ऋषभदेवादिषु । तस्माद् भगवतः समवायित्वमप्रत्यूहम् । ननु यदि विकारस्य बाध्यात्रत्वं तदैतेन

रहिमः ।

‘सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते’ ।

‘अविभक्तं च भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम्’ ॥

इति सत्त्वं वा प्रत्यासत्तिः ‘सत्त्वात्संजायते ज्ञानम्’ इति वाक्यात् । अधिकारभेदेन
ननु भक्तिसत्त्वयोः प्रत्यासत्तित्वं न प्रसिद्धं इति चेन्न ज्ञानलक्षणप्रत्यासत्तेः प्रसिद्धत्वात् भक्तिज्ञानं
सत्त्वं ज्ञानं अतः सामान्यलक्षणानादर इत्यर्थः । यथेति बहु सुवर्णमित्यत्र सुकृतमित्येव तस्याका-
ङ्क्षायां तत्तच्छक्तित्वेनानादरः किं तु सुवर्णत्वेन कटकादिकं सुवर्णमिति प्रत्येति तद्वत् ‘भृङ्गारः
कनकालुका’ इति कोशः । सुकृतमिति विशेषणं कार्यात्मनावस्थितमित्यर्थकं योग्यत्वाय । असुकृतस्य
पुरस्तात्त्वावभावात् । अस्त्येति जगतः । कारणताग्राहकान्वयमुक्त्वा व्यतिरेकबोधकं वाक्यमाहुः
न यदिति । प्रसिद्धमिति । अंशत्वेन प्रसिद्धमकार्यम् । अष्टमेति । द्वादशस्कन्ध इत्यपि पाठः ।
क्रियाभिरिति जलाहरणादिरूपाभिः तत्तदाकारवचनानुकूलाभिर्वा । वचोभिरिति घटपटादि-
रूपाभिः । अजः शब्दान्मोकारः । एतेनेति दृष्टान्ते फलभेदेनैव दार्ष्टान्तिक इत्यर्थः । मृतपिण्डेन
सर्वं मृण्मयमिति श्रुत्यनुकूलवाक्यान्तरमाहुः अन्यचेति । विकारस्येति, यद्भावविकारस्य ।

भाष्यप्रकाशः ।

च बोधनात् त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यमिति सावधारणं कथनाच्च स्पष्टम् । तेन, अपागादग्रेरशित्वमित्यादेरयमर्थः । यदभ्यादौ रोहितादिगुणकं रूपमाकारत्रयं तदनागन्तुकस्वरूपविचारे अत्रिवृत्कृतानां तेजोऽवचानामेव, न तु त्रिवृत्कृतवस्याभ्यादेः कार्यस्य । त्रिवृत्करणत्वात् प्रागपि सत्त्वात् । अतस्त्रिवृत्करणोत्तरमागन्तुकमशित्वादिकम्, अनागन्तुकरूपविचारे अनागन्तुकानारोपितरूपेणापागाद्, अभ्यादेः सकाशादपगतम् । यतोऽशित्वादिकं वाचारम्भणमवस्थारूपत्वान्नाभ्यादीनां तेभ्यो रक्षितम् ।

वाचारम्भणं विकारो नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम् । यदादित्यस्य रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्यापागादित्यादादित्यत्वम् । वाचारम्भणं विकारो नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम् । यच्चन्द्रमसो रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्यापागाच्चन्द्राच्चन्द्रत्वं वाचारम्भणं विकारो नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम् । यद्विद्युतो रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्यापागाद्विद्युतो विद्युत्त्वं वाचारम्भणं विकारो नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यमित्येवमित्यर्थः । तेन रूपत्रयं प्रवृत्तिनिमित्तमित्युक्तम् । अत्र पूर्वाङ्गे निरुक्ते त्रिदेवतापक्षः चतुर्थश्चन्द्रमाः तासामपि ब्रह्मत्वेन भानं न वा । गुण्डकेपि क्षरात्सर्वे आत्मानो व्युच्चरन्तीत्यवताराणां जीवजडभित्तत्वं न व्युच्चरणश्रावणाच्च तेषामपि जगत्त्वेन सत्यत्वं नान्यथेति श्रुतं तत्र कृष्णाय देवकीपुत्रायेति छान्दोग्ये 'यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवाः' इति यज्ञनारायणवाराहविषये महानारायणे तदादौ जगत्त्वेन सत्यत्वं वाधितं तदर्थं निरुक्ते अग्निः स्वाहाकृतिनामसु पठितस्त्वेन प्राधाग्निः । आत्मा पुरुषविधम्राक्षणोक्तस्त्वस्मै स्वाहाकृतिः पशुरुपायाः अग्निः पशुरासीत्तेनायजन्तेति पञ्चमाष्टकसमाप्तिकश्रुतेस्त्वेन प्रथमं तत्कथा । तदत्रादित्यः पशुरासीत्तेनायजन्त इत्यादित्यः कृष्णः 'कृष्णधुमणिः' इति वाक्यात् तत्र कृष्णे वक्तव्ये प्रकृतिश्च राधारूपापि स्वाहाकृतिः । रामकृष्णयोः प्रकृतिपुरुषयोः सत्त्वेपि वायुः पशुरासीत्तेनायजन्तेत्यत्र विद्युदत्रोक्ता वायोरग्निरिति श्रुतेः । कार्यात्मत्वेन विद्युदुक्ता 'विद्युद्वहेत्याहुः' इति बृहदारण्यकात् । तत्राप्यशित्वादीनामपायनं चन्द्रमस्त्वं कृष्णे वर्तते इति त्रयाणां रूपाणामसत्यत्वे श्रुतादौ रूपत्रयनुपमर्शोपमर्दकभावेन प्रसिद्धम् । अत एव प्रकृतेः सत्त्वरजस्तमसां ते गुणाः । न च द्वैतापत्तिः 'प्रणवत्वेन प्रकृतित्वं वदन्ति ब्रह्मवादिनः' इति श्रुतेः तस्या गुणाः न द्वैतापादकाः । 'प्रकृतिमगन्' इति वाक्यात् । प्रकृतिः स्वरूपमित्युक्तम् । तेन रूपत्रयं प्रकृत्यवशिष्टम् ।

‘आसन् वर्णास्त्रयो ह्यस्य गृह्यतोनुयुगं तनुः ।

शुक्लो रक्तस्तथा पीत इदानीं कृष्णतां गतः’ ॥

इति । त्रिवृत्करणोदाहरणश्रुत्यर्थमाहुः तेनेति । रोहितादीति । रोहितादयो गुणा यत्रेति बहुव्रीहिः । आकारत्रयमिति जगतो ब्रह्मत्वेन सत्यत्वे सति सामान्याभावे प्रवृत्तिनिमित्तमाकृतित्रयम् । अत्रिवृदिति कारणभूतानां तत्तेजो सृजत 'तत्तेज ऐक्षत' 'बहु स्यात् प्रजायेयेति' 'तदपोऽसृजत' 'ता आप ऐक्षन्त बह्वयः स्याम प्रजायेमहि' । इति 'ता अन्नमसृजन्त' इति श्रुत्युक्तानामित्यर्थः । कार्यस्येति सत्कार्यस्यात्रिवृत्कृतस्याभ्यादेरित्यर्थः । अनागन्तुकेति अनागन्तुकानि अत्रिवृत्कृतान्यादिरूपाणि रोहितादीनि तेषां विचारे तन्नितयरूपेणानागन्तुकानारोपितरूपेण । विचारस्वरूपमाहुः यत् इति वाचारम्भणं वाच्यत्रेणारभ्यते । अवस्थेति पञ्चावविकाररूपत्वात् । तेभ्यः स्वरूपेभ्यो,

भाष्यप्रकाशः ।

भेदकमतस्त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यमनागन्तुकानारोपितं रूपमिति बोध्यः । इदं च मूलकारण-
स्यात्यन्तपरोक्षत्वादन्त्यकार्यापेक्षया शिष्यविश्वासायोक्तम् । तच्च मूलकारणे ब्रह्मण्येव पर्यव-

रश्मिः ।

भेदकं यथा कटकादीनामवस्था न कारणात्सुवर्णात् कार्यं कटकादेर्भेदकं कटकं सुवर्णमिति प्रतीतिः ।
तथा तेभ्यः पदार्थेभ्यो वा यथा पृथिवी इतरेभ्यो मिथते गन्धवत्त्वात् । तद्वन्न भेदकम् । वाचारम्भणत्वात् ।
अत इति इयवहारदशायां भेदकस्य जातिरूपस्यासाधारणधर्मस्य ब्रह्मप्रकृतिगुणरूपस्य विवक्षणात् ।
अनागन्तुकेति । कारणताशक्तिः प्रकृतिरिति रामानुजभाष्येऽद्वैतांशे । विशिष्टांशे चिज्जडसमुदायः
प्रपञ्चः प्रकृतिः । अत्र रोहितादिरूपाणां स्वरूपं मधुप्रपाठके पञ्चमे उक्तम् । अमृतानीलतो घटपटादि-
द्रव्यमपहाय गुणा जगत्ससाधारणधर्मा भेदका उक्ताः । घटः पटाद्विद्यते घटत्वादित्येवं तत्र घटत्वा-
दिस्थानापन्नं रोहितादिकं तु ऋग्वेदादिरूपशब्दानां रसाः आस्त्रादिका शक्तयः व्यामोहिकाः ।
तदुक्तम् । द्वितीयस्य नवमाध्याये चित्रपस्य व्यामोहिका शक्तिरिति । नाम चिद्विक्तनेति ऋग्वेदानाम्
वेदधित् तस्य शक्ती रूपं, रूप विमोहन इति धातुपाठात् । सा प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावसंबन्धेनार्थनिष्ठा
शब्दप्रवृत्तिनिमित्तमिति मोहकत्वसाम्यात् । तत्रापि रोहितादिरूपं घटादिनिष्ठपटादिशक्तिः स्यादिति
चेन्न । शक्तिश्च-पदेन सह पदार्थसंबन्धोपि सोपि व्यामोहकत्वाद्गुणं व्यामोहकत्वं शब्दसंबन्धात् स
चास्माच्छब्दादयमर्थो बोद्धव्य इतीश्वरेच्छानुरूपः सः पदेन सह पदार्थसंबन्धः । अस्माकमिच्छावादः ।
आधुनिके नाम्नि शक्तिरस्त्येव एकादशेऽहनि मिता नाम कुर्यादिति ईश्वरेच्छायाः सत्त्वात् । आधुनिक-
संकेते तु न शक्तिरिति संप्रदायः । नन्यास्तु ईश्वरेच्छा न शक्तिः किं तु इच्छैव तेनाधुनिकसंकेतेपि
शक्तिरस्तीत्याहुः । शक्तिग्रहस्तु व्याकरणादिना

‘शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोशासवाक्याद् व्यवहारतश्च ।

वाक्यस्य शेषाद्विवृतेर्वदन्ति सांनिध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः’ ॥

इति उदाहरणानि सिद्धान्तमुक्तावल्यां न्यायशास्त्रे । तथा च श्रुतिः ‘नामानि कृत्वाभिवदन्
यदास्त्रे’ इति । अभिशब्दार्थः शक्त्यादिः तदप्युक्तम्

‘लोके शब्दार्थसंबन्धो रूपं तेषां च यादृशम् ।

न विवादस्तत्र कार्यो लोकोच्छित्तिस्तथा भवेत्’ ॥

इत्यलं पल्लवितेन । सन्तं कृष्णं भवेद् बुधः इत्युक्तम् । तच्चैकविज्ञानेन । किं च अप्रतीकालम्-
नसूत्रे गुरो प्रतिमायां च भगवान् सांनिध्यं करोतीत्युक्तम् । महानारायणे च ‘यदेकमव्यक्तमनन्तरूपं
विश्वं पुराणं तमसः परस्तात्’ इति ‘मृदादि भगवद्रूपं घटाद्याकारसंयुतम्’ इति निबन्धे ।
अन्तस्तदभोग्देशादित्यधिकारणे ‘ध्येयः सदा सवितृमण्डलमध्यवर्ती’ इति तयात्मोपनिषदन्तरात्म-
परमात्मवाद्यात्मप्रतिपादिका इत्यादिकं पूर्वोक्तपक्षे विरुद्धते अत एव ‘न यदिदमग्र आस’ इति श्लोके
निषणादन्तरा त्वपि माति मूर्धैकरसे इत्यन्तराठिकसृष्टिरुक्तातो ब्रह्मत्वेनैव जगतः सत्यत्वं नान्यथेति
भाष्यतात्पर्यं वदन्ति इदं चेति । अन्यकार्येति । ‘ऐन्द्रजाठिकपक्षेपि तत्कर्तृत्वं नटे यथा’ इति
निबन्धोक्तकार्यापेक्षायाम् । यत्तु अन्त्यस्य मृत्पिण्डस्य कार्यापेक्षया लोहमभिरप्यन्त्यः चिन्तामणिवत् ।

भाष्यप्रकाशः ।

सतीत्यभिप्रायेण । तदग्रे च यदुपदिष्टं तत् सर्वं मूलकारणस्य कार्यद्वारा परिचायनार्थम् । अतः सर्वस्य ब्रह्मैव समवायिकारणमिति सर्वं मुख्यम् । ननु जगतो ब्रह्मरूपेण सत्यत्वे तस्मिन्

रक्षितः ।

तत्र नखनिकृन्तनस्यात्यन्त्यत्वं चिन्त्यमतो यत्र कुत्रचिद्भगवान् ज्ञात इत्यादिभाष्योक्ताभिप्राय एवेति ज्ञेयम् । शिष्यस्य श्वेतकेतोर्विश्वासार्थमाशुषिना पित्रोक्तम् । यतः श्वेतकेतुः पित्राज्ञया सर्वान्वेदानधीत्यानूचानमानी स्तब्ध इति तदधिकारेण विश्वासः । मूलकारणे इन्द्रजालकर्तरि । एवं च समवायिनिरूपणे प्रकृतेनाकाङ्क्षितनिमित्तनिरूपणं जातमित्यर्थान्तराख्यनिग्रहस्थानं परिहर्तुं वाचारम्भण-
त्वार्थमुपक्रान्त 'उत तमादेशः' स उपसंहारे एवं सोम्य स आदेशो भवतीत्यनूदितस्तस्य सर्वस्य तस्याप्यग्रेतनस्य 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' इत्यादेः अभिप्रायमाहुः एतदग्रे चेति, उपदिष्टम् । 'एवं सोम्य स आदेशो भवतीति सर्वं च सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' इत्यादि । आ समाप्तिः । तत्र यत्किञ्चित्पूर्वं व्याख्यातमन्यद्रीकायामस्ति । सम्प्रचायीति अतो न निग्रहस्थानमिति भावः । प्रकृता-
नाकाङ्क्षिताभिधानस्यार्थान्तररूपनिग्रहस्थानत्वात् । उपदेशेषु विशेषोपि भाति टीकानुगुणमेव । 'सर्व-
वादानवसरं नानावादानुरोधि यत्' इति निबन्धाद्रीकोक्तसंदेहापनुत्तये उपदेशान्तरावतरणात् । पूर्वोप-
देशे परदेवतोक्ता सा माध्वानाम् । तेषां भाष्ये श्रुतिस्मृत्युदाहरणेन विशेषानुपलम्भात् । द्वितीयोपदेशो
विज्ञानेन्द्रभिक्खमिमत्तकः 'यथा मधु मधुकृतो निस्तिष्ठन्ति' इति श्रुतिः तदीयग्रन्थेषु दृश्यते इति ।
तृतीयोवान्तरकारणादिविषयकः चतुर्थेऽवान्तरकारणादिविषयकः । नमामि यमुनामहमित्याचार्याः ।
सर्वं जहाति सर्वः शुष्यतीति श्रुतेः । 'आपमापामपः सर्वा' इत्यारणे । जैमिन्याचार्यविषयकः वृक्षस्यौष-
धिविषयोपयुक्तत्वात् तस्याश्च वेदस्यादौ सत्त्वात् । पञ्चमः जीवब्रह्मवादविषय इति शंकरभाष्यविषयः ।
'तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो' इत्यष्टपदात्मकोपदेशात् । षष्ठो भेदाभेदविषयको भास्कराचार्य-
मतकः । यद्योपा लवणमुदके अवाधा अङ्ग तदाहरेति तद्व्यवसृज्य न विवेद यथा विलीनमेवेति श्रुतेः ।
लवणं न समुद्ररूपं जलं । जलं न लवणमिति भेदाभेदौ । सप्तमः समष्टिः साधारणः । पण्डितो
मेधावीति स्वस्याधिकारबोधनात् 'आचार्यवान् पुरुषो वेद' इति श्रुतिकथनाच्च । 'यावन्न विमोक्षयेऽथ
संपत्स्ये' इति श्रुतिः । सर्वभाष्यप्रसिद्धत्वाच्च तस्या अत्र सत्त्वात् । अष्टमो रामानुजशैवाज्ञानवाद-
विषयकः तस्या यावन्न वाच्यनसि संपद्यते इत्यादिना संपत्त्युक्तेः संपत्तेर्द्विचिद्वैशिष्ट्ये संभवः । अथ
न जानातीति श्रुत्या अद्वैतमज्ञानवादश्च । नवमः श्रीवल्लभाचार्याणामुपदेशः 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वं
तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो' इत्येकादशपदात्मकः सत्येनात्मानमन्तर्धाय परशुं तत्
प्रतिगृह्णाति स न दाह्यते अथ मुन्यते इति स्वरूपलक्षणोक्तेः सत्येनेत्युपलक्षणं ज्ञानानन्तयोः
अतोऽष्टाक्षरमग्रे कृष्णोर्थः सदानन्दरूपः शब्दश्चिदिति सच्चिदानन्दः श्रीः प्रेङ्गश्रितलक्ष्म्याः 'श्रीश्च
ते लक्ष्मीश्च पत्न्यौ' इति श्रुतेः । 'शरणं विहितं मुमुक्षुर्वै शरणमनुब्रजेत्' इति । महाराजत्वात्
तस्मिन् गृहे समागते शरणमार्गसहदे च, स्वगृहे भक्तिमार्गः । ममेति विशेषः । अमुकशर्मण

देहात्मबुद्धिस्तु सत्यां विकारबुद्धौ दोषः । श्रुतिसामर्थ्यं प्रमाणमित्युक्तम् ।
तस्माद् ब्रह्मैव समवायिकारणं, न प्रकृतिः ॥ २३ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

ब्रह्मधर्मविरुद्धधर्माध्यासो न स्याद्, देहादेरप्यात्मत्वेन सत्यता स्यात् । तथा सति देहात्मबुद्धे-
र्दोषत्वमप्यपेयात् । ततश्चाविद्यानिवर्तकशास्त्रवैयर्थ्यमापद्येतेत्यतो जगन्मिथ्यात्वमेव साधीय
इत्यत आहुः देहात्मेत्यादि । वस्तुविचारेण जगतो ब्रह्मरूपत्वेऽपीदानीं बहुजन्माभ्यस्त-
विकारबुद्धेरनिवृत्तत्वात् तस्यां सत्यां या देहात्मबुद्धिः सा देहाभिन्नत्वेनात्मावगाहिनी, न त्वात्मा-
भिन्नत्वेन देहावगाहिनी । आत्मस्वरूपस्याज्ञातत्वादतो दोषरूपेति न कोपि जगतो ब्रह्मरूपत्वे
पूर्वोक्तो दोष इत्यर्थः । नन्वेवं व्यवसया देहात्मबुद्धेर्दोषत्वे किं मानमित्याकाङ्क्षायां पूर्वोक्तं
सारयन्ति श्रुतीत्यादि । श्रुतिसामर्थ्यमिति । दृष्टान्ते हि कार्यत्वव्यपकारेण कारणात्मकत्व-
मुपदिष्टं, न तु तत्पुरस्कारेण । किंच । कारणात्मना कार्यज्ञानमभिसंहितं, न तु कार्या-
त्मना कारणज्ञानम् । अतस्तत्सामर्थ्यमेव तादृशव्यवसायां प्रमाणमित्यर्थः । सिद्धमाहुः तस्मा-
दित्यादि ॥ २३ ॥

रश्मिः ।

इति । ब्रह्मधर्मेति । ब्रह्मधर्मा अपहतपाप्मत्वव्यापकत्वादयः तद्विरुद्धाः पापित्वाव्यापकत्वादयः
तेषां त्वध्यास एवातस्मिन् तत्त्वारोपात् । देहात्मबुद्धेरिति अहं स्थूल इत्यादिरेव देहात्मबुद्धिः ।
ततश्चेति सार्वविभक्तिकेस्तसिः देहात्मबुद्धेर्दोषत्वापाये । अविद्या पञ्चपर्वा देहाध्यासः प्राणाध्या-
सोन्तःकारणाध्यास इन्द्रियाध्यास इति तन्निवर्तकं शास्त्रं पञ्चपर्वविवाचोपक्रमम् । 'वैराग्यं सांख्या-
योगौ च तपो भक्तिश्च केशवे' इति पञ्चपर्वाणि तद्विषयकं शास्त्रं 'अप्या चोपनिषद्भिश्च सांख्ययोगैश्च
सात्वतैः उपगीयमानमाहात्म्यम्' इतिवाक्यात् पदं शास्त्राणि । जगन्मिथ्यात्वमिति ।
श्रुतिकारजतवंत् न त्ववान्तरकारणमृत्पिण्डादिदृष्टान्तेन ब्रह्मत्वेन । विकारेति पञ्चभावविकारबुद्धेः ।
आत्मावगाहिनीति अतिरिक्तस्यात्मनो दर्शनादिति हेतुः । अज्ञातत्वादिति तथाच विशिष्टज्ञाने
विशेषणज्ञानस्य कारणत्वात् विशेषणस्यात्मरूपत्वात् । पूर्वोक्त इति आभासोक्तः । तत्पुरस्कारे-
णेति । तत्सामर्थ्यमिति श्रुतेः सामर्थ्यम् शब्दव्यापारः तदपि प्रमाणं श्रुतिसंयन्धात् श्रुतिकृतिः
प्रमाणं तत्संयधात्कृतिसत्त्वेति तृतीयस्कन्धपद्यस्य यतो भवद्विभक्त्यस्य कारिकायाम् । तादृशेति
दोषो दृश्यते यत्र व्यवसायां प्रमाणं समर्था श्रुतिः प्रमाणं व्यापारानाविष्टायाप्रमाणात्माभावात्
करणत्वाभावेन प्रमाणलघुणाप्रसक्तेः । तस्मादित्यादीति । तस्मात् । अर्धजरतीयेनोमयस्यापन-
पक्षाभावात् ॥ २३ ॥

अभिध्योपदेशाच्च ॥ २४ ॥

लिङ्गान्तरमाह । सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेतीत्यत्र कामनं तस्याभि-
ध्यानम् । आसकामत्वाच्च कामना । तदभिध्यानं सृष्टावुपदिश्यते । बहु स्यामिति
स्वस्यैव बहुरूपत्वाभिध्यानेन सृष्टं स्वयमेव भवति । सुवर्णस्यानेकरूपत्वं सुवर्ण-
प्रकृतिकत्वं एव । अध्यासाभावाद् गौणत्वापत्तेश्च । न हि मुख्यं बहुभवनं

भाष्यप्रकाशः ।

अभिध्योपदेशाच्च ॥ २४ ॥ स्रग्भवतारयन्ति । लिङ्गान्तरमाहेति । ननु दृष्टान्ते मृत्ति-
कैत्येव सत्यमिति कारणे सत्यपदमुक्तम् । अतस्तत्सामर्थ्येन कार्ये मिध्यात्वमपि प्रमातुं शक्यत
इति शङ्कायां प्रपञ्चे विवर्तत्वस्य ब्रह्मणि विवर्तोपादानत्वस्य च निरासाय लिङ्गान्तरमाहेत्यर्थः ।
अभिध्यानमिति । एवमेवमिदं करिष्यामीत्यालोचनम् । विचार इति यावत् । सुवर्ण-
प्रकृतिकत्वं इति अंशकार्ययोस्तथात्वे । नन्वभिध्योपदेशोऽपि न ब्रह्मणः समवायित्वसाधकः ।
योगिकापव्यूहवदपि बहुभवनाभिध्योपपत्तेरित्याशङ्कयामाहुः अध्यासेत्यारभ्य नान्यथेत्य-
रक्षितः ।

अभिध्योपदेशाच्च ॥ २४ ॥ चेति अनुक्तसमुच्चये चकारः । पूर्वपक्षनिरासाय च
इत्यसार्थस्य समुच्चार्यकः । प्रमातुमिति कार्यं सृष्टिण्डादि मिथ्या कृतकत्वात् घटवत् इति ।
लिङ्गान्तरमिति अर्धजस्तीयामावो लिङ्गम् । अभिध्योपदेशेऽन्यलिङ्गमिति अन्यलिङ्गं लिङ्गान्तरम् ।
भाष्ये । कामनमित्यादि कामयतेत्यस्य विवरणम् । बहु स्यामिति बहुनिष्ठसत्तानुकूलव्यापारोऽ-
धीष्टस्तद्विषयिणी कामनात्र कामनं तस्याभिध्यानं 'प्रजायेय' इत्युक्तम् । अभित उच्चनीच-
भावेन ध्यानं चिन्तनमुपादानकारणसहितचिन्तनं प्रजायेयेति 'इत्युक्तप्रजननानुकूलव्यापारोऽधीष्ट-
इत्येवम् । ननु ह्यभिध्यानं पराभिध्यानसुत्रोक्तं परस्य भगवतो अभितो ध्यानं रमणेच्छेति विहाय
कुतोऽधीष्टे इच्छाविषयो लक्षणया व्याख्यात इति चेन्न तदभिध्यानादेवेति सूत्रे तस्य तस्य कार्य-
स्योत्पादनार्थं तदभिध्यानं ततस्तदात्मकत्वं तेन तद्व्यवस्थामिति भाष्यात् । ननु स्वरूपे प्रकृतिं
निवेश्य मुख्यार्थत्यागे को हेतुरत आहुः । आसेति आसकाम इति श्रुत्यन्तरेणेत्यर्थः । सृष्टाविति
सृष्टधर्ममेकोहं बहु स्यां प्रजायेयेत्युपदिश्यते । भवतीति न तु शुक्तौ रजतवन्मिथ्या । नापि
पूर्वपक्षः । स्वया पूर्वपक्षिणा प्रकृतेर्जडत्वाह्वीकारादिति भावः । 'क्षीरवच्छेष्टितं प्रधानस्य' इत्यग्रे
प्रतिविधास्यते । प्रकृतेः । अंशोत्यादि ननु सुवर्णस्य कार्यरूपस्य सुवर्णपिण्डरूपस्य सुवर्ण-
प्रकृतिकत्वं इत्यर्थं इति चेन्न दार्ष्टान्तिके सुवर्णस्यानापचयोक्तैः । अंशः शकलानि सुवर्णस्य मेघ-
त्वरूपायां प्रकृतौ भवन्ति जलस्य तु न भवन्ति शकलानि भेदरूपप्रकृत्यभावात् तद्वत्प्रकृतेशेषु
स्वरूपभूतप्रकृतिसत्त्वात् तत्संबन्धे जीवत्वं इवार्थं भेदकवत्त्वं च कार्येषु सुवर्णरूपत्ववत् ब्रह्मत्वं
इवार्थभेदकवत्त्वम् । इवशब्दस्त्वेव स्मर्यते 'अविभक्तं च गृतेषु विभक्तमिव च स्थितम्' इति
ब्रह्मनिरूपणे गीतायाम् । तथात्वं इति दार्ष्टान्तिके ब्रह्मप्रकृतिकत्वे ब्रह्मप्रकृतिर्यथोक्तंशकार्यं
तथा सुवर्णशकार्यत्वेन प्रकारेण यथा तथा ब्रह्मांशकार्यत्वेन प्रकारेण तयोर्भावस्त्वभावं तस्मिन् ।
अध्यासेत्यारभ्येति इह ब्रह्मण इति शेषं पूरयित्वा तत्र हेतुद्वयं योजनीयम् । कायव्यूहे अध्यासोपयोगः ।
सुरूपमिति समवायिनः स्वस्य विमग्नान्तरे सिंहादिरूपत्वं ब्रह्मसमवायिवत् किंतु स्वस्यैव

योगिनां संभवति । सर्वभवनसामर्थ्यान्मुख्ये संभवति गौणकल्पनाया अन्या-
यत्वात् । चकाराद्, इदं सर्वं यदयमात्मेति कार्यस्य ब्रह्मत्वश्रुतिर्ब्रह्मप्रकृतित्वे
संभवति, नान्यथा ।

अथवा 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति ज्ञान्तं उपासीत' इति तस्य
जगद्रूपत्वेनाभिध्यानमुपदिश्यते । तद् ब्रह्मसमवायित्वे घटत इति चकारात्
'एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतोमुखम्' इति ॥ २४ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

न्तम् । ननु योगरत्नेनाध्यासाभावेऽपि भगवान् नानाभावं कर्तुं शक्नोति, गौणत्वं ब्रह्मणोऽविकृत-
त्वसाधकत्वाददुष्टम् । अतो नेयमभिध्या समवायित्वसाधने लिङ्गं भवितुं शक्नोतीत्याशङ्क्य
व्याख्यानान्तरमाहुः अथवेत्यादि । तत्र हि सर्वस्य ब्रह्मत्वे, तज्जलानित्यनेनोत्पत्तिस्थितिलयाधारत्वं
हेतुत्वेनोक्त्वा तथाभिध्यानमुपदिश्यते । यदि समवायित्वं नाभिप्रेयाद्देतुं न वदेदतस्तथेत्यर्थः ॥ २४ ॥

रश्मिः ।

सिंहत्वादिः । ननु क्षीरवच्छेष्टितं प्रधानमेति सांख्यसूत्रात् अर्धजरतीयन्याय' इति चेत्तत्राहुः
सर्वभवनेति मुख्ये बहुभवने । गौणेति प्रकृतिगुणसंसर्गवत्त्वादधर्जरतीयकल्पनायाः । सूत्रीय-
चकारार्थमाहुः चकारादिति इदं सर्वं चिज्जडारम्भकम् । ब्रह्मप्रकृतिकत्व इति जीवेषु ब्रह्मोपादानत्वे
प्रकृतिरिवांशभेदके । जडेष्वप्येवम् । नान्यथेति प्रकृत्यंशपरित्यागे प्रकारे । प्रकृते । गौणत्वमिति
प्रकृतिगुणसंसर्गवत्त्वम् अविकृतस्य चिन्तामण्यादिवदविकृतत्वं यत्प्रकृतिस्वरूपकत्वे इत्यविकृतत्व-
साधकत्ववत् । इयमिति अभित उच्चनीचभावेन चिन्तनं स्वस्य रमणेच्छाविषयम् । अभिध्यान-
मित्युपासनम् । पराभिध्यानात् तिरोहितमित्यत्र यद्व्याख्यातं तत्तु पूर्वव्याख्याने हेतुमिति-
तज्जलानितीतिपदं हेतुवाचक हेतुर्वाच्यः । तथेत्यर्थ इति यो यदंशः स तं भजेदिति वाक्यात्
समवायित्वम् । इदं ब्रह्मसमवायित्वे घटते इतीति भाष्यसार्थः । प्रकृते । किं प्रयोजनमित्याशङ्क्य
भाष्ये प्रयोजनमाहुः चकारादिति इयं राज्ञिस्वाराजगुह्यनिरूपणेति प्रकृतेः स्वरूपेण एकत्वं एक
ब्रह्मप्रकृतिरित्यत्रापाततोभावेनेवार्थपृथक्त्वेनाभेदेऽपि अत्र शकराचार्याः प्रकृतिरुपाधिरिति बहु स्यामिति
प्रत्यगात्मविषयत्वाजीवरूपेण बहुत्वमित्याहुः । किंच सोऽकामयत इति कर्तृत्वम् । तेन सगुणब्रह्मत्वं
द्योतितम् । रामानुजभाष्ये विचित्रचिदचिद्विज्ञेनाहं बहु स्यामिति विशिष्टाद्वैतम् । भाष्यभाष्ये तु

'मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् ।

महामायेत्यविधेति नियतिर्माहिनीति च ।

प्रकृतिर्वासनेत्येव तवेच्छाऽनन्त कथ्यते' ॥

इतिवचनात् तदभिध्याय प्रकृतिश्चन्देनोच्यते 'सोभिध्या स जूतिः स प्रज्ञा स आनन्दः' इति
श्रुतेरभिध्या च स्वरूपमेव ।

'ध्यायति ध्यानरूपोसौ सुखी सुखयतीव च ।

परमैश्वर्ययोगेन विरुद्धार्थतयेष्यते' ॥

इति ब्रह्माण्डे । एतद्वक्ष्यन्ति चाग्रे भास्करभाष्ये इत्यापोदानं 'तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय'
इति बहु भवामीति सकल्पपूर्विका प्रवृत्तिरभिध्यानमिति प्रकृतिस्तुपाधिरित्येव भाति तन्मते जीवस्य
व्यापकत्वात् ॥ २४ ॥

साक्षाच्चोभयान्नात् ॥ २५ ॥

लिङ्गमुक्त्वा श्रुतिमेव प्रमाणमाह । साक्षाच्छ्रुत्यैव समवायित्वमुच्यते । चकारात् स्मृत्यापि । कथं श्रुत्योच्यते तत्राह उभयान्नात् । ब्रह्मणः सकाशाद् ब्रह्मण्येव च सृष्टिप्रलययोराज्ञानात् । सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्त आकाशं प्रत्यस्तं यन्तीति । 'अहं सर्वस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा' इति च । न ह्येतस्मिन्निमित्तत्वे संभवति । सुवर्णादिषु तथोपलब्धेः । लोकवेदन्यायेन साक्षात्त्वम् । तस्माद् भगवानेव समवायिकारणम् ॥ २५ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

साक्षाच्चोभयान्नात् ॥ २५ ॥ सूत्रमवतारयन्ति लिङ्गमित्यादि । 'मयाध्यक्षेण प्रकृतिः स्रयते सचराचरम्' इति स्मृत्या कश्चित् प्रत्यवतिष्ठेदतस्तन्निरासाय श्रुतिमाहेत्यर्थः । एतस्मिन्निति प्रलयबोधक आकाशवाक्ये । लोकवेदन्यायेनेति लौकिकेन वैदिकेन च न्यायेनेत्यर्थः ॥ २५ ॥

रश्मिः ।

साक्षाच्चोभयान्नात् ॥ २५ ॥ लिङ्गमित्यादीति भाष्ये लिङ्गं शब्दस्य सामर्थ्यं सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति शब्दस्य । हेतुं वोच्चा । श्रुतिमेवेति आनुमानिकसूत्रोक्तानुमानं व्यवन्धित्वेन वकारः । प्रकृते । मयाध्यक्षेणेति इयं राजविद्याराजगुह्ययोगाध्यायेस्ति अतोऽन्यथाज्ञाने स्वमार्गाद्यपि कश्चित् प्रत्यवतिष्ठेदित्यर्थः । अस्या उल्लेखो भाष्ये सृष्टिद्वयविवरणादत्रापि प्रकृतिं यान्ति मामिकामिति स्वरूपं प्रकृतिरुक्ता विकृतसमवायित्वार्थं नतु विपरिवर्तवार्थम् ।

'यथाकाशस्थितो निर्लं वायुः सर्वत्रगो महान् ।

तथा सर्वाणि भूतानि मत्स्थानीत्युपधारय' ॥

इति पूर्वमुक्तत्वात् पुनः प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य विस्जामि इत्यविकृतसमवायित्वार्थम् । स्वामिति अप्रे आन्तरालिकसृष्ट्यर्थम्—

'मयाध्यक्षेण प्रकृतिः स्रयते सचराचरम् ।

हेतुनाग्नेन कौन्तेय जगद्विपरिवर्तते' ॥

इति विवर्तकरूपान्तरालिकसृष्टिरुक्तेति । भाष्ये । ब्रह्मणः सकाशादिति कर्तृत्वं कुलालाद् घट इतिवत् ब्रह्मणीति समवायिनि । इह कपालयोर्घटो भविष्यति कपालयोर्घटो ध्वस्त इतिवत् आकाशादिति आकाशस्तलिङ्गादिति स्रजे आकाशो ब्रह्मेति निर्णीतम् । आकाशशरीरं ब्रह्मेति स्वमते । तत्स्वरूपमित्युक्ता प्रकृतिः सा च कर्तृत्वस्य शरीरव्यापकत्वात् अविकृतत्वसाधकत्वेपि स्वरूपं शरीरम् । कर्तृत्वात् कुलालस्य कर्तृत्वान्धरीरित्वं दृष्टं अस्तं यन्ति लयं यन्ति समवायित्वबोधकम् । प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः प्रतीयतेऽस्मिन्निति प्रलयः । प्रकृते । आकाशेति निमित्तत्वं संभवति निमित्तत्वं इति पाठे निमित्तत्वे प्रतिपाद्ये सत्यभिन्ननिमित्तोपादानत्वरूपो मुख्यार्थः 'संभवतीत्यर्थः' । कंचित्पुस्तके न ह्येतस्मिन्निमित्तत्वे संभवतीति पाठः । भाष्ये । सुवर्णादिष्विति सुवर्णं सुवर्णः सुवर्णकारश्च सुवर्णो निमित्तोपादाने आदी येषां सृष्टिण्डकुलालादीनां ते सुवर्णादयस्तेषु एकैकत्वोपलब्धेः । यद्वा निमित्तत्वमीक्ष्यतिना ईश्वर्यादिभिर्वा ब्रह्मणि सिद्धं तादृशे

आत्मकृतेः परिणामात् ॥ २६ ॥

ननु 'स एव सर्वं सृजति स एवायति हन्ति च' इति कर्तृत्वप्रतीतिरा-
काशादिवाक्यमप्यौपचारिकं भविष्यतीति तन्निराकरणायाह आत्मकृतेः ।
'तदात्मानं स्वयमकुसुत' इति स्वस्यैव कर्मकर्तृभावात् । सुकृतत्ववचनाच्चालौकिक-
त्वम् । तथापि ज्ञानार्थमुपपत्तिमाह परिणामात् । परिणमते कार्याकारणेति ।

भाष्यप्रकाशः ।

आत्मकृतेः परिणामात् ॥ २६ ॥ परिणामात् प्राप्तस्य विकृतत्वस्य परिहारार्थं युक्ति-
रश्मिः ।

निमित्तत्वे न ह्येतत्संभवति यतः सुवर्णादिषु समवायिषु तथास्थापनादि तस्य भावः तस्योपलब्धेरतो
ब्रह्मसमवायीत्यर्थः । परंपरयोपलब्धिः । प्रकृते । लोकवेदेति कथमस्याः साक्षात्त्वं तत्राहुरित्य-
वतरणं पूरणीयम् । स्मृतिर्हि लोकवेदात्मिकेति । गर्भस्तुतिसुबोधिण्याम् । सह अक्षेण प्रत्यक्ष-
मूलवेदन चिद्वेगेण वा यो लोकः । साक्षाच्चेति स्वरूपस्मृत्यात्मकः स साक्षस्तमततीति साक्षात्
सर्वाणि इ वा इमानीति श्रुतिः तस्य भावः साक्षात्त्वम् । लोकवेदन्यायोप्ययम् । अयं न्यायो लोके
भवो वेदे भवो न तु मन्वादिस्मृतिषु भव इत्याहुः लौकिकेनेत्यादि । भवार्थं ठक् । तथा च लोक-
भवेन न्यायेन वेदभवेन न्यायेनेति भाष्यार्थः । 'मयाध्यक्षेण' इति गीता समाधनं तु व्याख्याना-
वसरे जातमिति न पुनरुच्यते आन्तरालिकसृष्टेः सिद्धान्तेऽप्यङ्गीकारात् । 'भाष्ये' । तस्मादिति
साक्षाच्छ्रुतिसत्त्वात् । अन्यत्र भाष्ये ब्रह्मणः समवायित्वं रामानुजभाष्ये साक्षादुभयान्नानं किंस्त्रिद्वनं
क उ स वृक्ष आसीत् इत्यादि श्रुतावित्युक्तम् । भाष्यभाष्ये पैङ्गिश्रुतिः प्रकृतिपुरुषौ ब्रह्मेति वक्ती-
त्युक्तम् । तदग्रे वक्ष्यन्ति । भास्कराचार्यभाष्ये सर्वाणि इ वा इमानीति श्रुतिः तत्र स्वस्वमतभेदो
ज्ञातव्यः नानावादानुरोधित्वाद् ब्रह्मणः ॥ २५ ॥

आत्मकृतेः परिणामात् ॥ २६ ॥ भाष्ये । औपचारिकम् आकाशस्फुल्लिङ्गादित्य-
धिकरणस्य विकृतसमवायिब्रह्मपरत्वमौपचारिकम् । प्रकृतिगुणसंसर्गवत्त्वेन ।

'प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ।

अहंकारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते' ॥

इति गीतायास्तन्निराकरणाय सुकृतत्वमेति । सोऽकामयतेति पूर्वसूत्रोक्तश्रुत्यनन्तरं स त्रपस्तस्वा
इदं सर्वमसृजतेत्याद्युक्त्वा 'तदप्येष श्लोको भवति' 'असद्वा इदमग्र आसीत् ततो वै सदजायत'
'तदात्मानं स्वयमकुसुत तस्मात्तत्सुकृतमुच्यते' इतीति पठ्यते अत्र सच्छब्देन ब्रह्मैवोच्यते 'अहमेवा-
समेवाग्रे' इत्यस्य सुबोधिण्याम् । सदसदिति सच्छब्देन च ब्रह्मैवोच्यत इत्यर्थः तथा च अः सत्
असत् तत्कर्म आत्मा नगः पर्वतः इति पाठान्तरम् । आत्मानमिति पाठः । सुकृतमात्मानं परिणमय्य
कृतं तस्य वचनादित्यर्थः । अलौकिकत्वं परिणामित्वेऽप्यविकृतत्वम् । ज्ञानार्थमिति अविकृतत्व-
ज्ञानार्थम् । कार्यकारणवस्त्वैक्येति वाक्यात् यद्यपि दुग्धं दधि भवतीति प्रत्ययेन दुग्धं न स्यात्
चेत्प्रत्यक्षविरुद्धपदादि दधि स्यात् इत्युपपत्तिः । तथा प्रपञ्चो ब्रह्म न स्यान्नमनसाप्याकलयितुम्-
शक्यरचनो न स्यात् इति परिणामविषयिणी तथापि विकृतपरिणामविषयिणीति सर्वाणि
तैजासानीति वक्ष्यन्ति यदि सुवर्णमविकृतपरिणामि न स्यात् कटकमपि कुण्डलं स्यात् सुवर्णवत् । न

अविकृतमेव परिणमते सुवर्णम् । सर्वाणि च तैजसानि । वृद्धेश्चालौकिकत्वाद्
ब्रह्मकारणत्वं एव घटते पूर्वावस्थान्पथाभावस्तु कार्यश्रुत्यनुरोधादङ्गीकर्तव्यः ।

भाष्यप्रकाशः ।

आहुः अविकृतमित्यादि । सर्वाणि च तैजसानि इति यद्यविकृतपरिणामस्य बाहुल्यं नाभिप्रे-
यात् पूर्वं सर्वतैजससाधारणस्य लोहपदस्योक्तत्वेऽपि पुनः कृष्णायसं न दृष्टान्तीकुर्यात् । अतो
बाहुल्याभिप्रायेणैव तदुक्तिरसमीचीनत्वेन प्रतीयमानस्यापि ब्रह्मसमवायिकत्वबोधनार्थं च ।
ननु, तदैक्षत बहुसां प्रजायेयेति बहुभवननादिबुद्धेः प्रभृतिपूक्तत्वात् तेषामपि विकारित्वं
चेत् सुवर्णादीनां का चार्तेत्यत आहुः वृद्धेरित्यादि । तेषां बुद्धिर्न लौकिकी । सर्वतः पूर्वभा-
वित्वेन श्रुत्येकसमधिगम्यत्वात् । अतः सा तैजसादिकर्तृकस्यापीक्षणस्य ब्रह्मकारणत्वं एव
घटते । त्रासु जीवानुप्रवेशस्य पश्चादुक्तत्वेनेक्षणदशायामचेतनत्वात् । अतस्तासामपि ब्रह्मव-
दविकृतत्वान्न सुवर्णादिषु तद्दृष्टान्तेनानुपपत्तिरित्यर्थः । ननु पूर्वावस्थान्पथाभावरूपो विकारस्तु
ब्रह्मणोऽप्यायातीति कथं ब्रह्मणोऽप्यविकृतत्वमित्यत आहुः पूर्वत्वादि । तथा च दधिदुग्ध-
न्यायेन स्वरूपस्य गन्धादिगुणानां चान्यथाभाव एवात्रात्राद्यविकारत्वेनाभिप्रेयते, न तु संख्याध-
न्यथाभावोऽपि तथात्वेनेति कार्यश्रुत्यनुरोधादङ्गीक्रियते । अत एव वेदस्तुतौ, 'न हि विकृतिं
त्यजन्ति कनकस्य तदात्मतया सकृत्तमनुप्रविष्टमिदमात्मतयावसितम्' इति ब्रह्मविकारः-

रदिमः ।

त्वेवमिति ब्रह्म न विकृतं परिणामि परिणमते इति, णम प्रहत्वे शब्दे च स्वा. प. से. पुरुषसर्गा-
दात्मनेपदम् । लोहदृष्टान्तानन्तरं नखनिकृन्तनदृष्टान्तसूचितवर्थमाहुः असमीचीनेति ।
बहुभवननादीति बहुषु भवनं जायते इति भावविकारः आदिशब्देन अस्ति विपरिणमते वर्धते
भवनादि बुद्धिः तस्याः । न लौकिकीति परिणामपरित्यागो द्वितीयस्य बुद्धिरूपस्यादिमः
उभावेकीकृतो लोके बुद्धिः एवमपेक्षीयते इत्यपेक्ष्यः । त्रयतीति नाशः । तदेतद्वितीयसुबोधिन्यां
दशमेति । तेजआदीति । आन्दोग्ये, श्वेतकेतुपाख्याने एव 'तत्तेजोऽसृजत' 'तत्तेज ऐक्षत'
'बहु सां प्रजायेय' इति 'तदपोऽसृजत' 'ता आप ऐक्षन्त बहुचः साम प्रजामहि' इति 'तां ब्रह्म-
सृजन्त' । ब्रह्मेति तत्रैवेत्यस्याः पूर्वं 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' 'एकमेवाद्वितीयं तद्धैक आहुरस-
देवेदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्' 'तदैक्षत बहु सां प्रजायेय' इति 'तत्तेजोऽसृजत' 'तत्तेज ऐक्षत'
इत्येवं ब्रह्मकारणत्वं तस्मिन् । तास्त्विति तेजोब्रह्मात्मिकासु देवतासु । पश्चादिति 'सेयं देवतैक्षत
इन्ताहमिमास्त्रिसो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि' इत्यनेन जीवानुप्रवेशस्य
तत्तेज ऐक्षतेत्यादिनोक्तक्षणात्पश्चात् उक्तत्वेनेत्यर्थः । सेयमित्यस्य सदेवेत्यनेनोक्ता देवतेत्यर्थः । अत्र
भाव्ये पूरयन्ति अत इति जडत्वेऽपि तासामित्यन्वयः । अविकृतेति । ब्रह्मण ईक्षणात्पूर्वं ब्रह्मवत् ।
तेजआदीनां स्वस्वक्षणात्पूर्वमविकृतत्वं तस्मात् तदृष्टान्तेन तदेवतादृष्टान्तेन । अनुपपत्तिरविकृतत्वात्,
पपत्तिः । सुवर्णादिः विकृतं समवायित्वात् तेजआदिदेवतावत् । इत्यनेनानुमानेनेत्यर्थः । अन्यथाभाव-
त्वेनान्यथाभावरूपविकाराभावात् न दोष इत्याहुः तथाच दधीति । गन्धादीति शब्दरूपरसगन्ध-
स्पर्शपरा वृत्तिः कार्येष्वन्यथाभावः । संख्यादीति आदिशब्देन परिमाणम् । तथात्वेन ब्रह्मविकारत्वेन
अङ्गीति अन्यथाकार्यश्रुतिविषय इति भावः । नहीति कनकार्थिनः कनकस्य विकृतिं कुण्डलादिकं न
त्यजन्ति कुतः तदात्मतया कनकात्मतया तद्वत् । सकृत्तमिदं जगत् जीवात्मनानुप्रविष्टं ब्रह्मविकृतिः

वक्ष्यति च, श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वादिति । अन्यानि च युक्तिदूषणानि परिहरिष्यति । तस्माद् ब्रह्मपरिणामलक्षणं कार्यमिति जगत्समवायिकारणत्वं ब्रह्मण एवेति सिद्धम् ॥ २६ ॥

योनिश्च हि गीयते ॥ २७ ॥

चेतनेषु किञ्चिदाशङ्क्य परिहरति । नन्वस्तु जडानां ब्रह्मैककारणत्वम् । चेतनेषु तु योनिबीजयोः समवायित्वदर्शनात् पुरुषत्वाद् भगवतो योनिरूपा प्रकृतिः समवायिकारणं भवतु । शुक्रशोणितसमवेतत्वाच्छरीरस्येत्याशङ्क्य परिहरति

भाष्यप्रकाशः ।

स्यादुष्टत्वमुक्तमिति नायं दोष इत्यर्थः । नन्वयमेव सूत्रकाराशय इत्यत्र किं गमकमत आहुः वक्ष्यतीत्यादि । स्फुटमन्यत् ॥ २६ ॥

योनिश्च हि गीयते ॥ २७ ॥ अत्रापि सर्वं निगदव्याख्यातम् ।

रश्मिः ।

रात्मतयावसितमिति । अदुष्टत्वमिति ग्राह्यत्वांशे अन्यथा हानिजनकत्वान्न गृह्णीयुः । अयमिति अन्यथाभावरूपविकाररूपो दोषः । स्फुटमिति । अग्रे इति द्वितीयाध्याये । ब्रह्मपरिणामो लक्ष्यते ज्ञायते अनेन इति कारणे ल्युट् । कार्यं मनसाप्याकलयितुमशक्यरचनम् । सिद्धमिति सूत्रान्तरान्तेऽनुत्पादोक्तम् । जडविचारसंपूर्णता धोतयति । एवं स्फुटमित्यर्थः । शंकरभाष्ये तु विकृतत्वापत्तिभिया परिणामादिति पृथक् सूत्रमङ्गीकृतं तस्यैषोर्थः । इतश्च प्रकृतिर्ब्रह्म यत्कारणं ब्रह्मण एव विकारात्मना परिणामः सामानाधिकरण्येनाग्नयते सच्च तच्चाभवन्निरुक्तं चानिरुक्तं चेत्यादिना तत्तु विकारापरिहृतत्वात् प्रकृतेः स्वरूपत्वस्योक्तवाचिन्यम् । रामानुजाचार्यास्तु सूत्रद्वयमङ्गीकृत्य पूर्ववद्भाक्कुर्वन्ति द्वितीयसूत्रेऽन्तर्यामिब्राह्मणं सर्वं लापयन्ति । भाष्यमतमग्रे वक्ष्यन्ति । भास्कराचार्यास्त्वेकसूत्रमङ्गीकृत्य सूत्रकारः श्रुत्यनुसारी परिणामपक्षं सूत्रयावभूव अयमेव छान्दोग्ये वाक्यकारवृत्तिकाचार्या संप्रदीयतेऽतः समाश्रित इत्याहुः ॥ २६ ॥

योनिश्च हि गीयते ॥ २७ ॥ रश्मित्वं भाष्यभास्कराव्यवहितकिरणेषु न तु प्रकाशव्यवहितप्रकाशे अतो यथाशुद्धि व्याख्यायते समवायित्वमीश्वरे समर्पितं तत्तु जन्माद्यस्य यत् इत्यत्र तत्तु समन्वयादित्यधिकरणैकवाक्यतया । सूत्रे असेति मनसाप्याकलयितुमशक्यरचनस्य प्रपञ्चस्य तस्य समवायित्वमर्थाशस्य जडस्य न चैतन्यस्येति चिजडसमुदायेऽर्धजरतीयापत्तिः । तथा च चेतनेषु प्रत्यक्षेण शब्दशतोक्तमपि समवायित्वं नाद्रियत इति प्रत्यक्षदृष्टबीजयोनिममवायिकत्वमाशङ्क्य कार्ये अर्धजरतीयापत्तिं परिहरतीत्यर्थः । अस्त्विति । 'बीजं माम्' इति वाक्यात् बीजाद्यन्तरापि जडपिप्पलादिवृक्षतृणोत्पत्तिदर्शनात् लाघवादस्तु । योनिरूपेति अक्षररूपा प्रकृतिः न त्वविकृतत्वापादिका स्वरूपरूपा शुक्तं चैतत् । संयुक्तकपालद्वयसमवेतघटवत् संयुक्तशुक्रशोणितसमवेतत्वाच्छरीरस्येत्यर्थः । तथा च श्रुतिः 'शुक्रशोणितसंयोगादावर्तते गर्भ इति' गर्भोऽपि नपिदि योनिपदशक्तिर्ब्रह्मणि न प्रकृतौ तदाहुः योनिश्च ब्रह्मैवेति । प्रस्थानरत्नाकरे अमुक्यवृत्त्या ब्रह्मप्रतिपादकानां शक्तिसंकोचलक्षणरूढ्यान्पत्र प्रवृत्तिस्वीकारात् । छन्दोवत्सूत्राणि भवन्तीति न समुदायशक्तिरूपा रूढिः । वेदान्तत्वेन योनिपदे योगमात्रप्रवृत्तेः । नन्वव्यवधानेनोत्पत्तिद्वारत्वं च प्रकृतित्वं तद्विशिष्टा योनिः

योनिश्च ब्रह्मैव । शाक्तवादनिराकरणाय चकारः । तत्र युक्तिश्रुती प्रमाणयति हि गीयत इति । युक्तिस्तावत् 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्' इति पूर्वमेकमेव प्रतिज्ञातम् । आकाशादेव, आनन्दाद्धेवेत्याद्येकारैश्चानन्यकारणत्वं जगतोऽवगम्यते । इतरापेक्षायां द्वैतापत्तेः । गीयते च 'कर्तारमीशं पुरुषं

रदिमः ।

कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम्' इति श्रावणात् ब्रह्म भवतु परं तु पृथिवीयोनिरोपधिवनानामिति च दर्शनात् । पृथिवी कथं स्वरूपं किं च अयं देव्या अथर्वणशीर्षं व्याख्यास्यामः ॐ सर्वे वै देवा देवीमुपतस्थुः । कासि त्वं महादेवी सामवीदहं ब्रह्मस्वरूपिणी ततः प्रकृतिपुरुषात्मकं जगत् । शून्यं चाशून्यं च अहमानन्दानानन्दौ अहं विज्ञानाविज्ञाने अहं ब्रह्माब्रह्मणी द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये इति आथर्वणीश्रुतिः । एवं च शक्तिः समवायिनी इति शाक्तानां वादः तदुक्तं—

'सर्वे शाक्ता द्विजा जाता न शैवा न च वैष्णवाः ।

यस्मादुपासते नित्यं गायत्रीं वेदमातरम्' ॥

इति तस्य वादस्य निराकरणाय चकारः कथं योनिः शक्तिश्च युक्तिश्रुतिभ्यां ब्रह्मेति हि गीयत इति सूत्रार्थात् । योनिस्त्वप्रतिपादनस्यानतिगूढत्वात् शुकेश्च गूढत्वेनाभ्यर्हितत्वाद् ब्रह्मविदां तां पुरस्कृत्याहुः तत्र युक्तीति हिर्युक्तिवाचकमव्ययमित्याहुः युक्तिस्तावदिति । सदेवेति अयमर्थः । पृथिवीय चानन्तपदान्यामुच्यते कोशे पृथिवी अनन्तां विजयां शुद्धामिति यस्या अन्तो न लभ्यते तस्मादुच्यते अनन्तेति च इति देव्याः अथर्वणशीर्षे तथा च यदि शक्तिवादो न निरस्यात् तदा एव-कारेण ज्ञानानन्तेन व्यवच्छिन्नात् । उपलक्षकं सत्यदं न बदेदद्वितीयपदं चेतन्ययाज्ञानं युक्तिः । ननुपलक्षणविधयास्तु शक्तिवाद इति चेत्त्राहुः पूर्वमेकमिति तथा च वादान्तरमित्यत आपाततः एकमेव विज्ञानं प्रतिज्ञातं भाष्येतेत्यर्थः । ननु देव्या अथर्वणशीर्षे सैषा सत्त्वरजस्तमांसि सैषा ब्रह्म-विष्णुशिवरूपिणी सैषा प्रजापतीन्द्रमनव इति श्रावणात् सदपि सास्त्विति चेत्त्राहुः आकाशादेवेति अस्तु परं त्वाकाशपदवाच्यायास्तद्रूपाया न त्वङ्गग्रन्थस्तुतायाः भगवच्चरिताविष्टाया ब्रह्मवादब्रह्मादे-नेति द्योतनाय आकाशादेवेति पूर्वमुक्तम् 'यस्याः परतरं नास्ति सैषा दुर्गा प्रकीर्तिता' इति श्रुतेः । अवगम्यत इति । ननु भगवच्चरित्राविष्टायाः 'कृष्णोहं पश्यत गतिम्' इति फलप्रकरणे यथा तस्मा एवकारव्यावर्त्याया नावगम्यते अत एव देव्या अथर्वणशीर्षे—

'कालरात्रीं ब्रह्मस्तुतां वैष्णवीं स्कन्दमातरम् ।

सरस्वतीमदिति दक्षदुहितरं नमामः पावनां शिवाम् ।

महालक्ष्म्यै च विद्महे सर्वशक्त्यै च धीमहि ।

तन्नो देवी प्रचोदयात्' ॥ इति ।

अत्र अदितिः दुहिता । अदितिर्ब्रह्मजनिष्ट दक्षया दुहितेति श्रुतेः । महालक्ष्मी राधापि । अस्या अर्चास्यापने उपनिषज्ज्ञानमावश्यकमिदमथर्वशीर्षमज्ञात्वा योर्ची स्थापयति शतलक्षं जप्त्वा नार्या शुद्धिं च विन्दति । नन्वव्यभिचारिमक्तिश्चद्वालुत्वेपि प्रवृत्तवेदान्तशास्त्रसिद्धान्तविरोधस्तु स्यात् तथाच पाक्षिकत्वापत्तौ राद्धान्ते स्यादत आहुः इतरापेति ननु सर्वं पाक्षिकत्वापत्तिरिति परं तु द्वैतापत्तिस्तु वारणीया ।

ब्रह्मयोनिम् । 'यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः' इति च 'मम योनिर्महद् ब्रह्म तस्मिन् गर्भं दधाम्यहम्' इति । 'तासां ब्रह्म महद्योनिरहं बीजप्रदः पिता' इति च । अक्षरपुरुषोत्तमभावेन तथात्वम् । तस्माद् योनिरपि भगवान् पुरुषोऽपि सर्वं वीर्यं जीवश्च सर्वं भगवानिति । 'इदं सर्वं, यदयमात्मा' इति सिद्धम् । तस्मात् केनाप्यंशेन प्रकृतिप्रवेशो नास्तीत्यशब्दत्वं सांख्यमतस्य सिद्धम् ॥ २७ ॥

इति प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादेऽष्टमं पञ्चसूत्रं प्रकृत्यधिकरणम् ॥ ८ ॥

रश्मिः ।

'रुद्रोऽरुद्रश्च दन्ती च नन्दिः पण्णुस एव च ।

गरुडो ब्रह्म विष्णुश्च नारसिंहस्तथैव च ।

आदित्योऽग्निश्च दुर्गिश्च क्रमेण द्वादशाम्भसि' ॥

इति तैत्तिरीये द्वादशाङ्गः पुरुषः स च महानारायण 'अम्भस्यपारे भुवनस्य मध्ये नाकस्य पृष्ठे महतो महीयान्' इत्यत्र रामानुजभाष्ये रसरूपः 'रसो वै सः रसश्चेवायं लब्धवानन्दी भवति' इति तैत्तिरीयादाहृत्य व्याकियतेऽतो न द्वैतमिति बोध्यम् । साकारब्रह्मस्यापिका महानारायणे श्रुतिः 'यदेकमन्यक्तमनन्तरूपं विश्वं पुराणं तमसः परस्तात्' इति अनन्तरूपेषु द्वादशाङ्गः पुरुषोऽप्यतः 'प्रासतन्निजरूपाय गोविन्दाय नमोनमः' 'गायत्री वेदमातरम्' इति यदुक्तं तत्तु 'पूजां तैः कल्पयेत् सम्यक्संस्कृत्यः कर्मपावनीम्' इति वाक्यात् पूजोपयोगि तदुपासनम् । एवं युक्तिमुक्त्वा श्रुतिं षष्ठ्यमाहुः गीयते चेति अक्षरब्रह्मपुरुषोत्तमभावार्थं ब्रह्मणोऽक्षरस्य योनिः पञ्चमहाभूतयोनिम् । ननु भूतयोनिरित्युक्तं न सर्वयोनिरिति चेत्तत्रोपवृद्धितश्रुतिः सूत्रे गीयत इत्याशयेनाहुः मन योनिरिति । ननु तथापि चेतने तौल्यमिति सिद्धमित्यसिद्धमिति चेत्तत्राहुः तासामिति । एवं जडेषु बीजप्रदत्वं चेतनेषु पितृत्वमिति विशेषः । अक्षरपुरुषोत्तममिति । ब्रह्मयोनित्वमत्र व्याख्यातम् । तथात्वं योनित्वम् । बीजप्रदत्वं च । सिद्धमाहुस्तस्मादिति उक्तोपपादनात् । योनिपुरुषौ चरमवाक्ये । सर्वमिति तृतीये वीर्यं गर्भमिति तृतीये जीवोपि महद्ब्रह्मेति तृतीये उक्तैर्भेदं श्रुतिं प्रमाणयन्ति इदं सर्वमिति । सांख्यमतस्येति अन्यथा यदशास्त्रेषु निवेशो न स्यात् । पञ्च चत्वारि वा शास्त्राणि स्युः तथा च ।

'अथ्या चोपनिषद्भिश्च सांख्ययोगैश्च सात्वतैः ।

उपगीयमानमाहात्म्यं हरिं साऽमन्यतात्मजम्' ॥

इति वाक्यं विस्तरेण । तथा च द्वितीयस्कन्धनवमाध्यायोक्तोर्णनामिवत्समवायित्वमिति सिद्धम् । तथा सति जडवस्त्रपवस्तु प्रवर्तते चिन्मनुपजापतीन्द्रा य एष स्वन इवानुमते सेन्द्रः योनिरिति तैत्तिरीयात् ब्रह्मविष्णुशिवाः नारदः 'उत्सङ्गात्नारदो जडे' इति स्वत्या अपोनिजाः शंकर-भाष्ये तु कचित्स्थानवचनोपि योनिशब्दो दृष्टः 'योनिष्ठ इन्द्रनिषदे अकारिती' सर्वे योनिजा इति बह्वनामनुग्रहो न्याय्यः इत्यनेन चाघात इति बोध्यम् । अन्यत्र स्त्रीयोनेरप्यस्येवावयवद्वारेण गर्भं प्रत्युपादानत्वमित्युक्तम् । तच्छ्रुत्कथोपितसमवेतत्वात् शरीरस्येति भाष्यविरुद्धम् । रामानुजभाष्येपि योनिशब्दश्च ब्रह्मवचनः इत्यूर्णनामिदृष्टान्तः । मध्वभाष्ये तु प्रश्नाऽडवाक्ये अप्युक्ते

'व्यवधानेन सतिस्तु पुंस्त्वं विद्वद्भिरुच्यते ।

'सूतिरव्यवधानेन प्रकृतित्वमिति स्थितिः' ॥

भाष्यप्रकाशः ।

माध्वास्तु—प्रकृतिथेति सूत्रे, हन्त तमेव पुरुषं सर्वाणि नामान्यभिवदन्ति, 'यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रावध्याः समुद्रमभिसंविशन्त्येवमेवैतानि नामानि पुरुषमभिसंविशन्ति' इति श्रुतिम्, अभिध्याद्यत्र च, मायां तु प्रकृतिं विद्यादिति,

'महामायेत्यविद्येति नियतिर्गोहिनीति च ।

प्रकृतिर्वासनेत्येवं तवेच्छाऽनन्त ! कथ्यते' ॥

इति वचनम्, 'सोऽभिध्या स जूतिः स प्रज्ञा स आनन्दः' इति श्रुतिम्,

'ध्यायति ध्यानरूपोऽसौ सुखी सुखमतीव च ।

परस्मैध्वर्ययोगेन विरुद्धार्थत्वेप्पते' ॥

इति ब्रह्माण्डवाक्यम्, साक्षात्सूत्रे चैष ल्येप पुरुष एष प्रकृतिरेष आत्मैष ब्रह्मैष लोक एष आलोको योऽसौ हरिरादिरनादिरनन्तोऽन्तः परमः पराद् विश्वरूप इति पैङ्गश्रुतिं चोपन्यस्य भगवतः सर्वविधशब्दवाच्यत्वं च स्थापयित्वा, आत्मकृतिष्वत्र प्रकर्षेण करोतीति प्रकृतिरिति प्रयोगात् प्रकृतावनुप्रविश्य ता परिणाम्य तत्परिणामनियामकत्वेन तत्र स्थित्वाऽऽत्मनो बहुधाकरणात् प्रकृतिशब्दवाच्यतां स्थापयित्वा, अयं हैष आत्मा प्रकृतिमनुप्रविश्यात्मानं बहुधा चकार तस्मात् प्रकृतिरित्याचक्षत इति भाष्येयश्रुतिम्—

'अविकारोऽपि परमः प्रकृतिं तु विकारिणीम् ।

अनुप्रविश्य गोविन्दः प्रकृतिश्चाभिधीयते' ॥

रश्मिः ।

'उभयात्मकसत्तित्वाद्वासुदेवः परः पुमान् ।

प्रकृतिः पुरुषथेति शब्दैरेकोभिधीयते' ॥

इति अग्रेषु वक्ष्यते ग्रन्थकृद्भिः । भास्करभाष्येप्येवं तत्तन्मतभेदेन विशेषः द्विर्हेतौ यतो हेतोः अत्र श्रुतिसंग्रहेषु न सुक्तिसंग्रहः मुख्ये कार्यसंप्रत्ययात् जडदेहयोरियान् विशेषो येन बाह्यात्मा जडात्पृथक्कृत्य निरूपणम् । देहे पाञ्चभौतिक इदं निरूप्यते आत्मोपनिषदि त्रिविधात्मनिरूपणे पञ्चमहाभूतात्मको निरूपित इति पृथिवी अस्थीनि यत्कठिनं तत्पृथिवीति श्रुतौ । तेषामात्मत्वे एवास्ति शब्दं दधीचेरस्थीनि तेन वृत्रवधः । 'अपां फेनेन नयुचेः शिर आहरत्' इत्यपामात्मत्वं विलक्षणसामर्थ्यात् । तेजः क्रममुक्तौ प्रतिबन्धनिवृत्तिद्वारात्मा । वायुरात्मा प्रसिद्धः । त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासीति श्रुतौ । आकाश आत्मा बृहदारण्यकोक्त आकाशोपासकान् प्रति मांसस्याकाशत्वं संहितायां तस्यात्मत्वं वेनजङ्गागतस्यान्यथा मनुष्यत्विर्न स्यात् इति जडौपधिषु तु योगेन पृथग्वेत्युपवेद-
वैद्यकागतमिति समवायित्वं माध्वा नाङ्गीकुर्वते तच्चिराकर्तुं तदाहुः अत्रापि सर्वमिति गतं भाष्य-
व्याख्यानमधुना प्रकृते भावाद्वैतं परिणामवादे न सिद्ध्यति परिणामश्चेत्ताक्षणिकः तदा कथंभावा-
दैतमिति परिणामं समर्थयितुं विषयादिकं चाधिकरणत्वार्थं सूचयितुं माध्वमतमुपचिक्षिपुः
माध्वास्त्विति । प्रकृतिपरिणामो न जगदिति शंकरभाष्ये तत्सर्वं भवत्त्वा सप्रयोजकमित्यन्येषां तु संमतः परिणाम इति माध्वास्त्विति माध्वमतमुपक्षिप्तं हन्त तमिति इयं प्रतिज्ञाबोधिका । यथा नद्य इति दृष्टान्तबोधिकेयम् । अभिध्यापदार्थमाहुः प्रकृतिमिति । साक्षात्पदार्थमाहुः एष स्त्रीति परिणामं विशदयन्ति प्रकृतावन्विति तत्सद्वा तदेवानुप्राविशदिति श्रुतौ समवायित्वाद्यनङ्गीकारे सूत्राणां निर्विषयत्वमित्याशयेनाहुः अभिधीयत इति अभिमानं, क्रियते प्रकृतिरित्यत्र कृनो क्तिच् ।

भाष्यप्रकाशः ।

इति नारदीयवाक्यं च तदुपपत्त्याप्योदाहरन्ति । तच्चिन्त्यम् । श्रुतेरप्रसिद्धत्वात् । तादृश्या अपि कथंचित् ग्रामाण्योपगमेऽप्यस्या आत्मनो बहुधाकरणबोधकतयाऽऽत्मकृतिबोधकत्वाभावेन विषयतयोपन्यासायोगाच्च । हन्त तमित्यारभ्य विश्वरूप इत्यन्तासु खोपन्यस्तासु श्रुतिषु सर्वशब्दवाच्यत्वस्य सर्वरूपत्वस्य च स्वत एव बोधनेन तासां पूर्वकालीनव्यवस्थाबोधकताया, भाह्वेयश्रुतौ चाथशब्देन पाश्चात्यबोधकतायाः स्फुटं मानेन कालभेदकृतविषयभेदस्य स्फुटतयैतदनुरोधेन तदर्थनिर्णयस्याप्युक्तत्वाच्च । ध्यायतीति ब्रह्माण्डवाक्ये ऐश्वर्ययोगेन विरुद्धार्थतया सर्वरूपत्वादेरिष्टताया उक्ततया सर्वानुपपत्तिपरिहारसंभवे प्रकृतिशब्दयोगादरणेन रूढ्युपपत्त्यस्य व्यर्थत्वाच्च ।

यत्तु जयतीर्थः—ब्रह्मणो जगदुपादानत्वे एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाया मृत्पिण्डादि-
दृष्टान्तोक्तेः न प्रमाणत्वम् । तस्या अन्यार्थत्वस्य द्रष्टव्याख्याने सम्यग्व्याख्यातत्वादित्याह ।
रश्मिः ।

किंवा कर्तरि । श्रुतेरिति भाह्वेयश्रुतेः समाकर्षादित्यधिकरणे विचारितत्वाच्च । आत्मनो बहुधेति आत्मानं बहुधा चकारेति श्रुतौ विषयभूतायास् । अत्र कर्ताप्यात्माऽत आत्मनः स्वस्याः प्रकृतेः कृतिः आत्मकृतिसृशोक्ता तस्या विषयवाक्ये बोधकत्वाभावेन । विषयतयेति अनेनासिद्धधिकरणे 'सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेय इति स तपोऽतप्यत स तपस्तप्त्वा इदं सर्वमसृजत यदिदं किंच तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् तदनुप्रविश्य सच्च तन्माभवात् निरुक्तं चानिरुक्तं च निलयनं चानिलयनं च विज्ञानं चाविज्ञानं च सत्यं चानृतं च सत्यमभवत् यदिदं किंच तत्सत्यमित्याचक्षते तदप्येष श्लोको भवति असद्वा इदमग्र आसीत् ततो वै सदजायत तदात्मानं स्वयमकुरुत तस्मात्सुकृतमुच्यते' इति विषयवाक्यम् । संशयस्तु परिणामः भवति न चेति श्रुतिः अद्वैतस्थापकत्वविशिष्टा चैयमेवेति संशयधीजं नेति पूर्वपक्षः प्रकृतिप्रवेशे सगुणत्वापत्तिः न यत्र भायेति निषेधाच्चेति प्राप्ते सिद्धान्तः । प्रकृतिश्चेति प्रकृतिः स्वरूपमिति न सगुणात्वापत्तिः 'योगमायामुपाश्रितः' इति न मायाविरोधः भायेन्द्रियाणि वा सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितमिति ब्रह्मप्रकरणे गीता । यतः इति स्वमतेऽधिकरणरचना द्योतिता । उपन्यासायोगादिति । ननु सत्यमात्मकृतिबोधकत्वाभावः परं त्वपरो हेतुर्भवति तस्मात्प्रकृतिरित्यचक्षते इत्यत्रात्मा प्रकृतिरित्यभिधानात् । तथाच प्रकृतिश्चेति सूत्रभाष्यं भाष्यानां प्रकृतिशब्दान्योपि स एवेति तथाच कृतो ह्युपन्यासायोग इति चेन्न तथाप्युपन्यासायोगात् । प्रकृतिशब्दवाच्यत्वस्याप्युक्ताधिकरणेनैव जगत् सार्यात्मन्यावनसात्रापि सत्त्वात् । विषयवाक्य एव नामरूपविश्वात्मकत्वश्रावणे समवायित्वं भाष्य एव श्रावितं भवति इत्याशयेनाहुः सततमित्यारभ्येति । खोपन्यस्तास्यिति साक्षात्सूत्रमभिव्याप्योपन्यस्तासु । पूर्वकालीनेति प्रकृतिप्रवेशपूर्वकालीनेत्यर्थः । पाश्चात्येति आनन्तर्यवाचकत्वमप्येत्येति भावः । कालभेदेति प्रकृतिप्रवेशात्पूर्वकाल उच्यते । एतदन्विति भाह्वेयश्रुत्यनुरोधेन । तदर्थेति प्रकृतिः प्रवेशोत्तरकालीनप्रकृतिशब्दवाच्यत्वरूपो यः प्रकृतिश्चेत्यादिविस्मयीविषयवाक्यार्थस्य निर्णयस्य । अयुक्तत्वेति तथा चास्मदीयैः स्फुट इति संयुक्त इति भावः । अतः समवायित्वनिरूपणम् । एवं प्रथमकृत्वविषय उच्यते अभिप्रास्य आहुः ध्यायतीति । विरुद्धेति ध्यानाश्रयत्वेन ध्याने रूपत्वरूपविरुद्धार्थतया सर्वानुपपत्तिः सर्वशब्दवाच्यत्वानुपपत्तिः । रूढ्युपेति इच्छायां रुढिः

भाष्यप्रकाशः ।

तदपि श्रद्धाजाड्यमात्रम् । सूत्रव्याख्यानस्यैवासंगततायाः प्रदर्शितत्वादिति । यदपि ब्रह्मणः परिणामोक्तिरसंगतैव । एतदध्यायस्याशेषशस्त्रस्य ब्रह्मणि समन्वयप्रतिपादनाय प्रवृत्तत्वादित्याह । तदप्यसंगतम् । अशेषशस्त्रमध्ये, 'स आत्मानः स्वयमकुर्वत्', 'खल्विदं', ब्रह्म, तज्जलान् इति', 'स आत्मानमेव द्वेधापातयत्, ततः पतिश्च पत्नी चामवताम्', 'हन्ताहं मदेव मन्मात्रं सर्वं यस्मिन्नाकाश ओतश्च' इत्यादिश्रुतीनां, 'विश्वं चै ब्रह्मतन्मात्रम्—

नैतच्चित्रं भगवति ह्यनन्ते जगदीश्वरे, ।

ओतप्रोतमिदं यस्मिस्तन्तुष्वङ्गं यथा पटः' ॥

'त्वय्यग्र आसीत्' इत्यादिस्मृतीनां च प्रविष्टत्वात् तासां समन्वयस्यावश्यं प्रतिपाद्यत्वात् परिणामं विना च तदसंभवादिति । यदप्यानुमानिकपादे, प्रकृतेः शब्दप्रतिपाद्यत्वनिराकरणं चेत् प्रकृतिस्वरूपस्यानिराकृतत्वात् तस्या उपादानतया वर्तमानत्वात् प्रकृतित्वेन ब्रह्मण उपादानत्वस्यापनमसंगतमेव । प्रकृतिस्वरूपनिराकरणं चेत् सूत्रेषु तददर्शनात् तदप्यसंगतमिति न ब्रह्मण उपादानत्वे कापि संगतिरित्युक्तं । तदप्यनुद्विग्नैव । प्रकृतेर्भूलकारणतायाः शब्दप्रतिपाद्यत्वस्य निराकरणं सूत्रेषु सिद्धमिति तस्या अवान्तरोपादानतया विद्यमानत्वेऽपि ब्रह्मणि भूलोपादानत्वाभावात् । एकादशस्कन्धे, 'आसीज्ज्ञानमर्थो ह्यर्थ एकमेवाविकल्पितम् ।

'यदा विवेकनिपुणा आदौ कृतयुगे युगे ।

तन्मायाफलरूपेण केवलं निर्विकल्पितम् ॥

याश्चमनोगोचरातीतं द्विधा समभवद् बृहत् ।

तयोरेकतरो ह्यर्थः प्रकृतिः सोभयात्मिका' ॥

इत्यादिना भगवतैव तथा निर्णीतत्वात् । अतो ब्रह्मण उपादानत्वानङ्गीकरणमबोधः ग्रहयोरन्यतरमूलकमेवेति दिक् ॥ २७ ॥

इत्यष्टमाधिकरणम् ॥ ८ ॥

रश्मिः ।

समुदायशक्तिः तस्या उपष्टम्भस्य । स आत्मानमिति एतच्च समाकर्षादित्यधिकरणे उपपादितम् । परिणाममिति परिणामस्तात्त्विकोऽन्यथाभावः । शब्देति वैदिकशब्देत्यर्थः । सूत्रेषु रचनानुपपत्तेश्च नानुमानमित्यादिषु । अवान्तरेति । आन्तरालिकसृष्ट्युपादानतया । रजतोपादानतया केषांचित् शुक्तिरुपादानं स्वमते एवमपि प्रकृतिपुरुषपरिणामैरद्वैतेऽवीतिनां विचिकित्सासंभवे अमवारकमेव सांख्यमाहुः एकादशेति । तथेति केवलं निर्विकल्पितम् एकं तन्मायाफलरूपं प्रकृतिमायाफलरूपं प्रतिबिम्बमिति निर्गुणसगुणफलरूपेणेति । मायावादो आसते न स प्रकृते सांख्येन समाधानात् । दिगिति अन्यानि दूषणानि प्रसिद्धशक्तिविचारस्य विषयत्वादिरूपाणि सूचयति दिक्शब्दः । तथापि 'पूर्णा भगवदीयास्ते शेषव्यासाभिमास्तुः' इति 'आचार्यवान् पुरुषो वेद' इत्यादिविरोधात् दिक्शब्दार्थ एवम् । यथानेकमार्गेण क्रीडा तेषु पुष्टा युक्ताश्चापेक्षिताः इति 'युक्तं च सन्ति सर्वत्र भाष्ये ब्राह्मणा यथा' इत्याद्युक्ता यथा विवर्तितं यद्भक्तं यद्दीप्तं युक्तिः संभवादिति भगवता ब्रह्मादिगुणैक्यार्थः नाधिकम् ॥ २७ ॥

इत्यष्टमाधिकरणम् ॥ ८ ॥

एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः ॥ २८ ॥ (१४१९)

ब्रह्मवादव्यतिरिक्ताः सर्वे वादा अवैदिका वेदविरुद्धाश्चेत्याह । एतेन ब्रह्मवादस्थापनपूर्वकसांख्यमतनिराकरणेन सर्वे पातञ्जलादिवादा व्याख्याताः । अवैदिका अनुपयुक्ताश्च । वैदिकानां हि वेदः प्रमाणम् । तस्मिन्नव्याकुले भ्रान्तिप्रतिपन्ना एव सर्वे वादा इति । एतत् सौकर्यार्थं विस्तरेणाग्रे वक्ष्यते ।
आवृत्तिरध्यायसमाप्तिबोधिका ॥ २८ ॥

इति प्रथमाध्यायचतुर्थपादे नवममेकसूत्रं व्याख्यानाधिकरणम् ॥ ९ ॥

इति श्रीवेदव्यासमतवर्तिश्रीवल्लभाचार्यविरचिते ब्रह्मसूत्राणुभाष्ये

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ १ ॥ ४ ॥

॥ प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥

भाष्यप्रकाशः ।

एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः ॥ २८ ॥ सूत्रमवतारयन्ति ब्रह्मवादेत्यादि । एतेन सांख्यमतस्याश्रयत्वसाधनेन पूर्वपादत्रयोक्तं सर्वं समर्थितं ज्ञेयम् । नन्वेवं मतान्तरनिराससिद्धावग्रिमाध्यायस्य किं प्रयोजनमित्यत आहुः । एतदित्यादि । एतदिति वादान्तरनिराकरणमग्रिमाध्याये बोधसौकर्यार्थं विस्तरेण वक्ष्यत इत्यर्थः । एतेन सामान्यविशेषभावरूपा संगतिरपि दर्शिता ॥ २८ ॥

इति नवमाधिकरणम् ॥ ९ ॥

इति श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणनखचन्द्रकिरणनिवारितहृदयान्धकारेण पीताम्बररात्मजपुरुषोत्तमेन कृते ब्रह्मसूत्राणुभाष्यप्रकाशे
प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः समाप्तः ॥ १ ॥ ४ ॥

॥ समाप्तश्चायं प्रथमोऽध्यायः ॥

रश्मिः ।

एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः ॥ २८ ॥ सूत्रमेवेति सांख्यमते उक्तमश्रयत्वं पातञ्जलादिप्यतिदेष्टुं सूत्रात्मकमधिकरणमवतारयन्तीत्यर्थः । न च सूत्रत्वे किं बाधकमिति शङ्कम् । अधिकरणप्रायपाठावितत्वमेव बाधकमिति । भाष्ये । पतञ्जलादीति तेन पातञ्जलादिवादा विषयाः ते व्याख्याता न वेति संदेहः । 'वेदान्तविज्ञानमुनिभित्तितायां' इति 'नानुध्यायादयहन् शब्दान्' इति नानुध्यायादित्यस्याः अनूपसर्गेण अन्यथाप्यर्थसंभवात् तथाच शब्दान् प्रतिज्ञातान् च संदेहप्रीजं नेति पूर्वपक्षः व्याख्यानादर्शनात् । सिद्धान्तस्तु व्याख्यानदर्शनम् । व्याख्याताः वेदान्तविज्ञानेति श्रुतेः । आदिपदेन सामान्यवादः परमाणुवादः ज्योतिषवादः गणपतिवादः सूर्यवादः शून्यवादः स्वभाववादः मृतवादः योनिवादः पुरुषवादः नियतिवादः यदृच्छावादः कालवादः तमोवादः अन्धवादः एते अवैदिकत्वेनानुपयुक्तत्वेन व्याख्याताः । कुत इत्याकाङ्क्षायां हेतुमाहुः वैदिकानां हीति । अव्याकुल इति व्याकुल इति वक्तव्ये, ईषदर्थकननुप्रयोगः 'नानावादानुरोपि तत्' इति निबन्धात् । ईषद्व्याकुलतामन्तरा नानावादायोगात् । यस्मिन्

रदिमः ।

प्रतिश्लोकमवद्वत्सपीति न्यायेन वा नानावादानुरोधिरूपे प्रतिपादनीये तु अव्याकुलेऽग्रान्ति-
 प्रतिपन्ना इति ईषदुपयुक्तत्वेनैवैदिकत्वेन च प्रकृतिवादवद्वाख्याताः । आन्तिप्रतिपन्ना
 ईषद्व्याकुलवैदिकत्वात् । शून्यवादवत् । शून्यवादो हि 'मेनेऽसन्तमिवात्मानं सुप्तशक्तिरसुप्तश्च'
 इतिवाक्याननुसंधानमूलकः । एवं सिद्धे आन्तिप्रतिपन्नत्वे विमतभावा अनुपयुक्ताः आन्तिप्रति-
 पन्नत्वात् शुक्तिरजतवत् । अवैदिकाः अनुपयुक्तत्वात् । अवादवत् । यद्वैवं तद्वैवं ब्रह्मवादवत् ।
 नहि ब्रह्मवादव्यतिरेकेण ब्रह्मज्ञानं भवतीति । बोधिकेति ननु कः शब्द इति चेन्न आवृत्तिबोधकौ
 शब्दौ आवृत्तिरथोपि व्यञ्जकोध्यायसमाप्तेः । शक्यार्थावृत्तिस्तु भक्तिकर्मभेदेन शक्यद्वैविध्यात् ।
 ज्ञानमार्गे प्रकृत्यादिनिरूपणसानतिप्रयोजनत्वात् । ननु तर्हि भक्तिकर्ममार्गयोः व्याख्याता
 इत्येव सूत्रांशोऽस्त्विति शङ्क्यम् । अवधारणार्थं सर्वस्याप्युक्तस्याध्यायमूलतः । 'द्विरुक्तिं कुर्वते
 प्राज्ञा अध्यायान्ते विनिर्णये' इति वाराहसंहितावाक्यात् । माध्वैरङ्गीकृतमिदम् । अध्यायान्तो
 यस्य विनिर्णयस्य । प्रकृते । सामान्येति एकसंबन्धिज्ञानमपरसंबन्धिस्मारकमिति प्रसङ्ग-
 संगतावन्तर्भावः सामान्यः सर्वे वादा विशेषः सामान्यवादादिः । यथा प्रकृतिः सांख्ये समवायिकारणं
 पुरुषोऽसङ्गः । सिद्धान्ते प्रकृतिः अविकृतत्वसाधकं स्वरूपं 'प्रकृतिमगन् किल यस्य गोपबध्वः'
 इतिवाक्यात् तेन नार्धजरतीयम् । तथा सामान्यं वाक्यपदीये आत्मा तदेव समवायि स्यात्
 प्रकृतौ प्रतिफलितमिति भायावादः शून्यवादसदृशः । सिद्धान्ते सामान्यं द्वितीयस्कन्धनवमाध्यायो-
 क्तीत्या धर्मरूपमतो धर्मिणोऽसामान्यं जन्यं धर्मविशिष्टे शक्तानुपयुज्यते इति शक्तिधीविषयत्वसाधकं
 स्वरूपं समाधिकरणात् तेन नार्धजरतीयम् । तथा नित्या परमाणवः समवायिकारणं ज्ञानाधिकरण-
 मात्मा निमित्तकारणं सिद्धान्ते परमाणवः ईश्वरस्य शरीरेक्यज्ञानजन्याः अन्येषां शरीरेक्यग्रमजनकाः ।

'चरमः सद्विशेषाणामनेकोऽसंयुतः सदा ।

परमाणुः स विज्ञेयो नृणामेक्यग्रमो यतः' ॥

इति तेन नार्धजरतीयम् । तथा ज्योतिषे वासुदेवः सर्वोत्पादक ईश्वरः । सप्तग्रहेषु बलाधिको
 यः सः शनिर्वा आत्माधिकः कलादिभिर्न भोगः इति जैमिनिस्त्वम् । एवं शनिविषये.....
 सिद्धान्ते वासुदेवोक्तार उच्यते 'वदन्ति वासुदेवेति वसुदेवसुतं हि माम्' इत्युत्तार्धवाक्यात् तेन
 नार्धजरतीयम् । तथा गणपत्युपनिषदि गणपतेर्जगज्जन्मादिकमुक्तमतः स एव समवायीति । सिद्धान्ते
 गणपत्यथर्वशीर्षे ब्रह्मय इति शिवसुत इति च कथनात् ब्रह्मचरिवमिति द्वादशार्त्ते निविष्टो दन्तिः
 'समवायी 'त्वमानन्दमयस्त्वं ब्रह्ममयः' इति गणपत्यथर्वशीर्षवाक्यात् । श्रमयपतये नमस्ते अस्तु
 लम्बोदरायैकदन्ताय विघ्ननाशिने । शिवसुताय वरदमूर्तये इति वाक्याच्च तेन नार्धजरतीयम् ।
 तथा सूर्योपनिषदि गायत्री प्रसिद्धा सूर्य आत्मा जगत्स्तस्युपश्च सूर्यात् खल्विमानि मृतानि जायन्ते
 इति सूर्य एव समवायी इति स्मार्ताः—

'सृष्टिः प्रत्यक्षमैतिह्यमनुमानव्यतुष्टयम् ।

एतैः सर्वैरादित्यमण्डलमेव विधासते' ॥

इत्यारणात् । सिद्धान्ते निरुक्ते सूर्यः देवपत्नी सपत्नीनामसु पठित इति प्रकृतिवन्निर्णयः ।
 असावादित्यो ब्रह्मेति सूर्योपनिषद्वाक्यात् । आदित्योऽग्निरग्निरादित्य इति ब्राह्मणम् । तथाच वेदत्रयी

रक्षितः ।

सूर्यश्चिदिति सदानन्दप्रतिपादक इति स्वरूपलक्षणलक्षित सत्यज्ञानानन्तानन्देन्तर्भावात् तत्स्वरूपम् । तेन नार्धजरतीयम् । समवायिकारणं सूर्यः ब्रह्म निमित्तकारणं सिद्धान्ते कालो ब्रह्म बहुबुभुष-
गृहीतप्राणगुणकरकारकं रूपं कर्तुं विषयत्वान्न समवायिविषयमिति वा । कालः सूर्यश्चेष्टारूप
इति प्रकृतिवदेव । तथा कालोऽस्मीति भगवद्वाक्यात् तेन नार्धजरतीयम् । तथा स्वभावः समवायी
ईश्वरो निमित्तं सिद्धान्ते कृष्णः प्रवर्तकः इति प्रवृत्तिरूपे धर्मे स्वभावपदम् । 'प्रवर्तकत्वं कृष्णस्य'
इतिवाक्यात् तेन नार्धजरतीयं प्रकाशाश्रयन्यायात् । तथा नियतिरन्तर्यामिब्राह्मणोक्तं दैवं
नियम्यनियामकभावः संबन्धो वा समवायिकारणं ईश्वरः कर्ता सिद्धान्ते दैवं कर्तृसंबन्ध
आत्माऽऽत्मस्वरूपे निविष्टत्वात् । ब्रह्मब्रह्मत्वसंबन्धावगाहिज्ञानस्यात्मत्वात् आत्मनः कर्तुं न
समवायिविषयः ।

‘अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधम् ।
विविधाश्च पृथक् चेष्टा दैवं चैवात्र पञ्चमम्’ ॥
‘तत्रैवं सति कर्तारमात्मानं केवलं तु यः ।
पश्यत्यकृतघुद्वित्वान्न स पश्यति दुर्मतिः’ ॥

इति । 'द्वैवाद्येतमथ दैववशादुपेतम्' इत्यादिवाक्यनिचयात् । पृथिवीमन्तरो यमयतीति श्रुतेः नियम्यनियामकभावः सधन्वत्वेन नार्धजरतीयम् । तथा यदृच्छा भगवद्विच्छा समवायिनी सिद्धान्ते इच्छाशक्त्यधीना अन्या शक्तयः इति शक्तौ निवेशः वाराहपुराणवाक्यात् तेन नार्धजरतीयम् । तथा भूतवादे पञ्चमहाभूतानां ब्रह्माहं प्रपद्ये इति तान्येव समवायीनि सिद्धान्ते वृत्तश्चतुषोडश पञ्चशक्तिभिरिति द्वितीयस्कन्धनवमाध्यायवाक्याद्वरणशक्तयः उक्तवाक्यात् तेन नार्धजरतीयकम् । तथा योनिः स्थानं अश्वः बृहदारण्यकोक्तः समवायी सिद्धान्ते कर्तृत्वं तत्पुरस्कारेण समवायित्वं उक्तवाक्यात् तेन नार्धजरतीयकम् । पुरुषो ब्रह्माण्डविग्रहः समवायी तज्जनकं महतः स्रष्टु निमित्त- कारणं सिद्धान्ते महतः स्रष्टु समवायि निमित्तं च तस्माद्विराडजायत इति श्रुतिवाक्यात् । न च 'एतन्नानावताराणां निधानं बीजमव्ययम्' इति वाक्यात् नैवमिति वाच्यम् । श्वेताश्वतरे कालः स्वभावो यतिर्यदृच्छा भूतानि योनिः पुरुष इति चिन्त्यमित्युक्त्वा युक्त्या संयोग एषां न त्वात्मभावादिति संयोगः नियतिर्यदृच्छा भूतानि योनिः पुरुष इति चिन्त्यमित्युक्त्वा युक्त्या संयोग एषां न त्वात्मभावादिति संयोगः नियतिर्यदृच्छा भूतानि योनिः पुरुष इति चिन्त्यमित्युक्त्वा युक्त्या संयोग एषां न त्वात्मभावादिति संयोगः नियतिर्यदृच्छा भूतानि योनिः पुरुष इति चिन्त्यमित्युक्त्वा युक्त्या संयोग एषां न त्वात्मभावादिति संयोगः

एषां संयन्त्रः न त्वात्मभावादात्मत्वादित्युक्त्वात्माप्यनीशः सुखदुःखहेतोरीति कृतप्रयत्नापेक्षत्वात् वैषम्यनैर्वृण्ये वारिते तमोवादे आसीदिदं तमोभूतमिति तदेव समवायि सिद्धान्ते अवान्तरप्रलयविषयत्वं तमो ब्रह्मैव वा अहमेवासमेवाग्रे इति वाक्यात् । तमआसीदिति अनभिष्यक्त..... माधिकरणभाष्यं तेन नार्धजरतीयकम् । आपो वा इदमग्रे सलिलमासीत् इत्यादेऽवान्तरप्रलयविषयः समवायिविषयः सिद्धान्तेऽप्येवम् । आपमापामपः सर्वा इत्यारणात् । तेन नार्धजरतीयम् । शून्यवादी नास्तिकानां शून्यं विज्ञानं शुने हितं 'शुनः संप्रसारणं वा च दीर्घः' इति यत् शून्यस्य विज्ञानं शून्यमिति पाठे सर्वस्य ज्ञानात्म- कत्वात् असुराणां च असत्यमिति वाक्यात् कायः समवायी सिद्धान्ते शून्यकर्त्रपि ब्रह्म शम् ऊनम् । नास्तिकानामसुराणां च ऊनाय हितं यत् शून्यं 'शमूनं कुप्ते विष्णुरदृश्यः सन् परः स्वयम् । तस्माच्छून्यमिति श्रोक्तः' इति महाकौर्म्यात् तेन नार्धजरतीयम् । अन्ये तु छान्दोग्यस्यामुद्रालक- श्वेतकेतूपाल्यानस्थां न्यग्रोधफलमाहरेति इदं भगव इति मिन्धीति मित्रं भगव इति किमत्र पश्यसीति

रक्षिः ।

अण्व्य इवेमाधाना भगव इति आसामङ्गैकां भिन्धीति भिन्ना भगव इति किमत्र पश्यसीति न किंच-
न भगव इति तं होवाच यं वै सोम्यैतमणिमानं न निमालयसे एतस्यै वै सौम्यैपोणिन्न एष महान्य-
ग्रोधस्तिष्ठतीति जगतः पूर्वावस्थायां दृष्टान्तः । अथ किंचनाणुपदश्रावणात् शून्यस्वभावाणुकारणवादा
भ्रान्त्या प्रतीयन्ते तत्रैतासां तात्पर्यमस्ति न वेति संदेहोस्तीति पूर्वपक्षस्तत्रेदं सूत्रं प्रवर्तते । एतेनेति
प्रधाननिराकरणे हेतूनां शब्दत्वादचेतनत्वैकविज्ञानं प्रतिज्ञानुपपत्तीनामण्वादिपक्षसामान्येन सर्वे
अण्वादिकारणवादा निराकृतत्वेन व्याख्याता इत्याहुः एतेनेत्यस्य स्वस्वमतानुगुणार्थानाहुः ॥ २८ ॥

इति नवमाधिकरणम् ॥ ९ ॥

इति श्रीविद्वन्मण्डनश्रीचिद्वलेश्वरैश्वर्यनिरस्तसमस्तान्तरायेण श्रीगिरि-
धार्यात्मजश्रीदामोदरभ्रात्रीयेण श्रीगोविन्दरायपौत्रेण पूर्णवेत्रा
श्रीचिद्वलरायभ्रात्रीयश्रीगोकुलोत्सवात्मजगोपेश्वरेण कृते
भाष्यप्रकाशरश्मौ प्रथमस्याध्यायस्य तुरीयः
पादः संपूर्णतामगमत् ॥ १ ॥ ४ ॥

॥ प्रथमाध्यायः समाप्तः ॥

एण—प्रकटे पूरणपुरुषोत्तम व्रजनाथ ।

दिनदयाल भक्तजनवत्सल सयगुन जिनके हाथ ॥ १ ॥

श्रीबल्लभके पक्षपातसे इनसिन जनम अकाज ।

सुरस्याम तिहारे हित यातें कीने सकलअपात ॥ २ ॥ [असत्कृतिः]

(ग्रन्थकारः समाप्तौ हस्ताक्षरेण लिखति)

एतावतो ग्रन्थस्य श्लोकानां संख्या (१०९००) दशसहस्रनवशतमुच्यते, अस्य ग्रन्थस्य
(अस्मिन् प्रकरणे) षट्दशसहस्रश्लोकसंख्याह । द्विशतपञ्चदश पत्राणि ॥ शुभं भवतु ॥

॥ श्रीचिद्वलेशो जयति ॥

३८८ पत्राणि १२ शोधपत्राणि=पत्राणि ४०० । पत्र ४ सौ पत्र २२ ताई नहि हे आगे संपूर्ण हे.

श्रीमद्ब्रह्मभाचार्यकारिकाः ।

कारिकाः	अ. पा. पृ.	कारिकाः	अ. पा. पृ.
साक्षो ध्येयस्तथा ज्ञेयो वेदः शब्दाश्च बोधकाः ॥	११११९	ब्रह्मधर्माश्च ये केचित्सिद्धा युक्त्यापि साधिताः ॥	१११७९१
निःसंदिग्धं तदर्थं लोकव्याकृतैः स्फुटाः ॥	११११९	निर्णायकास्ततोऽप्यन्ये चत्वारोऽत्र निरूपिताः ॥	१११७९१
अलौकिकं हि को वेदार्थो न युक्त्या प्रतिपद्यते ॥	१११२०	संदिग्धानां पदार्थानां धौर्वापर्येण निर्णयः ॥	१११८३२
वपसा वेदयुक्त्या ॥ प्रसादात्परमात्मनः ॥	१११२०	न तु संदिग्धवाक्येन सर्वव्याकुलतोचिता ॥	१११८३२
संदेहवारकं शास्त्रं बुद्धिदोषास्तदुद्भवः ॥	१११२२	जीवप्रकरणं ह्येतन्मुक्त्युपायोऽस्य रूप्यते ॥	१११८३३
विस्वशास्त्रसंभेदादङ्गशास्त्रकथनिश्चयः ॥	१११२२	योग्यं शरीरमास्त्रं न च्छेदिति हरेः पदम् ॥	१११८३३
यस्मात्सुत्रानुसारेण कतेन्यः सर्वनिर्णयः ॥	१११२२	अनेकवृत्तिसिद्धान्तानां वाच्यं ब्रह्मैव नापरम् ॥	१११८३२
अन्यथा भ्रश्यते स्वाध्यान्मध्यमश्च तथादिमः ॥	१११२२	वाक्यैश्चैतथा मूयुस्ते सम्मार्गाद्विहङ्गताः ॥	१११८३२
असंदिग्धेऽपि वेदार्थे स्थूणाखननवन्मयः ॥	१११२३	आन्तिमूलकतया सर्वसमयानामयुक्तिः ॥	२११२
मीमांसा निर्णयः प्राज्ञे दुर्बुद्धेस्तु ततो द्वयम् ॥	१११२३	न तद्विरोधाच्चर्चं वैदिकं शङ्क्यतां प्रजेत् ॥	२११२
संदेहवारकं शास्त्रं वेदप्रामाण्यवादिनाम् ॥	१११२६	वेदोक्तादणुमात्रेऽपि विपरीतं ॥ यज्ञवेत् ॥	२१११०९
कियाशास्त्रज्ञानशास्त्री संदिग्धेते परस्थिते ॥	१११२६	तादृशं वा स्वतन्त्रं चेदुभयं मूलतो मृषा ॥	२१११०९
उत्पत्तिस्थितिनाशानां जातः कर्तुं वै बृहत् ॥	१११२९	अनित्ये जननं नित्ये परिच्छिन्ने समागमः ॥	२११३
वेदेन योषितं तद्धि नान्यथा भयितुं क्षमम् ॥	१११२९	नित्यापरिच्छिन्नतनौ प्राकट्यं चेति सा त्रिधा ॥	२११३
नहि श्रुतिविरोधोऽस्ति कस्योपि न विरुध्यते ॥	१११२९	व्यापकत्वधुतिस्तस्य भगवत्वेन युज्यते ॥	२११५८
सर्वभाष्यसमर्थत्वाद्विन्ध्यैर्भयवद् बृहत् ॥	१११२९	आनन्दसाक्षिभ्यस्तौ तु तत्र ब्रह्माण्डकोटयः ॥	२११५८
साधनं च फलं चैव सर्वस्वाह श्रुतिः स्फुटम् ॥	११११७६	प्रतीयेरन्परिच्छेदो व्यापकत्वं च तस्य तत् ॥	२११५८
न मत्तयितुं ताका तथा चेन्नको न हि ॥	११११७६	विस्तुलिङ्गा इवाग्नेहि जडजीवा विनिर्गताः ॥	२१११३१
मवर्तकस्तु सर्वत्र सर्वात्मा हरिरेव हि ॥	११११७६	सर्वतःपाणिपदान्वास्तव्यतोऽक्षिरोमुखाद् ॥	२१११३१
यज्ञ एव हि पूर्वत्र बोध्यते स्वर्गसिद्धये ॥	११११७७	निरिन्म्रयास्तस्वरूपेण तादृशादिति निश्चयः ॥	२१११३१
सिद्ध एव हि सर्वत्र वेदार्थो वेदवादिनाम् ॥	११११७८	सर्वशेन जडाः पूर्वं चिद्विशेनेतरे अपि ॥	२१११३१
मन्त्राणां कर्मणां चैव दर्शनश्रवणाश्रुती ॥	११११७९	अन्यधर्मतिरोभावान्मूलेच्छातोस्तत्रिणः ॥	२१११३१
कृतिश्च सिद्धमुत्पत्त्यं वेदः स्वार्थे च संमतः ॥	११११७९	सर्वोपनिषदां सिद्धो ह्यविरोधे समन्वयः ॥	३१११
शापनार्थं प्रमाणाणि संनिकर्षादिमार्गतः ॥	१११२१८	कथं बोधकता तासां सा तृतीये विचार्यते ॥	३१११
सर्वथाऽपिपयेश्वाख्ये व्यवहार्ये कुतः प्रमा ॥	१११२१८	एकं वाक्यं प्रकरणं तासां सर्वोः सहैव वा ॥	३११२
पूर्वविचारचातुर्ययज्ञिः सन्निर्गजयज्ञिः ॥	१११२०२	एकां विद्यामेतको वा जनयन्तीति चिन्त्यते ॥	३११२
आनन्दमयतानन्दसंदोहायावधार्यते ॥	१११२०२	संसाधने हि पुत्रे जन्मना कर्मणा शुची ॥	३११३
संदेहवारकं शास्त्रं पदवाक्यता तु निर्णयः ॥	११२१५१०	देवले वा यथायोगे प्रथमं तद्विचार्यते ॥	३११३
जीवादुत्कर्षशब्देन द्वयोर्वाच्येऽपि न शक्तिः ॥	११२१५१०	विचारपूर्वकं तस्य ब्रह्मभावासिद्योग्यता ॥	३११३
वाचकानां बलिष्ठवात्साधकानामभावतः ॥	११३१६०९	अधिकारे ततः सिद्धा विषयावृत्तिसत्तः ॥	३११४
आधारधर्मा वाच्येऽस्ति पादोभिधीयते ॥	११३१६०९	अन्तरङ्गविचारेण गुणानामुपसंहतिः ॥	३११४
यस्मिन्निश्चयादिवाक्ये च वाक्यार्थः सर्वसाधितः ॥	११३१६०९	यद्विज्ञानविचारेण कर्मणामिति सा द्विधा ॥	३११४
अर्थात्प्रकरणाच्छिद्रादिति पूर्वं विचार्यते ॥	११३१६०९	फलतः साधनेऽप्यत्र प्रमेयाच्च प्रमाणतः ॥	३११८१
कठवल्लीविचारेण निश्चिता इधिकारिणः ॥	११३१७५७	विचारेणावृहत् तच्छेकोन्यः साधयितुं क्षमः ॥	३११८१
वाक्यान्तरं च तत्रत्यं चिन्त्यते प्रलयावधि ॥	११३१७५७		

श्रीमद्विठ्ठलेश्वरकारिकाः ।

८२

कारिकाः	अ. पा. पृ.	कारिकाः	अ. पा. पृ.
भक्तिमार्गप्रचारेकहृदयो वादरायणः ॥	३१४१०२	अग्निहोत्रादिकं कार्यं संन्यासः फल एव हि ॥	३१४१०७
मानं भागवतं तत्र तेनैवं ज्ञेयमुत्तमैः ॥	३१४१०२	पोषा चेत्युक्तो व्यक्तः प्रारब्धान्ते फलं भवेत् ॥	३१४१०७
समन्वयेनाविरोधात् सायनैर्ग्रहविधिदि ॥	३१४११	पूतावान्प्रथमे पादे निर्णयः सूत्रकृतः ॥	३१४१०७
तस्याग्रिमन्वयस्था या सा च तुर्यं विविच्यते ॥	३१४११	द्वितीये द्वियमाणस्य सर्वेन्द्रियलयः पुरा ॥	३१४१०७
जीवतो द्वियमाणस्य गच्छतः सफलस्य च ॥	३१४११	लिङ्गस्यापि त्रीरस्यना ज्योत्स्नातिरिहोच्यते ॥	३१४१०७
अतो ब्रह्मविदा कार्यमेवमेव न चान्यथा ॥	३१४१२	दिनायनकृतो नास्य विशेषोस्तीति चोच्यते ॥	३१४१०७
तामसी बुद्धिमाधित्य ये भूदाः सर्वविश्रुवम् ॥	३१४१२	तृतीये क्रममुक्ती यो मार्गा वस्य श्रुतेर्मतः ॥	३१४१०७
यदन्ति शास्त्रनात्ताप सद्भिः शोच्याश्च येनु तान् ॥	३१४१२	तद्विदर्शान्यमार्गनामप्राप्यत्वं च वर्ण्यते ॥	३१४१०७
ब्रह्मविद्ब्रह्मनाभावः क्षतांशोनापि चेद्भवेत् ॥	३१४१३	गन्तव्यं च परं ब्रह्म कार्यां लोकस्तु नेति च ॥	३१४१०७
शास्त्रमेतद्वृथा जातं सर्वसूत्रविनाशतः ॥	३१४१३	तृतीये पुष्टिमर्यादाभेदेन फलमुच्यते ॥	३१४१०७
स्वाप्ययस्य च संपत्तेरत्र ब्रह्मगतिश्रुती ॥	३१४१३	प्रभोरेव फलत्वं तद्विदोपरत्वं च वर्ण्यते ॥	३१४१०७
अन्यथा न श्रुतेरर्थः स्वाध्यासासो वदेष्ट किम् ॥	३१४१४	लीलानित्यवतः पूर्णगुणत्वं च ततोऽखिलम् ॥	३१४१०७
तामसी बुद्धिमाधित्य या मुक्तिः कैश्चिदुच्यते ॥	३१४१४	जानीत परमं तत्त्वं यन्नोदोत्संगलाहितम् ॥	३१४१२३
सा सुसुप्तिश्चुतेरर्थो मोहादेवान्धधामतिः ॥	३१४१४	तद्व्ययदिति ये प्राहुरासुरास्तान्हो दुधाः ॥	३१४१२३
अतो ब्रह्मविदः कार्यं जीवतः पूर्वमुच्यते ॥	३१४१५	नानामतवधान्तविनाशनक्षमो ॥	३१४१२३
आहूतिः श्रवणादीनां नवकृतवोपदेशतः ॥	३१४१५	वेदान्तहृत्पद्मविकासने पटुः ॥	३१४१२३
दर्शनार्थवतो लिङ्गादपि ब्रीह्यवघातवत् ॥	३१४१५	आविष्कृतोयं भुवि भाष्यभास्करो ॥	३१४१२३
आहूतौ श्रवणादीनामात्मेति स्वाद् दृढा मतिः ॥	३१४१५	मुधा दुधा धावत नाम्यवार्मसु ॥	३१४१२३
आपाततो दर्शनं तदन्तेवेनापि बोध्यते ॥	३१४१५	पुरन्दरमदोद्भवप्रसुरशुद्धिर्लपिहित ॥	३१४१२३
प्रतीकोपासनादीनां नैवंभावो हि जावते ॥	३१४१५	स्वकीयवरगोकुलावनपरायणो लीलया ॥	३१४१२३
आत्मन्वनार्थं तत्रापि ब्रह्मदृष्टिर्विशिष्यते ॥	३१४१६	स्मितासुतमुद्वृष्टिभिः परिपुपोय तान् यो गिरि ॥	३१४१२३
आदित्यादिग्रहदृष्टेरङ्गत्वं न स्वतन्त्रता ॥	३१४१६	दधर च स एव हि श्रुतिशिरश्चु संराजते ॥	३१४१२३
मनने च निदिध्यासे विशेषश्चोच्यतेपुनः ॥	३१४१६	श्रीकृष्णकृपयैवायं सिद्धान्तो हृदि भासते ॥	३१४१२४
भासनादियदङ्गैस्तु चित्तं श्रौतार्थं एव हि ॥	३१४१६	तेनाधिकं वरीवर्ति न वक्तव्यं हरेर्दृग्गाम् ॥	३१४१२४
धारयेदायतेरैवं ततः सिद्धिमवाप्स्यति ॥	३१४१७	भाष्यपुष्पाञ्जलिः श्रीमदाचार्यचरणान्मुने ॥	३१४१२४
धर्माधर्मभयं तस्य नास्तेवेति विनिश्चयः ॥	३१४१७	निवेदितस्तेन मुष्टा भवन्तु मयि ते सदा ॥	३१४१२४

॥ आचार्याणां कारिकाः समाप्ताः ॥

अधिकरणानां सूचीपत्रम् ।

अ. पा. पृ.

अ. पा. पृ.

१ जिज्ञासाधिकरणम्	१११८
२ जन्माद्यधिकरणम्	१११९४
३ समन्वयाधिकरणम्	११११४०
४ ईक्षत्यधिकरणम्	१११२१९
५ आनन्दमयाधिकरणम्	१११२६३
६ अन्वयसद्वर्माधिकरणम्	१११३३७
७ लक्ष्मिणाधिकरणम्	१११३६०
८ अतिदेशाधिकरणम्	१११३६९
९ ज्योतिश्चरणाधिकरणम्	१११३७३
१० अनुमायाधिकरणम्	१११३९२
११ सर्वत्र प्रतिबोधोपदेशाधिकरणम्	११२१३५
१२ शब्दविशेषाधिकरणम्	११२१४४
१३ अत्ता चराचराधिकरणम्	११२१४८८
१४ गुहां प्रतिष्ठावित्यधिकरणम्	११२१५०६
१५ अन्तर उपपत्तेरित्यधिकरणम्	११२१५२४
१६ अन्तर्ध्याधिकरणम्	११२१५३९
१७ भद्रव्यत्वाधिकरणम्	११२१५४४
१८ वैश्वानराधिकरणम्	११२१५७२
१९ शुभवाद्यावतनाधिकरणम्	११३१६०७
२० सूमाधिकरणम्	११३१६२४
२१ अक्षराधिकरणम्	११३१६३३
२२ ईक्षतिकर्माधिकरणम्	११३१६४५
२३ एहाराधिकरणम्	११३१६५३
२४ अनुकूल्यधिकरणम्	११३१६८८
२५ शब्दादेन प्रतिताधिकरणम्	११३१६९३
२६ तदुपपत्तित्यधिकरणम्	११३१६९६
२७ शुगसेल्यधिकरणम्	११३१७३८
२८ कम्पनाधिकरणम्	११३१७५७
२९ ज्योतिर्देशनाधिकरणम्	११३१७६०
३० अर्थान्तरन्यपदेशाधिकरणम्	११३१७६४
३१ सुषुप्त्युत्थानयोरेत्यधिकरणम्	११३१७७३
३२ आनुमानिकाधिकरणम्	११४१८२९
३३ धर्मसंयदित्यधिकरणम्	११४१८६८
३४ न संस्फोपसंग्रहाधिकरणम्	११४१८८५
३५ ययान्वयपदिष्टाधिकरणम्	११४१९००
३६ समाकषाधिकरणम्	११४१९१२
३७ जगद्वाचित्यधिकरणम्	११४१९२१
३८ पात्रयान्वयाधिकरणम्	११४१९३१
३९ प्रकृतिभेद्यधिकरणम्	११४१९५७
४० व्याख्यानाधिकरणम्	११४१९८७

४१ स्मृत्यनवकाशोपपत्तिसंग इत्यधिकरणम्	२११११
४२ इत्येवमित्यधिकरणम्	२१११७
४३ एतेन योग इत्यधिकरणम्	२१११३३
४४ न विलक्षणत्वाधिकरणम्	२११११६
४५ असदिति चेत्यधिकरणम्	२१११३६
४६ एतेनेत्यधिकरणम्	२१११४७
४७ भोक्तापत्तेरित्यधिकरणम्	२१११४८
४८ तदनन्यत्वाधिकरणम्	२१११५५
४९ असद्व्यपदेशाधिकरणम्	२१११७७
५० इत्यन्यपदेशाधिकरणम्	२१११८७
५१ उपसंहारदृशनाधिकरणम्	२१११९०
५२ सर्वोपेताधिकरणम्	२१११९७
५३ रचनानुपपत्तेरित्यधिकरणम्	२१२११
५४ पुरुषात्मवदित्यधिकरणम्	२१२१२२
५५ महर्षिचंवद्वेत्यधिकरणम्	२१२१३१
५६ संसृवाप उभयहेतुकेरीत्यधिकरणम्	२१२१५२
५७ नामाव उपलब्धेरित्यधिकरणम्	२१२१६८
५८ नैकस्मिन्नसंभवादित्यधिकरणम्	२१२१९९
५९ पत्पुसामलसाधिकरणम्	२१२१९०८
६० उपपत्त्यसंभवादित्यधिकरणम्	२१२१११६
६१ न नियदित्यधिकरणम्	२१३११
६२ एतेन मातरिभेद्यधिकरणम्	२१३११६
६३ असंभवाधिकरणम्	२१३११७
६४ तेजोव इत्यधिकरणम्	२१३१२०
६५ आप इत्यधिकरणम्	२१३१२२
६६ प्रुधिन्यधिकारेत्यधिकरणम्	२१३१२३
६७ तदभिप्रायनादेयेत्यधिकरणम्	२१३१२८
६८ विपयेयेनेत्यधिकरणम्	२१३१२९
६९ अन्तरा विज्ञानमनसी इत्यधिकरणम्	२१३१३२
७० नात्मा भुतेरित्यधिकरणम्	२१३१३५
७१ ज्ञोत एतेत्यधिकरणम्	२१३१४५
७२ उक्तान्तिगत्यागतीनामित्यधिकरणम्	२१३१५५
७३ तद्वृणसात्ताधिकरणम्	२१३१८०
७४ कर्त्ता प्राप्ताग्यरादिन्यधिकरणम्	२१३१९४
७५ पशानु तद्वृत्तेरित्यधिकरणम्	२१३१२५
७६ अतो नानाव्यपदेशाधिकरणम्	२१३१३०
७७ तथा प्रागा इत्यधिकरणम्	२१३१५१
७८ इत्याद्य इत्यधिकरणम्	२१३१६५
७९ भगवन्भेद्यधिकरणम्	२१३१६९
८० भेद्यभेद्यधिकरणम्	२१३१७३

अ. पा. पृ.

अ. पा. पृ.

८१ चक्षुरादिवस्त्वधिकरणम् ...	२१४१८९	१२३ व्यतिरेकाधिकरणम् ...	३१३४१२
८२ ज्योतिराद्यधिकरणं स्वित्यधिकरणम्...	२१४१८९	१२४ भूश्च इत्यधिकरणम् ...	३१३४१८
८३ प्राणयत्तेत्यधिकरणम् ...	२१४१८९	१२५ नाना शब्दादिभेदादित्यधिकरणम्...	३१३४२२
८४ तदिन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादित्यधिकरणम्	२१४१२०७	१२६ विकल्प इत्यधिकरणम् ...	३१३४२४
८५ संज्ञामूर्तिरूपस्त्वित्यधिकरणम् ...	२१४१२०८	१२७ काम्यास्त्वित्यधिकरणम्...	३१३४२५
८६ मांसादिभौममित्यधिकरणम् ...	२१४१२११	१२८ अग्नेर्नित्यधिकरणम् ...	३१३४२६
८७ तदन्तरमतिपक्षादित्यधिकरणम् ...	३११११	१२९ समाहाराधिकरणम् ...	३१३४२८
८८ कृतात्पयाधिकरणम् ...	३१११३२	१३० न वा तत्सहभावाद्युतेरित्यधिकरणम्	३१३४२९
८९ अनिष्टादिकारिणामित्यधिकरणम् ...	३१११४४	१३१ पुरुषार्थोत् इत्यधिकरणम् ...	३१४१४३३
९० विद्याकर्मणोरित्यधिकरणम् ...	३१११५१	१३२ सव्यपेक्षेत्यधिकरणम् ...	३१४१४८०
९१ शब्दावरोधाधिकरणम् ...	३१११५६	१३३ विहितत्वाचाश्रमकर्मित्यधिकरणम् ...	३१४१४८४
९२ अन्याधिष्ठित इत्यधिकरणम् ...	३१११६१	१३४ तज्ज्ञतत्वेत्यधिकरणम् ...	३१४१४९४
९३ रेतःसिन्धोमाधिकरणम्...	३१११६४	१३५ न चाधिकारिकमित्यधिकरणम् ...	३१४१४९६
९४ योनेः शरीरमित्यधिकरणम् ...	३१११६७	१३६ यहिस्तूभययेत्यधिकरणम् ...	३१४१४९७
९५ संख्याधिकरणम् ...	३१२१०५	१३७ सहकार्यन्तराधिकरणम् ...	३१४१५०४
९६ तदभावो नास्तीत्यधिकरणम् ...	३१२१०५	१३८ गृहिणोपसंहार इत्यधिकरणम् ...	३१४१५०५
९७ अतः प्रबोध इत्यधिकरणम् ...	३१२१०५	१३९ पूर्वं मुक्तिफलानियम इत्यधिकरणम्	३१४१५१३
९८ उभयपक्षिनाधिकरणम् ...	३१२११३	१४० आद्युत्पत्तिकरणम् ...	४१११८
९९ अरूपवदेव हीत्यधिकरणम् ...	३१२११३	१४१ आत्माधिकरणम् ...	४११११३
१०० अन्वयवद्ग्रहणादित्यधिकरणम् ...	३१२११२५	१४२ आदित्याधिकरणम् ...	४१११२९
१०१ तद्व्यपकमाह हीत्यधिकरणम् ...	३१२११३७	१४३ यथैकाग्रताधिकरणम् ...	४१११३७
१०२ प्रकाशादिव चेत्यधिकरणम् ...	३१२११४०	१४४ आ प्रायणाधिकरणम् ...	४१११३७
१०३ प्रकाशाभयवद्देत्यधिकरणम् ...	३१२११४५	१४५ तदधिगमाधिकरणम् ...	४१११३९
१०४ परमतः सेवन्मानेत्यधिकरणम् ...	३१२११७९	१४६ अतोऽन्याधिकरणम् ...	४१११४७
१०५ फलमत इत्यधिकरणम् ...	३१२११८९	१४७ वाच्यनोधिकरणम् ...	४१११५५
१०६ सर्ववेदान्तप्रत्ययाधिकरणम् ...	३१३११९३	१४८ भूताधिकरणम् ...	४१११५६
१०७ आत्मगृहीत्याधिकरणम् ...	३१३१२५५	१४९ समानाधिकरणम् ...	४१२१०३
१०८ कार्याख्यानाधिकरणम् ...	३१३१२५८	१५० अविभागाधिकरणम् ...	४१२१८२
१०९ पुरुषविद्यायामित्यधिकरणम् ...	३१३१२७३	१५१ तदोक्तोधिकरणम् ...	४१२१८५
११० वेद्याधिकरणम् ...	३१३१२७५	१५२ रस्यधिकरणम् ...	४१२१८८
१११ संपरायाधिकरणम् ...	३१३१२८९	१५३ निद्रयधिकरणम् ...	४१२१९०
११२ गतेरर्थवत्त्वमित्याधिकरणम् ...	३१३१२९५	१५४ अर्चिराद्यधिकरणम् ...	४१२१९७
११३ सपन्नधिकरणम् ...	३१३१३०६	१५५ आतिवाहिकाधिकरणम् ...	४१३११०८
११४ अनियमाधिकरणम् ...	३१३१३३३	१५६ कार्याधिकरणम् ...	४१३१११४
११५ आधिकारिकाधिकरणम् ...	३१३१३१५	१५७ अपतीकाधिकरणम् ...	४१३११४०
११६ अक्षरधियामित्यधिकरणम् ...	३१३१३१८	१५८ विशेषाधिकरणम् ...	४१३११४८
११७ अन्तरा भूतग्रामनदित्यधिकरणम् ...	३१३१३३३	१५९ संपद्याविर्भावनाधिकरणम् ...	४१४११५५
११८ सैव हीत्यधिकरणम् ...	३१३१३३९	१६० माह्याधिकरणम् ...	४१४११५९
११९ आदरादित्यधिकरणम् ...	३१३१३४५	१६१ तत्त्वभावाधिकरणम् ...	४१४११८६
१२० सत्रिर्घाण्याधिकरणम् ...	३१३१३५१	१६२ प्रतीपाधिकरणम् ...	४१४१४९२
१२१ प्रदानवदित्यधिकरणम् ...	३१३१३५६	१६३ जगत्प्राप्ताधिकरणम् ...	४१४१५९७
१२२ छिद्रभूयस्त्वाधिकरणम् ...	३१३१३६३		

श्रीमद्वाल्मीकीयपाठानुसारतः श्रीमद्वादरायणप्रणीत- ब्रह्मसूत्राणां वर्णानुक्रमः ।

अ. पा. पृ.

अ. पा. पृ.

अ

१ अंशो नानान्यपदेष्टादन्यथा चापि दाशकितवादित्यमपीयस एके ...	२३१३०
२ अक्षरणात्वाच्च न दोषस्तथाहि दर्शयति	२३१३७
३ अक्षरधियां स्वयरोधः सामान्यतज्ञा- वाभावाभ्यामौपसद्वत्तुक्तम् ...	३३३३१८
४ अक्षरनम्यरान्तघृतेः ...	३३३३३३
५ अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यायैव तद्दर्शनात्	४३२३६
६ अग्न्यादिगतिश्रुतेरिति चेन्न भाकत्वात्	३३३२१
७ अग्नावयदास्तु न शाखास्तु हि प्रतिषेधम्	३३३३१५
८ अग्नित्वानुपपत्तेश्च ...	२३२२४
९ अग्रेषु यथाश्रयभावः ...	३३३३२६
१० अक्षरत्वं चापेक्ष्य ...	४३३३५
११ अणवश्च ...	२३३३६९
१२ अणुश्च ...	२३३३७९
१३ अत एव नित्यत्वम् ...	३३३३७८
१४ अत एव च सर्वाण्यणु ...	४३३३६२
१५ अत एव चाग्नीध्रनाशनपेक्षा ...	३३३३४७
१६ अत एव चानन्याधिपतिः ...	४३३३७९
१७ अत एव चोपमा सूर्यकाविवत् ...	३३३३२३
१८ अत एव न वेवता भूतं च ...	३३३३९९
१९ अत एव प्राणः ...	३३३३९५
२० अतः प्रबोधोक्तात् ...	४३३३९१
२१ अतश्चापेक्षे दक्षिणे ...	३३३३९१
२२ अतस्त्विद्वत्तत्त्वयोः लिङ्गाच्च ...	३३३३७८
२३ अतिदेशाच्च ...	३३३३७९
२४ अतोऽनन्तेन तथा हि लिङ्गम् ...	३३३३७९
२५ अतोऽन्यापि श्लेषासुभयोः ...	३३३३७७
२६ अन्ता चतुर्भद्रणात् ...	३३३३८८
२७ अथातो ब्रह्मविज्ञासा ...	३३३३८८
२८ अदस्यत्वादित्गुणको धर्मोक्तः ...	३३३३५४
२९ अदृष्टानियमात् ...	२३३३७१
३० अधिकं ॥ मेदनिर्देशात् ...	२३३३८८
३१ अधिकोपदेशाच्च बादरायणस्यैव तद्दर्शनात्	३३३३३९
३२ अधिष्ठानानुपपत्तेश्च ...	२३३३१२
३३ अध्ययनमाश्रयतः ...	३३३३४४
३४ अनभिभवं च दर्शयति ...	३३३३९०
३५ अनवस्थितरसंभवाच्च नेतरः ...	३३३३५४

३६ अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदवधेः ...	४३३३४४
३७ अनाविष्कृत्यैवैकन्यायात् ...	३३३३९०
३८ अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दात् ...	४३३३२०
३९ अनियमः सर्वास्तान्निरोधः शब्दास्तु- मानाभ्याम् ...	३३३३३३
४० अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतम् ...	३३३३४४
४१ अनुकृतेस्तस्य च ...	३३३३८८
४२ अनुज्ञापरीहारी देहसंबन्धान्योतिरादिवत्	२३३३३६
४३ अनुपपत्तेस्तु न शरीरः ...	३३३३४६
४४ अनुबन्धादिभ्यः प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववद्- दृष्टश्च तदुक्तम् ...	३३३३९८
४५ अनुष्ठेयं बादरायणः साम्यश्रुतेः ...	३३३३६०
४६ अनुस्मृतेर्यादरिः ...	३३३३५७
४७ अनुस्मृतेश्च ...	२३३३८०
४८ अनेन सर्वगतत्वसायामयशब्दादिभ्यः	३३३३८७
४९ अन्तर उपपत्तेः ...	३३३३२४
५० अन्तरा चापि तु तद्वद्वेः ...	३३३३९०
५१ अन्तरा भूतग्रामवत्त्वान्नमनः ...	३३३३३३
५२ अन्तरा विज्ञानमनसो कमेण वसिष्ठा- दिति चेन्नाविरोधात् ...	२३३३३२
५३ अन्तर्याम्यपिदैवादिषु तद्वर्त्मन्यपदेष्टात्	३३३३५९
५४ अन्तर्ब्रह्मसत्त्वज्ञता वा ...	२३३३१५
५५ अन्तस्तद्वर्त्मोपदेशात् ...	३३३३३७
५६ अन्त्यावस्थितेश्रोभयनित्यत्वादविशेषः	२३३३७७
५७ अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत् ...	२३३३२०
५८ अन्यथात्वं शब्दादिति चेन्नाविरोधात्	३३३३३३
५९ अन्ययानुमितौ च शक्तिकविवोगात्	२३३३३६
६० अन्ययामिदं नुपपत्तिरिति चेन्नोपदेशा- न्तस्त्वत् ...	३३३३३३
६१ अन्यभावव्यावृत्तेश्च ...	३३३३५७
६२ अन्याधिष्ठिते पूर्ववदभिज्ञापात् ...	३३३३६१
६३ अन्याय तु जमिनिः प्रभत्यात्यानान्या- मपि चैवोक्ते ...	३३३३२८
६४ अन्यायश्च परामर्शः ...	३३३३८६
६५ अन्वयादिति चेत्स्याद्वधारणात् ...	३३३३५७
६६ अपरिग्रहाच्चात्यन्तमनपेक्षा ...	२३३३५७
६७ अपि सप्त ...	३३३३४९
६८ अपि स्तयते ...	३३३३९१
६९ अपि स्तयते ...	२३३३३४

	अ. पा. पृ.		अ. पा. पृ.
७० अपि स्मर्यते ...	३१४४८७	१०८ आचारदर्शनात् ...	३१४४३७
७१ अपि स्मर्यते ...	३१४४९१	१०९ आतिपाहिकास्तुतिनात् ...	४३११०८
७२ अपि चैवमेकं ...	३१२११२	११० आत्मकृतेः परिणामात् ...	११४१९७९
७३ अपि संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम्	३१२१३८	१११ आत्मगृहीतिरितरवदुचरात् ...	३१२२५५
७४ अपीतो तद्व्यसन्नादसमञ्जसम् ...	२११४०	११२ आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि ...	२११९४
७५ अमतीकालमधनास्यतीति सादराथम		११३ आत्मनन्द्याच्च ...	३१२२५२
उभयथावृत्तात्कृतुश्च ...	४१३१४०	११४ आत्मा प्रकरणात् ...	४१४१५८
७६ अवाधाच्च ...	३१४४८७	११५ आत्मेति त्वगच्छन्ति ग्राह्यमिति च	४१११३
७७ अभावं बादरिराह शेवम् ...	४१४१८०	११६ सादरादलोपः ...	३१३३४५
७८ अभिप्योपवेद्याच्च ...	१४१९७६	११७ आदित्यादिमत्तवश्चात्र उपपत्तेः ...	४११२९
७९ अभिमानिभ्यपदेशस्तु विशेषानुगतिन्याम्	२११२०	११८ आध्यानाय प्रयोजनाभावात् ...	३१२२५१
८० अभिव्यक्तिरित्याहमर्थः ...	१२१५९६	११९ आनन्दमयोभ्यासात् ...	१११२६३
८१ अभिसंभवादिविषयि चैवम् ...	२१३१४२	१२० आनन्दद्वयः प्रधानस्य ...	३१३४४६
८२ अभ्युपगम्येयार्थाभावाच्च ...	२१२२१	१२१ आनन्दव्यमिति चेन्न तद्वैक्षत्वात्	३११३८
८३ अभ्युपवदप्रवृत्तास्तु न सत्तात्त्विकम् ...	३१२१२५	१२२ आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न क्षीर-	
८४ अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात् ...	३१२११३	रूपकविन्यस्तगृहीतेर्दृश्यति च	१४१८२९
८५ अर्चिरादिना तत्प्रमितेः ...	४३३१९७	१२३ व्यापः ...	२१३१२२
८६ अर्जकौकस्त्यात्तद्व्यपवेद्याच्च नेति चेन्न		१२४ आ प्रायणात्तत्रापि हि दृश्यम् ...	४१११३७
निष्ठाव्याख्यादेवं व्योमवच्च ...	१२१४७५	१२५ आभास एव च ...	२१३१३९
८७ अहपद्युतेरिति चेत्तदुक्तम् ...	१३१६८८	१२६ आत्मनश्चैवमस्मिन् ...	११२१६००
८८ अवस्थितिर्बोधोपपत्तिरिति चेन्नाभ्युपग-		१२७ आसिंज्यमित्यौदुलोमिस्त्वयि हि परि-	
माचूद हि ...	२१३१६७	कीयते ...	३१४१५०१
८९ अवस्थितेतिरिति कादाकृत्वा ...	१४१९५५	१२८ आबुत्तिरसकृपदुदेशात् ...	४११८
९० अविभागेन दृष्टत्वात् ...	४१४१५९	१२९ आसीदः संभवात् ...	४११३५
९१ अविभागो वचनात् ...	४१२१८२	१३० आह च तन्मात्रम् ...	३१२११८
९२ अविरोधश्चन्द्रनवद्वय ...	२१३१६६	इ	
९३ अद्युक्तमिति चेन्न साक्षात् ...	३१३१६३	१३१ इतरपरामर्शात् इति चेन्न संभवात्	११३१६७२
९४ अदमादिवच्च तदनुपपत्तिः ...	२१३१८९	१३२ इतरव्यपदेशादित्यकरणादिदोषप्रसक्तिः	२११८७
९५ अद्युत्तरादिति चेन्नेष्टादिकारिणां मयीते	३११२७	१३३ इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु ...	४११४२
९६ असति प्रतिशेषोपपत्तिः यौगपद्यमन्यथा	२१२०३	१३४ इतरेतरप्रत्ययत्वादिति चेन्नोपपत्ति-	
९७ असति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात् ...	२१३१३६	मात्रमिति संभवात् ...	२१२१६२
९८ अतद्व्यपदेशादिति चेन्न धर्मान्तरण		१३५ इतरे त्वय्येतामाप्तात् ...	३१३१२५०
वाक्यशेषात् ...	२११७७	१३६ इतरेषां चानुपलब्धेः ...	२११७
९९ असंततेष्वान्यतिकरः ...	२१३१७९	१३७ इयदात्मनात् ...	३१३१२९
१०० असंभवस्तु सतेनुपपत्तेः ...	२१३१७७	इ	
१०१ असावैविकी ...	३१४१४३	१३८ ईशतिकर्मव्यपदेशात् ...	११३१६४५
१०२ अस्ति तु ...	२१३१५	१३९ ईशतेनोपलब्धम् ...	१११२१९
१०३ अस्मिन् च पदयोगं शास्त्रि	११३१२५	उ	
१०४ अस्मिन् चोपपत्तेरूपमा ...	४१२१७७	१४० उत्कर्मिष्यत पूर्वमावादिष्यौदुलोमिः	११४१५४
आ		१४१ उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम् ...	२१३१५५
१०५ आकाशस्तुतिनात् ...	११३१६०	१४२ उत्तराधेद्विभूतस्वरूपम् ...	११३१६७४
१०६ आकाशे चाविशेषात् ...	२१२०८	१४३ उत्तरीयादे च पूर्वतिरोपात् ...	२१२१६४
१०७ आकाशोपात्तत्वादिन्यपदेशात् ...	११३१६४	१४४ उत्पत्त्यसंभवात् ...	२१२११६

	अ. पा. पृ.
१४५ उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः ...	२।२।८८
१४६ उपदेशभेदाच्चेति चेन्नोभयसिद्धय- विरोधात् ...	१।१।३८७
१४७ उपपत्तेश्च ...	३।२।१८७
१४८ उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च ...	२।१।१०१
१४९ उपपन्नसुक्ष्णार्थोपलब्धैर्लोकवत्	३।३।३०६
१५० उपपूर्वमपि त्येके भावमज्ञानधयच- तुक्तम् ...	३।१।४९७
१५१ उपमदं च ...	३।१।४५४
१५२ उपलब्धिवदनियमः ...	२।३।११५
१५३ उपसंहारदर्शनाच्चेति चेन्न क्षीरवद्धि	२।१।९०
१५४ उपसंहारोपांशेदाद्विधियोपपत्त- समाने च ...	३।३।२२८
१५५ उपस्थितेतत्त्वद्वचनात् ...	३।३।३४८
१५६ उपादानात् ...	२।३।१०७
१५७ उभयधापि च दोषात् ...	२।२।५५
१५८ उभयथा च दोषात् ...	२।२।७७
१५९ उभयधापि न कर्मातत्त्वदभावः ...	२।२।३७
१६० उभयव्यपदेशात्तद्विद्वत्कृतवत् ...	३।२।१४२
१६१ उभयभ्यामोद्घातस्तिस्रोः ...	४।३।१११
ऊ	
१६२ ऊर्ध्वरेतःसु च द्वाभ्ये हि ...	३।१।४५५
ए	
१६३ एक आत्मनः शरीरे भावात् ...	३।३।४०९
१६४ एतेन मातरिश्वा व्याख्याताः ...	२।३।१६
१६५ एतेन योगः प्रत्युक्तः ...	२।१।१३
१६६ एतेन विद्यापरिग्रहा अपि व्याख्याताः	१।२।४७
१६७ एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः	१।१।९८७
१६८ एवं चात्मा कारणम् ...	२।२।१०५
१६९ एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधत्ते- स्तदवस्थावधत्तेः ...	३।४।५१३
१७० एवमप्युपन्यासात्पूर्वभावाद्विरोधं बादरायणः ...	४।४।१६३
ऐ	
१७१ ऐहिकमन्यप्रस्तुतप्रतियन्धे तद्दर्शनात्	३।१।५१०
क	
१७२ कम्पनात् ...	१।३।७५७
१७३ करणवच्चैव भोगादिभ्यः ...	२।२।११४
१७४ कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् ...	२।३।१०४
१७५ कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च ...	१।२।४५९
१७६ कल्पनोपदेशाच्च मन्वादिबद्विरोधः	१।४।८८०
१७७ कामकारणे चैके ...	३।४।४५३
१७८ कामाच्च नानुमानापेक्षा...	१।१।३२४

	अ. पा. पृ.
१७९ कामादीतरत्र तत्र चायतनादिभ्यः...	३।३।३४२
१८० काम्यास्तु यथाकामं समुचीयेरन्न वा पूर्वहेत्वभावात् ...	३।३।४२५
१८१ कारणत्वेन चाकान्तादिषु यथाव्यपदि- ष्टोक्तेः ...	१।४।९०७
१८२ कार्यं चादितरिस्त गत्युपपत्तेः ...	४।३।११४
१८३ कार्याख्यानादपूर्वम् ...	३।३।२५८
१८४ कार्यान्तये तदुध्यक्षेण सहातः परम- भिधानात् ...	४।३।११६
१८५ कृतप्रत्यक्षपेक्षस्तु विहितप्रतिपिद्धा- वैयर्थ्यादिभ्यः ...	२।३।१२६
१८६ कृतान्तयेनुपपत्त्यान्ट्टस्तृप्तिभ्यां यद्येतमनेवं च ...	३।१।३२
१८७ कृत्स्नभावात्तु गृहीणोपसंहारः ...	३।४।५०५
१८८ कृत्स्नप्रसक्तिर्निर्वयवत्त्वसन्दर्भो वा	२।३।९१
१८९ क्षणिकत्वाच्च ...	२।२।९५
१९० क्षत्रियत्वाद्गतेऽन्तरेत्र चैत्ररथेन लिङ्गात् ...	१।३।७४३
ग	
१९१ गतिसन्धानाभ्यां तथा हि कृष्टं लिङ्गं च	१।३।६९१
१९२ गतिसामान्यात् ...	१।१।९२८
१९३ गतेरर्थवत्त्वमुभयथाऽन्यथा हि ... विरोधः ...	३।३।२९५
१९४ गुणसाधारण्यश्रुतेः ...	३।३।४२८
१९५ गुणाद्वाऽऽख्येकवत् ...	२।३।६९
१९६ गुह्यं प्रतिष्ठायास्तमानौ हि तद्दर्शनात्	१।२।५०६
१९७ गौणवैजात्यमशब्दात् ...	१।१।२३१
१९८ गौण्यसंभवात् ...	२।३।५
१९९ " ...	२।४।३५४
ख	
२०० खलुरादिवसु तत्सहसिध्यादिभ्यः ...	२।४।१७६
२०१ खमसम्बन्धविशेषात् ...	१।४।८६८
२०२ खरणादिति चेन्नोपलक्षणायेति कार्णाजितिः ...	३।१।३६
२०३ खराचरव्यपात्रयस्तु स्यात्तन्मपदेशो भाकल्लद्वायभाविस्वात् ...	२।३।४०
२०४ चितितन्मात्रेण तदारम्भत्वादिलौडु- लोमिः ...	४।४।३६२
छ	
२०५ छन्दत उभयविरोधात् ...	३।३।२९२
२०६ छन्दोभिधानाच्चेति चेन्न तथा चेतो- र्पणसिद्धात्तथाहि दर्शनम् ...	१।१।३८५

अ. पा. पृ.

अ. पा. पृ.

अ

२०७ जगद्वाचिख्यात् ...	११४१२०
२०८ जगद्वाचपर्यन्तं प्रकरणादसंनिधि- तत्वाच्च ...	४१४१२७
२०९ जन्माद्यस्य यतः साध्ययोनित्वात् ...	११११२४
२१० जीवमुख्यप्राणलिङ्गाद्येति चेत्तस्यायवा- त्तम् ...	११४१२७
२११ जीवमुख्यप्राणलिङ्गाद्येति चेन्नोपासा- द्येति ध्याताधित्वेनानिह तथोपात्तम् ...	१११४०४
२१२ ज्ञेयत्वायचनाच्च ...	११४१८४३
२१३ ज्ञोतृ एव ...	२१३१४९
२१४ ज्योतिराद्यधिष्ठानं तु तदामननात् ...	२१४१८१
२१५ ज्योतिर्यजमानासु तथा ध्यायीयत एके ...	११४१८७५
२१६ ज्योतिर्वर्तमानात् ...	११३१७६०
२१७ ज्योतिश्चरणाभिधानात् ...	११३१३१३
२१८ ज्योतिर्वि भावाच्च ...	११३१०२८
२१९ ज्योतिर्वैकल्याणसंज्ञाया ...	११४१९०५

त

२२० तद्विनिर्वायानि तद्व्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठत्वात् ...	२१४१२०७
२२१ तद्व्युत्पत्तेः ...	३१४१४३८
२२२ तद्विज्ञोधिचरणाः संबन्धात् ...	४१३११७४
२२३ तद्व्युत्पत्तिः समन्वयात् ...	१११११४०
२२४ तद्व्युत्पत्तिर्यजमानासु ...	२१४११५९
२२५ तद्व्युत्पत्तिर्यजमानासु ...	२१४११५७
२२६ तद्व्युत्पत्तिर्यजमानासु ...	३१११५०
२२७ तद्व्युत्पत्तिर्यजमानासु ...	२१३१०८
२२८ तद्व्युत्पत्तिर्यजमानासु ...	३१४१७४६
२२९ तद्व्युत्पत्तिर्यजमानासु ...	३१३१८७४
२३० तद्व्युत्पत्तिर्यजमानासु ...	२१४११
२३१ तद्व्युत्पत्तिर्यजमानासु ...	३१३१३९
२३२ तद्व्युत्पत्तिर्यजमानासु ...	११४१८३९
२३३ तद्व्युत्पत्तिर्यजमानासु ...	२१३१५५
२३४ तद्व्युत्पत्तिर्यजमानासु ...	३१३११३
२३५ तद्व्युत्पत्तिर्यजमानासु ...	३१२१९०
२३६ तद्व्युत्पत्तिर्यजमानासु ...	११३१७४८
२३७ तद्व्युत्पत्तिर्यजमानासु ...	२१३१२८
२३८ तद्व्युत्पत्तिर्यजमानासु ...	३१२१३७
२३९ तद्व्युत्पत्तिर्यजमानासु ...	४१२१७४
२४० तद्व्युत्पत्तिर्यजमानासु ...	११३१६९६
२४१ तद्व्युत्पत्तिर्यजमानासु ...	३१३१३९

विद्यासामर्थ्याच्चष्टेयगतसुखसुवि-
योगाच्च ह्यदोनुपलब्धः तत्ताधिक्या-

२४२ तद्व्युत्पत्तिर्यजमानासु ...	२१३१८०
२४३ तद्व्युत्पत्तिर्यजमानासु ...	११३१३१०
२४४ तद्व्युत्पत्तिर्यजमानासु ...	३१४१४९४
२४५ तद्व्युत्पत्तिर्यजमानासु ...	३१४१४३८
२४६ तद्व्युत्पत्तिर्यजमानासु ...	३१३१३५१
२४७ तद्व्युत्पत्तिर्यजमानासु ...	११७१२३३
२४८ तद्व्युत्पत्तिर्यजमानासु ...	४१२१६३
२४९ तद्व्युत्पत्तिर्यजमानासु ...	४१४१८६
२५० तद्व्युत्पत्तिर्यजमानासु ...	२१३१३५१
२५१ तद्व्युत्पत्तिर्यजमानासु ...	२१४१८६
२५२ तद्व्युत्पत्तिर्यजमानासु ...	३१३१८१
२५३ तद्व्युत्पत्तिर्यजमानासु ...	३१४१४३३
२५४ तद्व्युत्पत्तिर्यजमानासु ...	३१११५६
२५५ तद्व्युत्पत्तिर्यजमानासु ...	२१३१२०
२५६ तद्व्युत्पत्तिर्यजमानासु ...	११४१८४६
२५७ तद्व्युत्पत्तिर्यजमानासु ...	३१३१३७

व

२५८ तद्व्युत्पत्तिर्यजमानासु ...	३१३१५५
२५९ तद्व्युत्पत्तिर्यजमानासु ...	३१३१३२
२६० तद्व्युत्पत्तिर्यजमानासु ...	३१३१२९
२६१ तद्व्युत्पत्तिर्यजमानासु ...	३१३१४२९
२६२ तद्व्युत्पत्तिर्यजमानासु ...	४१३११७
२६३ तद्व्युत्पत्तिर्यजमानासु ...	४१३१०६
२६४ तद्व्युत्पत्तिर्यजमानासु ...	३१३१२२४
२६५ तद्व्युत्पत्तिर्यजमानासु ...	३१३१२६८
२६६ तद्व्युत्पत्तिर्यजमानासु ...	३१३११९
२६७ तद्व्युत्पत्तिर्यजमानासु ...	११३१६५३
२६८ तद्व्युत्पत्तिर्यजमानासु ...	३१३१९१
२६९ तद्व्युत्पत्तिर्यजमानासु ...	२१३१९१
२७० तद्व्युत्पत्तिर्यजमानासु ...	३१३१८७
२७१ तद्व्युत्पत्तिर्यजमानासु ...	११३१६०७
२७२ तद्व्युत्पत्तिर्यजमानासु ...	४१३१८१

ध

२७३ तद्व्युत्पत्तिर्यजमानासु ...	३१२१९०
२७४ तद्व्युत्पत्तिर्यजमानासु ...	११३१६२९
२७५ तद्व्युत्पत्तिर्यजमानासु ...	११३१६७०
२७६ तद्व्युत्पत्तिर्यजमानासु ...	४१३१३५

न

२७७ तद्व्युत्पत्तिर्यजमानासु ...	२१३१९००
२७८ तद्व्युत्पत्तिर्यजमानासु ...	२१२११८

अ. पा. पृ.	अ. पा. पृ.
२७९ न च कार्यं प्रतिपत्त्यभिसंधिः ... ४१३।१३७	३१५ नोपमर्देनातः... ... ४१२।७७
२८० न च पर्यायादप्यविरोधो विकारः दिभ्यः ... २।२।१०६	प
२८१ न च स्मार्तमतद्वर्माभिलाषात् ... १।२।५५१	३१६ पञ्चवृत्तेर्गोवर्ग्यपदिरूपते ... ४।२।१७८
२८२ न चाधिकारिकमपि पतनानुमानाच्चद- योगात् ... ३।१।४९६	३१७ पटवच्च ... २।१।८६
२८३ न दृष्टान्तभावात् ... २।१।४१	३१८ पत्यादिशब्देभ्यः ... १।३।८२५
२८४ न तृतीये तथोपलब्धेः ... ३।१।५२	३१९ पत्युरसामञ्जसात् ... २।२।१०८
२८५ न प्रतीकेन हि सः ... ४।१।२०	३२० पयोम्बुवच्चैत्तत्रापि ... २।२।१४
२८६ न प्रयोजनवशात् ... २।१।९८	३२१ परं जैमिनिमुख्यत्वात् ... ४।३।११७
२८७ न भाषोऽनुपलब्धेः ... २।२।९४	३२२ परमतः सेतूमानसंबन्धभेदव्यपदे- शेभ्यः ... ३।२।१७९
२८८ न भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वन्भावात् ... ३।२।११०	३२३ परातु तन्त्रुतेः ... २।३।३२५
२८९ न वक्तुरामोपदेशादिति चेद्वध्यात्म- संबन्धभूमा द्वास्त्रि ... १।१।३९४	३२४ पराभिप्रायानां तितोहिर्ष ततो ह्यस्य बन्धविवर्धयो ... ३।२।८६
२९० न वा तत्सहभावाधुतेः ... ३।३।४२९	३२५ परामर्शं जैमिनिरचोदना चापवदति हि ... ३।४।४५८
२९१ न वा प्रकरणभेदात्परोदरीयस्त्वादिवत् ... ३।३।२३४	३२६ परेण च शब्दस्य तादृश्यं भूयस्त्वाव- नुबन्धः ... ३।३।४०७
२९२ न वायुक्रिये वृथगुपदेशात् ... २।४।१७४	३२७ पाणिप्रवाधां इति चेन्न विरोधितत्वात् ... ३।४।४७४
२९३ न वा विरोधात् ... १।३।२६६	३२८ पुंस्त्वादिवचस्य सतोभिव्यक्तियोगात् ... २।३।१००
२९४ न विषयधुतेः ... २।३।१	३२९ पुरुषविधायामिव चेतरेषामनाम्नानात् ... ३।३।२७३
२९५ न विकल्पात्वाद्यस्य तथात्वं च दाढ्यात् ... २।१।१६	३३० पुरुषार्थोत्पन्नादिति दादरायणः ... ३।४।४३६
२९६ न संयोज्यप्रसङ्गादपि नानाभावादिति- रेकाच्च ... १।४।८८५	३३१ पुरुषाश्मपदिति चेत्तत्रापि ... २।३।२२२
२९७ न सामान्यादप्युपलब्धेर्भृत्यवच्च हि कोकापसिः ... ३।३।४०५	३३२ पूर्वं तु चादरायणो हेतुस्यपदेशात् ... ३।२।१९२
२९८ न स्थानतोपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि ... ३।२।१०५	३३३ पूर्ववदा ... ३।२।१५१
२९९ नाशुरतच्छ्रुतेरिति चेत्तेराधिकारात् ... २।३।६४	३३४ पूर्वविकल्पः प्रकरणास्त्याक्तियामानसवत् ... ३।३।३७७
३०० नातिविशेषण विशेषात् ... ३।१।६०	३३५ वृथगुपदेशात् ... २।३।७९
३०१ नाम्ना ध्रुतेर्निष्त्वाच्च ताभ्यः ... २।३।४५	३३६ वृथिव्यधिकाररूपशब्दान्तरैभ्यः ... २।३।२३
३०२ नाना दादेशादिभेदात् ... ३।३।४२२	३३७ प्रकरणाच्च ... १।२।४९५
३०३ मानुमानमतच्छब्दात् ... २।३।६४	३३८ प्रकरणाच्च ... १।३।६१९
३०४ नाभाय उपलब्धेः ... २।२।८८	३३९ प्रकाशावधारिवैधर्ष्यात् ... ३।२।११७
३०५ नाविशेषात् ... ३।४।४४६	३४० प्रकाशादिवधारिवैशेष्यं प्रकाशस्य कर्म- व्यभ्यासात् ... ३।२।१४६
३०६ मासतोऽष्टयत्वात् ... २।२।८२	३४१ प्रकाशादिवधैरपरः ... २।३।१३४
३०७ नित्यमेव च भावात् ... २।२।४९	३४२ प्रकाशाध्वयवदा तेजस्वात् ... ३।२।४४५
३०८ नित्योपलब्धपुनरुपलब्धिप्रसङ्गेन्यतर- नियमो नान्यथा ... २।३।१०१	३४३ प्रकृतश्च प्रतिज्ञादृष्टत्वात्परोपोधात् ... १।४।९५०
३०९ नियमाच्च ... ३।४।४२९	३४४ प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधेति ततो प्रसीति च न्ययः ... ३।२।१३४
३१० निमित्तारं चेत् पुनरावयव ... ३।२।७६	३४५ प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमाश्रयः ... १।४।९५३
३११ निशि नेति चेन्न संबन्धस्य यावदेह- भाषित्याहोपतिः ... ४।२।९०	३४६ प्रतिज्ञाहानिरप्यतिरेकाच्छब्देभ्यः ... २।३।९
३१२ नेतरोनुपपत्तेः ... १।१।३२३	३४७ प्रतिषेधाच्च ... ३।२।१५४
३१३ नैकस्मिन् वरीयतो हि ... ४।२।६९	३४८ प्रतिषेधादिति चेन्न सारिरात् ... ४।२।७८
३१४ नैकस्मिन्संभवात् ... २।२।९९	३४९ प्रतिषेध्याप्रतिषेध्यानिरोधामाहिर- विच्छेदात् ... २।२।३५

अ. पा. पृ.

अ. पा. पृ.

३५० प्रत्यक्षोपदेशादिति चेन्नाधिकारिक-	
मण्डलस्थोक्तः	४१४१९९
३५१ प्रथमे श्रवणादिति चेन्न ता एव सुपपत्तेः	३११२४
३५२ प्रदानवदेव तदुक्तम्	३१३३५६
३५३ प्रदीपवदावेष्टाधादि दर्शयति	४१४१९२
३५४ प्रदेशादिति चेन्नान्तर्भावात्	२१३१४३
३५५ प्रवृत्तेश्च	२१२१९
३५६ प्रसिद्धेश्च	११३१६७१
३५७ प्राणगतेश्च	३१११९९
३५८ प्राणश्रुत्य	११३१६१७
३५९ प्राणवला क्षाब्दात्	२१४११८६
३६० प्राणस्तथानुगमात्	१११३९२
३६१ प्राणावयो वाक्यदोषात्	११४८९३
३६२ मियशिरस्त्वामप्राप्तिरुपन्यासपत्रयौ हि	
मेदे	३१३२४७

फ

३६३ फलमत उपपत्तेः	३१३१८९
--------------------------	--------

ब

३६४ बहिस्तुभयथापि स्मृतेराध्यासाच्च	३१४१४९७
३६५ बुद्धार्थः पादवत्	३१३१८५
३६६ ब्रह्मदृष्टिकर्पात्	४११२३
३६७ ब्राह्मेण जैमिनिरुपन्यासादिभ्यः	४१४१५९

भ

३६८ भाक्तं वाऽनात्मविपश्चात्तथा हि दर्शयति	३१११८८
३६९ भावं जैमिनिर्विकल्पामननात्	४१४१८०
३७० भावं तु वाद्वाराणोक्ति हि	११३७२८
३७१ भावे चोपलब्धेः	२११७५
३७२ भावे जाम्रद्रव्य	४१४१८८
३७३ भूलादिपादव्यपदेशोपपत्तेश्चैवम्	१११३८६
३७४ भूतेषु तच्छ्रुतेः	४१२६५
३७५ भूमा संप्रसादादभ्युपदेशात्	११३६२४
३७६ भूतः ऋतुवज्रयायस्त्वं तथा हि दर्शयति	३१३१३८
३७७ भेदन्यपदेशाच्च	१११३२३
३७८ भेदन्यपदेशाच्चान्यः	१११३४९
३७९ भेदन्यपदेशात्	११३६३८
३८० भेदश्रुतेः	२१४२०८
३८१ भेदाश्रिते भेदेकस्यामि	३१३२०१
३८२ भोक्तापक्षेति भागश्चेति स्वात्तोकवत्	२११४८
३८३ भोगमात्राभ्यलिङ्गाच्च	४१४२०७
३८४ भोगेन स्थिते क्षपयित्वाथ संग्रहते	४११५१

म

३८५ मज्जादिष्वसंभवादधिकारं जैमिनिः	११३७२५
३८६ मन्त्रवर्णाच्च	२१३१३४

३८७ मन्त्रादिवद्वाऽविरोधः	३१३४१६
३८८ महदीर्घवद्वा द्वसपरिमण्डलाभ्याम्	२१२३१
३८९ महद्ब्रह्म	११४८६७
३९० मांसादिभूमिं यथाश्चन्दमितरयोश्च	२१४२११
३९१ माद्यवर्णिकमेव च गम्यते	१११३११
३९२ मायामात्रं तु काल्पयित्वा न भिन्नयत्	
स्वरूपत्वात्	३१२१८८
३९३ मुक्तः प्रतिज्ञानात्	४१४१५७
३९४ मुक्तोपसृप्यभ्यपदेशात्	११३६१२
३९५ मुग्धेऽर्धसंपत्तिः परिज्ञेपात्	३१२१००
३९६ मौनवदिते तपामप्युपदेशात्	३१४५०८
य	
३९७ यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात्	४११३७
३९८ यथा च तक्षोभयथा	२१३१२४
३९९ यथा च प्राणादि	२११८६
४०० यदेव विषयेति हि	४११५०
४०१ यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणां	३१३१५
४०२ यावदात्मभावित्वाच्च न दोषस्तर्हानात्	२१३९६
४०३ यावद्विकारं तु विभागो लोकावत्	२१३११
४०४ युक्तः शब्दान्तराच्च	२११८०
४०५ योगिनः प्रति स्मर्यते स्मरते चैते	४१२९२
४०६ योगिनिश्च हि गीयते	११४९८१
४०७ योगिनेः शरीरम्	३११९७

न

४०८ रचनानुपपत्तेश्च नानुभावम्	२१२१३
४०९ रश्मयुत्तरी	४१२०८
४१० रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययो दर्शनात्	२१५५९
४११ रूपोपन्यासाच्च	११२५६९
४१२ रेतःसिग्मोगोभ	३११६४

ल

४१३ लिङ्गभूयस्त्वात्तदि वलीयस्तदपि	३१३३६६
४१४ लिङ्गाच्च	४११९
४१५ लोकावत्तु लीलाकैवल्यम्	२११९८

च

४१६ चद्वीति चेन्न प्राज्ञो हि प्रकरणात्	११४८४५
४१७ चरुणाच्चाधीन्द्रप्रापती	४१३१०७
४१८ चाक्षयान्वयात्	११४९३१
४१९ चाक्षयसि दर्शनाच्छब्दाच्च	४१२५५
४२० चानुमन्त्रादविरोधविरोपाभ्याम्	४१३१३०
४२१ विकरणत्वाच्चेति चेत्तदुक्तम्	२११९७
४२२ विकल्पो विशिष्टफलत्वात्	३१३४२४
४२३ विकारावर्ति च तथा हि स्थितिमाह	४१४२०४

	अ. पा. पृ.
४२४ विकारशब्दाच्चेति चेन्न प्राशुर्पात् ...	१११३०३
४२५ विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः ...	२१२११८
४२६ विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वात् ...	३११५१
४२७ विद्यैव तु निर्धारणात् ...	३१३३७९
४२८ विधिर्वा धारणवत् ...	३१३१६७
४२९ विपर्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते च	२१३१२९
४३० विप्रतिषेधाच्च ...	२१२११९
४३१ विप्रतिषेधाच्चासमञ्जसम् ...	२१२१२७
४३२ विभागाः शतवत् ...	३१३१४४
४३३ विरोधः कर्मणोति चेन्नानेकप्रतिषेधे- र्दर्शनात् ...	११३१७०६
४३४ विवक्षितगुणोपपत्तेश्च ...	१२१४५२
४३५ विशेषं च दर्शयति ...	४३११४८
४३६ विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरी	१२१५६५
४३७ विशेषणाच्च ...	१२१५१७
४३८ विशेषणानुग्रहश्च ...	३१३१९१
४३९ विशेषितत्वाच्च ...	४३११७५
४४० विहारोपदेशात् ...	२१३११०६
४४१ विहितत्वाच्चाश्रमकर्माणि ...	३१३१४८७
४४२ युद्धिहासभास्वमन्तर्भावाद्युभय- सामञ्जसादेवम् ...	३१२१३२९
४४३ वेधाद्यभेदात् ...	३१३१२७५
४४४ वैयुतेनैव तत्सम्प्लुतेः ...	४३१११३
४४५ वैधर्म्याच्च न स्वमादिवत् ...	२१२१९१
४४६ वैलक्षण्याच्च ...	२१३१२०८
४४७ वैशेष्यात् तद्वादकाद्वादः ...	२१३१२३३
४४८ वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात् ...	११२१५७२
४४९ वैयम्यनैर्धर्म्ये न सापेक्षत्वात्तथाहि वर्त्तयति ...	२१११९९
४५० व्यतिरेकस्त्रावाभावावित्वाच्च त्व- गन्धवत् ...	३१३१४१२
४५१ व्यतिरेकानवस्थितेष्टानवैकत्वात् ...	२१२११७
४५२ व्यतिरेको गन्धवत् ...	२१३१०३
४५३ व्यतिहारो विसिंपिन्नं क्षीतवत् ...	३१३१३३६
४५४ व्यपदेशाच्च क्रियायां न चेन्निर्दिष्टा- विपर्ययः ...	२१३११११
४५५ व्याप्तेः समञ्जसम् ...	३१३१२४०
श	
४५६ शक्तिविपर्ययात् ...	२१३१११६
४५७ शब्द इति शेषाच्चः प्रभवाप्रत्यक्षा- नुमानाभ्याम् ...	११३१७०९
४५८ शब्दविशेषात् ...	११२१४६४
४५९ शब्दभातोऽकामकारे ...	३१३१४८०

	अ. पा. पृ.
४६० शब्दाच्च ...	२१३१७
४६१ शब्दादिभ्योन्तःप्रतिष्ठानाच्चेति चेन्न तथाह्युपदेशादसंभवात्पुरुषमपि चैनमधीयते ...	१२१५९५
४६२ शब्दादेव प्रमितः ...	१३१६९३
४६३ शब्दमाद्युपेतः स्वात्तया तद्विषेक्ष- द्वङ्गत्वात् तेषामवयवानुपेतत्वात् ...	३१३१४८४
४६४ शरीरशोभयेपि हि भेदेनैनमधीयते	१२१५५३
४६५ शास्त्रद्वया त्वपदेशो वामदेववत् ...	११३१९६
४६६ शिष्टेश्च ...	३१३१४७
४६७ शुभास्यं सद्नादरभ्रवणात्तद्वाद्वाणा- त्सूच्यते हि ...	१३१७३८
४६८ शेषत्वात्पुरुषार्थवादे यथान्येध्विति जैमिनिः ...	३१३१३६
४६९ श्रवणाप्ययनार्थप्रतिषेधास्मृतेश्च ...	१३१७४५
४७० श्रुतत्वाच्च ...	१११२४०
४७१ " ...	३१२१९०
४७२ श्रुतेश्च ...	३१३१५०६
४७३ श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् ...	२१११९२
४७४ श्रुतोपनिषत्काल्यभिधानाच्च ...	११२१५३२
४७५ श्रुत्यादिबलीयस्त्वाच्च न बाधः ...	३१३१३९१
४७६ श्रेष्ठश्च ...	२१३१७३
स	
४७७ संज्ञातश्चेत्तदुक्तमस्ति तु सवपि ...	३१३१२३७
४७८ संज्ञामूर्तिरुक्तिस्तु त्रिपुरुषैव उपदेशात् ...	२१३१२०८
४७९ संयमने त्वनुभूयेवरेषामारोहावरोही तद्वतिदर्शनात् ...	३१११४५
४८० संस्कारपरामर्शात्तद्भाषाभिहापाय स एव तु कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः ...	३१३१७४७
४८१ संकल्पादेव च तद्वृत्तेः ...	३१३१७८
४८२ सत्ताद्यापरत्वं ...	२१३१७६
४८३ संप्रत्ये सृष्टिराह हि ...	२१३१४३
४८४ सप्तगतेर्विरोधितत्वाच्च ...	२१३१६०
४८५ सम्मन्वाग्भणाय ...	३१३१४३८
४८६ सम्प्रयायानुपगमाच्च साम्यादुभ- यस्थितेः ...	२१३१४३
४८७ समाकर्षात् ...	११३१९१२
४८८ सामाप्यभाषाच्च ...	२१३१११
४८९ सामान एव धामेदात् ...	२१३१२९३
४९० सामाननामकृपावादाद्युक्तावप्यविरोधो वर्त्तमानास्मृतेश्च ...	११३१२९१

	अ. पा. पृ.		अ. पा. पृ.
४१२ समाना चाश्रुपुष्पमादश्रुतत्वं		५२६ सोप्यक्षेः तदुपगमादिभ्यः	४१२६३
चाश्रुपुष्प ...	४१२७३	५२७ स्तवयेऽनुमतिर्वा	३१४१५३
४१३ समाहारात् ...	३१३१२८	५२८ स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्ना	
४१४ समुदाय उभयहेतुकेषु तदप्राप्तिः...	२१२५८	पूर्वत्वात् ...	३१४१७२
४१५ संपत्तेरिति जैमिनिस्तथाहि दसंबति	११२१५८	५२९ स्थानविशेषोपादाकादादिवत्	३१२१८५
४१६ संपद्याविर्भावः स्तेन शब्दात्	४१४१५५	५३० स्थानादिग्रहपदेशाच्च	११२१५२८
४१७ संबन्धादेवमन्यप्राप्ति ...	३१३१२६४	५३१ स्थित्यदनाम्नां च	११३१६३३
४१८ संबन्धानुपपत्तेश्च	२१२११२	५३२ दपष्टो ङेकेषाच्च	४१२१७९
४१९ संभूतिमुत्पादयति चातः	३१३१२६८	५३३ क्षरति च	२१३१३३६
५०० कर्मोत्पत्तिरिति चेन्न वेत्तेत्यत्रात्	११२१६७९	५३४	३११४९
५०१ सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशान्	११२१४१५	५३५	४११३६
५०२ सर्वथानुपपत्तेश्च	२१२१९८	५३६ संप्रति च	४१२१८१
५०३ सर्वथापि स एवोभयलिङ्गात्	३१४१४८८	५३७ संप्रति च ङेके	३१३१५५
५०४ सर्वधर्मोपपत्तेश्च	२१३१०२	५३८ कर्ममाप्यनुमानं स्यादिति	३१२१५८८
५०५ सर्वदेवात्मप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात्	३१३१९९३	५३९ स्तुतेश्च	३१२१६६९
५०६ सर्वज्ञानुमतिश्च प्राणाख्ये तद्दशोनात्	३१४१४८५	५४०	४१३११६
५०७ सर्वपक्षां च यज्ञविश्रुतेर्भवत्	३१४१४८०	५४१ स्तुत्यनवकाशदोषसङ्गात् इति चेन्नान्य	
५०८ सर्वमैवादन्यधेने	३१३१२४२	स्तुत्यनवकाशदोषसङ्गात्	२११११
५०९ सर्वोपेक्षा च तद्दशोनात्	२१३१९४	५४२ साधैकस्य यज्ञसम्बन्धत्	२१३१८
५१० सहकारित्वेन च	३१४१४८८	५४३ स्वपक्षदोषाच्च	२१११४१
५११ सहकार्यस्तरविधिः पक्षेण तृतीयं		५४४	२१११६६
तद्वत्तो विधायिष्यत्	३१४१५०४	५४५ स्वस्योन्मानाम्नां च	२१३१६५
५१२ साक्षाद्योभयाज्ञानात्	११४१९७८	५४६ स्वात्मना चोत्तरीयो	२१३१५८
५१३ साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः	११२१५९४	५४७ स्वाध्यायस्य तयात्वेन हि समाचारेऽ	
५१४ सा च प्रभासनात्	११३१६४२	धिकाराच्च सर्ववच्च तन्निर्णयः	३१३१२०५
५१५ सामान्यापत्तिरुपपत्तेः	११३१५७	५४८ स्वाध्यायसंस्कारान्यतरापेक्षमा	
५१६ सामान्यात्	३१२१८४	विष्कृते हि	४१४१९७
५१७ सामीप्यास्तु तद्व्यपदेशः	४१३११५	५४९ स्वाध्यायात्	११३१२३६
५१८ संप्राप्येः वर्तमानाकाक्षया हान्ये	३१३१२८६	५५० स्वामिनः कुरुधुतेरित्याश्रयः	३१४१४९९
५१९ सुकृतमुकृते एवेति तु वादरिः	३१११४१	...	ह
५२० सुकृतिविष्टाभिधानादेय च	११२१५३०	५५१ हस्ताद्यस्तु स्थितेवो नैवम्	२१४११६५
५२१ सुप्रत्युक्तान्मोर्भेदेन	११३१७३३	५५२ हानौ त्वापयशब्दशेषत्वात्कुशा	
५२२ सूक्ष्मं तु दृढत्वाच्च	११४१८३८	चन्द्रःस्तुतुपगमवचनदुक्तम्	३१३१२८१
५२३ सूक्ष्मं प्रमाणतश्च तथोपलब्धेः	४१२१७५	५५३ ह्रस्वपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात्	११३१६९४
५२४ सूक्ष्म हि श्रुतेरापक्षते च तद्विदः	३१२१८४	५५४ द्वेयत्वावचनाच्च	११११२३४
५२५ सैव हि सत्यादयः	३१३१३३९		

श्रीमदणुभाष्योद्गतानां प्रमाणवाक्यानां सूचीपत्रम् ।

[सर्वत्र अध्यायपादपृष्ठाङ्काः निर्दिष्टाः]

उपरिनिर्दिष्टस्थूलाक्षरग्रन्थस्थान्तरसंकेतसूचका आङ्गलाङ्काः

अथर्ववेदः ।

वैश्वानरो न ऊत्ता० १,२,५९१ 6.35.1

आदित्यहृदयम् ।

ध्वेयः सदा० १,१,३४८ 55

आपस्तम्बधर्मसूत्रम् ।

न ददाति० ३,४,५०१ 10.14.6.7

आपस्तम्बश्रौतसूत्रम् ।

अग्निष्टोमेन यजेत० ३,३,२०० 10.2.1

अग्निष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत० ३,२,१९१ 10.2.1

अथातो वर्शपूर्णमासी० १,१,४७ 1.1

एतया निपादस्वपति० १,३,७३८ 9.14.12

महिष्ठो मह्य० ३,४,४३८ 3.18.1

यश्चरिवजं कामयेतायम्० ३,३,३२३ 11.1.4

यथा पृथिवी० ४,३,१०४ 1.18.5

शोभूर्त्तं महार्णं वृणीते० ३,२,९९ 4.4.1

ईशावास्यम् ।

अन्धं तमः० १,३,८१५ 12

असुर्यां नाम ते० ३,४,४६० 3

तोत्से मेत्य ३,४,४६५ 3

ऋक्संहिता ।

अत्राह ४,२,८२१४,४,२०६ 2.2.24

मभि त्वा शूर० ३,३,९८३ 5.3.21

आमीदधातृत्० २,४,१७३ 8.7.17

आस्य जानन्त० ३,३,३४७ 2.2.26

एतावानस्य० १,१,३८६ 10.9.3

क इह प्रवोचत्० १,४,९१५ 3.54.5

चन्द्रमा मनसः० ३,१,२५ 10.90.13

वम आसीत्० १,४,९१२ 10.129.1

वमु खोत्तारः० ३,३,२४७ 2.2.26

तो वा,४,२,८२१४,४,२०६ 2.2.24

दिवीव चक्षुरातम्० ४,४,१९८ 1.22.20

पादोस्य विश्वा० २,३,१३४ 10.90.3

पुरुर एवेदम्० २,३,१३४ 10.90.2

यशेन यज्ञमयजन्त० १,३,७०८ 10.91.16

विश्वतश्चक्षुः० ३,२,१३७ 10.81.3

पेतरेयोपनिषद् ।

अग्निर्वाग्भूत्वा० २,१,२०१२,४,१८२ 2.4

१२७ प्र० सू० २०

आत्मा वै० १,१,२१९१,१,२३१ 1.1.1

तयोहं सोसो० ३,३,३३६ 2.12.2

नान्यत्किञ्चन० १,१,२१९ 1.1.1

स इमान्० १,१,२१९ 1.1.2

स ऐक्षत० १,१,२१९१,१,२३१ 1.1.1

पेतरेयब्राह्मणम् ।

नापुत्रस्य लोकोत्ति० ३,४,४३४ 7.13.12

कठोपनिषद् ।

अनाद्यनन्तम्० १,४,८४५ 2.3.15

अन्यत्र धर्मात्० १,४,८५१ 1.2.14

अत्राद्वन्द्वसर्गम्० १,४,८४५ 2.3.15

अस्पर्शमगम्यम्० ३,२,१३७ 3.15

अहृष्टमात्रः पुरुषः० १,३,९९३ 2.4.19

आत्मानं रथिनं विद्धि० १,४,८३२ 1.1.8

आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं० १,४,८३२ 1.3.4

आसीनो वृश्म० ३,२,११७ 1.2.20

इन्द्रियाणि ह्यान्० १,४,८३२ 1.3.4

इन्द्रियैः परा कथार्याः० १,४,८३०,४६,५५ 1.3.10

ऋतं विवन्तौ० १,२,५०६ 1.3.1

एकस्तथा २,३,१३६ 2.5.11

एष सर्वेषु भूतेषु० १,४,८३६,८४७ 1.3.12

कश्चिद्विरः ३,२,१३७ 2.4.1

गृहां प्रविष्टौ० ४,२,८७ 3.1

तयोर्ध्वमायन्० १,३,६६० 6.16

इदमेतत् त्वय्यया० १,४,८३६ 1.3.12

देवैरत्राणि० १,४,८५१ 1.1.22

न जायते० १,२,४९१३,३,४७ 1.2.18

न तत्र सूर्यो नाति० १,२,६८८ 2.5.15

न स पुनः० ४,४,१५५ 2

नैवा तर्केण० १,१,३०३,२,१५२१४,४,२०६ 1.2.9

पुरुषाच्च परं किञ्चित्० १,४,८३१ 1.3.10

प्र ते प्रवीमि० १,४,८४८ 1.1.14

बुद्धिं तु सारथि० २,४,८३२ 1.3.3

मनसस्तु परा बुद्धिः० १,४,८३० 1.3.10

मनसैव ३,२,११०३,२,१२०३३,४,५०४ 4.11

महतः परमम्वक्तं० १,४,८३१ 1.3.11

महान्तं विमुग्धं० १,४,८६७ 1.2.22

सूत्योः सः० ३,२,११२ 4.11

मृत्युर्यस्योपसेचनं १,२,४८८ 1.2.25
 य एष सुतेषु ३,२,७६,९० 2.5.8
 यदिदं किंच १,३,४५७ 2.6.2
 यस्य ग्रहा च क्षत्रं च १,२,४८८ 1.2.25
 येयं प्रेते १,२,५१६१३,४,८५१ 1.1.20
 स त्वं किमप्येषि १,४,८४८ 1.1.13
 सर्वं वेदाः १,१,२४२११,४,८५१,९१५३,२,१३७
 1.2.15

सोप्यनः पारं १,२,५१७ 1.8.9

कालासिद्धोपनिषद् ।

न स पुनरावर्त्तते २,३,८८ 30

केनोपनिषद् ।

अविज्ञातम् ३,२,१०९ 2.11

कौरीतक्युपनिषद् ।

असिद्धोक्तं ४,३,१०५ 1.3

अथ खलु माण एव १,१,४०४ 3.3

अथ खलु यथा प्रज्ञायां १,१,४०८ 3.3

अथासिद्धमाणाः ३,२,९० 4.19

आनन्दोजरोद्धतः १,१,३९४,३९६ 3.9

एष उ एव साधु ३,२,१९२ 3.9

एष उ एवासाधु १,१,२९८ 3.9

एष लोकपालः १,१,३९२ 3.8

एष लोकाधिपतिः १,१,३९४ 3.9

एष ह्येव साधु कर्म कारयति २,१,१०० 3.9

कैय एतत् १,४,९२३ 4.19

त्वमेव मे घृणीष्व १,१,३९४ 3.1

न वाचं विमिश्रासीत १,१,३९६,४०४ 3.8

न हि प्रज्ञापेतीर्यः १,१,४०८ 3.3

प्रज्ञया शरीरं २,३,७९ 3.6

प्रतर्दनी ह ये १,१,३९२३,४,४०४ 3.1

माणेन ह्ययामुत्तिष्ठन् १,१,३९२ 3.2

माणो य अहं १,१,४०७ 3.2

यस्यैव एतत् १,४,९२९ 4.19

यमपो निनीपति ३,२,१९२ 3.9

ये के चास्मात् २,३,५५ 3.3

ये ये के चास्मात् ३,१,४४,५१ 1.2

यो ये प्राणः १,१,४०४,४०८ 3.4

यस्य विद्यात् १,१,३९६,४०४ 3.8

स पुनं देवयानं ४,३,९८,१०१,१०३,१०४,११० 1.3

स प्रज्ञाविश्लोकं ४,३,१२० 1.3

स य आमेति १,१,३९६ 3.9

स यथास्मात् २,३,५५ 3.3

सह ह्येषाभिन् १,१,४०८ 3.4

सर्वं न कंचन ३,३,९० 4.19

गोपालपूर्वतापनीयोपनिषत् ।

चिन्त्यंश्चेतसा ३,३,३१३ 3

पञ्चपर्वी जपन् ३,३,३१३ ३

परमहृत्यो धारयति ३,३,३१३ ३

गोपालोत्तरतापनीयोपनिषत् ।

यत्रासौ संस्थितः कृष्णः ३,३,२१७ 2

स होवाच तं हि ३,३,२१७ 1

गौतमसूत्रम् ।

उदाहरणे जिह्वाच्छेदः १,३,७४९ 12.4

छान्दोग्योपनिषत् ।

अधिपोहरहः ४,३,१०३ 5.10.2

अथ खलु क्रतुमया १,२,४४० 3.14.1

अथ य आत्मा १,३,६७० 8.4.1

अथ य आत्मा स सेतुः १,३,६७० 8.4.1

अथ य इहारात्मनं ३,२,१८१ 8.1.6

अथ य एतावेवं ३,३,१९५ 5.10.10

अथ य एतेनैवसिद्धि १,१,३३७,१,२,५३० 4.15.1

अथ यदुतः परः १,१,३७७ 3.13.7

अथ यद्विदमस्मिन् महापुरे १,३,६५३ 8.1.1

अथ यद्वैतदस्मात् ४,३,९८ 8.6.5

अथ य एष संप्रसादः ४,३,८८४,३,९८,१०० 8.3.4

अथ योयं भगवा १,२,५३० 8.7.4

अथ वा सर्वम् १,४,९७७ 3.14.1

अथ ह सौमिकं च कारयेवं १,३,७४४ 4.3.5

अथ होवाच सत्ययज्ञं ४,३,२९ 5.13.1

अथात्मादेवः ३,३,४१९ 7.25.1

अथेतयोः पायोः ३,१,५२४,३,१०१ 5.10.8

अपीहि ३,४,४७४,४७६ 7.1.1

अपीहि भगव इति १,३,७४७ 7.1.1

अध्यात्मम् १,१,३३७ 1.7.1

अनेन जीवेनात्मना १,४,८८८,१,८८,१०२,३,५८१

२,४,१८५ 6.3.2

अद्यमयं हि सोम्य २,४,२११ 6.5.4

अपि वा समादेशम् १,४,९६१ 6.2.1

अयमात्मापहतपाप्मा २,३,५४ 8.1.5

अशरीरं यावत् ४,४,३६२ 8.12.1

असौ वा आदित्यः १,३,७२५,१,२९,३१ 3.1.1

अ ह हरे स्वा १,३,७४७ 4.2.3

आकाशनाम्नं महा १,४,९३० 6.8.1

आकाशो ये १,३,७६४ 8.14.1

आकाशो ह्येतेभ्यः १,१,३६० 1.9.1

आचार्यवान् ३,४,५०५ 8.15.1

आचार्यकुलान् ३,४,४०६,४८०,१४,१४४ 6.14.2

आमतत एवेवं सर्वम् ४,४,३८२ 7.26.1

आत्मत एवेदं सर्वम् ३,३,३७४ 7.26.1
 आत्मरतिरात्मकीदः ३,३,४८१,४,४,१८२ 7.25.2
 आत्मानं स्वयम् ३,२,८० 6.2.2
 आत्मैवेदं सर्वम् १,१,१९६,२८११३,३,३९९ 7.25.2
 आदित्याब्जमसम् ४,३,१०७ 4.15.5
 आदित्यो वै देवमधुं १,४,८८४ 3.1.1
 आहाराशुद्धौ ३,४,४८५ 7.26.2
 इत्यधिदैवतम् १,१,३३० 1.6.8
 इमं मानवम् १,२,५३३ 4.15.5
 उदेति ह वै १,१,३३७ 1.6.7
 उभायपक्षिन् ३,२,१८३ 8.1.3
 एकमेवाद्वितीयम् १,१,१९६,२९११३,२,१४६ 6.2.1
 एकतत्त्वं १,३,७०७ 8.11.3
 एतदमृतम् १,२,५३० 4.15.1
 एतमिहाः प्रेत्य १,२,४५९ 3.14.4
 एतेन प्रतिपद्यमानाः ४,४,२१० 4.15.6
 एवं संयद्वात्मं १,२,५२८ 4.15.4
 एवं पश्यन्नेवं ३,३,४०१ 7.25.2
 एष आत्मापहतं १,२,५३११३,३,६९१ 8.3.4
 एष भारमेति ह्येवाच १,२,५२४ 4.15.1
 एष उ एव १,२,५२८ 4.15.4
 एष देववधः १,२,५३३ 4.15.5
 एष सर्वभ्यः पाप्मभ्यः १,१,३३७११,१,३४३ 1.6.7
 ऐतद्वैतमिदं ३,२,८०१४,१,८ 6.8.5
 मिश्रेष्टक्षम् ४,१,५० 1.1.1
 कवमा सा देवता १,१,३९९ 1.11.5
 गायत्री वा इदम् १,१,३७५,३८५ 3.12.1
 शास्त्रायणः ३,४,४८५ 1.10.5
 ज्ञानभुक्तिर्हि पीत्रायणः १,३,७३९ 4.2.3
 ज्ञायस्व ४,३,९९ 5.10.8
 ज्ञायाम्बुदः ३,२,१८८ 8.14.3
 ज्ञानादेव सु कैवल्यम् ३,३,३१८ 7.1.3
 तत्तेन पृथक् २,१,२०११,१,२९११,४,९०७ 6.2.3
 तत्तेजोमृजत १,४,९०७ 6.2.3
 तद्वत्सि १,१,३९६ 6.9.4
 तत्पुरुषोऽमानवः ४,३,१०७ 4.15.5
 तत्राज्ञमयं हि २,३,२५ 6.5.4
 तत्सत्यम् ३,२,८० 6.8.5
 तद्वन्द्येष्टम् १,३,६७० 8.1.1
 तदैक्षत १,१,२११२,३,३ 6.2.3
 तदेवानामज्ञम् ३,१,२८ 5.10.4
 तदेक आहुः १,४,९१२ 6.2.1
 तप ह्ययं विदुषं ३,१,१०१४,३,९८ 5.3.10
 तप ह्यहं रमणीयपरणाः ३,१,३६ 5.10.7

तद्यपेयीकातुल्यम् ४,१,४० 5.24.3
 तद्यद्यापि हिरण्यं ४,४,१९५ 8.3.2
 तद्यज्ञत्वं १,२,५९० 5.10.1
 तद्यद्यस्मिन् १,२,५२५ 4.15.1
 तमभितः ४,२,८८ 8.6.5
 तयोर्ध्वमायन् ४,४,२१० 8.6.6
 तरति शोकम् १,३,६२४३,३,३१८ 7.1.3
 तस्माद्यत्र क च वर्पति ३,१,५६ 6.2.3
 तस्माद्यत्र क च शोचति ३,१,५६ 6.2.4
 तस्य तावदेव चिरम् १,४,५१४ 6.14.2
 तस्य सर्वेषु लोकेषु ३,३,४०५ 7.25.2
 तस्य ह वा एतत्सर्वं १,१,३७७१३,३,३७४,३९०,४२११ ४,४,१८२ 7.26.1
 तस्य हेतस्य ४,२,८६ 4.4.2
 त्रिपादस्य १,१,३८० 3.12.6
 त्वं कस्मात्मानम् ४,१,२९ 5.14.1
 ता अन्नमृतजन्त २,३,२३ 6.2.4
 ता आप मेक्षन्त २,३,२३ 6.2.4
 तान्दानुपनीय १,३,७४७ 5.11.7
 तावानस्य १,१,३७४,३८५ 3.12.6
 तासां प्रियुतम् १,४,८७६ 6.९.3
 तेषिन्मृ ४,३,९८ 5.10.1
 देवा अर्धं ३,१,९३ 5.7.2
 नच पुनः ४,४,२१० 8.15.1
 न पश्यः ४,२,७८ 7.26.2
 न पश्यो सुखं ३,३,४०७ 7.26.2
 न स पुनः १,१,२०४३,४,५१६ 8.15.1
 न ह वा एवंविधं ३,४,४८५ 5.2.1
 नात्मविन्दुत्वं ह्येव ३,३,३९४ 7.1.3
 नारमवित् ३,३,३९५ 7.1.१
 नान्यत्स्यदति ३,३,४०६ 7.24.1
 नैतद्व्यासः १,३,७४८ 4.4.5
 पञ्च पुरुषास्ततः १,१,३८० 3.12.6
 पञ्चम्यामाहुतावापः ३,१,६,१५ 5.3.3
 पादोऽस्य विधा १,१,३८७ 3.12.6
 पादोऽस्य सर्वा १,१,३७४ 3.12.6
 प्रस्रोतया देवता १,१,३९९ 1.11.4
 प्राणबन्धनं हि ४,२,६३ 6.8.2
 बहू स्याम् १,१,२१९ 6.2.3
 भूमिं ४,४,१९८ 7.23.1
 मनोमयः १,२,४४० 3.14.2
 य एतमेव विद्वान् ४,१,२९ 3.19.4
 य एतन्तराक्षिणि ३,२,१८३ 1.7.5
 य एतन्तराक्षिणि ३,२,१८३ 1.7.5

यत्र नान्यत्पश्यति १,१,२८१११,३,६२४३,३,३६६,३९०,
४१८३,४,४३४४,४,४८२,१९८,२०० 7.24.1
यत्रैतत्पुरुषः १,१,२३६ 6.8.1
यथा कप्यासं पुण्डरीकं १,१,३३७ 1.6.7
यथा शकुनिः ४,२,६३ 6.8.2
यथैकेन मृत्पिण्डेन १,४,९६१ 6.1.4
यथैवेह कर्मक्षितः १,३,६६६ 8.1.6
यदग्रे रोहितं रूपम् १,४,८७८ 6.4.1
यदा कर्मसु ३,२,८५ 5.2.2
यदिवं किंच तः सत्यमित्याचक्षते २,१,७७ 6.2.1
यदिदमस्मिन्नन्तः १,१,३७३ 11.13.7
प्रदेव विद्यया १,१,७६,१२०,१८६३,३,२७८४,१,५०,
५० 1.1.10
यद्येव तेन ३,३,३६४३,४,४४५ 7.1.2
यश्चेतमेवं १,२,५७५ 5.18.2
यावान्वा अयमाकाशः १,३,६७०,६८८३,३,१८२
8.1.3
ये चेमे ४,३,११९ 5.10.1
येनाश्रुतम् २,३,११४,४,१८१
यो वै भूमा १,३,६२४
यो वै भूमा तत्सुप्त ३,३,३६६,३८९,४१८,४,४,१८१
7.23.1
यो वै भूमा तदश्रुतम् ३,३,४१८ 7.24.1
यः सर्वज्ञः २,१,९७२,३,४४३,२,१३८ 3.14.2
लोकं वाव १,२,५२६ 4.14.3
पाठ्यनसि ४,२,६२ 6.8.6
पाचारम्भणम्-१,१,१८६११,४,९१२,१,५५४,४,१८१
6.1.4
सर्वं च दश च ४,२,२०३ 7.26.2
सर्वं चैका ४,२,८७४,३,७ 8.6.6
सुधी देवे ३,४,५०९ 8.15.1
स पूषाम्यस्र ४,३,११४,११७ 4.15.5
स पूषापलात् ३,३,४१८४,४,१८२ 7.25.1
स पूष संप्रसादः १,३,७६० 8.12.3
सद्यः सोम्य १,३,७६२ 6.9.2
सति संपद्य १,३,७६२३,२,९१ 6.9.2
सति संपद्यामहे १,३,७६२३,२,९१ 6.9.2
सहस्रमो ह जायते १,३,७६८ 4.4.1
सदेव सोम्य १,१,२१९११,४,९८२३,२,३१२,३,५३१२,
४,१५०३,१,५९ 6.2.1
॥ भगवः कस्मिन् ३,३,३१८ 7.24.1
समृद्धिं तत्र ३,२,८५ 5.2.2
त वावस्मात् ४,२,८८ 8.6.5
त यो नाम ४,३,२४२ 7.1.1

सर्वमाप्नोति ४,४,२०३१२०५ 7.26.2
सर्वरसः ३,३,२४० 3.14.2
सर्वमाप्नोति सर्वज्ञः ३,३,४०७ 2.6.2
सर्वकर्मा ३,२,१०६ 3.14.2
सर्वरूपः ३,२,१३७ 3.14.2
सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि १,१,३६९११,४,९७८
1.9.1
स वा एष एवं पश्यन् १,१,२८१११,३,६३२३,३,४१८,
४२१४,४,१८२ 7.25.2
स वा एष ३,३,३९९ 7.25.2
सर्वेषु लोकेषु ३,२,१८१ 8.1.6
सर्वं ह पश्यति ४,४,२०० 7.26.2
सर्वं खलु ४,१,२२ 3.14.1
सहस्राणि च १,३,६३२ 7.26.2
सुखं त्वेव विजिज्ञासितव्यम् ३,३,३८९ 7.22.1
सैषा चतुष्पदा पश्चिधा १,१,३८५ 3.12.5
सोहं भगवो मम ३,३,३६४,३७७ 7.1.3
सोहं भावः सोचामि ३,३,३६४,३९१ 7.1.3
सोहं ममवित् ३,४,४४५ 7.1.8
स्मरो वाव १,३,३३४ 7.13.1
स्वमपीतः ४,४,१९५ 6.8.1
स्वे महिस्ति ३,३,३९८ 7.24.1
स्वं ह्यपीतः १,१,२३६११,४,९३० 6.8.1

आवालोपनिषद् ।

एषोऽनन्तोऽव्यक्तः १,२,६०३ 1
शृङ्गादां ३,४,४३९ 4
महाचर्यादेव ३,४,४५५,४६० 4
यदहरेव विरजेत ३,४,४३९,४५०,४५५,४६३ 4

जैमिनीयसूत्रम् ।

भमातो धर्मविज्ञाता १,१,६६ 1.1.1
श्रुतिलिङ्गवाक्य ३,३,३९३ 3.3.13

तैत्तिरीयारण्यकम् ।

अग्निः पुण्ड्रस्य १,३,७२८ 2.19
पुरुो देवः ४,४,१९२ 3.14
तमेवं विद्वान् ३,३,२९५ 3.18
मर्तो सन् भ्रियमाणः ४,४,१९२ 3.14
यद्वर्चानिमम् ३,१,४६ 2.8
ये चेह सत्येनेष्टन्ते ३,१,४७ 6.5
सृष्टाण्डममो १,३,७२४ 10.1.2

तैत्तिरीयोपनिषद् ।

अथ सोमयं १,१,२३३ 2.7
भद्रयः यथिषी २,३,२३ 2.1
अपीहि भगवो मम १,१,२८४,२८८ 3.1
अनेन जीवनात्मना २,३,५९ 3.10

धनवानघाटः १,१,१८८ 3.6
 अथासुरयः ३,३,२५८१,३,२५५,२५८ 2.1
 अथं प्रह ३,३,२५५,२५८,२५८ 3.2
 अथाप्य मनसा सह ३,२,१२५,३७ 2.9
 अमद्वा इदमप्र भासीत् १,४,९२२,१,७७ 2.7
 अतद्महेति ४,३,१४१ 2.6
 अतश्चैव स भवति १,४,९१५१४,३,१४१ 2.6
 अस्माहोकात् १,१,२९१ 2.8
 आकाशगारीरं प्रह 1.6.2
 आत्मन आकाशः १,१,३९१११,४,९०७ 2.1.1
 आनानं स्वयमकुल २,१,७९ 2.7
 आनन्दाज्येव १,४,९४५ 3.6
 आनन्दो प्रह ३,३,२५६ 3.6
 आनन्दं प्रहगो विद्वात् ३,२,१३५१३,३,३५१,३,२,१८२ 2.4
 एतद् ह वा न तपति ३,३,३५११२,१,२९६१३,४,४७५
 एतं ह ४,२,७६ 2.9
 एतमानन्दमयम् १,१,२८८,३२५,३३९१३,२,१८२ 3.5
 एतमानन्दमयम् १,१,२९३,२८८ 3.5
 एष ह्येव १,१,८८१३२३ 2.7
 एष ह्येवानन्दयाति १,१,२६५११,४,९४९१४,१,७७,७९ 2.7
 कामरूप्यनुसंवरम् २,३,५९ 3.10
 किमहं पापमकरवम् ३,३,३५१ 2.9
 को ह्येव १,१,२६५,३०५ 2.7
 तत्सद्वा २,१,८८ 2.6
 ततो वै तत् १,१,२३३ 2.7
 तत्रास्मानम् १,१,२३३११,४,९०९१२,१,७९ 2.7
 तदेषाम्मुक्ता १,१,२७१,२८०१३,३,४०९१४,३,१३७ 2.1
 तपसा प्रह २,३,८११,१,२०४ 3.2
 तस्माद्वा एतस्मात् १,१,२६३ 2.5
 तस्य यत्तुदेव शिरः २,४,१५९ 2.8
 तस्यैव एव १,१,२८६ 2.5
 तस्यैव एव शारीर आत्मा ३,३,२५५,२५६ 2.3
 ते ये क्षतम् ३,३,३२९ 2.8
 परात्परं यन्महतः ३,३,२११ 1.5
 श्रियया ओषधयः ३,३,२५८ 2.1
 प्रजया पशुभिः १,१,१८८ 3.6
 प्रसविदाभोति परम् १,१,९८,२०२,२५९११,२८८१
 १,४,८३९१२,३,४,३,२,२७३,३२०१३,३,३२५,३८१,
 ४०९,४१२१३,४,४३४१४,४,१५५,१५७,१५८,१५९,
 १६०,१६३,१६५,२१० 2.1
 प्रसगा विप्रश्रिता ४,३,१४८ 2.1
 भृपुर्वं चारुणिः ४,१,९९१३,४,४७४ 3.1

महान् कीर्त्या १,१,१८८ ३.६
महान् भवति १,१,१८८ ३.६
य एवं वेद १,१,१८८ ३.६
यतो वा इमानि १,१,१९६,१७९,१३८,२२९ ३.१
यतो धाचो निवर्तन्ते १,१,२१७,१२,४१८,२,११७
४,३,४७५,४,३,१५४,२,७६ २.७
यदा द्वेवैष पृथक्सिद्धयौ १,१,२३३ २.७.१
यदा द्वेवैष पृथक्सिद्धयश्च ३,३,२२४ २.७.१
यदेष आकाशः १,१,२६५,२८६ २.७
येनं ब्रह्म ३,३,२५८ २.१
ये प्राणं ब्रह्मोपासते २,४,१५४ २.३
यो वेद निहितं १,१,९८,२७२,३,३८१,४०९,४,३,
१३७,४,४,१६३ २.१
रमो वै सः १,१,२८६,३,२,२४३,२५२,४,२,७९ २.७
रसं ह्यवायम् १,१,३२३,४,२,८० २.७
वायोऽस्मि २,३,२० २.१
विज्ञातं चाविज्ञातं च २,१,१६ २.६
विज्ञानं ब्रह्म १,२,४४४ २.५
विज्ञानं यज्ञम् २,३,१११ २.५
स भारमानम् १,१,१५२,१९६,१,१,२३० २.७
स एको ब्रह्मणः १,१,३३२,३,३,२९९ २.८
स तपोलप्यत १,१,३२४,१,१,९५ २.६
सत्त्वं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म १,१,९५,९८,२७२,३,३,२९५,
३२४,३८१,३,३,४७५,४,३,१३७ २.१
स यश्चायम् १,१,२८८,३,३९ २.८
सर्वं पृथग्वत् १,४,४४९ २.७
म वा एष पुरुषः ३,३,२५८,२७३ ३.२
सुकृतमपि ब्रह्म १,२,५१४ २.७
लोकामयत १,१,३२४,१,४,९७६,३,३,४ २.८
लोभते १,१,२७२,२९१,३,११३,३,३८१,४०९,३,४,
४९२,४७५,४,५२४,३,३३८,१५०,४,४,१५५,
१८९,२००,२०० ३.१
लैपानन्दस्य ३,३,३२८ २.८
तैत्तिरीयब्राह्मणम् १
आग्नीध्यायम् २,४,१७३ ८.७.१७
तस्य तान्तास्य १,३,७९८ १.१.३
पृथिवी दीक्षा ४,३,१०४ ३.७.७
प्रजापतिरकामयत १,३,७२८ २.१.२
ब्रह्मवेष्टा ३,३,२६८ २.१.८
ब्रह्म भूतानां प्रथमम् ३,३,२६८ २.१.८
यद्रसनाम् १,३,७३४ १.५.११
यद्देवदेवेन यज्ञतः अक्षिमेव ३,३,२३१ १.४.११
यद्देवदेवेन यज्ञतः प्रजा एव ३,३,२३१ १.४.११
यः कामयेत ३,३,९९ २.२.१

तैत्तिरीयसंहिता ।

- अनाष्टमसि ३,३,२२ 2.1.10
 अतु मे दीक्षां ३,३,२३ 2.1.10
 अमृतं वै प्राणाः १,३,७५७ 2.6.8
 अस्मिन्ने ३,३,२३४ 6.2.3
 आधिनं धूत्रलामम् ३,४,४३९ 2.1.10
 एक एव यजेत ३,२,९८ 5.5.6.7
 मेन्त्रासं पुनः ३,४,४३९ 2.1.15
 गृहान् त्वा अतु १,४,९०९ अ. 6.5 अ. रश्मौ
 तरति ब्रह्महत्याम् ३,१,४६ 5.3.12
 तनूकृपायस्य ३,४,४९४ 1.3.6
 तदेव भूतम् ३,३,३२५ 10.1.1
 तद्विष्णोः ३,४,४९४,२,८३४,४,१८९ 1.3.6.2
 ते ते ४,४,१८९ 1.3.6.1
 ते ते आमायुधमसि ३,४,४९४ 1.3.6.1
 दर्शपौर्णमासाभ्याम् ३,२,१९१ 1.6.9
 देवा वै सप्रमासत १,३,७०७,७२९ 2.9.3
 द्वादश रात्रीः ३,२,९९ 5.5.6.7
 द्वितायेण यजेत ४,४,१८४ 7.1.4
 भौध्यात् छुषि चमसे ३,३,३३२
 परमेष्ठिनो वा एषः ३,२,१९१ 1.6.9
 परोवरीयसीम् ३,३,३३५ 6.2.3
 पुष्टय एषेदम् ३,३,२०३ 3.12.1
 परमेष्ठिनो वा ३,३,४१८ 1.6.9
 प्रजापतिरकामयस १,१,१७८
 मङ्गा देवानां १,३,७२९ 3.4.11
 भूजोकादुपरि ४,३,१०४ 3.4.5
 यमन्त.समुद्रे ३,३,३२५ 10.1.1
 या सिकरताः स्यात् १,३,७११ 5.5.4
 पदाङ्गे चक्षुरेव ३,४,४३७ 6.1.1
 य एवं विद्वान् दशोष्णमासी ३,३,४१८ 1.6.9
 यज्ययानुयाजी ३,४,४३७ 2.6.1
 यस्य पर्णमयी उष्ट्रः ३,४,४३७ 3.5.7
 येनापृतं स च ३,३,३२५ 10.1.1
 य एवं विद्वान् ४,४,१८४ 7.5.1
 यः कामयेव ४,४,१८४ 7.2.9
 यस्मिन्निदं संघाति ३,३,३२५ 10.1.1
 विष्णोः कर्माणि ३,४,४९४,२,८३४,४,१८९ 1.3.6.2
 वीरहा वा एषः ३,४,४१८ 1.5.2
 भो भूने ३,२,९९ 5.5.6.7
 एष वै दीप्येयाः २,४,१६३ 5.1.7.1
 एषाया वै देवाः १,३,७०० 7.2.1
 एषा परमिव ३,४,४९४,२,८३४ 1.3.6

सूर्यो दिवोधिपतिः ४,३,१०४ 3.4.5

ऋकसंहिता ।

तद्विप्रासः ४,४,१८९ 1.22.21

तापड्यब्राह्मणम् ।

एतेन वै चित्ररथं १,३,७४४ 20.12.5

नारायणोपनिषद् ।

अतः परं नान्यत् ३,४,४३६ 1.1

अभ्यस्यपारे ३,३,२९४,४१४ 1.1

तदेव भूतम् ३,३,४१४ 1.1

तस्मान्ते सुषिरम् १,२,६०९ 1.3.2

तस्यैव विदुषः ३,४,४७८ 80

यथा वृक्षस्य २,३,७६ 11

यदेकमन्यकम् ३,४,४३६ 1.1

यमन्तःसमुद्रे ३,३,४१४ 1.1

संन्यासयोगात् ३,४,४५६ म. ना. 10.6

निरुक्तम् ।

दिवो दानाद्वा ४,४,१९३ 7.15

नृसिंहपूर्वतापनीयोपनिषद् ।

तमेवं विद्वान् ३,४,४३४,४५७ 1.6

य एवं वदति ३,३,२९० 2.1

पञ्चपुराणम् ।

अतध्यानि नितध्यानि २,९,८४ उ.

ज्ञागमेः कल्पितै २,२,८४

पाणिनीयधातुपाठः ।

विदुः श्रीवा ४,४,१९३

पाणिनीयशिक्षा ।

अवर्धस्तत्राक्षरकण्ठश्च १,१,२१

गीती दीप्ती १,१,२१

पाणिनीयसूत्रम् ।

सत्यकृतयचने मयद् १,१,३०३ 5.4.21

तस्य निवासः १,२,५८३ 7.3.21

यश्चश्चन्दसि १,१,३०६ 4.3.150

देवताद्वन्द्वे च १,२,५८३ 7.3.21

मयद्वययोः १,२,३०६ 4.3.143

व्यत्ययो बहुलम् १,१,२०९ 3.1.85

पाराशरस्मृतिः ।

वेदाक्षरविधारेण १,३,७४९ 1.73

प्रश्नोपनिषद् ।

अहमेवैतापब्रथा २,४,१७८ 2.3

उपस्यथ २,४,१९५ 4.8

पुनर्दे सत्यकामः १,३,९४५ 5.2

वसिष्ठकामत्ययेवरे २,४,१७८ 2.4

परापरं पुरिषाय १,३,९४५ 5.5

पादौ च २,४,१६५ 4.8
पादुक्ष २,४,१६५ 4.8
मा मोहं १,१,४०४ 2.3
स ईक्षांचके १,१,२२२ 6.3
स तेजसि परं १,२,६४५ 5.5
स प्राणमसृजत १,१,२२२ 6.3
हस्तौ चादातव्यं च २,४,१६५ 4.8

बृहदारण्यकोपनिषद् ।

अग्नौ नहि गृह्यते ३,२,१३९,१४० 3.9.26
अग्नौ न हि ३,४,४६९ 3.9.36
अग्नं प्रह ३,४,४२७ 4.4.7
अग्नं भिक्षाचर्यम् ३,४,५०६ 4.4.22
अथ सत्यः ३,४,४९५ 4.4.7
अथ योन्यां देवतां ३,१,३० 1.4.10
अथवा स मेव देवे १,१,२६८ 1.4.3
अथ हेनं जारत्कारयः ३,१,२२ 3.2.1
अथाकामयमानः ४,२,५७ 4.4.6
अथात आवेशः ३,२,१२०,१२२ 2.3.6
अथारूपज्ञो ३,४,१६० 4.4.2
अथेते दुःखम् ३,४,४८१ 4.4.14
अथैनमासन्यम् ३,३,२७६ 1.3.3
अनन्तरोबाहः २,१,९५. 4.5.13
अभयं वै १,३,८२१ 4.2.4
अथमात्मा १,१,३९११,३,६५०१२,३,४७ 4.4.5
अथमेव स धोयं ३,२,११० 2.5.1
अवर्तिवः १,४,८७३ 2.2.3
अग्नी प्रहाः २,४,२६३
असद्वा हृदममे २,४,१५७ 2.2.3
असन्नो ह्ययं पुरुषः १,१,३३०१३,३,७९८ 4.3.15
अस्यूलमनशु ३,२,१०६१४,४,१९४ 3.8.8
अस्यैव आनन्दस्य १,१,३३३१३,४,४७५ 4.3.32
आकाश ओतः ३,२,१३५ 3.8.11
आत्मकामः ४,२,५७ 4.4.6
आत्मानं स्वीकं १,१,६६ 1.4.25
आत्मा वा अरे १,१,६६ 2.4.5
आत्मा वा अरे १,१,६६१४,४,८९ 3.4.5
आत्मेत्येवोपासीत १,१,६६१३,३,२६० 1.4.7
आप्यायस्य ३,१,१२८ 6.2.16
आहर सौम्य ४,२,७४ 3.2.13
इदं सर्वमसृजत १,४,९०८ 1.2.5
इदं सर्वं यद्यमात्मा १,१,१९६११,४,९३२,९७७ 2.4.6
इयं पृथिवी ३,२,११० 2.5.1
इदेव समवनीयन्ते ४,४,१८० 4.4.22
उमे उ हवैष एते वरति ४,१,४३ 4.4.22

एतद्वा स वै तत्पूर्वं ३,४,४७३१३,४,४९८ 4.5.15
एतद्विदित्वा ३,२,१३५ 3.8.10
एतद्विदुरमुनाः ३,४,४८१ 4.4.14
एतद्वै तदक्षरम् ३,३,३२० 3.8.8
एतस्य वा अक्षरस्य १,३,६४२ 3.8.10
एतस्यैवानन्दस्य १,१,२६९,२८६१३,४,४४४ 4.3.32
एतस्यैव प्रज्ञासने ३,२,१३५ 3.8.9
एतावद्वे १,४,९३१ 4.5.15
एवमेवायं पुरुष ४,१,१२ 4.4.4
एवमेवायं शरीरः ४,१,१२२,२,८३ 4.3.36
एष नित्यो महिमा ३,३,२८९१३,४,४५३,४६६,४६८ 4.4.23
एष चायुः २,४,१७४ 1.5.3
ओषधीर्लमानि ३,१,२१ 3.2.13
कतम आत्मा १,३,७७४ 4.3.7
कस्मिन् खलवाकाशः १,३,९३३ 3.8.7.8
किंयोनिरयम् १,३,७७४ 4.3.2
किं प्रजया ३,४,४५८ 4.4.22
कीटः एतन्नो यदि ३,१,५३ 6.2.16
कायं तदा ४,२,६९ 3.2.13
केप तदामृत ३,२,९८ 2.1.16
गुहायां परमे ष्योमि ४,३,१५० 4.4.22
चक्षुषो वा श्रोत्रो वा ३,१,२३ 4.4.2
जनको ह २,४,१८७ 3.1.1
जनको ह वेदेदेः २,४,१८७१३,४,४३८,४६४ 3.1.1
तदेतत् मेयो विलास्य ३,३,२९० 1.4.8
तदेपो प्राणानास्य २,३,१०७ 2.1.17
तदेवा ज्योतिषां ज्योतिः १,४,९०५ 4.4.16
तद्वा स वै तत्पूर्वं ३,४,४७३ 4.4.22
तद्वैतत्पश्यन् ३,१,२९ 1.4.10
तद्वैतत् पश्यन्विषः १,१,३९७ 1.4.10
तद्वद्वा १,१,६६ 3.10.4
तद्यथा वृषजलायुक्ता ४,१,१२ 4.4.3
तद्यथा मियया २,३,८३ 4.3.21
तद्यो यो देवानाम् १,३,७२८ 1.4.10
तदा अस्यैतत् २,३,८४ 4.3.22
तदा अस्यैतदात्मकामम् ३,२,९१,९५ 4.3.21
उत्सृज्यमानम् ३,४,१६०,२०८१३,१,१९१४,२,९९ 4.4.2
तमेतं वेदानुचयनेन १,१,१२०१२,४,४४०,४६१,४७० ४,१,४६ 4.4.22
तमेव धीरः ३,४,४८९ 4.4.21
तमेव मन्य आत्मानम् १,४,८८५ 4.4.17
तमेव विदित्वा मुनिर्भवति ३,४,४३७,४४०,४४० ४,३,९० 4.4.22

तस्य वा एतस्य पुरुषस्य ३,२,७४ 4.3.9
 तस्मादेकाकी १,१,२६८३,४,५०१ 1.4.3
 तस्मादेवंविच्छान्तः ३,४,४८४,४८७,५०४३,४,४६४
 ३,३,२८९ 4.4.23
 तस्माद्विच्छान्तः पुनः ४,१,१२ 4.4.6
 तस्मात्सते १,४,८७३ 2.2.3
 तान्वैमुताम् ४,३,११३ 6.2.15
 वा वा भवेताः ३,२,९२ 4.3.21
 ते ह देवा ऊचुः ३,३,२७५ 1.3.1
 ते ह वाचमुचुः २,१,२० 1.3.2
 ते ह स पुत्रेणयाश्च ३,४,४३७ 4.4.22
 यो ह यवूचतुः ४,२,६६ 3.2.13
 तं त्वीपतिपदम् १,१,४०,४४,१३४१,२,४७०३,२,११७१
 ३,३,२६३ 3.9.26
 तं विदित्वा ३,४,४६९ 4.4.23
 तं विद्याक्रमेणो ३,४,४३८३,१,१५,२० 4.4.2
 दत्तं वै पतोः प्रागाः २,४,१६३ 3.9.4
 दया ह २,४,१८७ 1.3.1
 दया ह वै ३,३,२७५ 1.3.1
 द्वे वाच प्रहनाः ३,२,१२० 2.3.1
 ध्यायतीव १,३,७७१२,३,११९ 4.3.7
 न तत्र रथा ३,२,७४४,४,१८८ 4.3.10
 न तदभोति कंचन १,१,२७९ 3.8.8
 न तदभोति कश्चन ४,४,१९४ 3.8.8
 न तस्मात् प्रागाः ४,३,१६६४,२,५६,५८ 4.4.22
 न पुनरावृत्तित्ति ४,४,१५५ 6.2.15
 न मेल्य संज्ञास्ति १,१,२३९ 2.4.12
 न बाह्यं किंचन ३,२,९० 4.3.21
 नव वै पुरोः प्रागाः २,४,१६३ 3.9.4
 न वा नरं पयुः कामाय १,४,९३१३,३,२६१ 4.5.6
 न यधते ३,३,२८९ 3.9.26
 न ह वै देवान् पापं गच्छति २,४,१८८ 1.5.20
 न ह वास्यानधम् ३,४,४८५ 6.1.14
 मानुष्यायात् ३,४,४८५ 4.4.21
 मान्योलोस्ति ३,३,१२५ 4.3.22
 मैत्रं पाप्मा तपति ३,४,४९० 4.4.23
 मैत्रं पाप्मा वारति ३,४,४९० 4.4.23
 पुण्यः पुण्येन कर्मणा ३,२,९८ 4.4.5
 पुण्यो वै पुण्येन २,१,१००४,२,९८ 3.2.13
 प्राश्नके १,१,२८५,९४ 2.5.18
 प्राः न पती १,१,२८५ 2.5.18
 एतंमया एतंम् १,१,२४० 5.1.1
 एतंस् एतंम् १,१,२४० 5.1.1
 एतंमया एतंम् ३,२,१२१ 3.7.3

प्रतिशोभ्याद्वनति ३,२,९५ 4.3.15
 प्राज्ञेनात्मना ३,२,९० 4.3.21
 प्राणश्चैव प्राणः ३,३,२६१२६३ 1.4.7
 प्राणस्य प्राणम् १,४,८९४ 4.4.18
 प्राणा वै यताः १,४,८७५ 2.2.3
 प्राणोऽपानः २,४,१७४ 1.5.3
 प्राप्यान्तम् ४,१,१२ 4.4.6
 प्रेषोन्वसात् ३,३,२६० 1.4.8
 ब्रह्म तं परादात् १,१,१९६ 4.5.7
 ब्रह्म लोकान् गमयति ४,३,११३११५ 6.2.15
 ब्रह्मेव सन् १,१,३२५४७००१२,३,१०१४,२,५६५८८
 4.4.6
 भवत्वात्मना परास्य ३,३,२८० 1.3.7
 मासेभ्यो देवलोकम् ४,३,१०६ 6.2.15
 य आवित्ये तिष्ठन् १,१,३४९ 3.7.9
 य इमं च लोकं च १,२,५३९ 3.7.1
 य एवं विदुरस्यता ३,४,४५७४,१,१५ 4.4.22
 य एवं वेद ३,३,२९० 4.4.25
 य एषोन्वहं दये १,४,९३० 2.1.17
 यत्र स्वस्य १,१,२८०४,४,१८० 4.2.14
 यत्र सुतो न ३,२,९२ 4.3.19
 यत्र हि द्वैतमिव १,१,२३९,२८०१,३,६३२४,४,१८०
 2.4.14
 यथास्य पुरुषस्य मृतस्य ३,१,२१४,२,६६ 3.2.13
 यथाकारी ३,४,४८१४,१,३३,४६ 4.4.5
 यथा सर्वोत्तमपाम् १,१,२३८ 2.4.13
 यदा सर्वे ३,४,४९५ 4.4.7
 यदेव भगवान् वेद १,४,१३१ 4.5.4
 यस्य सर्वाणि भूतानि १,१,२९६ 3.7
 यस्यामा शरीरम् १,१,२९७ 3.7
 याज्ञवल्क्य किञ्चोतिः १,३,७७३ 4.3.2
 ये सविदुरस्यताः ३,४,४६०,४६५ 4.4.14
 येनाहं नाश्रुता स्ताम् १,४,९३१ 4.5.1
 यो यो देवानाम् १,३,७०२ 1.4.10
 यो वा एतदक्षरम् १,३,६४४ 3.8.10
 यः पृथिव्याम् १,२,५३९ 3.7.3
 यः प्राणः २,४,१७४ 1.5.3
 रेतस्य ४,२,६६ 3.2.13
 लोकैयणायाश्च मृत्याय ३,४,४३८ 4.4.22
 वागोकायनम् १,१,३३८ 2.4.11
 पापं धेनुम् १,४,८८४ 5.8.1
 पापुष्यान्तरिक्षम् २,३,७ 2.3.3
 विज्ञानेन विज्ञानम् २,३,१२ 2.1.17
 विद्वान् यत्र ३,४,४६४ 4.1.22

धूमो रात्रिः ४,२,९२ 8.25	
न तन्नासयते सूर्यः १,३,६९२ 15.6	
नमस्तन्त्र ३,४,४९० 9.14	
नाहं वेदः १,१,२०७ 11.53	
नियतस्य तु संन्यासः ३,४,४३९ 18.7	
नैव किंचित् १,१,७७ 5.8	
परस्वस्मात् ३,३,३२३ 8.20	
पश्यन् भृश्वन् १,१,७७ 5.8	
पुरुषः स परः पार्थ ३,३,३२४ 8.22	
प्रभवन्त्यहरागमे ३,३,३२३ 8.18	
प्रलपन् विसृजन् १,१,७७ 5.9	
प्राणापानं १,२,५८९ 4.29	
प्रक्षण्याधाय १,१,७ 5.10	
प्रक्षभृतः प्रसन्नात्मा ३,३,३२१ 18.54	
प्रक्षार्पणं १,१,१८९ 4.24	
भक्त्या त्वनन्यया १,१,२०७ ३,२,१३९ 11.54	
भक्त्या मामभिजानाति ३,३,२९६,२९८ ३,३,२९०,३४७ ३,२,१०८ 18.55.	
भयति भावा भूतानाम् ३,२,१९० 10.4	
मनुष्याणां सहस्रेषु ३,४,४७० 7.3	
मम योनिर्महद्मस १,४,९८३ 14.3	
मर्मपांशो २,३,१३४ 15.7	
मत्वावेक्ष्य ४,३,१४९ 12.2	
मामेव ये ३,४,४८६ 7.14	
मामात्मपरदेहेषु ४,४,१८८ 16.18	
मोहाजल परित्यागः ३,४,४३९ 18.7	
यत्तामसि ३,४,४७० 7.3	
यदादित्यगतं १,३,६९२ ३,२,१८६ 15.12	
यत्र काले ४,२,९२ 8.23	
यथैषांति ४,१,४१ 4.37	
यत्क्षरं वेदविदो यदन्ति ३,३,३२३ 8.11	
ये त्रक्षरं ४,३,१४९ 12.3	
ये यथा मां प्रपद्यन्ते ३,३,३०७ 4.11	
योमी प्राप्य निरन्ते ३,१,१० 8.25	
यो यथाप्रायः स पुत्र सः ३,१,२७ 17.3	
यं प्राप्य न निरन्ते ३,३,४१४,३२४ 8.21	
त्रिपथे न माः ३,४,४८७,१,७० 5.10	
वेदेषु सतीः १,३,७१० 15.15	
मष्टमः भूमि ३,३,३५२ 3.25	
मष्टमं यथैषांति ३,४,४९० 9.14	
मयाति परमां गतिम् ३,३,३२३,३२४ 8.13	
महेशः शक्तिराहम् ३,३,१८८ ३,३,२४०,२४४ 13.13	
महेशः पुनर्मय ३,२,१८८ 3.16	

सर्वं समाप्नोषि १,१,२०० 11.40	
सर्वेन्द्रियविवर्जितम् ३,२,११९ 13.14	
सहस्रयुगं ३,३,३२३ 8.17	
सुखं दुःखं भवो भावः ३,२,१९० 10.4	

भागवतम् ।

अथ ह वा तव ३,४,४९७ ३,३,६१४,४,२०७ 6.9.39	
अथो अमुष्यैव १,२,६०२ ३,२,१३३ 10.8.40	
अन्ये मूढधियः ३,४,४३४ 11.12.8.9	
अहं भक्तपराधीनः १,१,२०८ ३,३,३८४,४०४,४९१ ४,१,३६ 9.4.63	
आश्रमात् ३,४,४९८ 11.17.38	
इहागतोहम् ३,३,३३४ 3.4.20	
उपभोगेन ४,१,४५ 5.10.14	
नपयोपि देव युष्मत् ३,३,३४७ 9.9.10	
क्षये विदन्ति ३,४,४८६ 2.6.89.40	
एकादशमी २,४,१७७ 5.11.9	
पुताः परं ४,२,८१ 10.47.58	
पुते चांशकलाः पुंसः ३,३,२१७ 1.3.28	
कर्ममोक्षाय ४,१,१७ 11.3.44	
केचित्सर्वदे १,२,५८८ 2.2.8	
केवलेन हि भावेन ३,३,३१४ ३,४,४३४ 11.12.8.9	
चतुर्भुजं १,२,५८८ 2.2.8	
ज्ञात्वाऽज्ञात्वा च ३,३,२०८ 10.24.6	
त एव पश्यन्ति ३,४,४८८,४८९ 1.9.36	
तथापि चित्तवर्तिनं ३,४,४६७ 3.28.34	
तमेव पुरुषं यज्ञं १,३,७०९ 2.6.27	
तथा तथा पश्यति ४,१,९ 11.14.26	
तपसैव यथापूर्वम् २,१,२०१ 2.12.18	
तथैव परया नियुक्ता ३,४,४९५ 5.6.17	
तस्मात्पुनरुदबोधाय ३,३,३५६ 11.12.14	
तस्मान्मज्जतिपुनस्त १,३,२०७ ३,४,४९१,४,२१० 11.20.39.6. 4.6	
तस्मै स्थलौकं भगवात् ३,३,४१४ 2.9.9	
ता मन्मनस्काः ४,२,८१ 10.46.1	
तावत्कामाणि ३,४,४५० 11.20.9	
तेनाजनामे ३,१,३४ 5.20.28	
तेनैव दातुं जहि १,१,३९९ 6.11.20	
दानपततपोहोमं ३,४,४९८ 10.47.24	
दीपमानं न ३,३,३०८ 3.29.13	
दुःसहमेष्ट ३,३,२९२ 10.29.10	
दुष्टेन्द्रियाम् ३,४,४९७,३,५९७,४,१८६ 7.1.39	
दुष्टोऽस्योऽहम् १,२,५४५ 6.1.25	
एवं तु सर्वं ३,४,४९८ 11.7.6	
पारयन्सति ४,२,८१ 10.46.6	

अंगुष्ठमात्रं पुरं लिखकं यमो बलात् १,३,६९३।२,३,
६२ 3.297.17

योन्यथा सन्तमात्रानम् १,१,३७ 1.74.22

माया ह्येषा मया सृष्टा १,१,३४८ 12 339.45

मत्स्यपुराणम् ।

अचिन्याः खलु ये भावाः २,१,९२ 113.7

मार्कण्डेयपुराणं देवीमाहात्म्यम् ।

ज्ञानिनामपि ३,४,४८६ 2.54

ब्रह्मादाकृत्य ३,४,४८६ 1.54

मुण्डकोपनिषद् ।

अक्षरासंभवति १,२,५५२ 1.1.7

अभिर्मूर्धा १,२,५५५ 2.1.4

अप्य परा यथा ३,३,३२०।१,२,५५५ 1.1.5.6

अद्वयमब्राह्मम् ३,३,२३४ 1.1.6

अनभन् १,३,६२३ 3.1.1

अमानो ह्यमनाः १,२,५५५ 2.1.2

अतस्माज्जायते प्राणः १,२,५५५।१,४,९०८।२,४,१५९,
१७४,१८४,२०७ 2.1.3

अत्रैरायैः २,३,३८६,३९३ 3.2.4

कर्तारमीशम् १,४,९८२ 3.1.3

कस्मिन् भगवः २,१,५५४ 1.1.3

क्षीयन्ते चाख १,१,३९४।१,४,३ 2.2.8

सं वायुर्न्योतिः २,४,१७५ 2.1.3

तत्सु तम् १,२,३३९ 3.1.8

तदा विद्वान्पृथगप्ये ३,३,२८२ 3.1.3

तमेवैकं जानय १,३,६०९,६१८ 6.2.5

तस्य भावा १,३,६९० 2.2.10

तस्यैव भावा ३,३,३८० 3.2.3

ते प्रसक्तोक्तं ४,३,११६,१३६ 3.2.6

द्विष्यो ह्यमृतैः १,२,५५५ 2.1.2

द्वे विषे १,२,५५४ 1.1.4

न चैतदधीर्णमयः ३,३,२१५ 3.2.11

न च्युता २,३,१३३ 3.1.8

नपि याचा २,३,१३३ 3.1.8

नायमाया प्रवर्धन ३,३,३५८।३,४,४३४,४६५

४,२,६५४,३,२४८।४,४,१८० 3.2.3

नायमाया वन्दहीनेन ३,३,३९३,३८४।३,४,४९१

४,२,६५४ 3.2.4

प्रोवाच तां १,२,१९९ 1.2.13

प्रप वेद १,१,१०१ 3.2.9

प्रद्वैतमयम् १,३,६१९ 2.2.11

मयोनयः १,३,६१० 2.2.7

यज्ञयोगिम् १,४,९८३ 1.1.6

यमेवैपः ३,२,१३८।३,२,२९६।३,३,३५८।३,४,४३४

४,४,१७८।३,३,३९३।३,३,४१३ 3.2.3

यस्मिन्धौ १,३,६०९ 2.2.5

येनाक्षरम् १,२,५६७ 2.1.3

यः सर्वज्ञः १,२,५६७ 1.1.9

सच्चिदानन्दविग्रहम् १,१,२७३ 1.4

सप्त इह लोकाः २,४,१६४ 2.1.8

सप्त प्राणाः २,४,१६३ 2.1.8

सूर्यद्वारेण ते विरजाः ४,३,९९ 1.2.13

मैत्रेय्युपनिषद् ।

द्वे ब्रह्मणो १,२,५६६ 6.22

सर्वमात्मा २,३,१५ 6.7

याज्ञवल्क्यस्मृतिः ।

अयं हि परमो धर्मः १,१,६६

योगसूत्रम् ।

अथ योगानुशासनम् १,१,४४ 1.8

रामोत्तरतापनीयोपनिषत् ।

यो वै ये मत्स्य ३,३,२०८,२२८ 5

यशस्वपुराणम् ।

त्वं च ह्य महाबाहो २,२,८४ 70.36

यसिष्ठस्मृतिः ।

आचारहीनं न पुनरि वेदाः ३,१,३२

शतपथब्राह्मणम् ।

आपोऽनुवन् २,१,२० 6.1.3.2.4

तं होपनिन्द्ये १,३,७४७ 11.5.3.13

पुरुषेभ्यःप्रतिष्ठितं वेद १,२,५९० 10

सूक्ष्मवीत् २,१,२० 6.1.3.2.4.6.1.11

यथा मीहिवां यवो वा १,२,४६४ 10.6.3.2

यदा वै पुराः १,१,३७० 10.3.3.6

स एषोऽग्निर्वैश्वानरः १,२,५५१ 10.6.1.11

शुक्रयजुर्वेदसंहिता ।

अतो ज्वायांश्च १,१,२८१ 31.3

एतावानस्य १,१,२८० 31.3

पुरुष एवेदं १,१,२८० 31.2

श्वेताश्वतरोपनिषद् ।

अजामेकाम् १,४,८८६ 4.5

अतो लोकः १,४,८८६ 4.5

अचान्निदाते जपनः ३,२,११७,१३० 3.19

आदित्यार्णम् १,४,९१४ 3.8

आराममात्राः २,३,५६,६६ 5.8

अथो अक्षरे ३,३,३४१ 4.8

अग्निं प्रकृतम् १,४,८०३ 5.2

दि कर्तव्यं मद्य 1.1

ज्ञात्री द्वावजौ० १,४,८७३ १.७
 तदेवाभिः १,४,८७७ १.८
 तमेव विदित्वा० ३,३,११८१,३,६६८१,४,९४५३,२,
 १०८ ३.८
 तयोऽन्यः० २,३,१३६ ४.६
 ते ध्यानयोगानुगताः० १,४,८७२ १.३
 न तत्समश्चाभ्यधिकश्च ३,२,१८७३,३,२८३१४,२,१४२१
 ४,४,२०८ ६.८
 न तत्र सूर्यो भाति० १,३,६८८ ६.१४
 निष्कलं निष्कपम्० १,१,२३०२,१,९१ ६.१७
 इह सुपर्णा० १,४,८७७ ४.६
 पराश्च शक्तिविधिवै ध्रुवते ४,४,१९४४,४,२०६ ६.८
 यो योनिम्० १,४,८७३ ५.२
 बालाग्रतभागस्य० २,३,६५ ५.८
 दृष्ट इय स्वयः ३,२,१८८ ३.७
 वेदाहमेतत्० १,४,८६७ ३.८
 साक्षी चेता केवलः ४,४,१९० ६.११
 एष ज एष साधु० ३,३,२५९ ३.८
 सर्वसारीपनिपत् ।
 तत्त्वं विज्ञान० १,१,२०३ ३
 कठोपनिपत् ।
 दावायुषः पुत्रपौत्राश्च ३,२,७७ २३
 सांख्यकारिका ।
 मूलप्रकृति० १,४,८५२ ३
 सामान्यकरणवृत्तिः० २,४,१७४ २७
 कर्मपुराणम् ।
 मलमा सह ते सर्वे ३,३,११७,४,३,११५
 पृ. सं. १२,२६९
 अनिर्विष्टस्थलानि वाक्यानि ।
 भक्तिहोत्रं त्रुति प्रमादामः ३,२,१९१
 अनुः स्यात् १,३,६००

अविद्यया मन्यते ३,२,८१
 अस्थि चैव तेन मांसं वेदे ३,१,१७
 आकाशवत्सर्वगतश्च ३,२,८८
 आरोहणं गौतम्यं ३,२,८५
 इन्द्रो वैवस्वतः ३,४,४७८
 कर्ता कारयिता हरिः १,१,१०२
 कश्चित्कल्याण्यो दक्षिणाः० ३,४,५०२
 कपाये कर्मभिः पक्के० ३,४,४८२
 जन्मान्तरसहस्रं पु० ३,३,२९२
 श्रेयश्च १,१,१
 तत्र तथा तं न जनयन्ति ३,१,१६
 तत्र यः परमात्मा हि० २,३,१३६
 तस्य पुत्रा दावमुपयन्ति० ४,१,४७
 तस्याभिधानात्तृतीयं० ३,२,८८
 तस्याग्निरेवाभिः ३,३,१३४
 तं यथा यथोपासते० ३,३,३०७
 तं विदिष्व माह्वगो भवति ३,४,४३३
 तृतीयं सर्वभूतस्थं १,२,५९५
 प्रयत्नां विवते बद्धिः ३,१,३०
 प्रथमं महतः १,२,५९५
 मनुर्वैवस्वतः ३,४,४७८
 यश्च दुःखेन ३,४,४६१
 यमो वैवस्वतः ३,४,४७८
 यदस्य कर्मणा ३,३,२०६
 यमहरद्वयो० १,३,६८६
 यश्चो यजमानः २,३,११३
 यस्य वेदश्च वेदी च ३,१,४५
 यावन्जीवमग्निहोत्रं तदुपाय ३,४,४३९
 जिष्णोस्तु ग्रीणि रूपानि० १,२,५९५
 स योग्याख्यानां पदित्वं० ३,४,४७५
 स सर्वं भवति ३,१,२९
 संतपतेः कर्मदोषः० ३,१,११